

**CONSTRUCCIÓN E DESTRUCCIÓN DA CIDADANÍA SOCIETARIA: DINÁMICA  
SOCIAL E POLÍTICA DA PROVINCIA DE LUGO NA SEGUNDA REPÚBLICA E  
NOS PRIMEIROS ANOS DO FRANQUISMO (1930-1950)**

**Antonio Somoza Cayado**

Tese de doutoramento dirixida por:

Dr. Lourenzo Fernández Prieto

Dra. Pilar López Rodríguez



GRUPO DE REFERENCIA COMPETITIVA DE HISTORIA AGRARIA E POLÍTICA  
DO MUNDO RURAL. SÉCULOS XIX E XX (HISTAGRA, GI-1657)  
DEPARTAMENTO DE HISTORIA CONTEMPORÁNEA E DE AMÉRICA  
UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

# ÍNDICE

<b>I. INTRODUCCIÓN.....</b>	<b>páx.11</b>
<b>II. CIDADANÍA: ANÁLISE CONCEPTUAL E DESCRICIÓN DO OBXECTO DE ESTUDO.....</b>	<b>páx.31</b>
1. CIDADANÍA: DEFINICIÓN HISTÓRICA DO CONCEPTO E A SÚA EMERXENCIA COMA OBXECTO DE ESTUDO DAS CIENCIAS SOCIAIS.....	páx. 31
1.1. Concepcións pre-modernas de cidadanía.....	páx.32
1.2. Conceptualización moderna e formulación liberal da cidadanía.....	páx.34
1.3. A concepción marshalliana.....	páx.38
1.4. As críticas a Marshall e posterior evolución do concepto de cidadanía.....	páx.41
1.5. O “retorno do cidadán”.....	páx.44
1.6. Novas dimensións metodolóxicas para un novo aparato teórico de estudo dos movementos sociais.....	páx.49
2. QUE CIDADANÍA?: FORMAS E FONDO DA CIDADANÍA.....	páx. 59
2.1. A construción da cidadanía coma proceso histórico: das Cortes de Cádiz á España da restauración.....	páx.60
2.2. Forma da cidadanía na Segunda República e no Franquismo.....	páx.76
2.3. Fondo da cidadanía na Segunda República e no Franquismo.....	páx.92
<b>III. RECLAMAR E EXERCER DEREITOS: CONSTRUCCIÓN DA CIDADANÍA E PAPEL DA SOCIEDADE CIVIL NA SEGUNDA REPÚBLICA.....</b>	<b>páx.96</b>
3. EXPANSIÓN SOCIETARIA E ACCIÓN COLECTIVA NO PERÍODO REPUBLICANO.....	páx. 96
3.1. Tipoloxía do tecido societario republicano.....	páx.102
3.2. Implantación territorial e características do tecido societario.....	páx.135

3.3.	Avanzos sociais e reivindicación de dereitos: mobilización e acción colectiva.....	páx.161
4.	EXERCIZO DO VOTO NOS PROCESOS ELECTORAIS REPUBLICANOS.....	páx.182
4.1.	Eleccións a Cortes Constituíntes (28 de xuño de 1931).....	páx.188
4.2.	Repetición das Eleccións a Cortes Constituíntes (23 de agosto de 1931).....	páx.204
4.3.	Eleccións a Cortes do 19 de novembro de 1933.....	páx.216
4.4.	Eleccións da Fronte Popular (16 de febreiro de 1936).....	páx.231
4.5.	Conclusións: cidadanía e exercizo do voto no período republicano.....	páx.247

#### **IV. DESTRUCCIÓN DA SOCIEDADE CIVIL DEMOCRÁTICA.....páx.251**

5.	A GUERRA E A CREBA DO MODELO DE CIDADÁN REPUBLICANO: GOLPE DE ESTADO E DESTRUCCIÓN DA SOCIEDADE CIVIL.....	páx. 251
5.1.	Mobilización de recursos de apoio ao exército.....	páx.255
5.2.	Imposición dun novo imaxinario colectivo.....	páx.261
5.3.	A “purificación” da retagarda: destrución do tecido societario republicano.....	páx.266
5.4.	Substitución de elites.....	páx.298
6.	AS ESTRUTURAS SOCIETARIAS DO FRANQUISMO.....	páx. 332
6.1.	Estruturas que perviven.....	páx.333
6.2.	Novas estruturas societarias.....	páx.343

#### **V. CONCLUSIÓN.....páx. 385**

#### **VI. FONTES E BIBLIOGRAFÍA.....páx. 395**

## I. INTRODUCCIÓN

### *a. Obxecto de estudo e perspectivas de análise empregadas*

O presente traballo pretende aproximarse ao estudo da etapa de máximo desenvolvemento da democracia liberal en España ao longo do primeiro terzo do século XX, o período republicano; a creba dese contexto polo golpe de Estado e posterior guerra civil e implantación dun réxime autoritario cunha orientación totalitaria. Trátase dun período transicional entre dous sistemas políticos radicalmente distintos, que se procura observar dende a óptica da construción da cidadanía enmarcada nas análises das vagas democratizadoras na historia universal contemporánea, obxecto e perspectiva de estudo que ten un apoxeo nas últimas décadas na investigación aplicada nas Ciencias Sociais<sup>1</sup>.

Trátase de analizar o contexto expansivo da democracia no sistema da Restauración, coa conformación dun marco de recoñecemento de dereitos e liberdades que establece as condicións para a expansión da sociedade civil. Neste período, o artellamento de entidades e movementos sociais de variada índole que están a incorporar ao exercizo da cidadanía plena a novos grupos sociais, que van ser partícipes dun escenario colectivo no que o societarismo exerce unha función de aprendizaxe política para a reivindicación e a práctica de dereitos e deberes. Isto permite o xurdimento de novas elites que asentan a súa rede de influencias nesta experiencia e nos principios formulados na mesma: estase a conformar unha cidadanía societaria, que ten coma base a intervención na sociedade civil. Nesta sociedade dinámica emerxe unha nova clase media que ten as súas orixes xustamente nesa forma de actuar.

Téntase, polo tanto, demostrar nas vindeiras páxinas en que medida a participación no asociacionismo voluntario de todo tipo que se vai creando entre a aprobación da Lei de Asociacións (1887) e o golpe militar contra o sistema democrático republicano (1936) dá lugar a unha aprendizaxe política da reivindicación e exercizo de dereitos e deberes, tanto no

---

<sup>1</sup> Diferentes traballos e achegas serán referenciados no seguinte bloque como exemplo do rexurdir do interese no estudo das relacións entre o cidadán e o Estado nas Ciencias Sociais. Unha boa síntese disto achegada ao eido da Historia, atópase en Peyrou, F.: “Ciudadanía e historia. En torno a la ciudadanía” in *Historia Social*, n.42 (2002), páx. 145-166).

aspecto formal coma no material; logrando ver como se forma consciencia cidadá sobre a base do activismo societario, como a trama de entidades do primeiro terzo do século XX funciona coma unha “escola” de cidadanía para as persoas implicadas nelas: normas de comportamento, formación e incidencia na vida política, repertorio de fórmulas reivindicativas, rituais, etc.

Transcendendo calquera visión parcial ou reducida ao estudo dun só modelo societario, abránguese o fenómeno asociativo dende unha perspectiva global, caracterizando as tipoloxías de asociacións e pretendendo rastrexar a actuación destes grupos a nivel xeral en distintos eidos de intervención na esfera pública: por unha banda, a conformación de colectivos en si, o seu nivel de imprantación e influencia en distintas zonas da provincia, así coma as súas formas de organización, relación con outros grupos, tanto cunha pequena e mediana burguesía emerxente coma coas elites tradicionais –con especial atención á incidencia política e institucional– e mesmo a presentación de conflitos e accións reivindicativas. Do mesmo xeito, tamén acada interese a participación electoral nun contexto de sufraxio universal pleno coma o que se dá na Segunda República.

Así pois, trátase de coñecer como se organizaban en grupos os cidadáns e as cidadás, que obxectivos perseguían e que medios empregaban para acadalos, que mecanismos empregaban para influír socialmente e como votaban ou incidían nos resultados das eleccións. Abordarase, asemade, unha análise dos aspectos formais que delimitan o desenvolvemento deses comportamentos.

Estas consideracións previas fan apoiarse ao presente estudo no eido conceptual na socioloxía relacional, fixando, pois o centro de atención nas relacións entre individuos e grupos coma mecanismo de conformación e consolidación de novas elites. Eis a explicación da aplicabilidade do concepto de cidadanía societaria, definido por Donati a partir da teoría das elites de V. Pareto, recollendo aportacións previas de G. Mosca e R. Michels nos seus estudos sobre a chamada clase política e a socioloxía dos partidos políticos e sindicatos<sup>2</sup>.

Na formulación da teoría relacional da sociedade as elites constitúen un fenómeno social pluridimensional, que emanan de diferentes mecanismos de selección ou diferenciación, resultando a relación social en si mesma unha forma de selección: esta substánciase non só en termos de exclusión, senón tamén de xeito inclusivo: a capacidade de recoñecer e integrar a

---

<sup>2</sup> Donati, P.: *La ciudadanía societaria*, Granada: Universidade, 1999; Herrera Gómez, M.: “Elites y ciudadanía societaria: una teoría relacional del pluralismo posmoderno” in *Papers* n. 68 (2002); páx. 169-190.

sectores cunha posición inferior ou que se conforman sobre bases diferentes. Os sistemas democráticos favorecen a creación e expansión de novas elites, na medida en que a democracia coma forma de goberno e coma concepción cultural reguladora da sociedade está fortemente ligado ao seu xurdimento<sup>3</sup>.

Para a abordaxe deste estudo encol da dinámica social e política en clave de cidadanía faise necesaria, primeiramente, unha aproximación ao termo e ás súas concepcións teóricas para determinar o grao de aplicabilidade do mesmo e definir o enfoque máis atinado dos resultados da investigación.

A insurrección militar de 1936 supón unha ruptura co papel definitorio da sociedade civil do primeiro terzo do século, na medida en que se produce unha reacción contra as bases da democracia liberal e contra a expansión de dereitos dada nese contexto. Mais este fenómeno non é un acontecemento illado nin produto dunha especificidade do caso español, pois fica enmarcado claramente na vaga de resposta autoritaria dada na Europa do momento á crise do sistema capitalista e da modernidade na súa versión racionalista e democrática: a formulación dun nacionalismo-estatismo que reforza a autoridade do Estado sobre o corpo cidadán, limitando os seus dereitos. Este enfoque sitúa o período estudado no tempo dos fascismos e require un breve apuntamento sobre a natureza da sublevación de 1936 e do réxime posterior.

Varios estudos abrangueron unha comprensión dos fascismos dende o punto de vista dos textos e discursos oficiais, así coma intepretacións verbo das clases sociais que o sustentan e a súa procedencia en relación ao conflito de clases e ao sistema capitalista. Estas disertacións en visións comparativas xeraron debates arredor da diferencialidade dos distintos réximes que se ubican no contexto dos fascismos, especialmente naqueles de principal transcendencia na política internacional –Alemaña e Italia–, mesmo chegando a abrir discusións sobre a natureza totalitaria ou autoritaria deses réximes, tanto máis en contradición canto máis se detalla a forma real deses estados<sup>4</sup>.

---

<sup>3</sup> Herrera Gómez, M.: *op.cit.*, páx. 169-178.

<sup>4</sup> Cabe sinalar entre esas aproximacións as seguintes: Blinkhorn, M.: *Fascists and Conservatives: the radical right and the establishment in the Twentieth Century Europe*, Londres: Urwin Hyman, 1990; Griffin, R.: *Fascism*, Oxford: Universidade, 1995; Luebbert, G.M.: *Liberalismo, fascismo o socialdemocracia: clases sociales y orígenes políticos de los regímenes de la Europa de entreguerras*, Zaragoza: Universidade, 1997; Payne, S.G.: *El fascismo*, Madrid: Alianza, 2001; Borejsza, J.W.: *Escalada del odio: movimientos y sistemas autoritarios y fascistas en Europa, 1919-1945*, Madrid: Siglo XXI, 2002; Tusell, J., Gentile, E. et Di Febo, G. (eds.): *Fascismo y franquismo cara a cara. Semejanzas y diferencias de dos dictaduras*, Madrid: Biblioteca Nueva, 2004.

Noutro eido de análise, o das bases sociais que sustentan eses réximes e as funcións obxectivas dos mesmos, tamén existe un debate aberto sobre a súa xenealoxía: fronte a un grupo de teóricos que defenden que o fascismo é produto das clases medias ou dunha clase media-baixa, outros sosteñen que está fundamentado nunha estratexia de supervivencia do capitalismo.

As diferentes aproximacións que se teñen dado afondan ben na ideoloxía ou ben nas bases sociais en exclusiva, sen entrar a detallar certos aspectos que non se dan explicado dende esas ópticas, coma a capacidade para arrastrar e ilusionar á mocidade ou a sectores de diferentes estratos sociais. O fascismo debe ser tratado coma un fenómeno xeral, cunha perspectiva ampla, que permita explicar o contexto da crise do período de entreguerras en Europa e como se formulan respostas á mesma nunha clave autoritaria. Destaca, así, a análise que realiza Michael Mann a partir da formulación do fascismo en cinco *items* –coas súas correspondentes tensións internas–, e nunha perspectiva dos distintos movementos e réximes que actúan coma resposta autoritaria a ese contexto<sup>5</sup>:

- Nacionalismo: proclaman o rexurdimento da nación orgánica ou integral
- Estatismo: reforzar o papel dun Estado corporativo e autoritario para solucionar as crises e orixinar o desenvolvemento social e económico
- Transcendencia máis aló dos modelos de conservadores, liberais e socialistas, do sistema e do conflito de clases
- Limpeza e persecución política dos “inimigos”
- Paramilitarismo coma un mecanismo de mobilización das masas e xeración de adhesións entre os membros do exército

O golpe de Estado de 1936 enmárcase incuestionabelmente na reacción de blindaxe nacionalista e autoritaria dos mecanismos estatais que se produce por parte dunha coalición de elites tradicionais e grupos de orientación totalitaria en varios países da Europa do momento, tendo coma referentes aos casos alemán e italiano, o cal sitúa este proceso nesas claves. Malia que a caracterización do *Nuevo Estado* coma un sistema fascista ten as súas contradicións, máis aínda unha vez superada a fase de institucionalización das novas estruturas de poder, si cabe analizar o golpe militar e a persecución exercida sobre a sociedade civil plural e articulada que se conformara na democracia liberal do período anterior en comparanza cos sistemas fascistas cos que coexiste e mantén relacións a España de Franco.

---

<sup>5</sup> Mann, M.: *Fascistas*, Valencia: Universitat de València, 2006; páx. 23-41.

A política de limpeza aplicada polos réximes que se encadran na vaga reaccionaria do período de entreguerras atopa semellanzas coa posta en práctica polo *Movimiento* para o caso español, en primeiro lugar en canto que reacción antimarxista e antiliberal que despreza as canles de participación e os fundamentos de lexitimidade liberal-democrática e, en segundo lugar, pola decisión de excluír mediante unha política de man dura, aniquilación de estruturas e purga aos líderes do societarismo democrático. Nos principais réximes en que se protagoniza esa viraxe autoritaria ten lugar a persecución e eliminación da esfera pública da oposición, a desmobilización e control con ansias totalizantes sobre a sociedade, manifestándose en procedementos semellantes e facéndose, polo tanto, extensíbeis mesmo a todo tipo de entidades do asociativismo voluntario e de aparente inocuidade ideolóxica<sup>6</sup>.

Non embargantes, si existen diferenzas salientábeis no diferente papel que xogan para o caso español tanto os sectores organizados en clave autoritaria –que axían contra conservadores e liberais– coma o exército. Primeiramente, cómpre ter en conta a dimensión que aqueles grupos tiñan entre o movemento reaccionario e o seu nivel de incidencia ou capacidade de presión en comparanza cos grupos conservadores “clásicos”. Resulta atinada e descriptiva a explicación aportada por Ugarte ao definir a coalición sublevada en España en comparanza cos contextos autoritarios doutros estados europeos do momento coma unha conxunción de elementos do *establishment* con *movimentistas*, na que –a diferenza desoutros procesos– estes últimos tiñan un papel secundario, sendo os primeiros os que acaben dirixindo o proceso. Malia isto, o autor reforza a existencia de claros paralelismos na formulación de vías autoritarias para “blindar” o Estado dende dentro e o destacado protagonismo do exército, se ben para o caso español o exército ten un rol director que non se dá noutros ámbitos<sup>7</sup>.

---

<sup>6</sup> Para o caso alemán, varios estudos detallan a represión sobre a oposición e o papel dos movementos de resistencia de diferente signo (Kershaw, I.: *Hitler*, Barcelona: Folio, 2003, páx. 81-107; Mommsen, H.: *From Weimar to Auschwitz. Essays in German History*, Cambridge: Polity Press, 1991, páx. 189-204), así coma as políticas racistas, de mobilización forzada de mandobra e racionamento, o fomento da delación e o labor dos tribunais especiais en relación á prohibición da escoita de radios estranxeiras (Gellately, R.: *No sólo Hitler. La Alemania Nazi entre la coacción y el consenso*, Barcelona: Crítica, 2002, páx. 251-275). Tamén para o caso italiano detállase a utilización das leis e a mobilización das bases do partido para xerar unhas novas condicións de imprantación dun réxime en camiño cara ao totalitarismo (Gentile, E.: *La vía italiana al totalitarismo: partido y estado en el régimen fascista*, Bos Aires: Siglo XXI, 2005) e para outros sistemas autoritarios, coma o caso húngaro (Mann, M.: *op.cit.*, 257-266).

<sup>7</sup> Ugarte Tellería, J.: *La nueva Covadonga insurgente. Orígenes sociales y culturales de la sublevación de 1936 en Navarra y el País Vasco*, Madrid: Biblioteca Nueva, 1998, páx. 92-98. Outros traballos tamén resaltan o carácter multipolar da denominada coalición reaccionaria que compón o *Movimiento* (Saz, I.: *Fascismo y franquismo*, Valencia: Universidade, 2004). Unha revisión da historiografía sobre os elementos definitorios do Franquismo salientando o elemento fascista en relación ao contexto de crise da Europa de entreguerras atópase en Casanova, J. et al.: *El Pasado oculto, fascismo y violencia en Aragón (1936-1939)*, Madrid: Siglo XXI, 1992. A forza dos movementos sociais forzados no período de



O estudo da “destrución” da cidadanía societaria conleva unha necesaria mirada sobre os mecanismos de aniquilación da sociedade civil pluralista, senón tamén da conformación do denominado Nuevo Estado e a súa incidencia sobre o corpo social. Trátase de ver non só en que medida xorden novas elites ou se perpetúan as pre-existentes e con que medios o fan e, ao tempo, que modelo de societarismo se impranta, cales son os seus obxectivos e o seu artellamento.

Preténdese demostrar que a política de persecución do societarismo que se emprende despois do 18 de xullo de 1936 en Galiza supón a creba dese modelo de emerxencia de novas elites e o impedimento da súa reprodución para, por medio da violencia e os mecanismos de persecución desatados contra eses sectores, sentar as bases dun novo modelo de Estado que conforma unhas estruturas de encadramento e control que funcionan coma trampolín doutros grupos de poder dos cabe explicar se supoñen algunha novidade ou, en cambio, se deben ao retorno das vellas elites tradicionais. Tamén se tenta ollar cal é o valor que se confire á participación no asociacionismo e a orientación que este ten, na medida en que este novo contexto suporá unha perda do pluralismo intrínseco á democracia liberal.

O encadramento espazo-temporal do presente estudo resposta a unha consideración de partida incardinada na propia reflexión sobre o proceso de construción da cidadanía no Estado español. Dunha banda, a creba que o golpe de Estado de 1936 supuxo a un proceso de extensión de dereitos alentado pola mobilización societaria de base popular ao longo do primeiro terzo do século XX, dando paso a un réxime antagónico ao Estado liberal que restrinxen eses dereitos ou os baleira de contido. Por outra banda, a propia dinámica política de eido estatal é reproducida a nivel local a través das institucións e autoridades de xurisdición provincial, así coma da prensa que ten difusión en toda a provincia.

Este traballo preséntase coma evolución dende un ámbito de investigación concreto sobre a dinámica social e política da Segunda República nun contexto reducido no territorial –o concello de Lugo– e en canto ás fontes empregadas –hemerografía–, para abranguer novas

---

entreguerras nunhas claves de nacionalismo-estatismo reactivo fronte ás consecuencias da Primeira Guerra Mundial e autoritarismo que rexeita as fórmulas dos vellos partidos demóstranse para o caso alemán en Fritzsche, P.: *De alemanes a nazis: 1914-1945*, Bos Aires: Siglo XXI, 2006.

temáticas por medio do achegamento a un abano documental máis amplo para eido cronolóxico e espacial máis extenso<sup>8</sup>.

Se ben é certo que o marco institucional provincial deseñado polo Estado español en 1833 non se axeita á realidade xeográfica e cultural de Galiza, onde a dispersión territorial ten xerado fluxos de interrelación de carácter comarcal nos que unha vila cabeceira comarcal exerce coma referente e irradia a súa influencia sobre o territorio próximo; tamén cómpre ter en conta que tanto as deputacións provinciais coma as delegacións provinciais dos ministerios e os gobernos civís actúan de xeito determinante sobre eses espazos, non só transmitindo normas e iniciativas de arriba cara a baixo, senón que o societarismo e os movementos sociais se artellan cunha estrutura provincial para dar traslado ás súas reivindicacións cara aos centros do poder político.

As propias fontes consultadas vense determinadas por ese contexto provincial: tanto a documentación relativa aos procesos electorais coma a opinión pública xerada a nivel provincial polos xornais e publicacións periódicas varias, ou a estrutura das organizacións franquistas cunha forte xerarquización baixo unha xefatura provincial, en todo momento refiren a ese marco espacial.

O estudo da cidadanía require, por tanto, un contexto superior ao local no cal se poida identificar dalgún xeito a relación básica do individuo co Estado. Este contexto materialízase tanto no exercizo de dereitos, sendo o marco no que se organiza frecuentemente a sociedade civil para a solución de problemas comúns –xuntas provinciais contra o paro forzoso, de beneficencia, etc., asociacións e sindicatos de carácter provincial, elección de deputados en Cortes–; coma na reivindicación de dereitos: o Gobernador Civil, o Presidente da Deputación e os deputados en Cortes elexidos pola provincia son os principais destinatarios das protestas e solicitudes de mellora e atención a necesidades formuladas dende contextos locais.

Delimitan temporalmente a investigación presentada os anos 1930 e 1950, encadrando o período histórico correspondente á caída da monarquía e a experiencia da Segunda República, o golpe de Estado de 1936 e posterior guerra civil e os primeiros anos do Franquismo. Mais a proxección do estudo vai máis aló deses lindes cronolóxicos, que ben podían ficar reseñados nun intervalo temporal máis restritivo englobando o mesmo contexto histórico, alén da pretensión de formular unha visión comparativa de dous modelos de

---

<sup>8</sup> Somoza Cayado, A.: *A Segunda República no concello de Lugo. Análise da dinámica social e política a través das fontes hemerográficas*, Trballo de Investigación Titorizado dirixido pola Dra. Pilar López Rodríguez, Universidade de Santiago de Compostela, 2004.

sociedade opostos a través de dúas datas nas que se comezan a concretar polo cambio das condicións obxectivas para que sexa así.

A data de 1930 é indicativa dun contexto de cambio político, no que se evidencia o colapso da monarquía co nomeamento de Dámaso Berenguer coma presidente do Goberno xusto despois da ditadura de Primo de Rivera; instante no que as forzas políticas da oposición pasan á ofensiva presionando pola construción dun Estado que recollera as demandas de inclusión cidadá e reivindicacións básicas das clases populares, expresadas no período anterior a través das organizacións estudantís, sindicais obreiras e agrarias e partidos políticos e sociedades de todo tipo que se constituíran ao longo do primeiro terzo do século XX. Esta ofensiva da oposición concretaríase nos distintos acordos de unidade de acción das forzas antisistema cara á instauración dun réxime parlamentario republicano.

Xa que logo, 1930 ofrece a imaxe dunha sociedade dinámica que avanza cara ao cambio político, o cal non se concretará até o 14 de abril de 1931 e a experiencia lexislativa do primeiro bienio republicano, mais que se visibiliza xa nese intre coma punto de inflexión e coma consecuencia da expansión experimentada pola sociedade civil ao abeiro dunha estrutura de oportunidades conformada por unha lexislación favorábel e o fomento, cando non a permisividade –mesmo no período ditatorial de 1923 a 1930– cara á expansión do tecido societario por parte dos gobernos.

A nova arquitectura estatal que se crea trala guerra civil sobre unhas bases ideolóxicas totalmente diferentes ás anteriores vai configurando un modelo ditatorial de partido único, organicista e corporativista, baixo a dirección persoal do caudillo Francisco Franco. No caso galego, esa fase de xestación do novo sistema prodúcese dende o mesmo ano 1936, dado que foi unha das zonas que quedaron baixo o novo poder instaurado polos golpistas xa dende finais de xullo dese mesmo ano.

As investigacións realizadas até o de agora adoptaron coma terminoloxía comunmente aceptada para a datación dos primeiros anos do Franquismo o concepto de Primeiro Franquismo para se referir ao período marcado polo contexto de miseria postbélica, racionamento de bens de primeira necesidade, política estatal de autarquía económica e

construción dun Estado á imaxe dos totalitarismos europeos cos que se establecen relacións diplomáticas estreitas, se ben se mantén a non belixerancia na Segunda Guerra Mundial<sup>9</sup>.

Este concepto fica desbotado na presente investigación por diferentes motivos. Primeiramente, as distintas investigacións que refiren ao mesmo difiren con bastante frecuencia en canto á súa delimitación cronolóxica, se ben é certo que comunmente se identifica co período de fascistización marcado polo contexto da Segunda Guerra Mundial. Esta propia indefinición xustifica o carácter problemático desa terminoloxía, posto que pretende sinalar diferentes fases ou períodos no exercizo do poder por parte da coalición *alzada* contra a República e vitoriosa na guerra civil, cando é xustamente nestes anos nos que se están a cimentar as bases da consolidación do propio réxime e que vén despois non é outra fase, senón unha necesaria consecuencia daquelas. Así, ao longo da década dos anos corenta promúlgase o corpus legal básico que definiría o Franquismo evoluíndo dun modelo inicial tendente a un Estado totalitario de partido único cara a un sistema corporativista –*democracia orgánica*–, co xurdimento de boa parte das chamadas Leis Fundamentais do réxime.

Mais a análise do Franquismo dende a óptica da cidadanía non pode ficar só no estudo da relación individuo-Estado na lexislación do primeiro franquismo, senón que require o achegamento a elementos definitorios da práctica desas relacións que evidencian a ruptura co modelo cidadán anterior e rematan acadando a madurez do novo modelo, para o que se fai precisa a visión dos primeiros pasos de plasmación dos novos principios normativos na década dos corenta, na que teñen lugar as primeiras experiencias de participación política e sindical intervidas polo Estado a través dos gobernadores civís, do partido único e dos sindicatos verticais que executan ese modelo de *democracia orgánica* configurado polo novo poder.

1950 ofrece a imaxe dunha sociedade estática, paralizada pola eliminación da esfera pública dos principais activos da sociedade civil pre-existente e ferreamente estatizada no eido formal, que aglutina todos os poderes arredor do Xefe do Estado e artella as principais funcións que lle corresponden arredor dos eixos constitutivos da nación: a familia, o sindicato e o municipio, todos controlados dende a estrutura do Estado a través da burocracia

---

<sup>9</sup> Destacan, entoutros, os traballos de Payne, S.G.: *El Primer Franquismo: los años de la autarquía*, 1997; Ortiz Heras, M.: *Violencia política en la II República y el primer Franquismo: Albacete, 1936-1950*, Madrid: Siglo XXI, 1996; Villanueva Martínez, A.: *El carlismo navarro durante el primer franquismo, 1937-1951*, Madrid: Actas, 1998; e traballos máis recentes coma os de Rivero Noval, M<sup>a</sup>.C.: *Política y sociedad en La Rioja durante el Primer Franquismo (1936-1945)*, Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2001; Palomares Ibáñez, J.M<sup>a</sup>.: *El primer franquismo en Valladolid*, Valladolid: Universidade, 2002; Rodríguez Barreira, Ó.: *Migas con miedo: prácticas de resistencia al primer franquismo: Almería, 1939-1953*, Almería: Universidade, 2008.

institucional do partido único e das súas organizacións de masas. O modelo de participación cidadá xurdiu a partir desas bases xa non se encadra no concepto de cidadanía societaria, pois non é admitido nin na teoría nin na práctica o asociacionismo voluntario e libre, establecendo mecanismos para o control das entidades que se poidan crear á marxe do entramado do partido único e colectividade subsidiarias do poder

#### ***b. Metodoloxía de traballo e Fontes consultadas***

Para a realización deste estudo levouse a cabo o baleirado de arquivos e traballo directo con fontes cuxa tipoloxía e características condicionan en certo xeito o cumprimento do obxectivo sinalado de plasmar os aspectos que se indagan para confirmar as premisas deseñadas. É mester facer unha breve análise das mesmas coa finalidade de deixar definido o tipo de fontes coas que se conta e o carácter da información que estas deitan verbo do período analizado. Debido á diferenza en canto á súa procedencia, estrutura interna e á cantidade e cualidade da información que proporcionan, cómpre abranguer unha a unha esta caracterización, explicando, asemade, os procedementos empregados para achegarse a elas e as circunstancias en que isto se produciu.

#### ***Fontes documentais no Arquivo Histórico Provincial de Lugo (AHPL)***

Os fondos do AHPL consultados corresponden, por unha banda, á información recollida nos expedientes das asociacións que, tal e como establecía a lei, debían solicitar o permiso para a súa constitución oficial presentando o regulamento ou estatutos polos cales se rexían e maila certificación da acta de constitución unha vez devoltos os estatutos sen obxección por parte do Goberno Civil, así coma a comunicación dos trocos de directiva. Polo tanto, estes expedientes aportan información non só sobre as persoas que participaban do tecido societario, senón tamén sobre o tipo de asociacións que operaban no Lugo republicano: as normas das que se dotaban, as fins que perseguían, a súa estrutura organizativa, o modelo de participación deseñado e —en poucos casos— a dinámica en que se desenvolven as súas xuntanzas e os debates e acordos que se toman.

A documentación gardada nos expedientes da Sección de Asociacións do Fondo do Goberno Civil presenta habitualmente a certificación da acta de constitución e disolución da asociación, unha copia do regulamento e unha instancia asinada polos promotores presentando a documentación para facer oficial a entidade.

No caso das organizacións políticas de esquerda que foran clausuradas pola súa participación nos sucesos revolucionarios de outubro de 1934, son frecuentes os informes do

Comisario de Investigación e Vixianza enviado polo Gobernador Civil ás súas xuntanzas para lle dar parte dos acordos tomados<sup>10</sup>. Tan só algunhas asociacións conteñen listaxes de socios e balanzos económicos que enviaban periodicamente ao Goberno Civil, inda estando obrigadas a comunicalo anualmente<sup>11</sup>.

Con todo, as asociacións censadas no Goberno Civil das cales se ten acceso á súa documentación son tan só unha parte das realmente existentes e actúantes na provincia – ou, cando menos, daquelas das que se ten información a través da prensa–, probabelmente debido á perda da súa documentación.

Cómpre sinalar que boa parte dos expedientes –principalmente os correspondentes ás organizacións políticas da esquerda e ás entidades de meirande antigüidade na súa constitución– se atopan inaccesíbeis por estaren en mal estado ou en proceso de restauración<sup>12</sup>.

Para o caso das sociedades católicas, alén dos seus expedientes coma asociacións constituídas, consérvanse coma un Fondo aparte os libros de actas das federacións, que conteñen os acordos tomados dende a súa creación até a súa disolución ou constitución en unidades cooperativas xa nos anos corenta.

Así pois, e malia o carácter incompleto dalgunha documentación, a información recollida no AHPL constitúe un fondo ricaz para a investigación e permite complementar a fraccionaria información aportada pola prensa sobre o tecido societario, sendo esta última fonte empregada de xeito complementario para encher os ocos que deixou baleiros a documentación conservada no AHPL.

Outros fondos que permiten analizar as organizacións sociais actúantes –á falta de fondos que nos dean información sobre o partido único, ao seren destruídos trala morte do

---

<sup>10</sup> A documentación referida a estas entidades complementábase con dúas listaxes anexas aos instrumentos de descrición que enumeran as entidades clausuradas, coa data do peche e a do erguemento de clausura. Asemade, as actas e reclamacións referentes a estes expedientes recóllense tamén na Sección de Asociacións (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, exptes. 13056/1 e 13056/2).

<sup>11</sup> Hai algúns casos nos que se pode facer un seguimento máis completo á realidade asociativa caso da Asociación de Propietarios, cuxos informes son remitidos cunha periodicidade mensual, enviando a comezos de cada mes o estado de contas e as altas e baixas de socios rexistradas (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte.13045/33). Mais, polo xeral, as comunicacións dese tipo facíanse con carácter anual, se ben é certo que a meirande parte dos expedientes se atopan incompletos, faltando informes correspondentes a varios anos de actividade.

<sup>12</sup> Son un total de 72 expedientes de asociacións das que non se permite a súa consulta, dos cales tan só unha terceira parte están a ser restaurados.

ditador—, constitúenos a documentación do Fondo da Administración Institucional de Servicios Socio-Profesionales (AISS), con expedientes conservados dende a conformación da Central Nacional Sindicalista en 1938 até 1977. Esta documentación, que se conserva en bo estado, ten a eiva da insuficiencia de instrumentos de catalogación que simplifiquen a consulta, principalmente por datas<sup>13</sup>. En canto á información que poden amosar a respecto do período estudado, cómpre sinalar o reducido da documentación datada dos primeiros anos do réxime, sendo maioritarias as pezas documentais xeradas dende a segunda parte da década dos corenta até os comezos dos setenta. Esta documentación dá conta de informes anuais de funcionamento dos servizos e obras dependentes da DNS, da dinámica de participación nas eleccións sindicais, das instrucións para a intervención dos sindicatos verticais na economía e incluso estudos estatísticos sobre o comercio, o desemprego e a estrutura económica da provincia.

Procedeuse ao baleirado do Fondo AISS tomando coma referencia as datas extremas sinaladas nas fichas de consulta, abordando os expedientes que se situaban no marco cronolóxico do presente estudo. Fíxose tamén unha aproximación con catas a outra documentación de datación inmediatamente posterior —os primeiros anos cincuenta— que puidera permitir un mellor coñecemento do funcionamento dos servizos e obras sindicais e das actividades que promovían.

A visión do entramado corporativo do partido único no Franquismo complétase coas organizacións de encadramento de masas dependentes de FET-JONS, a Sección Feminina e mailo Frente de Juventudes, cuxos respectivos fondos aportan un caudal de documentación moito menor que o do aparato sindical, na medida en que o volume de documentación é moi inferior e principalmente circunscrita a unhas datas posteriores ás do presente estudo<sup>14</sup>. As restricións establecidas para o acceso á información de carácter persoal contida nas fichas de

---

<sup>13</sup> A documentación gardada en caixas ten coma único instrumento de consulta fichas ordeadas pola signatura ou ben polo nome do servizo, sindicato ou xerarquía sindical a que fan referencia, acollendo en cada caixa documentación de diferentes datas, mesmo heteroxénea: resulta bastante complicado facer un seguimento do mesmo tipo de documentación administrativa ao longo do tempo. A consulta é temática ou pola estrutura administrativa que emite a documentación. Asemade, as signaturas existentes nas fichas non se corresponden coas signaturas das caixas, existindo unha listaxe de equivalencias entre ambas.

<sup>14</sup> A meirande parte desa documentación data dos anos cincuenta, feito acentuado no caso do *Frente de Juventudes*, do que se conserva documentación nalgunhas caixas referente a finais dos anos corenta, mais de carácter exclusivamente económico: alugueiro de instalacións, libros de caixa, etc. A documentación conservada da Sección Feminina para o marco cronolóxico no que se encadra esta investigación das rexedorías e maila *Hermandad de la Ciudad y el Campo*, concretamente circulares nas que se dan instrucións de como levar a cabo as actividades e funcións de cada departamento. Tamén contén os expedientes de exencións do Auxilio Social.

afiliación, tanto do organigrama sindical coma das organizacións de masas do partido único, limitan a información que se pode sacar deses expedientes, a cal permitiría un estudo pormenorizado do persoal político que se incorpora ao *Movimiento*, así coma da súa dinámica interna –sancións, ascensos, etc.–.

Estas eivas foron salvadas pola consulta dos expedientes relativos aos servizos dependentes desas estruturas de encadramento, documentación de eleccións sindicais e informes varios que detallan e ofrecen listaxes nominais de xerarquías desas estruturas ou expedientes de procesos selectivos para a provisión de cargos. Por outra banda, si se atopa información de interese no relativo ao funcionamento burocrático da Sección Feminina, por medio de informes e oficios de diferentes instancias da organización. Por contra, en canto ao Frente de Juventudes, simplemente se ollou con carácter orientativo para coñecer sumariamente a estrutura e o funcionamento, polas limitacións da documentación conservada. As carencias destas informacións tentáronse cubrir tamén coa prensa, máis útil para o caso da entidade xuvenil de encadramento pola meirande dimensión pública das actividades realizadas.

Tamén se consultou, para permitir unha completa caracterización dos actores sociais no período estudado, a documentación correspondente ao Fondo da Delegación Provincial do Ministerio de Facenda, concretamente os expedientes correspondentes á contribución por concepto de propiedade rústica e os padróns de matrícula industrial correspondentes a 1936 en varios concellos da provincia.

#### ***Fontes documentais no Arquivo da Deputación Provincial de Lugo (ADPL)***

Pola súa banda, o ADPL abeira outra base documental de interese para a investigación: a Sección de Eleccións, gardando expedientes relativos á constitución das Xuntas Provinciais do Censo, renovadas cada dous anos, as altas e baixas no Censo Electoral e un amplo abano de expedientes electorais que se basean nas actas de cada mesa electoral en cada un dos concellos da provincia, así coma as actas de escrutinio xeral dos resultados da provincia e toda a documentación relativa ao proceso de designación de apoderados e interventores, dende as actas notariais de extensión de poder electoral até as credenciais talonarias –en poucos casos– expedidas para o exercizo dese poder.

Esta información permite coñecer as incidencias e irregularidades rexistradas no desenvolvemento dos procesos electorais, as protestas dos candidatos, a imprantación das redes electorais dos partidos e a filiación política de determinados candidatos que outras



fontes non permiten clarexar –non embargantes, esta información non é completa, pois os candidatos éranos a título individual, polo cal nalgúns casos resulta complicado coñecer a que organización pertencen se non se téñen identificado ao persoal que lles outorga o poder electoral, dato este último que en ocasións non aporta sequer a documentación do ADPL–. Asemade, a disposición dos resultados mesa por mesa ofrece as bases para unha panorámica das posíbeis zonas de influencia e das condicionantes sociais do voto.

Un obstáculo importante é o carácter incompleto da documentación nalgúns casos: non se conservan as actas de escrutinio xeral provincial de todos os procesos, e da maioría delas só chegou até os nosos días o borrador, faltan as actas dalgunhas seccións e mesmo de procesos enteiros<sup>15</sup>.

A sección de Eleccións tamén recolle os expedientes relativos aos procesos que se desenvolven baixo o Franquismo dentro dos lindes cronolóxicos predefinidos no presente estudo, concretamente as actas da elección de Procurador en Cortes en representación dos concellos da provincia para 1946 e 1949, o Referendo da Lei de Sucesión de 6 de xullo de 1947 e mailas eleccións municipais por terzos de 1948. Para estes procesos, alén da documentación mesa por mesa que se conserva para o período republicano, accédese aos informes e propostas do Gobernador Civil e do entramado sindical para as eleccións por terzos e máis a multas por incumprimento de obrigas dos membros das mesas.

Tamén se consultaron, coa finalidade de contextualizar e completar a información que podían aportar outras fontes, actas de sesións plenarias e libros de orzamentos da Deputación Provincial, así coma o *Boletín Oficial de la Provincia de Lugo*, conservado tamén nese arquivo.

### ***Fontes documentais do Arquivo Diocesano do Bispado de Lugo (ADBL)***

A escasa documentación que puidera acoller este arquivo –posto que o referente ás entidades social-católicas ou de exaltación do culto relixioso está recollido no AHPL–, como pode ser o Boletín Oficial Eclesiástico do Bispado de Lugo (BOEBL), non puido ser consultada

---

<sup>15</sup> Os resultados das eleccións municipais de 1931, a xeito meramente informativo e de contextualización, foron rastrexados por medio do Boletín Provincial da Provincia, que aporta unha información moito máis esquemática e incompleta: só se publican os resultados. No caso das eleccións a Xuíces e Fiscais Municipais, só se ten acceso ás actas de eleccións duns poucos concellos da provincia: Alfoz, Antas, Foz, Guntín, O Incio, Neira de Xusá, Riotorto e Pol, e a oficinas da Xunta Municipal do Censo de Begonte comunicando incidencias na xornada electoral. Nas eleccións a Cortes é frecuente que falten os pregos dalgunhas mesas electorais, chegando en certos casos a desaparecer a documentación de todas as mesas dun concello, como ocorre coas actas da Póboa de Brollón na repetición das eleccións a Cortes Constituíntes, a da Negueira de Muñiz en 1933 e as de Sober e Vilaoudriz en 1936.

polas reticencias amosadas polos responsábeis do Arquivo á súa consulta<sup>16</sup>. Si se permitiu a consulta a modo de cata dun exemplar compilatorio encadernado do BOEBL do ano 1933. Non embargantes, esa fonte só aporta información relativa a exhortacións pastorais e instrucións aos párrocos, permitindo iso si coñecer as mensaxes que a Igrexa transmitía entre os seus fieis a respecto da situación política.

Tamén recolle algunha información relativa á rede societaria católica –Acción Católica, Confederación Católica de Pais de Familia– no relativo a información ou instrucións dadas dende Madrid. Xa que logo, non resultan determinantes os datos contidos neste Arquivo para o estudo do tecido socialcatólico nin da súas relacións coas posteriores entidades oficiais do Franquismo, posto que hai información abondo noutras fontes e esta sería tan só complementaria. Asemade, trátase dunha fonte que se conserva íntegra para o período estudado na Hemeroteca da Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela (HBXUSC).

### ***Fontes hemerográficas***

Non se pretende facer un catálogo exhaustivo da prensa no período, senón máis ben unha mínima aproximación ás fontes con vontade explicativa e contextualizadora.

Cómpre sinalar a relevancia acadada pola prensa no primeiro terzo do século pasado coma medio de comunicación de masas e a expansión e identificación política das principais cabeceiras; xurdindo, asemade, grande variedade de xornais orgánicos dos partidos e sindicatos. Isto faino unha fonte interesante para ter unha panorámica dos debates políticos e dos discursos formulados, así coma información, polo xeral da vida societaria: actos, asembleas, renovación de directivas. De todos os xeitos, débese tomar con cautela tanto a fidelidade da información aportada coma o seu grao de incidencia nunha sociedade que inda amosaba un elevado índice de analfabetismo.

As fontes hemerográficas das que se dispón para o período estudado consérvanse principalmente na Hemeroteca Provincial de Lugo, dependente da Biblioteca Nodal de Lugo. Mais tamén se conservan varios exemplares facsímiles e orixinais de publicacións de varias localidades da provincia na Hemeroteca da Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela (HBXUSC), que tamén foron consultados.

---

<sup>16</sup> Non se deu acceso a instrumentos de descrición de ningún tipo –polo que se iñora se incluso existen–, disuadindo ao investigador do interese da documentación alí acollida, emprazándoo ao AHPL.

Para o estudo da Segunda República na provincia de Lugo cóntase con abundante prensa, que se pode clasificar baixo dous parámetros: a súa periodicidade e maila tendencia política da súa liña editorial. En canto á periodicidade, a división establécese do seguinte xeito:

- Xornais de información xeral e publicación diaria –a excepción dos luns–: *El Progreso, La Voz de la Verdad, Vanguardia Gallega, Alborada*.
- Semanarios ou de periodicidade variábel, ben de información xeral ou ben con temáticas específicas –recóllense aqueles con contidos políticos–: *La Comarca, Las Riberas del Eo, Faro Villalbés, Galicia Social Agraria, La Voz de Mondoñedo, Galiza, Ágora, El Combate, Guión, Yunque*.

Destes, tan só *El Progreso* abrangue a totalidade do período estudado. Tendo en conta a orientación política da súa liña editorial, aprézase unha meirande profusión de órganos de expresión partidistas na prensa de dereitas fronte ao apartidismo da prensa republicana –en certas ocasións pola preeminencia do labor cultural desenvolvido: *Guión, Yunque*–, inda que foi progresiva a incorporación de voceiros de partidos da esquerda, principalmente no eido local.

A meirande efervescencia comunicativa ten lugar na capital da provincia, se ben é certo que xa anteriormente xurdiran ao longo do primeiro terzo do século XX empresas xornalísticas de múltiples orientacións nas principais vilas e cabeceiras de comarca: Chantada, Vilalba, Monforte, Mondoñedo, Viveiro e Ribadeo viran nacer publicacións semanais e mensuais que pretendían canalizar e difundir as opinións de certos grupos das clases medias locais con aspiracións de mecenado cultural e proxección modernizante, xurdindo en moitas ocasións varios periódicos de distintas tendencias políticas que rivalizaban entre si polo poder local<sup>17</sup>. Na Segunda República destacarán sobre as demais vilas pola variedade de empresas xornalísticas Mondoñedo e Viveiro.

***El Progreso*** era o xornal máis antigo dos publicados na provincia, datando o seu primeiro número de 1908 e perdurando até a actualidade. Nace baixo o rótulo de “Diario Liberal”, se ben se vai ir despolitizando progresivamente, converténdose nun xornal que ofrece

---

<sup>17</sup> Rodríguez Porto, R. et Sánchez Moure, A.: *Chantada na súa prensa (1908-1931)*, Lugo: Deputación, 1988; páx. 9-17, Roca Cendán, M.: “Introducción” in *Faro Villalbés (1932-1936): edición facsimilar*, Vilalba: Concello, 2002; páx. 13-15, Teijeira Fanego, M<sup>a</sup>.P. et Torre, M<sup>a</sup>. de la: *A prensa en Lugo, dous séculos de historia*, Lugo: Deputación, 1997; páx. 166-411.

información sobre a provincia. O seu fundador, e posterior director, fora Purificación de Cora y Más-Villafuerte, monárquico de tendencia liberal que integrará a candidatura conxuncionista o 14 de Abril. Se ben non se declara abertamente partidario si rexe a súa liña editorial baixo unhas coordenadas de orde e moderación dentro do sistema republicano.

Dende o primeiro momento esta publicación dará grande relevancia á información política, o cal o converte nunha ferramenta moi útil para o presente estudo –é o xornal que aporta meirande información de toda a prensa baleirada–.

**La Voz de la Verdad** era un xornal católico e antiliberal que, xurdido no 1910, estenderá a súa publicación até xaneiro de 1937, abranguendo todo o período republicano e os primeiros meses despois do golpe. Xurdira por iniciativa das *Damas de la Buena Prensa* –pertencentes á Xunta Local da Acción Social Católica, converténdose no seu voceiro–. Dende 1921, en que é adquirido pola Editorial Católica Lucense, publicarase baixo censura eclesiástica.

No 1930 mércano particulares, exercendo a súa dirección Luís Sánchez Arrieta, destacado militante do catolicismo na localidade. A meirande parte das novas que publica proceden da *Agencia Católica de Prensa Asociada*<sup>18</sup>. Aprézase un claro apoio á CEDA ao longo do período republicano, primeiramente manifestado por medio dunha discriminación positiva fronte ás demais forzas políticas de centro e dereita; mais que logo tomará posición polo cedismo, que acada o control do xornal no 1936. Con carácter previo á formación da CEDA, apoiará ás forzas da dereita máis consontes coa defensa dos intereses católicos<sup>19</sup>.

Xa que logo, e se ben non aporta a mesma cantidade de información ca *El Progreso*, é un xornal moi útil para recabar información da dereita non republicana e especialmente da CEDA.

**Vanguardia Gallega**, subtítulo “*Diario de la República*”, inicia a súa andaina o San Froilán de 1931, dirixido polos irmáns Juan Antonio e Evaristo Correa Calderón, vencellados ao movemento cultural nacionalista (Irmandades da Fala, Instituto da Cultura Galega), deixando

---

<sup>18</sup> Abel Vilela, A. de: “*La Voz de la Verdad. Diario Católico de Lugo (1910-1937)*” in *Lvencia*, n.3, 1991, páx. 9-31.

<sup>19</sup> Ao facer públicos os anuncios as candidaturas das eleccións a Cortes Constituíntes de novembro de 1933, aclara que se publican todos os anuncios, mais tan só se recomenda a candidatura da UDA (*La Voz de la Verdad*, 14-11-1933). Nas eleccións de febreiro de 1936 xa tan só se publica a lista do bloque contrarrevolucionario (*La Voz de la Verdad*, 14-2-1936). Nas eleccións municipais de maio de 1931 publica o anuncio da candidatura da Unión de Labregos (*La Voz de la Verdad*, 28-5-1931) e nas eleccións a Cortes Constituíntes pide o voto para Gómez Giménez –DLR– (*La Voz de la Verdad*, 27-6-1931).

de publicarse o 28 de maio de 1933<sup>20</sup>. Dende o primeiro de maio de 1932 sae á rúa coma xornal de tarde. Ten unha soa páxina adicada á capital da provincia, na cal adoita haber abundante información sobre as organizacións obreiras e republicanas. Existen dúas versións a respecto da orientación ideolóxica da súa liña editorial: a interpretación de *Vanguardia Gallega* coma un xornal nacionalista, relacionado co PG<sup>21</sup>; e maila súa presentación coma un xornal republicano, liberal e laico de centro, que mantén a equidistancia entre o socialismo e a dereita non republicana, incluso non comprometido coa causa estatutaria<sup>22</sup>. O contacto directo coas fontes aproxímanos máis ao segundo que ao primeiro<sup>23</sup>.

**Alborada**, empresa editorial de carácter monárquico, publícase baixo os subtítulos “*Diario de Galicia. Un periódico de Dios y para Dios*”. Desenvolve a súa actividade en dúas xeiras: 1931 e 1935-1936, esta última baixo a dirección de José Soto Reguera, líder provincial do BN, de tal xeito que a súa liña editorial será consonte cos posicionamentos do calvosotelismo. Recollía informacións de *ABC*, *Ya*, *Heraldo de Madrid*, *La Época*, *El Pueblo Gallego*, *El Faro de Vigo* e *El Ideal Gallego*; entroutros. Adicaba dúas páxinas á información local.

O presente estudo centrou a súa análise nas dúas principais fontes hemerográficas da provincia: *El Progreso* e *La Voz de la Verdad*, pois cubren un meirande abano temporal e dan información diaria, tendo ademais unha meirande incidencia territorial. Non embargantes, apoiouse do baleirado de *Faro Villalbés*, *La Comarca*, *Las Riberas del Eo*, *Galiza*, *Vanguardia Gallega* e *Alborada* para complementar información tanto no eido local coma no partidario. Asemade, a consulta de publicacións anteriores ao contexto cronolóxico que enmarca esta investigación serviu para rastrexar certo tipo de información coma a existencia e actividade de sociedades ou a adscrición política de determinados persoeiros<sup>24</sup>.

---

<sup>20</sup> Estas son as datas reseñadas nos estudos publicados sobre historia da prensa (Teijeira Fanego, M<sup>a</sup>.P. et Torre, M<sup>a</sup>. de la: *op.cit.*, Lugo: Deputación, 1997, páx. 132; Santos Gayoso, E.: *Historia de la Prensa gallega. 1800-1986*, Sada: Edicións do Castro, 1990, páx. 606), mais na Hemeroteca Provincial de Lugo tan só se conservan exemplares do 20 de novembro de 1931 ao 31 de decembro de 1932.

<sup>21</sup> Pardo de Neyra, X.: “*Vanguardia Gallega*” ou *O compromiso xornalístico lucense coa Segunda República. A “xeración da república” na literatura, na prensa e na política galegas*, Lugo: Concello, 2002; Checa Godoy, A.: *Prensa y partidos políticos durante la II República*, Salamanca: Universidade, 1989; páx. 249-254.

<sup>22</sup> Teijeira Fanego, M<sup>a</sup>.P. et Torre, M<sup>a</sup>. de la: *op.cit.*, páx. 131-135.

<sup>23</sup> É o único xornal que fai un seguimento da fundación do PG fronte á ocultación do resto de medios (*Vanguardia Gallega*, 24-11-1931), e ten bastante información sobre o nacionalismo, mais o único que se pode concluír sen temor ao erro é a súa adscrición á causa republicana.

<sup>24</sup> Consultáronse tamén números de *El Progreso* dos anos dez e vinte, *La Provincia*, *Renovación*, *El Heraldo de Villalba*, *O Tío Pepe* e mailo *Boletín de la Federación Mindoniense de Sindicatos Agrícolas*.

O golpe de Estado e Franquismo supoñen un freo á efervescencia xornalística do período anterior, pechando boa parte das cabeceiras cunha implicación política de esquerdas ou republicana e manipulando ideoloxicamente os xornais sobrevivintes por medio da censura previa ou o control da información por parte de FET-JONS. Alén das publicacións periódicas de carácter estatal difundidas nas localidades da provincia –boletíns de FET-JONS, DNS, SF e FJJ–, xurdirán publicacións *ad hoc* de eventos realizados por entidades católicas ou de encadramento social, que tamén merecen atención pola difusión das liñas discursivas do novo réxime en diferentes eidos<sup>25</sup>.

### **Bibliografía**

A abordaxe do obxecto de estudo que ocupa o presente traballo fixo preciso un achegamento previo ás publicacións científicas encol do novidoso concepto de cidadanía emerxentes nas diferentes disciplinas ao longo dos últimos anos, con especial atención á bibliografía máis centrada na síntese do concepto e dos aspectos que acolle. Asemade, acometeuse unha aproximación á lectura das publicacións do eido científico máis próximo que teñen incorporado aspectos e perspectivas semellantes á acadada.

Onda a incursión conceptual, a recollida de aportacións bibliográficas sobre os períodos estudados no contexto galego e provincial, ademais de pequenos estudos locais que frecuentemente transcenden o propio marco cronolóxico establecido na presente investigación fíxose imprescindible para complementar a información proporcionada polas fontes orixinais. A necesaria comprensión das formulacións legais que configuran as condicións de participación e a relación de cidadanía fixo precisa a incursión na bibliografía xerada dende eidos de análise coma o dereito ou a politoloxía para os períodos correspondentes e a historia constitucional do Estado español en xeral.

A consulta de investigacións realizadas para outros contextos territoriais sobre a Segunda República ou o Franquismo, así coma a edición de actas de encontros e congresos relativos a esa temática, foi empregada coma apoio e referencia ás anteditas publicacións cinguidas a un contexto territorial e cronolóxico máis próximo ao do presente estudo.

---

<sup>25</sup> Baixo o título de *Fé-Patriotismo-Pedagogía* recóllense os discursos dos cursos de relixión e moral que organiza a Asociación Católica de Mestres en maio de 1937. Do mesmo xeito, a ponencia que presentou o Subxefe Provincial do *Movimiento* Antonio Rosón ao Congreso Sindical Agrario de 1949, sobre a ordenación xurídico-agraria de Galiza e a necesidade do desenvolvemento dun plano de concentración parcelaria (ambos conservados na HXBUSC).

### ***Datos procedentes do Proxecto de Investigación Interuniversitario “Nomes e Voces”***

Engádense coma información de carácter secundario que non implican o traballo directo con fontes orixinais malia a vinculación existente por parte de quen dirixe e efectiviza o presente traballo os datos referentes á persecución política durante o transcurso da guerra civil na provincia, que se toman dos resultados disponibilizados en rede dende xullo de 2009 polo Proxecto de Investigación Interuniversitario “Nomes e Voces”, dirixido polo Dr. Lourenzo Fernández Prieto. Esta información procede da combinación de múltiples fontes orixinais: o baleirado de todas as causas militares incoadas en territorio galego conservadas no Arquivo Territorial Militar IV nas súas seccións de Terra e Mariña, así coma todos os libros de rexistro de defuncións dos xulgados municipais e de instrución de Galiza, rexistros de prisións e un fondo oral que consta de 475 entrevistas.

Esta información é presentada na base de datos en rede sita no enderezo electrónico [http://: vitimas.nomesevoces.net](http://vitimas.nomesevoces.net), na que se pode acceder a unha listaxe nominal que recolle unha breve reseña biográfica das persoas que sufriron a persecución por parte dos sublevados para o período 1936-1939, así coma unha breve descrición das circunstancias que rodean esa situación –morte, prisión, torturas, etc.–. As limitacións deses datos para a caracterización sociolóxica sálvanse coa consulta do Fondo da Delegación Provincial de Facenda conservado no AHPL.

## II. CIDADANÍA: ANÁLISE CONCEPTUAL E DESCRICIÓN DO OBXECTO DE ESTUDO

### 1. CIDADANÍA: DEFINICIÓN HISTÓRICA DO CONCEPTO E A SÚA EMERXENCIA COMA OBXECTO DE ESTUDO DAS CIENCIAS SOCIAIS

O estudo dos movementos sociais e dos procesos de cambio social e político agocha en última instancia a existencia de contradicións fundamentais na orde política que exclúen do acceso e participación na mesma a grupos sociais que reivindicán a súa inclusión. A formulación destas contradicións fai agromar unha loita polo recoñecemento social coma integrantes dunha comunidade ou dun Estado nacional, o cal leva parello a adquisición plena do *status* de cidadanía. Mais este status vaise ir estendendo e asociando ás reformas democráticas que amplían a base cidadá do Estado liberal contemporáneo, conlevando unha serie de implicacións en canto que prácticas e actitudes morais –cívicas– que varían segundo o contexto no que se dean.

O cerne da noción de cidadanía atópase, nun termo amplo, na explicación da relación política fundamental: a que se dá entre o individuo e a orde xurídica, prestando aos aspectos artelladores desta relación, tales coma as expectativas xeradas, as esixencias a cumprir e as relacións de pertenza ou diferenza, así coma as estratexias de inclusión ou exclusión de grupos<sup>26</sup>.

Xa que logo, este enfoque fai preciso botar unha ollada ao longo percorrido que na historia da filosofía política occidental, dende a Grecia clásica até hoxe, se ten dado na formulación de modelos de explicación e formulación desa relación política básica. As distintas elaboracións teóricas que se constrúen ao longo da historia aportan aristas que permiten interpretar e perfilar correctamente a actual definición conceptual de cidadanía.

---

<sup>26</sup> Como sinala Pietro Costa, esta concepción máis ampla do termo cidadanía forxouse recentemente, superando a comunmente aceptada no léxico xurídico tradicional, que identificaba a cidadanía coa adquisición ou perda do status de membro dun Estado (Costa, P.: *Ciudadanía*, Barcelona: Marcial Pons, 2006, páx. 36).



Na vontade de simplificar a presentación das concepcións históricas da cidadanía pódese establecer unha discriminación entre dúas fases ben diferenciadas –premoderna e moderna– en función da relevanza que estas teñen para o artellamento dun Estado e dunha condición de cidadán determinada, así coma o rol decisivo de determinados procesos históricos e culturais que marcan claramente un antes e un despois na historia –Ilustración, revolucións burguesas, revolución industrial–.

### 1.1. CONCEPCIÓNS PRE-MODERNAS DE CIDADANÍA

A evolución da concepción premoderna de cidadanía atravesará distintos períodos nos cales se desenvolve un contido semántico propio da noción de cidadanía:

#### **a. Período clásico**

A orixe dos termos “cidadán” e “cidadanía” está na vontade de promulgar leis por parte dos gobernantes que delimitaran o espazo de acción das persoas e as dotara dunha identidade; en forte relación co concepto de *polis* e en boa medida alentada polo desenvolvemento do comercio agrícola e os enfrontamentos entre cidades-estado, que requerían unha mellor preparación militar. Xa que logo, a cuestión básica presentada no período clásico grego é meramente formal: a da pertenza á comunidade política.

As reformas de Solón, Clístenes e Pericles en Atenas irían encamiñadas a definir o corpo cidadán en función de diferentes criterios que son debedores dos cambios na estrutura social da *polis* ateniense en cada momento: a riqueza, a identidade relixiosa e tribal ou, finalmente, a lealdade e participación na vida pública e no benestar comunitario, no poder (concepción aristotélica do *zoom politikon*).

A definición de cidadán coma o individuo que ten capacidade de participar no poder ten unha dobre implicación: participación coma administrador ou coma receptor dese poder. Así, na *Política* de Aristóteles defínense dúas acepcións da cidadanía que na Grecia clásica fican unidas: a forte –o cidadán coma participante con capacidade decisoria na lexislación e nas decisións políticas do Estado– e a feble –o cidadán coma individuo leal e obediente perante as leis do Estado–, que marcarán a evolución histórica do termo.

Os cambios producidos por mor da expansión territorial da República e do Imperio en Roma, fan que a cidadanía opere coma un instrumento político para acadar a estabilidade dunha sociedade a cada pouco máis plural, integrando e controlando aos distintos grupos por medio do recoñecemento xerarquizado de privilexios públicos e privados, de forma que o

acceso á condición de cidadán supuña unha carreira de ascenso social con criterios económicos ou militares coma recompensa dese *status* diferenciado.

Co Imperio introdúcese un criterio xurídico de diferenza entre aqueles que só teñen recoñecida unha pertenza formal coma súbditos e aqueles que si a teñen concretada en dereitos públicos e privados e teñen capacidade decisoria.

#### **b. *Cristiandade medieval***

Xa baixo o Imperio Romano, o cristianismo funcionará coma unificador de grupos excluídos da cidadanía, introducindo un novo sistema de lealdade baseado en recompensas non materiais senón espirituais ao cumprimento cunha base de conduta cívica a respecto do sistema político.

No período medieval a cidadanía é un concepto descritivo dos habitantes dunha cidade determinada, diferenciados en privilexios e identidade xurídica dos das demais cidades autónomas. O cristianismo aporta unha base moral para a conduta cívica e unha concepción pasiva e contemplativa, espallada coa creación dos mosteiros. Difundidos por toda Europa, principalmente en contextos rurais, permiten a fusión neses espazos de relixión e política, de tal xeito que son as pautas relixiosas marcadas dende os cenobios as que inflúen na vida pública.

Mais tamén van acadar unha grande relevanza as cidades coma centros comerciais, cunha identidade propia que ten coma criterio definitorio do *status* de cidadanía a independencia económica e non só a propiedade.

#### **c. *Período renacentista e monárquico***

A recuperación dos textos clásicos –Aristóteles, Cicerón– nos séculos XVI e XVII e, con eles, a expresión dos ideais republicanos e cívico-humanísticos no período renacentista estimula a participación do cidadán (vida activa-vida civil) –orientado pola *virtú* e a consecución do ben común– para acadar a estabilidade da República (Maquiavelo). No proceso de formación das monarquías absolutistas, a política é dominada pola vontade do monarca e a concepción de cidadanía é abandonada e reducida á ambigüidade; configurándose un sistema en torno á concepción do ser humano coma súbdito comprometido co poder ao cumprimento dunha serie de deberes e á obriga contraída ao respecto dunha serie leis, formulada por Hobbes na súa crítica ao iusnaturalismo.

Mais a formulación dun cidadán coma posuidor de dereitos vai tomando forma nos textos dos ilustrados –Diderot, Locke, Bodino, Montesquieu–, facendo referencia ao eido

privado da vida do cidadán, en relación cunha concepción feble da cidadanía. Locke introduce a ligazón entre propiedade e liberdade, configurando unha orde xurídica asentada no individuo coma suxeito de dereitos, que actúa sobre as bases do dereito natural, procurando a súa propia conservación. Esta é a clave na que se desenvolve no século XVIII o discurso da cidadanía coma “orde de dereitos”<sup>27</sup>.

Rousseau fusiona o paradigma iusnaturalista e mailo republicano definindo a teoría do contrato social, do cal resulta un suxeito que é súbdito en canto que sometido ás leis do Estado e cidadán en canto que participa dunha autoridade soberana. Esta formulación concibe ao individuo cunha dimensión pública e política, coma participante por propia vontade da soberanía popular; sentando as bases do liberalismo clásico.

## 1.2. CONCEPTUALIZACIÓN MODERNA E FORMULACIÓN LIBERAL DA CIDADANÍA

A conceptualización moderna da cidadanía é herdeira das formulacións dos ilustrados e introducida nas revolucións de finais do século XVIII: a francesa e maila americana. O *citoyen* da Revolución Francesa designa a un todo xenérico que se identifica co pobo (*peuple*), deseña un home posuidor de dereitos –principalmente de carácter político, de participación– que son o núcleo do concepto (Constitución do ano III, Declaración de Dereitos e Deberes do Home e do Cidadán): nace o individuo-cidadán, libre e cun rol activo en relación coa comunidade e na defensa dos principios da revolución, do interese público e común. Mais establécese unha exclusión a aqueles que non fosen quen de pagaren tributos e teren unha independencia económica que lles permitise involucrarse na vontade xeral (vencellamento cidadanía-autonomía)<sup>28</sup>.

A Revolución Francesa incorpora á noción de cidadanía tres novas compoñentes: unha concepción igualitaria da natureza humana, a relación cidadanía-nacionalidade e a idea da emancipación universal. A cidadanía será aceptada coma a identidade común de todos os franceses, por riba das identidades particulares xeradas polo *Ancient Régime*, ficando especialmente asociada a conformación dunha identidade cidadá aos factores decisivos do proceso de configuración dun Estado nacional.

---

<sup>27</sup> Costa, P.: *op.cit.*, páx. 63, Mellón, J.A. (ed.): *Ideologías y movimientos políticos contemporáneos*, Madrid: Tecnos, 1998; páx. 15..

<sup>28</sup> Zapata Barrero, R.: *Ciudadanía, democracia y pluralismo cultural: hacia un nuevo contrato social*, Barcelona: Anthropos, 2001; páx. 6-45.

Mais ese camiño comezara xa nas colonias británicas de Norteamérica, onde a defensa da independencia ía parella á formulación dun estado republicano e democrático. A Constitución Federal dos Estados Unidos, malia ter un marcado carácter económico, presenta un debate sobre as cuestións centrais da cidadanía: institucionalización de dereitos e deberes na esfera da interrelación de individuos e destes co Estado. A liberdade é empregada coma símbolo e fundamento da nova orde, dun proceso de construción nacional que estará centrado no individuo coma actor principal, defendendo os principios orixinais do ordeamento por riba do poder político.

Nos líderes intelectuais da revolución americana (Jefferson, Paine, Madison) a preocupación será constante na procura da igualdade de representación dos cidadáns e en posibilitar a participación “en persoa” nas institucións do novo Estado: ampliar o número de cidadáns electores (sufraxio universal), control dos representantes polos representados, elixibilidade por sufraxio do poder xudicial, principio de revisión xeracional da Constitución, divisións político-administrativas nas que os cidadáns participaran directamente na xestión de competencias políticas; eran medidas que se estaban a pór en práctica coma exercizo do dereito natural e inalienábel do ser humano para dotarse das formas de goberno máis axeitadas<sup>29</sup>.

Os procesos revolucionarios de finais do século XVIII van deixar un legado de campos de tensión ás formulacións posteriores: entre suxeito individual e pertenza á comunidade, entre dereitos e orde, aclamación da liberdade fronte á retórica da igualdade. Estes serán elementos sobre os que reflexionará constantemente o liberalismo decimonónico coma elementos en contradición no proceso de construción do Estado capitalista moderno.

Benjamin Constant, en boa medida influído pola experiencia negativa da etapa xacobina, amosa unha reticencia cara ao poder, defendendo medidas garantistas a prol do individuo: critica as “leis especulativas”, que tentan intervir no proceso económico-social reformando o seu propio mecanismo e abren a posibilidade para actuacións arbitrarias do soberano. Define, pois, un modelo de cidadanía asentada na igualdade xurídica e política do individuo –“liberdade dos modernos”: sociedade mercantil, prevalencia do privado; en

---

<sup>29</sup> A Declaración de Independencia americana (1776), directamente inspirada por Jefferson, suporá un cambio substancial nas reivindicacións americanas fronte á Coroa británica: non está formulada –a diferenza das reclamacións anteriores– dende a asunción da posición de súbditos americanos da Coroa, senón coma cidadáns que esixen un dereito que lles corresponde por natureza. A experiencia americana inspirará ás loitas políticas pola consecución de dereitos de cidadanía ao longo do século XIX (Soromenho Marques. V.: *A Era da Cidadanía –De Maquiavel a Jefferson*, Edições Europa-América, 1996; páx. 179-190).

contraposición á “liberdade dos antigos”: cidade guerreira, identidade individual dependente da pertenza á comunidade<sup>30</sup>—.

Na lóxica da liberdade dos modernos, a participación política directa debe ser necesariamente restrinxida, pois o dereito a voto non é un dereito do ser humano en canto tal, senón que para acadalo é preciso cumprir unha serie de requisitos: racionalidade, competencia, independencia. Para Constant e Guizot, cuxas visións son herdeiras da experiencia revolucionaria francesa, a liberdade-propiedade e a orde son os principios fundamentais desta concepción de cidadanía, por riba do da igualdade.

Por contra, Alexis de Tocqueville, observador da experiencia revolucionaria americana, defende un modelo no que prime a igualdade, mais con mecanismos garantistas a prol da liberdade individual.

O liberalismo decimonónico artella unha nova relación entre suxeito e poder baseada no individualismo: a titoría do poder é unha ameaza para a liberdade individual, de tal xeito que mesmo cando intervén para satisfacer as necesidades do individuo está a restarlle autonomía de acción.

A partir desa concepción individualista do liberalismo decimonónico xorden concepcións coma o utilitarismo (John Stuart Mill) ou o evolucionismo (Spencer) que poñen o til no individuo coma centro do artellamento dun modelo político, mais dende diferentes ópticas.

O utilitarismo fundamenta a orde na liberdade do suxeito, pondo atención aos dereitos coma instrumento: a orde aséntase naqueles dereitos xa recoñecidos, mais xorden reivindicacións encol doutros dereitos que deberían existir e serven de vehículo para a transformación e o progreso. Son os dereitos, pois, os que realizan a liberdade do suxeito e permiten o achegamento liberdade-igualdade coma condicións precisas da orde.

En troques, o evolucionismo concibe ao suxeito coma un fenómeno natural que debe ser entendido á luz das leis da evolución: cada individuo recibe os resultados da súa conduta e só sobreviven aqueles que desenvolven condutas con meirande aptitude. A orde emana da liberdade dos suxeitos e dos seus dereitos naturais, non sendo o Estado máis ca un instrumento para garantir dende o exterior unhas esferas de liberdade.

---

<sup>30</sup> Costa, P.: *op.cit.*, p. 84-86.

Existen outros modelos forxados no século XIX que non están construídos sobre os alicerces do individualismo, senón que centran a súa análise noutros elementos: o estado-nación (Savigny, Hegel) e a sociedade solidaria (Comte).

O historicismo alemán remarca o rol da nación coma ente colectivo que ostenta a soberanía e recolector simbólico da participación política dos cidadáns, en consonancia co proceso de conformación dos novos Estados-nación unitarios. A realidade de referencia é o pobo, non o suxeito, e os dereitos non son atributos inmediatos do suxeito en canto tal, senón que proveñen dunha relación que o vencella coa comunidade, son un aspecto da historia integral dun pobo, de tal xeito que o Estado funciona tan só coma a concreción xurídico-política do pobo. A orde dos dereitos é tan só un estadio intermedio para acadar unha dimensión ética que se materialice na presenza do individuo nas relacións e institucións que expresan a autoconsciencia da colectividade.

Pola súa banda, Comte entende ao individuo coma un punto nunha rede de interdependencias e funcións establecidas, presenta aos dereitos baixo a sombra dos deberes, desenvolvendo unha moral activa que supere o valor destrutivo das reivindicacións igualitarias.

Mais o liberalismo decimonónico constrúe unha concepción da cidadanía asentada no principio de igualdade, propiedade e autonomía individual feita á medida dos intereses de clase da burguesía, cunha compoñente excluínte das clases populares, mulleres e minorías nacionais. Fronte a ela, os movementos reivindicativos de dereitos configurados dende os grupos excluídos acadarán progresivamente a extensión dos dereitos cidadáns<sup>31</sup>.

---

<sup>31</sup> Pérez Ledesma, M (comp.): *Ciudadanía y democracia*, Madrid: Pablo Iglesias, 2000; páx.11-14.

### 1.3. A CONCEPCIÓN MARSHALLIANA

A concepción canónica da cidadanía moderna fórmúlaa Thomas Humphrey Marshall en 1949, na súa conferencia titulada “Cidadanía e Clase Social”, na cal propón unha reorientación da discusión da estrutura social despois da Segunda Guerra Mundial. Define a cidadanía coma un *status* que determina a pertenza á comunidade, manifestado no exercizo e recoñecemento de tres tipos de dereitos fundamentais: civís, políticos e sociais, que se van estendendo ás diversas clases sociais ao longo da historia coma resultado do progreso cívico dos estados e das concesións que estes fan aos seus cidadáns<sup>32</sup>.

O elemento civil da cidadanía está conformado polas liberdades individuais e os dereitos de carácter económico (liberdade de expresión, asociación, mercado, dereito de propiedade). Veñen determinados polas leis e salvagardados polos tribunais de xustiza. O elemento político conleva o dereito á participación no exercizo do poder político, vehiculizado a través de organismos representativos locais e nacionais: concellos e institucións parlamentarias. O elemento social é a garantía de mantemento dun nivel de vida e a ruptura das desigualdades sociais, estando os servizos sociais do Estado orientados á protección contra a pobreza e a enfermidade, así coma o sistema de ensino público actúa para a instrución da poboación.

Cadanseu elemento ten unha historia propia no seu desenvolvemento; de tal xeito que os dereitos civís se imprantan no século XVIII, os políticos ao longo do XIX e os sociais despois da Primeira Guerra Mundial, sendo o *Welfare State* a realización completa da cidadanía, na medida en que fomenta a comunicación das redes sociais e garante o sentimento de comunidade ao reducir a desigualdade social.

Marshall aborda na súa aportación o conflito entre a cidadanía e o principio de igualdade, así coma as tensións entre o sistema de clases sociais e as desigualdades da sociedade capitalista: a emerxencia da cidadanía moderna é parella á emerxencia do sistema capitalista, que xera fondas desigualdades entre as clases sociais. Nunha primeira fase de desenvolvemento, o capitalismo destrúe as desigualdades de clase preexistentes herdadas do período medieval, para logo consolidar as relacións capitalistas sobre a base da produción e o cambio, e nese contexto xorde unha concepción de cidadanía baseada unicamente no eido

---

<sup>32</sup> Marshall, T.H.: *Ciudadanía y clase social*, Madrid: Alianza, 1998.

civil. Mais no momento en que se incorporan o elemento político e social a cidadanía pasa a desenvolverse nun marco conflitual a respecto do sistema de clases (movemento obreiro).

A súa achega está inspirada na serie de conferencias de Leonard Hobhouse na Universidade de Columbia en 1911, nas que abordaba as desigualdades políticas e cívicas nos principios da cidadanía moderna encol da responsabilidade do Estado polo individual e o limiar mínimo do individuo para acadar unha vida independente. Xa entón Hobhouse expresaba unha concepción tripartita e establecía, do mesmo xeito ca Marshall, os dereitos civís coma primeiro chanzo ou orixe dos dereitos de cidadanía.

O impacto da concepción marshalliana levou aos seus seguidores a pór en relación ese modelo cos clásicos.

Reinhard Bendix analiza o proceso de modernización e democratización no mundo Occidental seguindo o paradigma marshalliano: dende as sociedades estamentais do século XVIII até o Estado benefactor do século XX, tomando coma referencia –e coma principal motor da extensión de dereitos– as leis promulgadas nese período dende unha perspectiva de cidadanía nacional, establecendo comparanzas entre os estados occidentais e destes con outros espazos políticos<sup>33</sup>. Abonda na visión non conflitualista de Marshall e engade as aportacións weberianas á socioloxía –importancia das elites culturais e dos elementos relixiosos nos procesos de cambio–, incidindo en que a extensión de dereitos é un proceso gradual no que a tensión entre desigualdades sociais e igualdade legal se resolve a través do rol protector do Estado: os dereitos sociais xorden do desenvolvemento da beneficencia por parte dos estados para solventar o problema da pobreza na era industrial, o sufraxio universal procura minar os espazos de poder persoal para substituílos polo poder de grupos organizados (partidos políticos de masas)<sup>34</sup>.

---

<sup>33</sup> Pervia contextualización das esferas de cambio introducidas na sociedade occidental europea a partir do século XVIII, establece un comparativismo con outros espazos xeopolíticos –Rusia, Xapón e a India–, centrando o seu estudo en tres dereitos fundamentais: no eido civil o de asociación, no eido político o sufraxio e no eido social o ensino. Intepreta o proceso de configuración dunha cidadanía nacional na que o individuo –a diferenza do que ocorría no sistema feudal– se atopa ligado ao Estado, a través da extensión dos dereitos básicos de cidadanía ás clases baixas. Neste proceso recoñece a existencia dun conflito entre dous principios: o plebiscitario –goce igual de dereitos por todos os individuos– fronte á idea funcional –unión de individuos por diferentes motivos e formas de representación colectiva–, que se resolve nese proceso de extensión de dereitos na forma da institucionalización de criterios abstractos de igualdade que dan orixe a novas desigualdades e sucesivas medidas para facer fronte a estas (Bendix. R.: *Estado nacional y ciudadanía*, Bos Aires: Amorrortu, 1964, páx. 102-105).

<sup>34</sup> Bendix, R.: *La razón fortificada. Ensayos sobre el conocimiento social*, México: Fondo de Cultura Económica, 1975, páx. 363-365.



Talcott Parsons aporta a noción do cambio dunha sociedade baseada nos criterios de atribución (feudal, Antigo Réxime) a unha sociedade baseada nos criterios de logro (sociedade moderna de base industrial-capitalista), é dicir, duns valores particulares a outros universais. Isto necesariamente implica a consituición dun suxeito político abstracto non conformado máis ca polas particularidades de xénero, nacemento e etnia. Esta abstracción –fomentada polo sustrato relixioso do cristianismo– permite a diferenciación do político a respecto do social e, xa que logo, a separación entre o Estado e a sociedade civil.

Maurice Roche, partindo do paradigma marshalliano, analizará a cidadanía social e os debates introducidos a respecto do rol do Estado na provisión do *welfare* xa dende os anos 60 até a ofensiva da Nova Dereita na era Thatcher-Reagan<sup>35</sup>.

Seymour Lipset considera a Marshall coma un teórico da integración social e dá ás súas análises sobre a participación política e as condicións da orde democrática ese mesmo senso, considerando a educación e mailo incremento da riqueza económica os principais “antídotos” ao conflito social e o extremismo<sup>36</sup>. Asemade, a fácil integración de novos grupos organizados na política ao longo da historia contribuíu a gañar a súa adhesión ao sistema democrático e a dotalo de lexitimidade.

---

<sup>35</sup> Roche analiza o proceso de adquisición de dereitos conforme ao paradigma dominante –marshalliano– e a democratización paralela no contexto da sociedade capitalista. Desentraña a polémica Beveridge-Titmuss arredor do estado do benestar británico: Beveridge defende o modelo liberal baseado no libre mercado e recoñecendo un rol secundario ao Estado coma provisor de benestar a respecto da sociedade civil, mentres Titmuss fai unha aproximación na que, recoñecendo o rol de colectivos organizados para o exercizo de dereitos sociais, considera que o Estado é quen debe liderar ese proceso (Roche, M.: *Rethinking Citizenship. Welfare, Ideology and Change in Modern Society*, Cambridge: Polity Press, 1992, páx. 9-69).

<sup>36</sup> De feito, Lipset considera a garantía do dereito á educación coma un requisito básico da democracia (Lipset, S.M.: *El hombre político. Las bases sociales de la política*, Bos Aires: EUDEBA, 1970, páx. 35).

#### 1.4. AS CRÍTICAS A MARSHALL E POSTERIOR EVOLUCIÓN DO CONCEPTO DE CIDADANÍA

Marshall introducira dous aspectos novidosos até o de entón: dunha banda, sistematizara os contidos do termo “cidadanía”, concebíndoa coma un *status* que, acadado, implicaba o recoñecemento dunha serie de dereitos, artellados en tres bloques: dereitos civís, políticos e sociais. Por outra banda, esta sistematización e a súa contextualización na historia da Europa Occidental concluía que a materialización dos dereitos sociais no Estado do Benestar era a realización última do proceso de ampliación de dereitos de cidadanía, co cal alentará toda unha serie de reflexións nos anos posteriores encol dese concepto.

A formulación marshalliana recibirá fortes críticas pola súa visión evolucionista e non conflitualista e anglocéntrica, ademais de facer fincapé nun aspecto da concepción de cidadanía, tan só no exercizo de dereitos, esquecendo que as relacións de cidadanía individuo-Estado conlevan tamén o cumprimento dunha serie de obrigas.

Mais a crítica a Marshall dende unha visión conflitualista do proceso histórico de obtención de dereitos deita dúas versións: unha de clara inspiración marxista –que centra na loita de clases, máis concretamente a obreira, o protagonismo do proceso– (Barbalet, Giddens, Bottomore), e outra herdeira das análises weberianas –que se conformaría non a través da loita entre clases, senón coma resultado da negociación entre o Estado e sectores relativamente organizados da poboación– (Mann, Turner).

Tom Bottomore fai unha revisión crítica do paradigma marshalliano na que evicencia que este falla ao non recoñecer ás clases sociais implicadas no proceso histórico de extensión dos dereitos de cidadanía: a burguesía contra a aristocracia feudal nas primeiras fases do capitalismo industrial, o movemento obreiro no século XIX, os sindicatos e partidos obreiros no XX<sup>37</sup>. Asemade, nese proceso de extensión que resulta dunha relación conflitual entre grupos

---

<sup>37</sup> "El desarrollo de la ciudadanía sustantiva como un cuerpo creciente de derechos civiles, políticos y sociales necesita una explicación y una descripción, porque no basta con concebir el proceso en términos abstractos o teleológicos como si se tratara de un hecho inmanente al auge del capitalismo moderno. Hubo grupos sociales muy concretos que lucharon por ampliar o restringir tales derechos, y las clases sociales tuvieron una participación transcendente para el conflicto. Marshall reconocía la existencia de un elemento conflictivo, pero lo expresaba como choque entre principios opuestos, no entre clases, ya que su análisis de estas últimas, como él mismo decía, se ocupaba del influjo ejercido sobre ellas por el fenómeno de la ciudadanía, no de cómo el propio desarrollo histórico de las clases había producido nuevos conceptos de ciudadanía y movimientos de expansión de los derechos civiles" (Bottomore, T.:

sociais que pretenden acadar dereitos de cidadanía e outros que pretenden limitalos, a evolución dada pode expresarse á inversa, de tal xeito que a historia posterior á formulación de Marshall confirmou como se poden limitar dereitos civís ou sociais mantendo os dereitos políticos (limitacións da liberdade de expresión, recortes e privatización da asistencia social no Mundo Occidental) ou primar a cidadanía social sobre a económica e política (democracias populares da Europa do Leste).

A crítica de Bottomore esténdese tamén ao esquecemento que Marshall amosa de elementos de diferenzación e desigualdade social coma a cuestión de xénero ou a diferencialidade nacional e étnica. As mulleres acadaron os dereitos civís, sociais e políticos cunha periodicidade máis serodia e mesmo o recoñecemento formal de dereitos non acadou a existencia dunha igualdade plena. A vaga migratoria posterior á Segunda Guerra Mundial introduciu un interese pola cidadanía formal –pertenza a un Estado-nación– e mais pola cidadanía substantiva –asistencia social ou recoñecemento de capacidade legal a individuos que non teñen recoñecida a pertenza formal a ese Estado-nación–. Onda isto, Bottomore incide nas tensións que enfrontan á economía capitalista de mercado co Estado de benestar, non apreizadas por Marshall na súa aportación.

Barbalet agroma as contradicións entre elementos da cidadanía e máis o conflito entre igualdade de *status* de cidadanía e desigualdade entre clases sociais, enfatizando o seu rol histórico e o do Estado, máis concretamente o rol do movemento obreiro. Esta visión conflitualista permite analizar non só a expansión dos dereitos de cidadanía, senón tamén a súa restrición posterior<sup>38</sup>. Segundo el, Marshall non recoñece o conflito de clases nin o conflito entre o sistema capitalista e o estado do benestar, senón máis ben unicamente a contradición entre principios estruturais de organización do sistema.

Anthony Giddens rebate a sistematización de dereitos formulada por Marshall, resistíndose a integrar nun mesmo bloque de dereitos civís aos de carácter económico –acadados por obra da presión da burguesía fronte á aristocracia do Antigo Réxime– onda os dereitos denominados por el coma “industriais”, resultado da loita do movemento obreiro pola negociación colectiva, o dereito de folga e a representación sindical. Considera que os dereitos civís e políticos se desenvolveron xuntos, desbotando a cronoloxía marshalliana.

---

"Ciudadanía y clase social, cuarenta años después", in Marshall, T.H. et Bottomore, T.: *Ciudadanía y clase social*, Madrid: Alianza, 1998, páx. 111).

<sup>38</sup> Barbalet, J.M.: *Citizenship. Rights, Struggle and Class Inequality*, Milton Keynes: Open University Press, 1988, páx. 108-109.

Crítica a formulación de Marshall por presentar a construción da cidadanía coma un labor exclusivo dos Estados que ceden dereitos aos seus cidadáns e non coma resultado da loita dos non privilexiados por acadaren un status superior.

Turner, sen negar o papel significativo da loita e do conflito de clases coma elemento precipitante da expansión dos dereitos de cidadanía e da medra da democracia, tenta evitar facer énfase exclusivamente no antagonismo de clase. A preocupación exclusiva pola clase levou a esquecer outros elementos do cambio social moderno coma o asentamento colonial, a guerra ou as migracións, tamén pezas determinantes para a cidadanía moderna.

A situación de guerra coma desencadeante da extensión de dereitos (*warfare*) explícase pola necesidade que os estados en guerra teñen de gozaren da adhesión da súa poboación, o cal acadan coa extensión da cidadanía. Ao tempo, a propia guerra promove o cambio social a través da intervención estatal e da mobilización de masas –co cal os estratos baixos da sociedade pasan a ter un rol fundamental para o mantemento do Estado nesas circunstancias de guerra: efectivos para os exércitos, mandobra para as industrias (mulleres)–, xurdindo asemade un sentimento de responsabilidade compartida que confire significado á participación na comunidade nacional. Este obxectivo é cumprido coa expansión da cidadanía social (protección estatal por vellez, enfermidade, accidente, servizos sociais, etc.)<sup>39</sup>.

En certa medida fomentados por esta última versión, xorden enfoques máis complexos e multidimensionais, identificando aos distintos grupos que loitan pola participación ou inclusión na comunidade coma enfrontados a un abano de barreiras de acceso establecidas, coma resultado dos novos puntos de conflito social e reivindicacións de inclusión que agroman na segunda metade do século XX: movementos feministas, polos dereitos civís da poboación negra, ecoloxistas<sup>40</sup>.

En contraste coa achega marshalliana, que entende a cidadanía exclusivamente coma un *status* legal, xorden tamén estudos que conciben a cidadanía coma un proceso ou práctica: ben coma o grupo de prácticas institucionalizadas, constituídas por redes de relacións e

---

<sup>39</sup> As análises de Göran Thernborn e Duncan Gallie sobre os estudos de Turner e Giddens aportan unha visión complementaria das análises críticas do paradigma marshalliano. Gallie sostén que o nivel de conflito de clase e o potencial do movemento obreiro en cada país é determinante no contexto no que o Estado precisa manipular a mobilización popular a través da extensión de dereitos de cidadanía, contrapondo os casos francés e inglés despois da Primeira Guerra Mundial: xa que logo, o *warfare* non se entende coma unha análise alternativa á marxista senón que está bastante determinada polo fenómeno da loita de clases (Barbalet, *op.cit.*, páx. 33-43).

<sup>40</sup> Held, D.: *Modelos de democracia*, Madrid: Alianza, 1996, páx. 324-331.

linguaxes políticas que poñen de manifesto a pertenza e a universalidade de dereitos e obrigas nunha comunidade nacional (Somers), ben coma a serie de prácticas políticas, económicas, xurídicas e culturais que definen ao individuo coma membro dunha sociedade (Turner).

### 1.5. O “RETORNO DO CIDADÁN”

As ciencias sociais, logo de teren centrado os seus estudos ao longo das décadas dos 70 e dos 80 do pasado século en conceptos coma a xustiza ou a pertenza comunitaria, dende os anos 90 amosan un renovado interese na concepción da cidadanía, arredor dos dereitos individuais e o vencellamento comunitario do ser humano, analisando a identidade e a conduta dos cidadáns *individuais*, así coma o grao de virtude cívica; consonte á dobre perspectiva do termo: “cidadanía-coma-condición-legal” ou pertenza plena á comunidade e “cidadanía-coma-actividade-desexábel”, cualidade propia da cidadanía en relación coa participación na comunidade<sup>41</sup>.

Existen unha serie de condicionantes contextuais ao período histórico no cal se vive este renovado interese pola cidadanía: dunha banda, os gobernos de Margaret Thatcher en Gran Bretaña e de Ronald Reagan en Estados Unidos supoñen un claro ataque aos dereitos sociais na forma de adelgazamento do modelo do *Welfare State* no mundo capitalista occidental a partir da aplicación de políticas neoconservadoras (*New Right*), sobre a base de que o devandito sistema creaba unha cultura de dependencia do Estado fronte á que un paquete de políticas –desregulación laboral, potenciación do libre mercado e redución dos servizos sociais– eran as correctas ao fomentaren unha cultura da iniciativa e do exercizo dunha cidadanía responsábel. Isto provocará coma reacción un especial interese pola cidadanía social, centrando o debate encol dela múltiples traballos empíricos.

Doutra banda, o crecente abstencionismo electoral e o declive do civismo dos cidadáns norteamericanos, fixeron posíbel o espallamento dunha serie de propostas encamiñadas a fomentar a participación da cidadanía na política, desenvolvendo institucionalmente mecanismos que dean pulo a modelos de cidadanía activa.

---

<sup>41</sup> Norman e Kymlicka, no seu famoso ensaio “The Return of Citizen”, parten da crítica á ortodoxia marshalliana da posguerra mundial, que entendía a cidadanía só coma posesión de dereitos, cinguíndoa a unha esfera pasiva e privada; para propor unha revisión da concepción sobre a base do pluralismo social e cultural, complementándoa co exercizo activo de responsabilidades e virtudes (Kymlicka, W. et Norman, W.: “El retorno del ciudadano. Una revisión de la producción reciente en teoría de la ciudadanía”, in *La Política*, n,3 (outubro de 1997); páx.5-40).

Nos estados implicados na construción europea, as preocupacións ían destinadas ás tensións froito da crecente inmigración e a adaptación do xa tradicional vencellamento cidadanía-Estado nacional ao novo contexto normativo supranacional da Unión Europea (formulación da “cidadanía europea” no Tratado de Maastricht, 1992).

Onda estes condicionantes, cómpre sinalar a derrota do modelo socialista nos países do Leste de Europa e a transformación sufrida polos cidadáns das democracias populares que perden os seus dereitos sociais en troca de gañar no recoñecemento de dereitos civís e políticos. O rol da esfera civil na transición a sistemas democráticos de base capitalista e o xurdimento de movementos nacionalistas fortes nestes espazos e na propia Europa Occidental fai pór en cuestión as identidades nacionais e os modelos de cidadanía común preconizados por algúns movementos nacionalistas.

Asemade, os trocos programáticos das forzas de esquerda –froito da desaparición do socialismo coma alternativa e das transformacións na base militante das organizacións socialdemócratas, que facían inviábel a política de clase– van propiciar a inclusión da cidadanía no seu novo discurso político.

Tamén a crítica deitada polos chamados “novos movementos sociais” á concepción comunmente aceptada da condición cidadá vai ofrecer páxinas de reflexión a respecto do termo: dende o feminismo, rexeitando a concepción tradicional de cidadanía coma neutral dende o punto de vista do xénero, ao agochar a negación da problemática específica da muller e do seu nivel de dependencia familiar coma un obstáculo á igualdade cidadá real.

Dende algunhas análises teóricas vencelladas aos novos movementos sociais desbótase o universalismo atribuído á noción de cidadanía, propondo un achegamento pluralista –pluralismo cultural–, baseado no recoñecemento da diversidade e da diferenza –políticas de recoñecemento, cidadanía diferenciada–. As reivindicacións das minorías nacionais e os propios procesos migratorios introducirán nas ciencias sociais o debate encol da cidadanía multicultural.

O estado de auxe da cidadanía coma obxecto de interese e das ciencias sociais trouxo canda el tres tendencias: en primeiro termo, o estudo da evolución histórica da concepción e dos elementos constitutivos da mesma; en segundo lugar, a análise do proceso de democratización e ampliación de dereitos cidadáns, así coma a simboloxía e o significado das prácticas electorais e, ao tempo, a reconsideración a respecto de temas claves na historia social –movemento obreiro, historia sindical– dende a óptica da loita pola cidadanía.

Para unha correcta conceptualización da perspectiva proposta, é mester facer un percorrido pola evolución da súa definición na actualidade, expresando esquematicamente as formulacións teóricas e os desenvolvementos do discurso cidadán que poidan centrar a orientación da clave de estudo da presente análise.

Charles Tilly, dende a ollada da historia social, analiza a extensión dos dereitos de cidadanía en relación ao rol dos Estados e da propia acción popular colectiva no proceso de nacionalización –meirande co avance cara ao modelo de goberno directo e centralizado coma herdanza da Revolución Francesa–, pondo a atención na coerción, as relacións de capital e as resistencias das clases sociais á homoxeneización da poboación, ao afán extractivo de recursos e á intervención do Estado na vida cotiá. Isto instituíu á negociación coma “núcleo da cidadanía”, formado por múltiples e contínuas transaccións entre gobernantes (axentes estatais) e gobernados (persoas) no transcurso das súas loitas en torno aos medios para a acción do Estado, en especial para a guerra, sendo o individuo posuidor de dereitos e obrigas en virtude da súa pertenza a unha categoría exclusiva e á relación do axente co Estado<sup>42</sup>.

Pola súa banda, Michael Mann fai unha revisión da historia universal dende un paradigma de estudo da organización do poder e as redes relacionais que se configuran ao seu redor (baseado na identificación de catro fontes do poder social: ideolóxica-económica-militar-política, que inciden e condicionan a estrutura das sociedades). Explica as concesións de dereitos de cidadanía dende o século XIX coma un mecanismo de control e contención das clases medias, o movemento obreiro e mailo campesiñado por parte da clase gobernante moderna nun contexto de evolución cara a unha sociedade industrial e capitalista, enmarcada na estrutura do Estado-nación<sup>43</sup>.

Este tipo de análises pón de relevo o rol dos principais actores na historia mundial da democratización no contexto contemporáneo do Estado-nación: dunha banda, os movementos sociais –democráticos e antidemocráticos– e, pola outra, da meirande ou menor vontade reformista dende o poder. Así pois, e atendendo a estes eixos, varios autores (Markoff, Huntington, Toffler) identifican a existencia na historia universal contemporánea de vagas democratizadoras –e contra-vagas de signo reaccionario– que, a xeito de correntes

---

<sup>42</sup> Tilly, Ch.: *Coerción, capital y los estados europeos 990-1990*, Madrid: Alianza, 1992, pág. 157.

<sup>43</sup> A aplicación desta estratexia por parte da clase gobernante moderna débese á transformación exponencial experimentada polo poder colectivo: incremento da capacidade de mobilización de grupos de persoas, actuando as clases sociais –movemento obreiro– e as nacións coma actores nese proceso (Mann, M.: *Las fuentes del poder social, II. El desarrollo de las clases y los estados nacionales, 1760-1914*, Madrid: Alianza, 1997; pág. 306-339).

transnacionais, explican a imprantación progresiva de institucións democráticas e a extensión de dereitos no seo dos Estados ao longo do período contemporáneo<sup>44</sup>.

O ímpeto das ciencias sociais na formulación de teorías que nos permitan explicar o contexto histórico do cambio de milenio e a traslación das mesmas á realidade social e ao discurso político aporta unha serie de formulacións dende distintos eidos de estudo que perfilan a concepción da cidadanía na actualidade.

A filosofía política dos anos 80 e 90 ten analizado o rol do cidadán en relación coa sociedade e o sistema político, dando lugar a tres modelos contrapostos –arraigados nas formulacións históricas do concepto de cidadanía–, que van ser apropiados por tres grandes correntes ideolóxicas do noso tempo:

- Modelo liberal de cidadanía: aséntase na soberanía e autonomía do individuo no terreo moral, sendo libres para decidiren exercer ou non por si propios, con independencia total a respecto do Estado, os dereitos que lles confire o seu status de cidadáns na esfera pública (Rawls).
- Modelo comunitarista de cidadanía: fai fincapé nos nexos entre o individuo e a comunidade, de tal xeito que o cerne da identidade individual está na súa integración na comunidade, unha comunidade artellada en torno a valores morais compartidos e a unha idea substantiva do ben común por riba dos azos individuais –preeminencia normativa da tradición e das crenzas colectivas–.
- Modelo republicano de cidadanía, arraigado nunha longa tradición cuxa orixe está na Roma republicana, que atravesa o humanismo cívico renacentista e o republicanismo inglés até as construcións doutrinais das revolucións francesa e americana. Postula teses sobre as virtudes da vida pública (virtude cívica, patriotismo, deliberación política) e a defensa da democracia participativa (cidadanía “forte”). Define a

---

<sup>44</sup> Huntington define a vaga democratizadora coma un conxunto de transicións dun réxime non democrático a un réxime democrático que ocorren nun determinado período de tempo e que superan ás transicións en dirección oposta, identificando tres vagas –1828-1926, 1943-1962, 1974 en diante– coas súas correspondentes contra-vagas –1922-1942, 1958-1975– (Huntington, S.P.: *La tercera ola. La democratización a finales del siglo XX*, Barcelona: Paidós, 1994, páx. 13-40). Markoff, presentando unha periodización semellante, incide na dimensión que a transnacionalización dos movementos sociais e a relevanza de determinados procesos históricos –Revolución Francesa, auxe do fascismo, guerras mundiais, Revolución dos Cravos– e condicionantes económicas e culturais –medios de comunicación de masas, procesos migratorios, desenvolvemento da tecnoloxía industrial e do urbanismo– teñen sobre o espallamento de formas democráticas ou antidemocráticas de poder (Markoff, J.: *Olas de democracia. Movimientos sociales y cambio político*, Madrid: Tecnos, 1996; páx.11-32).



ciudadanía coma práctica, non coma *status*, concebindo a política coma a forma máis elevada da vida común (Arendt, Pocock, Skinner).

Indo máis alá, dende a perspectiva dos chamados “novos movementos sociais” e dende o multiculturalismo, faríanse aportacións críticas á concepción marshalliana e liberal da cidadanía coma igualdade, defendendo unha política de protección da diferenza por parte do Estado. Teñen a súa orixe na intervención de Charles Taylor nun seminario que tivo lugar en Princeton en 1990 reivindicando a aplicación dunha “política da diferenza” que recoñeza e fomenta as particularidades existentes, tentando dar unha solución á incompatibilidade da concepción universalista e individualista liberal (neutralidade do Estado) a respecto daquelas realidades nacionais cunhas características lingüísticas e históricas diferenciais ante as cales os estados non se podían declarar neutrais<sup>45</sup>.

É preciso, pois, o recoñecemento da identidade cultural dos grupos minoritarios ou excluídos historicamente, garantindo a súa supervivenza dende a praxe política do multiculturalismo. Isto dá pé a concepcións da cidadanía formuladas dende a perspectiva dos grupos historicamente excluídos do proceso de construción cidadá, sendo especialmente significativas as achegas de Iris Marion Young e Will Kymlicka –ciudadanía multicultural–.

Iris Marion Young parte da afirmación da diversidade e da existencia de grupos privilexiados e oprimidos. Para superar a opresión e promover unha auténtica democracia participativa son precisas medidas específicas a prol das reclamacións diferenciadas dos grupos oprimidos, ben recoñecéndolles dereitos especiais ou ben pondo nas súas mans os medios institucionais para acadar súa representación, para a súa autoorganización ou o recoñecemento do dereito de veto naqueles aspectos que os afectan directamente.

Por contra, Will Kymlicka procura a complementariedade entre os dereitos humanos tradicionais proclamados polo liberalismo e os dereitos das minorías, configurados estes comas dereitos diferenciados para grupos e culturas minoritarias (minorías nacionais, grupos étnicos). Dado que a neutralidade estatal non é tal, pois impón a súa lingua e cultura sobre as minoritarias, a aplicación do principio liberal de igualdade debe levar a políticas que equiparen esas dúas realidades, permitindo así a supervivenza das culturas societais minoritarias e dos propios individuos que se expresan a través delas.

---

<sup>45</sup> Pérez Ledesma, M.(comp.): *op.cit.*, páx.26-32.

Dende a socioloxía relacional reflexiónase a respecto da crise de integración política da sociedade contemporánea, concluindo que a propia concepción moderna de cidadanía xa se atopa nos nosos días en crise, interrompéndose o proceso histórico de construción dunha común identidade cívica polo a cada pouco meirande distanciamento entre a sociedade civil e o Estado. Faise preciso, pois, un novo paradigma –post-moderno– de lectura interpretativa e explicativa da cidadanía coma “complexo relacional” sobre o que pode ser organizada a integración: formula a cidadanía societaria –ou posmoderna– coma o complexo de relacións societario que conecta o sistema político-administrativo coa sociedade civil<sup>46</sup>.

Esta perspectiva relacional asocia o proceso de construción da cidadanía ao rol que as estruturas organizadas da sociedade civil poidan cumprir en tanto que reclamantes, opositoras ou provedoras de dereitos, en tanto que vehículo empregado polos individuos para reclamar a extensión ou contracción do corpo cidadán; así coma para garantir o mantemento dunhas garantías sociais nun contexto reducido. Mais esa dinámica definida dende unha óptica post-moderna xa se manifestara historicamente ao longo da fase de democratización e de extensión dos dereitos cívís, políticos e sociais na sociedade industrial capitalista occidental.

#### 1.6. NOVAS DIMENSIÓNS METODOLÓXICAS PARA UN NOVO APARATO TEÓRICO DE ESTUDO DOS MOVEMENTOS SOCIAIS

As distintas achegas teóricas que se desenvolveron arriba, procedentes de diferentes disciplinas científicas, fan recomendábel para o estudo dos procesos de construción da cidadanía a adopción dunha perspectiva caleidoscópica, que permita perfilar as diferentes aristas da noción de cidadanía no camiño a dar unha visión o máis completa posíbel da mesma para evitar caer no emprego dun formulismo baleiro de contido ou cun contido moi desemeillante do continente.

Polo tanto, a aproximación ao estudo das dinámicas de construción e destrución da cidadanía require unha necesaria práctica científica orientada pola interdisciplinariedade, non só no camiño de recoller as aportacións teóricas elaboradas por outras áreas de coñecemento –que, en función desa visión caleidoscópica, desenvolven unha cara dese todo múltiple: socioloxía, filosofía moral e política, politoloxía, psicoloxía social, etc.–; senón tamén de

---

<sup>46</sup> Donati, P.: *op.cit.*, páx. 17-26; Herrera Gómez, M.: *op.cit.*

proxectar a posibilidade de inocular aspectos e dimensións metodolóxicas doutras ciencias sociais que permitan enriquecer o estudo da historia.

A aproximación precisa a outras disciplinas próximas impón a reflexión crítica sobre os aspectos tomados das mesmas e sobre a aplicabilidade de certas perspectivas, obxectos de estudo ou metodoloxías dende a historia coma área de estudo. Trátase, pois, de discriminar que elementos interesan a unha investigación histórica que teña coma obxecto de análise a cidadanía e dende que óptica se deben abordar. Cómpre, asemade, facer unha reflexión crítica do estado da cuestión neses temas que teñen a ver coa construción das relacións de cidadanía no Estado Español –máis concretamente nos estudos referentes a Galiza– e da perspectiva con que estes se proxectaron. A súa novidade coma orientación ou obxecto de investigación fai precisa tamén unha conta dos escasos traballos saídos á luz con esa pretensión.

Un primeiro labor para o desenvolvemento do presente traballo de investigación foi xustamente o achegamento á biliografía e materiais publicados nos que se facía referencia á cidadanía coma obxecto de estudo, recollendo aportacións realizadas dende diferentes eidos de estudo, dende a socioloxía até a ciencia política, levando conta das elaboracións teóricas e aplicacións prácticas saídas ao prelo nos últimos tempos.

A focalización de estudos sobre as relacións ou o concepto de cidadanía experimentábase dun xeito serodio no Estado Español e en Galiza, sendo máis ben influenciadas polos avances experimentados noutras comunidades científicas e en áreas de coñecemento concomitantes coa historia. De feito, as primeiras publicacións que xorden proceden da investigación aplicada nunha área sobre diferentes aspectos da relación individuo-estado e a loita das clases populares por accederen aos dereitos de cidadanía.

As principais aportacións realizadas nun comezo viñeron da man de traballos desenvolvidos dende a filosofía moral e política, centrados ben na historia da filosofía política e a sintetización e proxección do debate entre as tres principais correntes ideolóxicas arriba expostas, ou ben as investigacións elaboradas dende o campo da socioloxía ou da filosofía en aspectos máis concretos coma o estudo do nivel de virtude cívica ou a carga ética da condición de cidadán<sup>47</sup>.

---

<sup>47</sup> Cómpre destacar, nun primeiro termo, aqueles traballos que sistematizan as concepcións filosófico-políticas da cidadanía ao longo da historia (Zapata-Barrero, R.: *op.cit.*, Peña, J.: *La ciudadanía hoy: problemas y propuestas*, Valladolid: Universidade, 2000), singularizando aqueles xa centrados no debate sobre os modelos de cidadanía (Lois González, M.I.: "Dimensiones de la exclusión y límites del

Recollendo a bagaxe deses estudos, fíxose unha aproximación de carácter interdisciplinar para apreixar os conceptos definidos e aplicalos ao estudo dende a historia dos movementos sociais e da sociedade civil –especialmente o movemento obreiro e o societarismo de diverso tipo–, a conflitividade social e os procesos de cambio político. Unha boa parte desas aproximacións, cunha importante proxección teórica, centran a súa óptica na historia da cidadanía política no eido formal –en tanto que cuestión legal–, abordando a extensión do sufraxio universal e mesmo a presión social das organizacións obreiras ou do tecido societario agrario para acadalo<sup>48</sup>.

Un afondamento importante deuse nas análises dende unha perspectiva de xénero, conformando as investigacións –dende unha aproximación interdisciplinar– sobre a historia

---

concepto de cidadanía liberal" in *RIPS*, vol.1 n.1 –1999–; páx. 113-122, Álvarez Yágüez, J.: *Individuo, libertad y comunidad: liberalismo y republicanismo: dos modos de entender la ciudadanía*, A Coruña: Ludus, 2000, Thiebaut, C.: "Individuo-comunidade: un falso dilema na filosofía moral: unha autocrítica e unha proposta sobre o debate de liberais e comunitarios", in *Grial*, n.156 –2002–). Outros traballos versan encol das facianas e retos que se presentan na sociedade actual para a concreción de espazos de participación cidadá e de reivindicación de dereitos en termos de democracia directa: medio ambiente, movementos migratorios, etc. (Cortina Orts, A.: *Ciudadanos del mundo: hacia una nueva teoría de la ciudadanía*, Madrid: Alianza, 1997, García, S. et Lukes, S. (comps.): *Ciudadanía: justicia social, identidad y participación*, Madrid: Siglo XXI, 1999, Aguilar García, T. et Caballero García, A. (dir.): *Campos de juego de la ciudadanía*, Barcelona: El Viejo Topo, 2003, Bernuz Beneítez, M<sup>a</sup>.J. et Susín Betrán, R.: *Ciudadanía: dinámicas de pertenencia y exclusión*, Logroño: Universidade, 2003). Outro grupo de traballos fican orientados ao estudo da ética e da virtude cívica (Béjar, H.: *El corazón de la república: avatares de la virtud política*, Barcelona: Paidós, 2000, Peña, J.: *Ética para la sociedad civil*, Valladolid, Universidade, 2003, Cortina Orts, A.: *Ética de la razón cordial. Educar en la ciudadanía del siglo XXI*, Nobel, 2007).

<sup>48</sup> A fixación da conceptualización do termo “ciudadanía” débese a unha serie de traballos presentados ao pé do cambio de século, e cun carácter claramente introdutorio e de orientación interdisciplinar nun eido novo de estudo, cumprindo a funcionalidade de establecer o marco teórico de referencia, as liñas de investigación e a aplicabilidade do mesmo (Cruz, R.: *El derecho a reclamar derechos: acción colectiva y ciudadanía democrática*, Madrid: Instituto Universitario Ortega y Gasset, 1999; Pérez Ledesma, M. (comp.): *Ciudadanía y democracia*, Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2000; Peyrou, F.: “Ciudadanía e historia. En torno a la ciudadanía” in *Historia Social*, n.42 (2002), páx. 145-166). Deste xeito dáse coherencia a toda unha serie de traballos publicados –nalgún caso só tanxencialmente– xa con anterioridade sobre os aspectos a tratar nunha análise das relacións de cidadanía e outros coetáneos que comezan a incorporar ese concepto (Reig, R.: *Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer. València, 1898-1906*, Valencia: Institució Alfons el Magnànim, 1982, Pérez Ledesma, M.: “Las Cortes de Cádiz y la sociedad española” in *Ayer*, n.1 (1991), páx. 167-206; Tusell, J. (ed.): *El sufragio universal*, *Ayer*, n.3 (1991); Mayayo i Artal, A.: *De pagesos a ciutadans. Cent anys de cooperativisme agrari a Catalunya 1893-1994*, Barcelona: Afers, 1995; Forner Muñoz, S. (coord.): *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Madrid: Cátedra, 1997; Cruz, R. et Pérez Ledesma, M. (eds.): *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid: Alianza, 1997; Fernández Prieto, L.: *Terra e Progreso. Historia Agraria da Galicia Contemporánea*, Vigo: Xerais, 2000; Acton, J.E. et Saz, I. (eds.): *La transición a la política de masas. V Seminario Histórico Hispano-Británico*, Valencia: Universidade, 2001; Maza Zorrilla, E. (coord.): *Asociacionismo en la España contemporánea. Vertientes y análisis interdisciplinar*, Valladolid: Universidade, 2003).

das mulleres e a súa exclusión da noción abstracta de individuo, da conformación do movemento feminista e das súas reivindicacións<sup>49</sup>.

O enfoque máis completo no estudo da cidadanía dende a historia –na medida en que permite a esculca de toda a súa dimensión, formal e substancial– é aquel que verque o seu interese na extensión de dereitos civís e sociais ás clases populares, estuda os movementos sociais e as súas demandas de inclusión, prácticas e repertorio mobilizador e o discurso de cidadanía que empregan. Neste sentido téñense producido estudos limitados ao movemento operario, a mobilización política de signo católico, ou os movementos sociais e o societarismo en xeral<sup>50</sup>. Mais algúns estes traballos caen frecuentemente na identificación do proceso democratizador co activismo dun só axente social, sen identificar a complexidade de grupos implicados na loita pola extensión de dereitos dende diferentes estratos sociais e cuns intereses non coincidentes –se ben nalgúns casos poden considerarse tanxencialmente concomitantes–, mais que parten da asunción do xogo democrático e a participación para a superación das barreiras do Estado liberal.

Cómpre deter a ollada na recente investigación presentada para o caso galego centrada no movemento obreiro (Miguez Macho), que aporta a novidade de ser pioneira no tratamento desta perspectiva. Trátase nun traballo sobre o movemento operario que aporta unha revisión historiográfica do tratamento do mesmo en Galiza, que recolle aportacións doutras áreas científicas para a súa aproximación ao estudo dos movementos sociais, identificando un discurso da cidadanía no movemento operario galego do primeiro terzo do século XX e a xeración dunha identidade e cultura política propias das organizacións operarias

---

<sup>49</sup> Folguera, P. (comp.): *El feminismo en España: dos siglos de historia*, Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 1988; Beltrán, E. et Sánchez, C. (eds.): *Las ciudadanas y lo político*, Madrid: IUEM, 1996; Ortega, M., Sánchez, C. et Valiente, C. (eds.): *Género y ciudadanía. Revisiones desde el ámbito privado. Actas de las XII Jornadas Interdisciplinarias*, Madrid: IUEM, 1999; Pérez Cantó, P. (ed.): *También somos ciudadanas*, Madrid: IUEM, 2000; Ramos, M<sup>a</sup>D.: "Feminismo y acción colectiva en la España de la primera mitad del Siglo XX" in Ortiz Heras, M.; Ruíz González, D. et Sánchez, I. (coord.): *Movimientos sociales y estado en la España contemporánea*, Cuenca: Universidad de Castilla La Mancha, 2001; páx. 379-403; Aguado, A.: "Historia del Género y ciudadanía en la sociedad española contemporánea", in *Ayer*, n.49 (2003), páx. 289-306.

<sup>50</sup> Pérez Ledesma, M.: "Cuando lleguen los vientos de cólera (Movimientos sociales, teoría e historia)" in *Zona Abierta*, n. 69 (1994), páx. 51-120; Salomón Chéliz, P.: "La movilización política de las mujeres católicas en Aragón durante la II República", in Peiró Martín, I. et Rújula, P.V.: *En construcción: historia local contemporánea*. Congreso de Historia Local de Aragón, Daroca: Institución Fernando el Católico, 2003; Blasco, I.: "Ciudadanía y militancia católica femenina en la España de los años veinte" in *Ayer*, n. 57 (2005-1), páx. 223-246; Herrera González de Molina, A. et alii: "El socialismo español y la cuestión agraria (1879-1923): luces y sombras en el debate teórico y en la práctica sindical y política", in *Ayer*, n. 54 (2004), páx. 129-163; Miguez Macho, A.: *La construcción de la ciudadanía a través de los movimientos sociales. El movimiento obrero en Galicia (1890-1936)*, Compostela: Fundación 10 de marzo, 2007.

que dan sentido ás súas actuacións e formas de organización. Centrando o punto de interese na imbricación do estudo do movemento operario coa construción da cidadanía en Galiza, cabe deterse a facer unha serie de consideracións ao respecto sobre esa investigación.

Primeiramente, pártese dunha identificación do obreirismo coma único axente de construción da cidadanía que debe ser explorada con meirande amplitude en relación a outros movementos sociais existentes e ao societarismo en xeral. O protagonismo na construción da cidadanía non o ten só o movemento operario nin no eido da formulación teórica de alternativas e discursos nin na resposta social organizada, xustamente porque os procesos de cambio se impulsan polos movementos sociais de reivindicación de inclusión en conxunción con sectores reformistas das elites que están dispostos ou interesados polo recoñecemento cidadán desas capas sociais inferiores. Na configuración dese escenario de cambio teñen protagonismo, pois, outras estruturas alén dos partidos e sindicatos operarios, como se verá nas páxinas seguintes.

Cómpre, polo tanto, para enfocar correctamente o proceso de construción da cidadanía, a ollada a outros movementos sociais actuantes e con meirande peso en Galiza no primeiro terzo do século XX, como é o caso do agrarismo<sup>51</sup>.

Neste sentido, é cuestionábel a afirmación de que a imprantación sobre estruturas tradicionais de asentamento da poboación que, segundo Miguez, limita a súa adscripción en canto que movemento social no sentido moderno do termo e podería impedir a proxección das súas demandas en clave de reivindicación de inclusión. Por contra, esta que pode resultar unha eiva de partida é superada por parte das sociedades agrarias pola súa integración en federacións de carácter local, provincial e galego, e pola súa actuación conxunta en situacións clave. As asembleas agrarias ou a resposta ao tratado para importación de carnes conxeladas poden ser bos exemplos desta capacidade. Si é certo que o agrarismo fracasou na definición política nun partido –sacando a imprantación do PARG nalgúns concellos do Surleste da provincia de Lugo ou no Partido Xudicial de Pontedeume para o caso da Coruña–.

Do mesmo xeito, a estratexia de achegamento e solidariedade que o autor adscribe univocamente ao movemento operario a respecto doutros procesos reivindicativos coma a reclamación da autonomía para Galiza ou o mesmo movemento agrarista perde sustento na medida en que se afonda no coñecemento a nivel micro da dinámica política e social das comunidades nas que se producen. Tomando coma exemplo, entre os datos que se aportarán

---

<sup>51</sup> Miguez Macho, A.: *op.cit.*, páx. 168-188.

máis adiante, unha zona de importante peso do societarismo agrario coma o Partido Xudicial de Chantada, a meirande parte das entidades adheridas á federación agraria son impulsadas por elementos de clase media da vila chantadina –principalmente profesionais liberais– vencellados ao republicanismo de esquerdas –ORGA, PRG, IR– que forman parte de sociedades agrarias adscritas á FNTT da UGT mais con existencia previa a esa vinculación. A expresión da solidariedade coas loitas operarias é moito anterior tamén nos seus estatutos. Os animadores da constitución de novas entidades dese perfil xa nos anos trinta non serán líderes operarios senón máis ben unha pequena burguesía republicana, principal referente político e electoral dos labregos organizados nesas entidades. Unha lectura semellante ten a hexemonía electoral do PARG na Póboa de Brollón e a súa forte incidencia nos concellos da súa contorna<sup>52</sup>.

No referente ao asociacionismo voluntario no primeiro terzo do século XX, no traballo recente de Miguez Macho téndese a unha simplificación do mesmo ao englobalo dentro das estratexias de certos sectores das clases medias para construír redes clientelares de apoio no contexto de fragmentación do bloque dominante no período da restauración<sup>53</sup>. Se ben é certo que esta estratexia existe, xa por volta dos anos vinte o societarismo voluntario está a incorporar progresivamente novas capas sociais, xurdindo novos modelos que están a conformar novas redes arredor de elites que emerxen das marxes ou da oposición ao sistema sendo, xa no período republicano, menor o peso das elites tradicionais nese proceso.

En terceiro lugar, cómpre conferir máis relevancia aos procesos electorais no proceso de construción da cidadanía: a quen votan os operarios?, como votan?, por que?. Pártese dunha visión errada que se debe virar: até que punto os grupos de extracción popular son utilizados, ben a través do asociacionismo voluntario ou ben a través da mobilización electoral, polas elites, ou máis ben están eles mesmos a incidir autonomamente alí onde teñen capacidade e xerar novas pautas de comportamento electoral para beneficio dos seus intereses? Só a través dunha análise máis fonda que analice a fraude electoral e a conflitividade en torno ás eleccións, que permita coñecer as pautas de comportamento

---

<sup>52</sup> Por outra banda, a contabilización das sociedades agrarias e operarias do PSOE coma organizacións exclusivamente operarias, como se demostrará máis abaixo, é unha simplificación que anula a súa complexidade, pois habitualmente trátase de agrupacións locais do partido baixo ese rótulo mais sen vencellamento a ningunha reivindicación agraria e noutros casos trátase de sociedades agrarias de orientación socialista que incorporan a operarios funcionando coma un sindicato de oficios varios debido á escasa estruturación do obreirismo nesas localidades.

<sup>53</sup> Miguez Macho, A.: *op.cit.*, páx. 105-129.

electoral da poboación no período estudado se pode ver en que medida as clases populares son un activo ou non neste proceso<sup>54</sup>.

A investigación encol da cidadanía no Estao español mantíña unha eiva consistente na ausencia dun tratamento de conxunto do proceso de democratización –e, con el, o de construción da cidadanía nun sentido nacionalizante– no Estado español, carencia que veu de suplirse por recentes publicacións que abordan ben o aspecto máis formal e xurídico do proceso, ou ben que o presentan dende múltiples facianas, analizándoo tanto dende a perspectiva dos grupos sociais que reivindicán a súa inclusión por medio da asociación e a mobilización coma dende as elites reformistas e os movementos de reacción contra a extensión de dereitos, así coma os criterios que definen a condición de cidadán, os discursos e identidades que forxa no seu proceso de construción histórica a relación de cidadanía<sup>55</sup>.

Mais desas presentacións máis ou menos teóricas perxeñadas noutras áreas tense necesariamente que extraer unha aprendizaxe de obxectos de investigación que aplicar dende a propia leira científica da historia, de tal xeito que ese achegamento conceptual guíe camiños para a aplicación dunha investigación histórica sobre o concepto de cidadanía ou sobre aspectos concretos dela. Dese xeito, farase precisa a definición e discriminación deses aspectos e a esollas dos mesmos para focalizar o presente estudo.

A aplicación dos estudos sobre cidadanía á historia coma disciplina vai no camiño de aportar enfoques que se teñen desenvolvido nos últimos anos no eido das ciencias sociais para o estudo dos movementos sociais e dos procesos de democratización, de afondar no achegamento a outras disciplinas próximas empregando un concepto amplo e dúctil de democracia e dos procesos democratizadores en si, indo máis aló dos aspectos formais, que permitan o estudo completo dunha realidade moito máis complexa, desentrañando as prácticas comunmente aceptadas no proceso de forxa dunha identidade cidadá democrática.

É precisa a adopción dunha perspectiva relacional que facilite o coñecemento de axentes e estruturas que funcionan coma elementos dinamizadores: non só pondo a ollada nas

---

<sup>54</sup> Se ben o autor non se refire ás clases populares organizadas no asociacionismo voluntario coma impulsores neste proceso si explica que as elites do sistema restauracionista se fracturan no referente á súa relación cos estratos inferiores (*ibidem*, páx. 110)

<sup>55</sup> Unha aproximación aos aspectos legais da construción da cidadanía na España contemporánea, dando conta das influencias filosóficas e dos debates parlamentarios suscitados, Varela Suanzes-Carpegna, J.: *Política y Constitución en España (1808-1978)*, Madrid: CEPC, 2007. Para unha visión completa das relacións de cidadanía dende unha perspectiva histórica Pérez Ledesma, M. (dir.): *De súbditos a ciudadanos. Una historia de la ciudadanía en España*, Madrid: CEPC, 2007.



accións colectivas, senón tamén noutros procesos de carácter cotián pero decisivo na conformación de eidos de sociabilidade e aprendizaxe política do dereito a reclamar dereitos e do exercizo dos mesmos.

Xa que logo, a aplicación da perspectiva da cidadanía ao estudo histórico dos procesos de democratización leva a pór a atención no plano de reivindicación de dereitos nun senso amplo, non só coma reivindicación explícita de inclusión –o que conlevaría centrarse case exclusivamente no movemento obreiro e no labor dos partidos ben socialistas ou ben reformistas–, senón chegar máis aló: estudar a dinámica xerada por entidades e colectivos que non teñen coma obxectivo prioritario a reivindicación formal de dereitos, mais que si actúan na clave do exercizo de dereitos de cidadanía –xeran estruturas para a formación de “cidadáns en exercizo”–, mesmo adiantándose na satisfacción de dereitos sociais que non chegarán a ser asumidos polo Estado até varias décadas despois; ou simplemente ampliando os espazos de socialización e aprendizaxe política, integrando a amplos grupos sociais tanto no coñecemento dos conceptos coma na dinámica formal de discusión política e pondo en cuestión o clientelismo e mesmo o *statu quo* restauracionista –isto levaría ao estudo de entidades culturais, sociais, deportivas ou mesmo a aquelas expresivas dunha ideoloxía conservadora: sindicalismo agrario católico–.

A aplicabilidade desta perspectiva permite explicar como se xeran as condicións previas ao longo do primeiro terzo do século XX para a instauración dun réxime plenamente democrático e a participación social e política plural nos anos trinta. Trátase de determinar sobre que bases se desenvolve un proceso de aprendizaxe política dos dereitos de cidadanía a través da imprantación e expansión dun modelo de cidadán democrático definido pola acción nun entramado societario cuns obxectivos sociais encadrados nun contexto de extensión de dereitos políticos –e, por ende, tamén dos dereitos civís e sociais– e unhas normas e un procedemento comunmente aceptadas.

A perspectiva de análise máis acaída pasa pola asunción da multicausalidade dos fenómenos sociais, que existen distintos factores interrelacionados que configuran un marco explicativo. Existe na actualidade un consenso nas investigacións centradas no estudo dos movementos sociais que determina tres tipos de factores de análise, inda tendo en conta que

estes proceden de perspectivas diferentes e mesmo antagónicas en certo xeito, mais que comprendidas dun xeito complementario acadan unha visión máis completa<sup>56</sup>:

- A estrutura de oportunidades políticas e constricións que teñen que afrontar os movementos sociais: cambios na estrutura institucional e nas relacións informais de poder nun sistema nacional.
- As estruturas de mobilización ou formas de organización formais e informais das que eses movementos se dotan para acadaren os seus obxectivos.
- Os procesos enmarcadores: procesos colectivos de interpretación, atribución e construción social de significados compartidos que median entre a oportunidade e a acción.

En coherencia coa definición destes tres grupos de factores, o rastrexo da formulación dun modelo de cidadanía democrática de base societaria debe artellarse en tres aspectos:

- As condicións legais, institucionais e contextuais que se xeran para a reivindicación e exercizo de dereitos de cidadanía no primeiro terzo do século XX.
- As características, morfoloxía e evolución (coordenadas espazo-tempo) da rede societaria tecida en cada período.
- Os significados compartidos da dinámica de participación: a asunción dunha cultura da acción societaria baseada en obxectivos, mecanismos e pautas de comportamento de carácter democrático que forman aos participantes para o exercizo de dereitos e obrigas cidadás.

Do mesmo xeito, a aproximación á etapa franquista, en tanto que reacción e negación de todo o proceso anterior, debe centrarse nun primeiro lugar nos mecanismos empregados para eliminar a concepción democrática de cidadanía. Dunha banda, pola eliminación da esfera pública dos elementos máis dinámicos da sociedade civil de preguerra e a súa

---

<sup>56</sup> Nunha obra colectiva, McAdam, McCarthy e Zald abordan un estudo comparado dos movementos sociais incardinando as tres teorías explicativas dos movementos sociais e a súa aplicación en diferentes espazos e momentos históricos para, empregando unha perspectiva analítica ampla, identificar e desenvolver o aparato teórico desas correntes que permita comprender mellor os conceptos nos que se nuclea e proxectar unha perspectiva sintética e comparativista para a explicación dos novos movementos sociais (McAdam, D., McCarthy, J. D. et Zald, N. M. (ed.): *Movimientos sociales: perspectivas comparadas: oportunidades políticas, estructuras de movilización y marcos interpretativos culturales*, Madrid: Istmo, 1999; páx. 21-46).

substitución por novas elites, construíndo un novo sistema sobre unhas bases diverxentes do proceso precedente de expansión social de dereitos democráticos. Por contra, a represión e a restrición de liberdades é o signo que toma ese novo sistema, que se dirixe nos primeiros momentos nunha orientación totalitaria.

Cómpre, nun segundo eido de análise, aproximarse ao que se constrúe nesa praxe de negación de dereitos individuais: un modelo de *democracia orgánica* que procura o sometemento das clases populares ao mercado capitalista nacional, restrinxindo a participación ao rol orgánico –normativo e obrigatorio, non libre– que o sistema lle asigna ao individuo en tanto que encadrado nun dos elementos ou corporacións que organicamente constitúen a nación. Por un lado, farase precisa botar unha ollada ao societarismo que sobrevive ao golpe de Estado e en que condicións o fai e, por outra banda, as estruturas de mobilización que crea o réxime para cumprir os seus obxectivos. Alén diso, é mester sinalar que condicións se xeran para o xurdimento dun asociacionismo voluntario –mais ferreamente controlado polo aparato do Estado– unha vez consolidado o sistema.

Un terceiro aspecto de relevancia será o sentido real da integración do individuo no sistema por medio das canles de participación que o propio Franquismo crea, con especial atención ás prácticas políticas e sociais manifestadas dentro das canles ou mecanismos instituídos polo réxime.

## 2. QUE CIDADANÍA?: FORMAS E FONDO DA CIDADANÍA

A cidadanía coma obxecto de estudo precisa da atención a determinados aspectos conforman unha concepción ou paradigma de cidadán, ou ben unha identidade cidadá que representa a apropiación dunha serie de prácticas e discursos representativos dun colectivo, dun proceso social ou dun período histórico concreto, dentro dun proceso xeral que ten un carácter dinámico, sometido a avances e retrocesos que requiren da esculca nos rasgos definitorios dos mesmos.

En cada fase de avance ou retroceso as relacións de cidadanía teñen uns aspectos formais característicos que as diferencian das experimentadas noutra fase. Estes aspectos veñen determinados pola lexislación e as actuacións desenvolvidas dende instancias de poder, vencelladas á acción parlamentaria ou de goberno, declaracións oficiais, etc. Mais a simple ollada a esta faciana non é suficiente para aprehender unha definición nos termos anteditos, pois o simple aspecto formal non configura por si propio o que se entende por cidadanía ou por democracia nun período ou por parte dun grupo concreto. É necesaria a ollada aos comportamentos, prácticas e conflitividade existente arredor das concrecións formais, determinando cal é o fondo significado pola realidade social ou performado pola linguaxe oficial.

A aproximación ao estudo da cidadanía nun sentido amplo no período analizado conleva, dunha banda, a contextualización nun proceso xeral –e mesmo global– co que entra en relación e, por outra banda, a esculca dos aspectos que, tanto na forma coma no fondo, delimitan o termo e o seu significado real no período estudado.

## 2.1. A CONSTRUCCIÓN DA CIDADANÍA COMA PROCESO HISTÓRICO: DAS CORTES DE CÁDIZ Á ESPAÑA DA RESTAURACIÓN

A historia contemporánea do Estado español ven marcada polo desenvolvemento do proceso de construción da cidadanía en tanto que conformación dunha relación individuo-sistema no eido formal e coma reivindicación de inclusión das clases populares co *status* de membro de pleno dereito do corpo cidadán, que nese cometido crean imaxinarios colectivos que as identifican e defenden. Este é un proceso dialéctico no que as clases sociais formulan proxectos heteroxéneos que entran en conflito, de tal xeito que a conceptualización da cidadanía ao longo da historia é resultado dunha determinada realidade política situada nunhas coordenadas espazo-temporais e enmarcada nun contexto histórico –social, económico, institucional–.

Ao longo do período contemporáneo ese proceso de construción cidadá caracterizouse, pois, pola loita entre diferentes modelos e proxectos de conformación desa relación individuo-Estado alentados por diferentes grupos sociais con intereses contrapostos. Habida conta do contido excluínte que o liberalismo decimonónico imprimiu á concepción de cidadanía por medio do doutrinarismo, as clases populares, afastadas do recoñecemento de dereitos de cidadanía, acabarán por reivindicar a súa inclusión na medida en que xa se formaran nun contexto de asunción de obrigas e recoñecemento de dereitos na práctica, contribuíndo co seu esforzo á implementación de obrigas para co Estado ou exercendo o dereito ao voto e a participación na esfera pública por medio do tecido societario.

A ruptura co Antigo Réxime no plano formal trae canda ela a contraposición de dúas liñas principais de concepción da cidadanía: unha restrinxida, que limita a inclusión das clases populares pola vía de fórmulas limitativas do dereito de sufraxio –promovida por conservadores e liberais moderados–, e outra ampla, que reivindica a igualación entre a condición de ser humano e cidadán, defensora do sufraxio universal e dunha concepción activa e mobilizadora da participación política dos grupos subalternos –posición defendida polos liberais exaltados no Trienio Liberal, e logo por liberais progresistas, demócratas e republicanos–.

Os puntos en contraposición, alén do dereito ao voto, atópanse na opción por unha concepción forte de cidadanía identificada coa Constitución de Cádiz e o movemento de resistencia á invasión francesa de comezos de século, na cal se constrúe o Estado liberal de abaixo arriba por medio da mobilización das clases subalternas, a través da Milicia Nacional, os xurados populares e o sufraxio universal. Fronte a este modelo de cidadanía, as elites moderadas pretenden limitar a incidencia dos sustratos inferiores da poboación por medio do sufraxio censatario e a eliminación doutras canles de participación popular.

Outro aspecto a ter en conta é a presentación de loitas sociais por parte de grupos organizados que –empregando novos repertorios de mobilización acordes coa sociedade industrial de masas– proxectan as súas demandas de inclusión coma cidadáns na esfera pública, representativas de intereses moi determinados e configuradas nun comezo a partir de principios organizativos de base corporativa que progresivamente irían dando paso á formulación de reivindicacións de clase<sup>57</sup>.

Asemade, o transcurso do proceso de construción do Estado liberal en España está marcado polas tres guerras civís orixinadas pola cuestión sucesoria trala morte de Fernando VII e o período de Rexencia de María Cristina de Borbón. Os partidarios de Carlos María Isidro enarbolaron a bandeira da tradición, os *fueros* e o absolutismo promovendo levantamentos populares contra os exércitos liberais, condicionando o proceso de ampliación de dereitos pola situación bélica, nun dobre sentido: por unha banda, pola súa participación no bando militar liberal, unha parte considerábel das camadas populares reclamarán e accederán progresivamente ao pleno recoñecemento de dereitos de cidadanía e, pola outra, o estado de excepción dunha contenda civil limitará a extensión da condición de membro de pleno dereito do sistema a amplos

---

<sup>57</sup> Este foi o caso das protestas dos comerciantes a mediados do século XIX, conformando o primeiro movemento social, contra os tributos, cunha linguaxe de carácter profesional a través da cal se afirmaban coma clases medias. Do mesmo xeito, os movementos expresivos na década de 1840 respostarán, tamén, a impulsos corporativos, percibindo a necesidade de apareceren publicamente coma un corpo omnicomprensivo por riba da fragmentación que supuñan os procesos electorais con sufraxio censatario na España isabelina –os tendeiros e comerciantes medianos non tiñan recoñecidos os dereitos políticos– (Sánchez León, P.: “La pesadilla mesocrática: ciudadanía y clases medias en el orden liberal histórico español” in Pérez Ledesma, M. (dir.): De súbditos a ciudadanos. Una historia de la ciudadanía en España, Madrid: CEPC, 2007; páx. 155-157).

estratos sociais pola necesidade do consenso entre as distintas correntes ideolóxicas liberais para sacar adiante reformas legais.

***a. Os precedentes: o proceso de construción histórica da cidadanía cara á conformación do Estado liberal (1808-1876)***

No Estado Español supuxeron un punto de inflexión para a extensión de dereitos de cidadanía a guerra contra o francés e a revolución liberal-burguesa de 1808-1813 –continuada no trienio liberal (1820-1823)–, influenciada en certo xeito por ela, a que contribuíu á construción dunha sociedade civil –sistema social de individuos iguais en dereitos que establecen relacións libres entre si–, eliminando no plano formal o sistema de privilexios do Antigo Réxime e uniformizando as condicións xurídicas das clases sociais. Introdúcese un novo vocabulario político no cal o conceptos de liberdade, xustiza e o concepto de cidadán posuidor de dereitos substitúen ao despotismo, os privilexios das clases dominantes e o concepto servil de vasalo. Neste proceso resultan elementos clave a participación das clases populares na loita contra a ocupación napoleónica e a apertura dos colexios militares para configurar unha atmósfera de igualdade, onda o movemento xuntista que remata na conformación das Cortes de Cádiz e a aprobación da Constitución (1812).

Mais ese proceso parte dende o comezo da consideración dun corpo cidadán moi reducido, coma consecuencia da aplicación –en congruencia cos intereses da burguesía– dos postulados do liberalismo, establecendo unha serie de barreiras xurídicas que limitan o acceso das clases populares ao *status* de cidadanía.

As Cortes de Cádiz supoñen o asentamento xurídico desa doutrina liberal que tivera coma precursores aos reformistas ilustrados, a cal procuraba unha monarquía limitada e a convocatoria de Cortes coma mecanismo de limitación do poder despótico do rei. Nese proceso constituínte introdúcese unha diferenzación: dunha banda, a condición de “cidadán” –con capacidade para elixir e ser electo– para aqueles individuos que teñan unha renda anual proporcionada procedente de bens propios, ficando o resto baixo a condición de “español” –principalmente os subordinados á

Coroa que habitaban as colonias americanas– e excluindo ás castes de orixe africana, que tan só tiñan obrigas e non dereitos<sup>58</sup>.

Non embargantes, a Constitución de 1812 configura para o corpo cidadán reducido ao que se destina unha sociedade alicerzada na igualdade xurídica, a economía de mercado e o Estado de dereito. Formula legalmente por primeira vez o concepto de soberanía nacional, de igualdade dos cidadáns e de división de poderes, recoñecendo os dereitos individuais á instrución, liberdade de imprenta e propiedade. As Cortes elíxense por sufraxio censatario, mantendo a figura do Rei vencellada ao seu acatamento da Constitución. A formulación do modelo de cidadanía acollida nas Cortes de Cádiz, que recollía as aportacións do constitucionalismo francés sincretizado cun historicismo nacionalista derivado da situación de ocupación, vai ser modelo a seguir para as revolucións liberais dos anos seguintes noutras áreas de Europa<sup>59</sup>.

Con todo, a constitución gaditana non rexeu no Estado Español até o Trienio Liberal, debido á negativa do rei Fernando VII á súa aplicación, derogándoa á volta do seu exilio francés. O pronunciamento militar de Riego en 1820 obriga ao monarca a asumir a Constitución doceanista. Mais as disensións entre liberais moderados e exaltados sobre o alcance que debían ter as reformas sociais e a ampliación de dereitos e o desprezo do rei polo sistema de monarquía parlamentaria imposto facilitarán a caída do réxime liberal trala invasión do exército francés, restaurándose o absolutismo.

Despois do Trienio, o liberalismo español –influenciado polo doutrinarismo francés e pola propia experiencia do exilio– levaría unha senda de moderación ao longo do século XIX, abandonando os principios da Constitución de Cádiz coma inspiradores do programa liberal.

---

<sup>58</sup> Estas discriminacións aséntanse nunha escisión entre dereitos civís e políticos segundo a cal os primeiros proceden da Lei Natural e, xa que logo, son iguais para todos, e os segundos teñen a súa xénese na lexislación estatal –continxente– e marcan unha serie de diferenzas, de tal xeito que non se concretan nunha praxe de igualdade política e de igual acceso ao sufraxio universal, dado que existen unha serie de grupos sociais (mulleres, servintes domésticos, castes) que para a concepción liberal imperante neste proceso non teñen a autonomía económica suficiente para exercer o dereito ao sufraxio inspirado no ben común (Pérez Ledesma, M.: “Las Cortes de Cádiz y la sociedad española” in *Ayer*, n.1(1991), páx. 167-206).

<sup>59</sup> Varela Suanzes-Carpegna, J.: *Política y Constitución en España, 1808-1978*, Madrid: CEPC, 2007, páx. 45-48.



Á morte de Fernando VII instáurase un novo réxime acorde cos principios da Europa liberal do momento, concretado no período de Rexencia de María Cristina por medio do Estatuto Real (1834), mais que non se funda nos principios de soberanía nacional do doceanismo, senón que segue a doutrina da soberanía compartida entre as Cortes e o Rei coma peza esencial do que se considera “constitución histórica” española. Malia incorporar o goberno parlamentario, dá amplas atribucións ao monarca. En 1836 modifícase a lei electoral para restrinxir o corpo de cidadáns con dereito a voto<sup>60</sup>.

O liberalismo de corte progresista non vai aceptar un sistema á marxe da vontade nacional, presentado coma unha outorgada, sen presentar unha declaración de dereitos. Os movementos revolucionarios de La Granja de xullo e agosto de 1836 rematan coa proclamación da Constitución de Cádiz e a convocatoria de eleccións para a conformación de Cortes Constituíntes, que resultan con maioría progresista. Do debate parlamentario xorde a Constitución de 1837, resultado do pacto entre moderados e progresistas, que establece o sufraxio censatario e capacitario sobre a base da renda e a contribución<sup>61</sup>.

Na España isabelina elimínase oficialmente a condición de “vasalo” nas relacións xurídicas, sociais e políticas, mais mantéñense restricións no acceso á cidadanía coincidentes coa evolución do contexto europeo logo da revolución de 1830 e a imprantación do doutrinarismo coma filosofía xurídica que vencella o status de cidadanía á propiedade, o acceso á ilustración e a protección por parte do Estado (seguridade). Establécese, pois, unha fronteira legal moito máis nidia que se traducirá

---

<sup>60</sup> O dereito a sufraxio recoñecido pola Constitución de Cádiz era universal, se ben se aplicaba indirectamente. Desta volta, o liberalismo moderado opta por un modelo de sufraxio directo pero censatario (*ibidem*, páx. 79).

<sup>61</sup> A principal diatriba expresada no debate en Cortes era xustamente a discrepancia entre eses elementos en canto a elección e a elixibilidade: tentábase evitar a elección de persoas con poder económico mais sen capacidade, así coma persoas cun importante grao de formación pero sen recursos económicos propios que lles garantisen independencia de criterio. Finalmente establécese coma referencia a barreira de 200 réas de contribución e 1500 réas de renda para as profesións liberais (Flaquer Montequi, R.: “Ciudadanía civil y ciudadanía política en el siglo XIX. El sufragio”, in Pérez Ledesma, M. (dir.): *De súbditos a ciudadanos...* páx. 78-82).

nunha fronteira social entre a burguesía (“mundo dos cidadáns”) e as clases populares (“mundo dos súbditos”)<sup>62</sup>.

A ampliación de dereitos definírase por dúas traxectorias: dunha banda un ensanchamento progresivo da cidadanía no plano formal, até a imprantación do sufraxio universal e, doutra banda, a desigualdade en canto á extensión dos dereitos de participación e seguridade que leva canda ela no plano real a noción de cidadanía. A diferenza social persistía no mantemento de obrigas coma o servizo militar para as clases populares e a exención da burguesía.

A imprantación do Estado liberal en España viría determinada pola sucesión de pronunciamentos militares ben de signo progresista, ben de signo moderado que irían seguidos de convocatoria de Cortes Constituíntes e a redacción dun proxecto de carta magna que fixaba fórmulas de recoñecemento de dereitos guiadas pola extensión do dereito ao sufraxio ás clases populares, o carácter electivo e participativo dos municipios e a potenciación da Milicia Nacional nas constitucións progresistas e o sufraxio restrinxido, a soberanía compartida entre a Coroa e as Cortes e a subordenación da participación política á administración, reprimindo o xuntismo local nos textos promulgados polos moderados<sup>63</sup>.

O contido real da concepción de cidadanía na España isabelina –habida conta da conformación de gobernos moderados durante a meirande parte do período– está definido nunha clave de liberalismo moderado, por unha consciencia de seguridade

---

<sup>62</sup> Jover Zamora, J.M<sup>a</sup>.: “Prólogo” in Tomás Villarroja, J. et al.: *La España isabelina y el Sexenio Democrático (1834-1874)*, (Historia de España Menéndez Pidal; XXXIV), Madrid: Espasa-Calpe, 1996, páx. CVI-CXIII.

<sup>63</sup> O debate parlamentario sobre o sufraxio na época isabelina revela eses dous modelos de construción política: o moderado, representado polo Estatuto Real e a Constitución de 1845, e o progresista, do que é referente a Constitución de 1837 (Sierra, M.: “Electores y ciudadanos en los proyectos políticos del liberalismo moderado y progresista”, in Pérez Ledesma, M. (dir.): *De súbditos a ciudadanos...* páx. 104-112). O pronunciamento militar moderado de 1843 dá paso á elaboración da Constitución de 1845, que restablece os principios de constitución histórica e de soberanía compartida entre o Rei e as Cortes, fixando o sufraxio censatario e capacitario. A propia constitución non se formula coma o resultado do poder constituínte da nación, senón coma unha mera reforma constitucional. Suprímense todos os eidos de participación popular: a Milicia Nacional, o xurado e o carácter electivo dos concellos. Un novo pronunciamento, a “Vicalvarada” de xuño de 1854 pon fin á década moderada, procedendo á convocatoria de eleccións a Cortes pola lei de 1837, que prepararán un proxecto de constitución (1856) que non se chegará a refrendar, ao subir ao poder a Unión Liberal e frear a súa tramitación (Flaquer Montequi, R.: *idem*, páx. 83-87).

que dimana do propio poder oligárquico e unha consciencia de separación social a respecto das clases inferiores.

As forzas que procuraban un meirande avanza na democratización do Estado irán progresivamente concentrándose (Partido Demócrata, 1849) en torno a reivindicacións concretas coma o sufraxio universal e a defensa dos dereitos individuais. Mais a reivindicación de liberdades e dereitos foi respostada con represión e limitación de dereitos políticos por parte do réxime. Doutra banda, nos anos 1863-1864 prodúcese unha crise económica que afecta aos principais polos de crecemento da economía española (rede de ferrocarrís, industria mineira), á que se suma a crise de subsistencias de 1867-1868 que devén en conflito social.

A Revolución de setembro de 1868, co destronamento de Isabel II, inaugura un período de cambio político que explicita os conflitos intrínsecos á sociedade española do momento (Sexenio Democrático), tiña coma obxectivo a instauración da plena cidadanía equiparándoa coa condición humana (sufraxio, igualdade, seguridade e dignidade), desenvolvendo unha praxe democrática que configura unha cidadanía integrada no Estado de dereito.

A Constitución 1869 proclamaba o principio de soberanía nacional e de división de poderes, cunha longa e completa declaración de dereitos: liberdade de cultos, dereitos de reunión e asociación. Establecía un bicameralismo no que a Cámara Alta mantiña uns criterios censatarios de acceso (meirandes contribuíntes, bispos, altos cargos da administración e do exército) e o Parlamento elexíase por sufraxio universal masculino, consonte coa posterior Lei Electoral de 1870. Mais esta formulación de monarquía democrática ía fracasar ao non ser quen o monarca de facerse co control efectivo do Estado e á incapacidade para encauzar o sistema de partidos cara a unha identificación entre monarquía e democracia<sup>64</sup>.

A aspiración igualitaria maniféstase inicialmente en reivindicacións espontáneas –contra a aplicación discriminatoria do imposto de consumos, o sistema de recrutamento ou a exclusión da vida municipal– que supoñen expresións dunha

---

<sup>64</sup> Suárez Cortina, M.: *La España Liberal (1868-1917). Política y Sociedad*, Madrid: Síntesis, 2006, pág. 41.

cultura política das clases populares e da esquerda que cristalizará na conformación do movemento obreiro e na proclamación da I República. Unha Asemblea Nacional fusión das dúas cámaras asume todos os poderes e configura un modelo sociopolítico totalmente diferente do que representaba a opción liberal até o de entón, promovendo unha insurrección cantonal de base popular de abaixo arriba (1873), caracterizándose por un programa político conformado pola achega de republicanismo, aconfesionalidade e descentralización do Estado.

Mais a chegada ao poder por primeira ocasión de proxectos asentados sobre as bases das clases populares conlevaría a permanente discrepancia entre vellos (federais) e novos republicanos (radicais) na definición da nova orde establecida, mesmo coutando dende o poder central as accións proxectadas dende as xuntas, o cal fixo fracasar a experiencia e facilitar a volta da monarquía.

En certo xeito, o propio contexto político do Sexenio favorece a expansión da sociabilidade política arredor de organizacións asentadas na defensa dos intereses das clases populares que desenvolveron un activismo social considerábel –demócratas, republicanos–, configurando espazos de aprendizaxe política da democracia<sup>65</sup>. Mais tamén se configuraron círculos alfonsinos que, alentados polos intereses antillanos de certos grupos adicados á burguesía escravista, integraron un movemento restauracionista que procuraba a volta á fórmula monárquica na persoa do infante Alfonso. Este movemento estimulou as ansias golpistas de xenerais conservadores que se pronuncian en Sagunto, rematando coa primeira experiencia republicana e abrindo paso ao período denominado da Restauración.

---

<sup>65</sup> En concreto, no caso dos clubs republicanos, o seu espallamento permitiu a organización do Partido Republicano e a formación dunha cultura política republicana artellada arredor dunha concepción igualitaria da relación societaria e na adopción de procedementos democráticos (Gutiérrez Lloret, R.: “Sociabilidad política, propaganda y cultura tras la revolución de 1868. Los clubs republicanos en el Sexenio Democrático”, in *Ayer*, n.44 (2001), páx. 151-174). Do mesmo xeito, o réxime de liberdades do Sexenio permitiu a conformación do movemento obreiro coma proxecto autónomo artellado arredor dunha cultura do traballo e da asociación a través de agrupacións de traballadores e mutualidades (Suárez Cortina, M.: *op.cit.*, páx. 59-62).

**b. O avanza na democratización: da Restauración á Segunda República (1876-1936)**

A Restauración da monarquía en 1876 supón a instauración dun marco institucional de pacto entre as elites políticas –máis concretamente, entre os partidos de notábeis que competiran polo favor real na época isabelina–, excluindo aos demais competidores mais con progresivas concesións ás liberdades civís e integración puntual das forzas antisistema –republicanos posibilistas, tradicionalistas católicos–.

Consistía nun acordo para o relevo no poder entre conservadores e liberais sobre o consenso no mantemento do sistema e da orde establecida –turnismo–, o cal se traduce na práctica do “encaselado” e no control e a corrupción electoral por parte das redes clientelares: malia o seu recoñecemento formal, o dereito ao sufraxio estaba totalmente baleirado de contido, pois o propio sistema asentábase na renuncia dos partidos dinásticos á mobilización do electorado e no falseamento das eleccións. Este sistema caracterizado polo pacto entre as elites políticas por riba e as relacións clientelares por baixo permitiu pechar un período de convulsión e inestabilidade –guerras civís, revoltas populares, pronunciamentos militares–, mais deveu na marxinación das forzas que ficaban fóra do pacto<sup>66</sup>.

A Constitución de 1876 era un texto flexíbel que se prestaba a diferentes interpretacións e abría a porta a futuras modificacións por medio de leis complementarias. Aspiraba a un marco legal estábel que integrase as aspiracións das distintas forzas sociais e permitise un consenso político duradeiro. Deste xeito, deixaba aos partidos a posibilidade de legislar de acordo cos seus principios ou en función do contexto político de cada momento.

O acceso ao poder dos conservadores nos primeiros anos do novo sistema, co obxectivo prefixado de consolidar o réxime e manter a orde social, levará a unha etapa

---

<sup>66</sup> Teresa Carnero apunta coma explicacións da crise do sistema da Restauración a incapacidade de integración na vida política das novas forzas sociais en ascenso dende finais do século XIX, o hermetismo ao acceso do PSOE –organización representativa da clase obreira– ao Congreso e a non aceptación, por parte das elites gobernamentais, da institucionalización da democracia (Carnero Arbat, T.: “Democratización limitada y deterioro político en España, 1874-1930, in Forner, S.(coord.): *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Madrid: Cátedra, 1997; páx. 238-240).

lexislativa na que o exercizo de dereitos e liberdades quedaría supeditado a eses obxectivos, de tal xeito que os canovistas actuarían controlando a prensa e a liberdade de expresión, derogando dereitos políticos, anulando o xuízo por xurado, primando o matrimonio canónico sobre o civil e cuestionando o ensino público –anulación da liberdade de cátedra, separación da docencia de profesores universitarios– en connivencia coa Igrexa Católica<sup>67</sup>.

Non embargantes, os posteriores gobernos liberais van desenvolver unha tarefa lexislativa encamiñada a revivir e fixar con rango de lei prácticas democráticas que foran suprimidas no goberno conservador. No primeiro goberno de Sagasta (1881-1883) apróbase a Lei de Imprenta (1883), que reafirma a liberdade de expresión e publicación, así coma a reforma da Facenda introducindo medidas librecambistas.

A volta ao poder dos liberais en 1885, unha vez superadas as divisións internas, faise abandeirando un programa: a Lei de Garantías. Este supón a aceptación da Constitución de 1876, mais mantendo a súa defensa dos dereitos individuais e a loita polo sufraxio universal, o xuízo por xurados e a reforma constitucional.

O estímulo á acción lexisladora vai ser o elemento definitorio deste “goberno longo” de Sagasta, sendo unha estratexia para acalar as divisións no seo do Partido Liberal. É entón cando se consolida en España o Estado liberal e se formula na práctica unha Monarquía democrática. Entre as principais leis aprobadas destacan as de Reunión, Asociacións (1887), do Contencioso-Administrativo, do Xurado (1888) e o Código Civil (1889). A codificación do Dereito Civil vai ter unha incidencia na vida cotiá da sociedade española do momento, ao fundamentar a orde social na regulación de aspectos coma a propiedade, o matrimonio e a acción do Estado na esfera privada,

---

<sup>67</sup> Os sectores liberais tentaran integrar a cuestión relixiosa no entramado do Estado liberal por medio do recoñecemento da confesionalidade do Estado, mais promovendo a separación da comunidade de fieis da estrutura e xerarquía estatal, e a súa obediencia a esta. Non embargantes, a instrumentalización que fixeron os sectores conservadores e tradicionalistas da relixión contra a liberdade de crenzas, máis aínda despois do retorno á unidade de cultos en 1876 por parte do neocatolicismo derivou no enfrontamento entre relixiosos e anticlericais, facendo incompatible a confesionalidade coa construción da democracia (Alonso García, G.: “Ciudadanía católica y ciudadanía laica en la experiencia liberal”, *idem*, páx. 168-191).

arredor do individuo e as relacións sociais<sup>68</sup>. Este labor lexislador ten o seu cumio na Lei Electoral de 1890, que aproba o sufraxio universal masculino para os maiores de 25 anos.

Inda que o sufraxio universal foi concebido máis coma unha función que coma un dereito natural ou político, sen afectar á organización dos poderes do Estado nin ás competencias da Coroa; o senso democratizador desta lei, así coma das demais aprobadas neste período, é incuestionábel: estanse a xerar instrumentos para que os grupos sociais á marxe do pacto turnista tiveran capacidade de acción e se proxectasen socialmente<sup>69</sup>.

Malia que a estabilidade formal que se materializa no poder se traducira, andando no tempo, nun sistema anquilosado que fica atrás do activismo e a modernización experimentada pola sociedade española do momento (crecemento poboacional, expansión urbanística das cidades, auxe do comercio, a industria e as profesións liberais, modernización tecnolóxica no agro), si se sentaron no período liberal (1881-1890) as bases para a acción dos movementos sociais, de tal xeito que esa lexislación servirá coma condición de partida para o desenvolvemento dunha dinámica de acción social na que se están a exercer na práctica dereitos civís, políticos e sociais rexoñecidos ou non formalmente –o cal levará a que o propio Estado, andando no tempo, os asuma coma prestacións a cumprir–.

Ao longo da primeira metade do século XX vai ir medrando progresivamente a consciencia de clase dos sectores protagonistas das relacións de produción, cristalizando organizacións tanto de obreiros coma de patróns, dende formulacións iniciais que pretenden presionar ao poder para que xere iniciativas até a formulación de reivindicacións organizadas. A partir dos anos 10 comezan a artellarse organizacións patronais de carácter estatal, así coma organizacións obreiras, que transcenden o xa vello artellamento de sindicatos de oficio constituíndo agrupacións en función dos

---

<sup>68</sup> Tomás y Valiente, F.: “Los presupuestos ideológicos del Código Civil: el procedimiento legislativo”, in García Delgado, J.L.(ed.ao c.): *La España de la Restauración. Política, economía, legislación y cultura. I Coloquio de Segovia sobre Historia Contemporánea*, Madrid: Siglo XXI, 1985; páx. 370.

<sup>69</sup> Calero, A.Mª.: “Los precursores de la monarquía democrática”, in García Delgado, J.L., *op.cit.*; páx. 44.

intereses de produción por ramos, reivindicando o seu recoñecemento oficial a través do recurso á folga xeral e mesmo acadando representación parlamentaria<sup>70</sup>.

Asemade, foise configurando aos poucos unha cultura política vencellada ao obreirismo –e en boa medida influenciada polo contexto político de 1917: éxito da Revolución Bolxevique en Rusia– que se manifesta nun sistema de ritos, signos e símbolos e na manifestación de formas e conformación de espazos de sociabilidade e socialización política, así coma de instrución e formación cultural, en torno ás correntes de extracción obreira<sup>71</sup>.

Outros movementos agroman con forza neste contexto ao abeiro da reclamación de dereitos de cidadanía: o movemento agrarista –que xorde coma reacción á crise agraria finisecular e garda relación coa integración política do campesiñado e a extensión do sufraxio<sup>72</sup>– e mailo movemento feminista –reivindicación de dereitos políticos e da participación da muller na esfera pública no contexto da intensificación do desenvolvemento industrial e da transición do réxime liberal á democracia de masas<sup>73</sup>–.

Ao mesmo tempo xorden con forza os movementos reivindicativos de diferencialidade nacional en Galiza, Euskadi e Catalunya, así coma formulacións rexionalistas en Andalucía e o *País Valencià*, nalgúns casos parellos a un movemento

---

<sup>70</sup> Dende 1911 reorganizárase o anarquismo na CNT e o sindicalismo socialista avanza coa creación de federacións da UGT en distintas profesións. As folgas consecutivas reivindicativas do recoñecemento da representatividade sindical fronte a negativa da patronal a negociar cos sindicatos acadarán que o Estado dea cobertura legal á Federación Nacional de Mineiros. En 1910 o PSOE consegue por vez primeira representación parlamentaria, así coma nos municipios onde hai unha actividade mineira importante (Tuñón de Lara, M.: “Progreso técnico y conciencia social, 1898-1936”, in García Delgado, J.L. (ed.): *España, 1898-1936: estructuras y cambio. Coloquio de la Universidad Complutense sobre la España Contemporánea*, Madrid: Universidad Complutense, 1984; páx.32-45).

<sup>71</sup> Esta é a función das Casas do Pobo, da *Escuela Nueva* de UGT ou a *Escuela Societaria* das Xuventudes Socialistas –orientadas á formación cultural e política da militancia–, ateneos, prensa, fundacións, literatura obreirista, ou asociacións de Mulleres Libres da CNT (Juliá, S.: *Un siglo de España. Política y sociedad, Barcelona: Marcial Pons, 1999; páx. 43-57*; Aguado, A. et Ramos, M<sup>a</sup>.D.: *La modernización de España (1917-1939). Cultura y vida cotidiana*, Madrid: Síntesis, 2002; páx. 48-63).

<sup>72</sup> Cabo Villaverde, M.: “Traxectoria do agrarismo galego”, in Constenla Bergueiro, G. et Domínguez, L. (eds.): *Tempos de Sermos. Galicia nos séculos contemporáneos*, Vigo: Universidade, 2002; páx.149-151.

<sup>73</sup> González Calbet, M<sup>a</sup>.T.: “El surgimiento del movimiento feminista, 1900-1930”, in Folguera, P.(comp.): *El feminismo en España: dos siglos de historia*, Madrid: Pablo Iglesias, 1988; páx. 51-56.



cultural de grande relevancia que procura a recuperación e o cultivo das culturas nacionais e rexionais<sup>74</sup>.

A orixe destes índices de evolución no artellamento da sociedade civil manifestados no primeiro terzo do século XX provén en boa medida das reaccións á crise de 1898 trala perda das últimas colonias: xurdimento de correntes de pensamento de carácter reformista –rexeracionismo, *Institución Libre de Enseñanza*– e críticas coa idea tradicional de España e a primeira crise fonda da formulación de España coma Estado nacional, desenvolvéndose movementos ligados á identidades nacionais ou rexionais periféricas. Non embargantes, sen as condicións estruturais favorábeis á organización societaria e á participación política da cidadanía xeradas nos gobernos liberais de finais do século XIX a través da iniciativa lexislativa non sería posíbel a progresión dos movementos sociais.

Tampouco cómpre obviar as condicionantes estruturais provintes do contexto da época –Primeira Guerra Mundial e neutralidade española ao respecto, espallándose unha corrente de opinión aliadófila fronte a outra xermanófila; Revolución Bolxevique e constitución da URSS, co conseguinte debate entre sectores rusófilos e rusófobos da intelectualidade do momento e a formulación revolucionaria das aspiracións das organizacións obreiras–.

A crise do sistema da Restauración procede da incapacidade de adaptación do sistema político perxeñado en 1876 á sociedade de masas forxada no primeiro terzo do século XX. Unha serie de acontecementos sucédense coma síntomas dunha crise do réxime que á altura de 1917 xa non é reversíbel dentro do propio sistema, inviabilizando toda proposta de fasquía reformista.

---

<sup>74</sup> Exemplo disto atopamos na *Renaixença* e o *Noucentisme* cataláns, a *Revista Internacional de Estudios Vascos*, *Euskaltzaindia* no caso vasco; Rexurdimento, Academia Galega, Irmandades da Fala, revista *Nós*, Seminario de Estudos Galegos en Galiza; e proxección de iniciativas rexionalistas de posta en valor da cultura noutros espazos peninsulares, coma a *Asamblea Regionalista Valenciana*, *Centre de Cultura Valenciana*, *Sociedad de Folklore Andaluz*, revistas *Andalucía Científica*, *Bética*, *Andalucía* (Aguado, A. et Ramos, M<sup>º</sup>D.: *op.cit.*, Madrid: Síntesis, 2002, páx. 63-89; Fusi, J.P.: *Un Siglo de España. La cultura*, Barcelona: Marcial Pons, 1999; páx. 31-42).

Á sensación de decrepitude alentada pola crise de 1898, a persistencia dun parlamento que non era representativo do electorado e coa maioría da poboación de costas á política; engádese a inestabilidade dos gobernos por mor do faccionalismo experimentado no seo dos partidos dinásticos –con mandatos a cada pouco máis curtos– que devén no fracaso do turno coma sistema de consecución da estabilidade do poder e a súa substitución por outras fórmulas coma as coalicións intercambiábeis de partidos e o recurso aos gobernos de concentración de distintos signos.

Xa na caída primeiro Goberno Maura (1903-1904) se experimentan as constantes que persistirán coma condicionantes endóxeas do sistema: o conflito entre laicismo e clericalismo, o intervencionismo do exército na política, presionando ao Rei para resolver enfrontamentos co Goberno –militarización da orde pública– e a adquisición progresiva por parte da Coroa dun rol relevante nas loitas pola xefatura dos partidos. Con todo, os gobernos de distinto signo abordaron políticas sociais nalgúns casos de importante calado<sup>75</sup>.

As distintas crises posteriores (Semana Tráxica, negativa dos partidos a formaren goberno–1913–, folga xeral indefinida e tentativa revolucionaria das organizacións antisistema, desastre de Annual) encamiñan a unha situación na cal a persistencia da política de negociación da Restauración non era posíbel, levando a unha solución autoritaria co consentimento da monarquía: a ditadura de Miguel Primo de Rivera (1923-1929).

O golpe de Estado de Primo de Rivera dá paso a un sistema ditatorial cunha vontade inicial de transitoriedade e inspirado por unha filosofía rexeracionista dende a análise pexorativa da clase política e da democracia en si, substituíndo aos cargos civís por cargos militares, restrinxindo as liberdades básicas e militarizando tamén a xustiza.

---

<sup>75</sup> O segundo Goberno Maura (Partido Conservador, 1907-1909), malia á agudización do carácter excluínste do sufraxio na reforma da Lei Electoral, desenvolvera unha política social proteccionista: regulación do descanso dominical, prohibición da mandobra infantil e feminina nalgúns traballos, recurso á conciliación e á arbitrase industrial, creación do Instituto Nacional de Previsión, etc. Pola súa banda, o Goberno Canalejas (Partido Demócrata, 1909-1912) recorrerá a un amplo programa de políticas sociais coma remedio a estouridos revolucionarios: leis de xornada máxima nas industrias, política de pensións e contratos de aprendizaxe, prohibición do traballo nocturno, creación da *Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas* (1910), Lei “do Candado” para as congregacións relixiosas,... (Juliá, S.: *op.cit.*, páx. 27-38).

Mais isto evolúe ben logo nun sistema de partido único de inspiración fascista que conxuga a orientación corporativa coa compoñente militar e a ideoloxía católica fracasando finalmente no intento de institucionalización do sistema; en boa medida polo reaxir das reivindicacións laborais, agrarias e estudantís.

A demisión de Primo de Rivera supón o fracaso da vía autoritaria coma saída á crise da Restauración, e máis a inviabilidade da monarquía coma forma de goberno lexitimada socialmente. Afonso XIII, coas súas inxerencias nos partidos dinásticos e co seu apoio á ditadura, socavaría todos os instrumentos de lexitimación da Coroa e poría á propia institución monárquica en situación de creba.

Porén, outras condicionantes de tipo estrutural derivadas das transformacións sociais da posguerra mundial incidirían nun cambio de valores provinte da difusión de elementos dunha cultura cívica que actuaba na clave de esixencia de meirande representación política, erradicación do clientelismo e da corrupción electoral, secularización da vida e crise dos valores tradicionais, xurdimento de partidos de masas e grandes organizacións sindicais e a cada pouco meirande presenza pública das elites intelectuais.

A caída da ditadura trae canda ela unha rápida politización – principalmente nas cidades, que agora tiñan meirande peso poboacional– cara a unha definición pola república coma sistema de goberno garante da democracia, fronte a unha anquilosada monarquía que se asociaba ao exercizo do despotismo. É así como se espalla organizativamente o republicanismo sobre a base de vencellamentos persoais e a configuración dunha identidade de grupo arredor de certos líderes, cunha base social conformada pola “vella” e “nova” mesocracia. Onda o tecido societario republicano, as organizacións obreiras experimentarían unha progresiva proclividade cara ao sistema republicano.

Por volta de 1930 débuxase un sistema de partidos caracterizado polo ascenso do republicanismo e do socialismo, a desorganización e fragmentación da dereita conservadora e o illamento dos extremos, onda unha forte organización obreira de orientación revolucionaria (CNT). A isto engádese a existencia dunha mobilización social pro-republicana e os contactos entre o republicanismo e outras forzas da

oposición ao sistema da Restauración (Pactos de Donosti, Lestrove) de cara a coordinárense para a toma do poder; xerando un caldo de cultivo que propiciaría a vitoria da Conxunción Republicano-Socialista nas eleccións municipais do 12 de abril de 1931.

A proclamación da II República abre un proceso constituínte nos meses seguintes que configuraría unha estrutura normativa acorde coas reivindicacións de axear a lexislación á realidade social. Por primeira vez faise unha afirmación plena da soberanía popular, cunha división de poderes clara emanando o poder lexislativo e executivo da vontade popular. Abórdase unha ampliación do dereito a sufraxio sen precedentes –mulleres, maiores de 21 anos–, acádase a representación obreira nos Xurados Mixtos e desenvólvese unha política educativa que aposta pola instrución pública a todas as clases sociais<sup>76</sup>, configúrase un Estado laico e recoñécese a liberdade de credo relixioso e a pluralidade de opcións políticas.

Todas estas medidas imprantadas polo Goberno Provisorio da Segunda República permitirán a plena posta en práctica dos dereitos de cidadanía, de tal xeito que neste período se experimente un estourido da acción societal sen precedentes, non sendo posíbel sen o desenvolvemento previo dunha socialización dun modelo democrático de integración social a través do tecido societario conformado no primeiro terzo do século.

---

<sup>76</sup> Republicanos e socialistas tiñan interiorizado que a función principal do ensino público estaba na formación para a cidadanía e para a asunción dunha identidade nacional, de aí a posta en marcha de iniciativas coma as Misións Pedagóxicas ou a construción de escolas (Fernández Soria, J.M.: *Educación, socialización y legitimación política España 1931-1970*, Valencia: Tirant lo Blanch, 1998; páx. 27-54; Holguín, S.: *República de ciudadanos: cultura e identidad nacional en la España republicana*, Barcelona: Crítica, 2003; páx. 57-66).

## 2.2. FORMA DA CIDADANÍA NA II REPÚBLICA E NO FRANQUISMO

A referencialidade da cuestión da cidadanía arredor da relación individuo-Estado require unha aproximación ás fórmulas legais a través das que se normativizan esas relacións, atendendo a varios aspectos: que condicións –barreiras– se establecen para ser cidadán de pleno dereito, que dereitos e deberes implica a relación de cidadanía, que medidas legais se desenvolven para protexer, ampliar ou limitar dereitos e que transfondo ideolóxico teñen.

No período estudado danse dúas formulacións políticas do Estado antagónicas, que deveñen na definición de dous suxeitos políticos distintos, un democrático e outro de carácter totalitario. Así pois, unha semblanza por separado dos textos básicos que definen os dous sistemas permitirá perfilar o contexto no que se desenvolven as prácticas de participación que teñen lugar: un societarismo voluntario artellado por agrupacións libres de cidadáns fronte a societarismo vertical e orgánico promovido e normativizado dende o poder.

### ***a. República e cidadanía: formas da relación individuo-estado durante a Segunda República***

O período republicano ten un carácter transicional que o presenta coma unha realización postreira da vaga democratizadora transnacional no primeiro terzo do século XX e escenario no cal se manifestan as tensións entre democracia e reacción xa manifestadas no mundo occidental neses anos e as implicacións que ten na historia contemporánea, coma saída democrática á crise da Restauración, solución que resultará fracasada polo golpe de Estado de 1936 e a proclamación posterior dun réxime ditatorial de corenta anos de existencia.

A instauración da Segunda República significa un punto álxido no proceso de democratización e extensión de dereitos de cidadanía no Estado Español, ao configurar un sistema democrático de pluralismo extremo axeitado a unha sociedade de masas – o cal implica, asemade, o conflito entre diferentes identidades cidadás–, asentado nunha lexislación reformista no eido social desenvolta no primeiro bienio que afecta a un amplo abano de eidos de intervención institucional.

Primeiramente, destaca o acceso ao poder dunha alianza de clases –con participación no goberno de forzas representativas do ascendente movemento obreiro– até o de entón excluída do sistema. En segundo lugar, a aprobación dunha Constitución que recoñece a igualdade civil e política dos dous xéneros e proclama a laicidade do Estado, así coma de leis subsidiarias da carta magna: Lei de Reforma Electoral, Tribunal de Garantías Constitucionais, Lei de Xurados Mixtos –que confería ás organización sindicais meirande poder para regular as bases de traballo e vixiar o cumprimento de acordos–, ou a Lei de Congregacións Religiosas –que lles prohibía o exercizo de actividades económicas, comerciais e educativas–. Á nómina de leis desta vaga reformista do primeiro bienio engádense a Lei de Reforma Agraria, a Lei de Orde Pública e a Lei de Reforma Militar –que suprimía boa parte dos mandos do exército–.

O proxecto republicano tiña coma obxectivo o asentamento dunha cultura política democrática expandida a través da extensión do ensino, a alfabetización e da cultura, partindo da crenza que estas eran as ferramentas básicas de socialización política e construción da cidadanía que xerarían un estado de opinión de identificación e aceptación do sistema e lle darían estabilidade (ensino primario, Misións Pedagóxicas, bibliotecas ambulantes)<sup>77</sup>.

Dende o primeiro momento, coa instauración do Goberno Provisorio, iníciase un proceso de reforma normativa por medio de decretos-lei que procuran atallar problemas estruturais herdados do sistema monárquico e supoñen a aplicación da táboa reivindicativa dos movementos sociais e populares ao longo do período restauracionista. Estes decretos emanaban dunha Comisión Xurídica Asesora dependente do Ministerio de Xustiza que elaborará os proxectos de lei máis importantes, así coma un anteproxecto de constitución que, dadas as disensións provocadas, foi encargado a unha comisión nomeada polas Cortes Constituíntes<sup>78</sup>.

Xa o 15 de abril se publicara o Estatuto Xurídico no novo réxime, no que se explicita o sometemento da actuación do poder executivo á sanción colexiada e

---

<sup>77</sup> Holguín, S.: *op. cit.*, páx. 57-66

<sup>78</sup> Ruíz Lapeña, R.M<sup>a</sup>.: *El Tribunal de Garantías Constitucionales en la II República Española*, Barcelona: Bosch, 1982; páx. 17.

individual das Cortes Constituíntes, o cal dá conta da relación que entre os distintos poderes e institucións se ía establecer no novo sistema.

O Ministerio de Guerra do Goberno Provisorio, ocupado por Manuel Azaña, emprende unha nova organización do Exército coa finalidade de asegurar a lealdade deste ao novo sistema e restar poder ás capitanías xerais e certos órganos coma o Consello Supremo de Guerra e de Mariña. O Ministerio de Traballo, nas mans do socialista Largo Caballero, saca ao prelo medidas para a mellora da situación da clase traballadora e dos labregos: imprantación dos xurados mixtos, xornada de oito horas, protección contra accidentes, prohibición da expulsión de arrendatarios por impago, etc.

O sistema electoral republicano réxese pola Lei Electoral de 1907, a que tiña vigor nos procesos electorais do período anterior. Esta caracterizábase por definir un sistema electoral maioritario con circunscricións comarcais de tamaño moi pequeno – moitas delas constituían distritos unipersoais–, establecendo o sistema de voto polo procedemento de listas abertas e unha limitación no número de candidatos votábeis sobre os elexíbeis. Asemade, introducía outro elemento de control do proceso electoral que foi empregado para eliminar a competencia electoral e mesmo repartirse os escanos entre os partidos do sistema canovista: o artigo 29, segundo o cal alí onde o número de candidatos proclamados non superase ao de elexíbeis non tería lugar o proceso democrático de elección, resultando xa electos automaticamente os proclamados<sup>79</sup>.

Para ser proclamado candidato era preciso ter sido anteriormente deputado nas Cortes polo distrito de referencia, ser proposto por dous senadores ou ex-senadores; ou ben por tres deputados ou ex-deputados provinciais ou ser proposto pola vixésima parte do electorado dun distrito nas mesas que se conformaban o xoves anterior a cada proceso.

Marcaba un procedemento a seguir no desenvolvemento da votación e o escrutinio, así coma unha serie de garantías do exercizo do dereito ao voto e maila

---

<sup>79</sup> Rueda, J.C. (ed.): *Legislación electoral española (1808-1977)*, Barcelona: Ariel, 1998; páx.149-168.

fiscalización por parte dos candidatos proclamados, conferindo ao Tribunal Supremo a última palabra no caso de protestas e reclamacións ante a Xunta Central do Censo contra o resultado das eleccións.

O Goberno Provisorio da República, a través dun Decreto de 8 de maio do 1931 introduce modificacións na lei, de tal xeito que se rebaixa a idade mínima para exercer o voto aos vintetrés anos, ampliando a capacidade electoral pasiva para as mulleres e ao clero. Tentábase rachar co sistema caciquil mediante a supresión do artigo 29 establecendo circunscricións provinciais –tamén as cidades con máis de 150.000 habitantes constituían circunscrición propia–, coa fin de superar o control clientelar que dos distritos comarcais facían determinados candidatos. Asignarase un deputado por cada 50.000 habitantes e un de engádegas por fracción superior a 30.000, para acadar unha mellor proporcionalidade entre electores e electíbeis.

Manterase o sistema maioritario “correxido”<sup>80</sup>, marcándose un mínimo do 20% dos votos para poder ser proclamado deputado; de non acadar esta porcentaxe ningún dos candidatos, a elección declararíase nula e tería que celebrarse unha segunda volta. Con isto tratábase de evitar a división da opinión en pequenas organizacións políticas e camiñar cara á creación dun sistema de grandes partidos. Mais na realidade, o que callaron foron grandes coalicións con carácter circunstancial.

Recoñécese o dereito a ser proclamado candidato a proposta de dez concelleiros de elección popular –para dar así opcións aos candidatos republicano-socialistas que vinceran nas municipais do 12 de abril–. Elimínase a supervisión do Tribunal Supremo sobre a validez e a nulidade das eleccións, correspondéndolle ao Parlamento esa competencia<sup>81</sup>.

A Constitución da República establecerá a base legal para o exercizo dos dereitos cidadáns, definindo unhas Cortes unicamerais con amplas competencias lexislativas e

---

<sup>80</sup> Solé Tura, J. et Aja, E.: *Constituciones y períodos constituyentes en España (1808-1936)*, Madrid: Siglo XXI, 1978; páx. 95.

<sup>81</sup> O propio Decreto explicaba a finalidade e mailos obxectivos de tales modificacións: loitar contra a coacción caciquil, ampliación de dereitos baixo criterios de imparcialidade e xustiza, asegurar a libre elección do voto e que este sexa representación da vontade nacional, deixando modificación máis fondas á Asemblea Constituínte (Rueda, J.C. (ed.): *op.cit.*, páx. 179-183).



representativas do pobo a través do sufraxio universal, que por primeira vez na historia do Estado Español inclúe o voto feminino, transformando así a composición social e ideolóxica do corpo electoral, que non se plasmaría até as eleccións de 1933. Asemade, estendía a capacidade decisoria das masas por medio da posibilidade de convocar referendo sobre as leis votadas en Cortes e regulaba a iniciativa lexislativa popular, cando estivesen respaldadas ambos os dous mecanismos polo 15% do corpo electoral. A elección do Presidente da República facíase por un método indirecto, sendo nomeado polos deputados en Cortes máis un número igual de compromisarios elixidos por sufraxio universal<sup>82</sup>.

Outra nova modificación constituíraa a Lei de Reforma Electoral do 27 de xullo do 1933, que vai enfortecer o carácter maioritario do sistema electoral republicano, ao establecer un mínimo do 40% dos votos escrutados para os candidatos polas maiorías e un 20% polas minorías. Así pois, o número de escanos correspondente a cada circunscrición divídese nunha serie de escanos correspondentes ás maiorías –arredor do 80%– e outros correspondentes ás minorías –20%–. No caso de que non se cubrira o número de escanos da circunscrición, iríase a unha segunda volta na que tan só poderían participar os candidatos que obtiveran o 8% dos votos na primeira volta.

Asígnase un escano por cada 50.000 habitantes, e outro máis se o resto era maior de 30.000. É un sistema de listas abertas –o número de deputados a elixir correspóndese coa porcentaxe das maiorías–, e mesmo se admiten coma válidos os votos a persoeiros que non foran proclamados oficialmente coma candidatos.

Con este sistema favorécense as alianzas electorais e aos grandes partidos, establecendo o bipartidismo circunscricional. Foron varios os intentos para levar adiante novas reformas baseadas no sistema proporcional, mais non se verían concretados na lexislación electoral<sup>83</sup>.

---

<sup>82</sup> Solé Tura, J. et Aja, E.: *op.cit.*, páx. 99-101.

<sup>83</sup> Este é o caso do movemento de reforma electoral en Cataluña no 1933 e os intentos fallidos en 1935 (Carreras, F.: *“Los intentos de reforma electoral durante la Segunda República”*, in *Revista de Estudios Políticos*, n. 31-33, páx. 165-197). O debate a respecto da necesidade de imprantación dun sistema electoral proporcional por resultar este a representación máis fidedigna da vontade popular iniciárase xa a finais dos anos dez do século XX por parte de sectores de esquerda do Partido Liberal e grupos á

As entidades bancarias e financeiras, así coma a Igrexa, amosarán unha actitude de oposición e boicot inicial polo carácter laico do programa republicano, que atentaba contra os seus intereses e contra a posición de poder ocupada por estes sectores en canto que procuraba a alteración da orde establecida no vello réxime monárquico.

A crise de lexitimidade con que nace a República, sendo un sistema xurdido dunhas eleccións municipais sen un proceso constituínte, apremiaría a convocatoria de eleccións a Cortes Constituíntes que serían as encargadas de elaborar unha lei máxima que servira de piar no que se afianzara e lexitimara o sistema. Froito da maioría republicana e de esquerdas acadada nesas eleccións iníciáanse uns traballos parlamentares que culminarán en decembro de 1931 coa Constitución da Segunda República.

O texto constitucional republicano, resultado do traballo desenvolvido por unha Comisión Xurídica Asesora nomeada polo Goberno Provisorio e posteriormente pola Comisión Constitucional emanada das Cortes, incorpora todos os avances político-xurídico posteriores á Primeira Guerra Mundial, ratificando e ampliando dereitos cidadáns conquistados ao longo do tempo polas clases populares, recollendo as súas aspiracións sociais e recoñecendo oficialmente nunha declaración formal unha serie de dereitos de obrigado cumprimento por parte das institucións públicas. Racha, pois, co constitucionalismo anterior ao converter ao Estado Español nun Estado de Dereito democrático e social, de carácter republicano e resolvendo a estrutura territorial coa fórmula do Estado Integral. A concepción de constitución que se instaura é a dunha norma suprema e introduce unha auténtica xurisdición constitucional ao xeito do avanzado no contexto europeo no primeiro terzo do século XX<sup>84</sup>.

Un aspecto herdado do constitucionalismo progresista que proxecta a vontade rupturista da Constitución de 1931 é xustamente a existencia dunha Declaración de Dereitos que recolle unha serie de dereitos individuais e políticos onda outros relativos á familia, economía ou cultura. Recoñécense as liberdades de asociación política e

---

marxe do turnismo, materializándose na proposta de lei de Gasset en 1921, mais que despois non foi tramitada na cámara (Tussell, J.: "La crisis del liberalismo oligárquico en España. Una *rivoluzione mancata* a la española", in Acton, E. et Saz, I. (eds.): *La transición a la política de masas. V Seminario Histórico Hispano-Británico*, Valencia: Universidade, 2001; páx. 22-25).

<sup>8484</sup> Varela Suanzes-Carpegna, J.: *op.cit.*; páx. 524-526.

sindical, o sufraxio universal masculino e feminino, a igualdade dos cónxuxes no matrimonio e o dereito ao divorcio; asegurando, asimesmo, a extensión cultural e a ocupación laboral coma obrigas sociais do Estado para co cidadán protexidas pola Lei.

Establécese un sistema de cortes unicamerais nas que o Parlamento, coma institución do poder lexislativo emanada da vontade cidadá mediante o exercizo do sufraxio universal, terá o poder principal, con amplas competencias lexislativas e con capacidade de control sobre o Goberno e o Presidente da República. Este, á súa vez, era elixido polos deputados das Cortes máis por número de compromisarios electos por sufraxio universal e tiña as atribucións de nomeamento do Presidente do Goberno e dos Ministros co beneplácito do Parlamento, promulgación de leis e decretos e a convocatoria , suspensión e disolución das Cortes. O Goberno no seu conxunto tiña iniciativa lexislativa e función executiva, respostando politicamente perante as Cortes.

En canto ao poder xudicial, establécese a exclusividade e autonomía do poder xudicial, eliminando as xurisdicións especiais e mesmo dando pulo á participación popular no proceso xudicial a través dos xurados. Mais a principal novidade –se ben é certo que fora indicado este aspecto en procesos constituíntes anteriores mais sen chegar a se materializar– é a introdución de mecanismos de control da constitucionalidade. Posto que a Constitución de 1931 presentaba unha declaración de dereitos que recoñecía e protexía constitucionalmente, facíase preciso o artellamento de institucións que vixiaran o cumprimento desa declaración e vehiculizaran o dereito de amparo dos cidadáns no caso de que viran vulnerados os seus dereitos recoñecidos constitucionalmente. Esta institución era o Tribunal de Garantías Constitucionais, integrado por un grupo de membros que eran elixidos polas Cortes, as rexións, os colexios de avogados e as facultades de Dereito e aos que se engadían os presidentes dos altos organismos do Estado<sup>85</sup>. Deste xeito, ficaban subordinados todos os poderes públicos ás normas xurídicas.

Un elemento moi relevante foi a delimitación das relacións entre o Estado e a Igrexa Católica. Establécese a separación Igrexa-Estado e limítase a acción das ordes relixiosas no eido civil, retirando á Igrexa de posicións de privilexio adquiridas.

---

<sup>85</sup> Ruíz Lapeña, R.Mª.: *op.cit.*, páx. 28-31.

Segundo o artigo 26 da Constitución republicana a Igrexa non recibiría beneficios do Estado nin podería exercer actividades industriais, comerciais nin docentes. Non podía adquirir bens e debía presentar as súas contas anuais. Asemade, declaraba disoltas aquelas ordes relixiosas que impuxeran –ademais dos votos canónicos- a obediencia a unha autoridade distinta da lexítima do Estado. Isto era o primeiro paso para a posterior disolución da Compañía de Xesús en xaneiro de 1932 e a nacionalización dos seus bens. No artigo 27 recoñecía a liberdade de consciencia e práctica da relixión, establecendo a xurisdición civil sobre os cemiterios.

Outro asunto conflitivo sería o relativo á estrutura do Estado e a conxugación das distintas reivindicacións nacionalistas no texto constitucional. Se ben é certo que a maioría da composición das Cortes Constituíntes eran reticentes a conceder a autonomía a certos espazos políticos, o avance dos acontecementos principalmente en Cataluña –coa proclamación da República Catalá e o pulo a un proceso de elaboración e aprobación do Estatut de Autonomía con clara vontade soberanista–, así coma o comezo dos debates estatutarios en Galiza e Euskadi, forzou o recoñecemento constitucional do dereito a acadar a autonomía e, polo tanto, un certo grao de decisión sobre os seus asuntos por medio dunhas institucións de goberno propias, para aqueles territorios que aprobasen un Estatuto.

O texto constitucional establecía unhas condicións bastante duras para sacar adiante un Estatuto de Autonomía: este tiña que ser proposto pola maioría dos concellos dun territorio con entidade propia ou por aqueles que representasen aos dous terzos da poboación do mesmo, sendo entón sometido a referendo. Para ser aceptado, tiña que contar co voto afirmativo dunha maioría cualificada dos electores (dous terzos) e, do contrario, non se podía presentar un novo proxecto até dentro de cinco anos.

No reparto de competencias, reservábanse unha serie delas coma exclusivas do Estado: concesión da nacionalidade, determinación de dereitos e deberes, relacións coa Igrexa, política exterior, defensa, aranceis e tratados comerciais, etc.; ficando, ademais, a potestade lexislativa en mans exclusivamente do Estado, agás para aqueles asuntos incluídos no Estatuto, sobre os que poderían lexislar e executar as autonomías. Asemade, o Estado reservábase todas as competencias que, inda non

sendo establecidas coma exclusivas del, non ficaran recollidas no Estatuto coma competencia autonómica<sup>86</sup>.

A Constitución da República formula o marco legal no que se desenvolve a iniciativa política reformista do primeiro bienio, proxectando unha serie de medidas encamiñadas á extensión de dereitos civís, políticos e sociais que supoñen avanos na democratización do Estado. A formación do Instituto da Reforma Agraria, a creación de novas escolas de ensino primario e o seu mantemento, a posta en marcha de procesos autonómicos en Galiza, Euskadi e Catalunya –se ben con resultados ben dispares pola propia dinámica política de cada territorio–; así coma o establecemento do dereito ao divorcio, a secularización dos cemiterios e Lei de Congregacións Relixiosas cara á construción dunha sociedade laica, resultan medidas impulsadas coa finalidade de establecer unhas condicións sociais igualitaristas e cumprir os obxectivos dos movementos sociais de reivindicación de inclusión ou dun modelo de cidadanía diferenciada conformados nos anos anteriores.

Todas as medidas do bienio reformista van ser paralizadas polas disposicións dos gobernos que seguen ás eleccións do 19 de novembro de 1933, que conforman unha maioría parlamentaria integrada pola dereita non republicana e máis o PRR; non sendo retomadas até o triunfo electoral da Fronte Popular o 16 de febreiro de 1936.

O proceso estatutario en Galiza, encetado dende setembro de 1931 a iniciativa da minoría galega do Parlamento da República, pasara por un proceso de indefinición derivado da correlación de forzas e o tacticismo de Casares Quiroga nos diferentes gabinetes republicano-socialistas do primeiro bienio despois do conflito de Casas Viejas, que provocou o retraso na convocatoria do plebiscito<sup>87</sup>. Ademais, o dirixismo

---

<sup>86</sup> Solé Tura, J. et Aja, E.: *op.cit.*, páx. 99-101.

<sup>87</sup> Comezara cunha xuntanza de deputados galegos en Madrid a finais de setembro de 1931 na cal se nomeara unha ponencia para a redacción definitiva do proxecto de Estatuto, que se entregaría ás deputacións galegas nunha asemblea celebrada n'A Coruña. A seguinte etapa era a comunicación aos concellos solicitando a súa adhesión –esta era unha das esixenzas da Constitución–, elixindo representantes para unha Asemblea de Concellos Pro-Estatuto a celebrar de novo na cidade herculina o 3 de xullo de 1932, á que acudirían en representación do Concello de Lugo José Cobreros de la Barrera, Carlos Vázquez Fernández Pimentel e Domingo Pérez (*El Progreso*, 28-6-1932) e en nome da Deputación o propio Pimentel, Juan Tizón Herreros e Salustiano Carro (*El Progreso*, 30-6-1932). Alí elixírase unha comisión encargada de redactar un Anteproxecto de Estatuto –formada maioritariamente por membros do Seminario de Estudos Galegos– que desenvolvería o seu labor ao longo do verán, someténdoo a información pública no outono, para celebrar unha segunda Asemblea de Concellos do 17 ao 19 de decembro, na cal sería aprobado; asistindo o Presidente da Deputación e unha comisión do Concello de

do PRG ficara patente en todo o proceso, o cal xustificou o afastamento do proxecto por parte do PRR e mailo PSOE<sup>88</sup>. O troco de goberno logo das eleccións de novembro de 1933 imposibilitaría a celebración da consulta popular –prevista para o 17 de decembro–, ficando aparcado este proceso até que, logo das eleccións de febreiro de 1936, vence a Fronte Popular e comeza a desenvolver o seu programa, entre o cal se atopaba este punto. O Comité Central de Autonomía de Galiza, coa extensión dos comités provinciais e locais alí onde se constituíron, levará a cabo unha campaña de propaganda autonomista ao longo de maio e até o 28 de xuño en que ten lugar o referendo.

Finalmente, o escrutinio do plebiscito, non exento de incidentes, dará por superada a fase de consulta popular ao acadar con creces o apoio dos dous terzos dos e das votantes. O seguinte paso sería a presentación ás Cortes para súa aprobación, mais o proceso de tramitación viuse truncado polo golpe de Estado do 17 e 18 de xullo.

#### ***b. Formas legais promulgadoras dun cidadán-súbdito baixo o Franquismo***

O golpe de Estado de 1936 dá fin ao contexto arriba exposto e inicia a guerra civil, na que coexistirán por unha banda o goberno lexítimo republicano e, pola outra, nos territorios ocupados polo exército golpista, o goberno da “zona nacional”, que terá a capital en Burgos. Así pois, nos territorios que –coma Galiza– caeran na zona “nacional”, a lexislación republicana vai ir progresivamente sendo remprazada por decretos do goberno do “*Nuevo Estado*”, encamiñados a normativizar aspectos da vida

---

Lugo (*El Progreso*, 13-12-1932). Malia a indefinición na convocatoria, e as reticencias dalgunhas forzas políticas, iniciouse a campaña de difusión dese primeiro texto do Estatuto, consituíndose un Comité de Autonomía e Comisións de Propaganda en cadansúa provincia. O Comité de Lugo, constituíriase de xeito provisorio o 17 de xullo de 1933, estará integrado polo Presidente da Deputación –José Sánchez Gacio–, o Alcalde –José Cobreros–, e representantes de todas as forzas republicanas (*El Progreso*, 18-7-1933). Tras descolgárense PSOE, PRR e PRC da causa autonomista, a súa constitución definitiva data do 29 de xullo, formado por: Sánchez Gacio –presidente–, Reinaldo Gómez Neira e Salustiano Carro –PG–, Víctor Martínez –PRG–, Luís Soto Menor e Ánxel Fole –PRRS–, Glicerio Albarrán –AccR–, Manuel Rodríguez Valcárcel e Antonio Blanco –PARG– (*El Progreso*, 30-7-1933).

<sup>88</sup> O PSOE xa amosara a súa oposición no seu Congreso Rexional celebrado en Monforte no 1931 (*El Progreso*, 19-10-1931). O meirande detractor da causa autonomista no seo do PRR sería o deputado pontevedrés Vicente Sierra, que amosará na prensa en reiteradas ocasións a súa oposición. O obstrucionismo do PRR lugués ao Estatuto chegou até o punto de aproveitar a marcha dos concelleiros do PRG e do PSOE para, modificando a orde do día, tomar unha resolución contraria ao texto do Anteproxecto (*El Progreso*, 27-1-1933).

pública que teñen a ver co exercizo das funcións de cidadán –alteracións no réxime de dereitos e obrigas– e que sentarán as bases do primeiro Franquismo.

As primeiras disposicións do Goberno de Burgos van encamiñadas a estruturar as condicións de mantemento da orde e regulamentar os medios de apoio e aprovisionamento á fronte de guerra, sentando as bases para unha nova organización do Estado que partía da concepción da nación española coma un todo orgánico e do individuo coma un activo que cumpría un rol de utilidade para o desenvolvemento dun proceso económico de acumulación capitalista e dun proceso militar de enfrontamento armado contra o sistema republicano.

A primeira norma que se promulga por parte dos sublevados é o Bando de declaración do Estado de Guerra, que será determinante das condicións nas que se desenvolve o resto da normativa e a vida cotiá. Este bando ordeaba a mobilización e adhesión das forzas da orde e a imprantación do Código de Xustiza Militar, o cal supuña a apertura de procesos xudiciais militares a aqueles que se opuxeran ao golpe de Estado ou cometeran accións contra a orde que se acababa de establecer polos sublevados. Calquera acción contraria ou indiferente co golpe podía ser motivo de apertura de dilixencias pola vía militar, establecendo ademais un control férreo da prensa e das actividades públicas<sup>89</sup>.

O 24 de xullo de 1936 constituíase en Burgos a *Junta de Defensa Nacional*, conformada exclusivamente por militares, que asumía todos os poderes do Estado e a representación internacional da zona “nacional”. Dela emanarán as primeiras disposicións que establecerán as normas de mantemento da orde por medio de decretos.

A finais de setembro de 1936 decréitanse a prohibición de todas as organizacións políticas que non deran apoio ao golpe, nomeadamente as da Fronte Popular, e maila unificación dos exércitos, establecendo un mando único que ficaría baixo a dirección do xeneral Franco. Deste xeito, o 1 de outubro Francisco Franco Baamonde pasa a ser o Xefe do Estado -asumindo todos os seus poderes– e disólvese a *Junta de Defensa*

---

<sup>89</sup> O bando feito público en Lugo polo Comandante Militar da Praza, Alberto Caso Agüero, ditaba as instrucións a seguir por parte da poboación despois do golpe e a adhesión da Rexión Militar á causa reaccionaria, mesmo prohibindo formar grupos pola rúa que tiveran máis de dúas persoas (*El Progreso*, 21-7-1936).

*Nacional*, substituída pola *Junta Técnica del Estado*, coma organismo asesor do mando único.

Son avanzados os vimbios do novo réxime en torno á acaudillaxe persoal dun alto mando do exército golpista, nun escenario de clausura e persecución de grupos políticos disidentes e libre actuación dos grupos máis activos no apoio ao exército sublevado. Mais o faccionalismo –e conseguinte enfrontamento– que vivían as “familias” do *Movimiento Nacional* levaría á promulgación do Decreto de Unificación arredor das dúas principais forzas –carlistas e falanxistas–, polo que nace o 19 abril de 1937 o partido único do *Nuevo Estado: Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalistas* (FET-JONS). Este decreto supuña ademais a disolución definitiva das demais organizacións e partidos políticos. Este decreto, así coma outro tipo de disposicións que se dan a respecto da organización sindical do *Nuevo Estado*, enmárcanse nunha dirección totalitaria das novas institucións despois do nomeamento de Franco coma Xefe do Estado.

Pódese falar de totalitarismo militarista na figura do caudillo, mais non de fascistización nos termos nos que se produce noutras latitudes, pois o partido único non é un elemento substancial e dinámico, configurador do sistema, senón que é o exército o compoñente fundamental –e máis concretamente o seu xefe militar, que é ao tempo xefe do Estado–, o suxeito de fascistización<sup>90</sup>. Deste xeito, se ben se crean estruturas que semellan camiñar cara á construción dun Estado fascista, o partido único fica subordinado á autoridade do exército, máis concretamente á autoridade do mando único de todos os exércitos, que é quen ostenta o poder.

En xaneiro de 1938 decrétase a Lei da Administración Principal do Estado, que sanciona os principios de unidade de poder e de concentración de funcións, definindo o modelo territorial de Estado unitario e centralizado que se pretendía construír. En abril publícase a Lei de Prensa, que implicaba o sometemento dos medios de comunicación á censura de guerra<sup>91</sup>.

O decreto de 9 de marzo de 1938 promulga o *Fuero del Trabajo*, que configura un novo marco de relacións laborais nas que priman a aplicación de prácticas

---

<sup>90</sup> Thomàs, J.Mª: *La Falange de Franco*, Barcelona: Plaza & Janés, 2001; páx. 121-123.

<sup>91</sup> Gil Pecharromán, J.: *Con permiso de la autoridad. La España de Franco (1939-1975)*, Madrid: Temas de Hoy, 2008; páx. 32-34.



corporativas por riba dos dereitos dos traballadores. Establecía a intervención directa do Estado nas condicións de traballo, negando a liberdade sindical e integrando a traballadores e empresarios no entramado do Sindicato Vertical. Garantía tamén o incremento da previsión social e dos seguros sociais e excluía á muller casada do mundo laboral. Máis e todo, a acción desenvolvida pola SF no eido educativo facilitou o acceso da muller a certos dereitos privativos do home segundo o establecido no *Fuero*. Deste xeito, créanse institucións específicas para o ensino profesional orientadas á muller e concédeselle o dereito ao voto<sup>92</sup>.

A forte competencia no eido sindical entre os distintos grupos que compuñan a coalición reaccionaria sublevada levou á intervención do goberno para decretar a unidade sindical. Polo Decreto de 21 de abril de 1938 o Ministerio de Organización e Acción Sindical asume todas as competencias nesa materia e subordena e unifica ás entidades operarias, mais non ás agrarias, que se reconverten en cooperativas. Finalmente as cooperativas rematan por se integrar no sindicalismo vertical do *Nuevo Estado* a través da Lei de Unidade Sindical de xaneiro de 1940. Posteriormente, a Lei de Constitución dos Sindicatos (6 de decembro) define ás Centrais Nacional Sindicalistas coma órganos de masas encargados de establecer a disciplina social dos produtores sobre os principios de unidade e cooperación, cunha relación xerárquica, e aos Sindicatos Nacionais de cada sector produtivo coma órganos económicos, intervindo en todos os factores da economía ao servizo do Estado a través dos síndicos económicos –xa creados por decreto de agosto de 1938–. As disposicións legais posteriores en materia sindical (1941-1943) irían no camiño de afianzar a burocratización do entramado sindical imbricado co partido único e a regulación das funcións xerais dos organismos sindicais e da provisión das xerarquías sindicais. O 22 de outubro teñen lugar as primeiras eleccións sindicais no *Nuevo Estado*<sup>93</sup>.

O 9 de febreiro de 1939 decrétase a Lei de Responsabilidades Políticas, pola que se pretendía purgar aos vencidos, ficando fora da lei todas as organizacións que se

---

<sup>92</sup> En 1943 fúndase a *Junta Profesional de la Sección de Enseñanzas de la Mujer* e, en 1945, o *Instituto de Enseñanzas Profesionales de la Mujer*. O acceso ao voto concédese por Decreto do 8 de maio de 1947 (Caprarella, M.: “La ciudadanía secuestrada. La etapa franquista”, in Pérez Ledesma, M. (dir.): *De súbditos a ciudadanos...* pág. 314-315).

<sup>93</sup> Aparicio, M.: “Sobre los comienzos del sindicalismo franquista, 1939-1945”, in Fontana, J. (ed.): *España bajo el Franquismo*, Barcelona: Crítica, 2000: pág. 88-93.

opuxeran ao golpe de Estado e sendo incautados os seus bens polo Estado. Seguindo esta lei, o *Nuevo Estado* procedería á sanción en diversos graos –restrición da actividade, limitación da liberdade de residencia, sanción económica, perda da nacionalidade– sobre aquelas persoas que se opuxeran –por acción ou por omisión– á sublevación. Incorrían en responsabilidades políticas as persoas condeadas por rebelión, que tiveran relación cos partidos ilegalizados ou que se opuxesen ao *Movimiento Nacional*.

Supuña a Lei de Responsabilidades Políticas que unha parte considerábel da sociedade ía ter que ver restrinxidos os seus dereitos simplemente polo feito de ter sido apoderado dun partido de esquerda nas eleccións ou por marchar ao estranxeiro durante a guerra civil. Esta non era máis que a concreción legal da lóxica represiva executada xa dende o mesmo comezo da guerra en Galiza por medio dos procesos xudiciais militares, engadindo aos supervivintes dela altos castigos pecuniarios ou de erradicación do seu medio de vida que lles impedisen vivir autonomamente coma cidadáns.

A Lei de RRPP complementábase coa Lei para a Represión da Masonería e do Comunismo, ditada en marzo de 1940, a través da cal se condeaba a prisión ou se separaba do emprego ou cargo público a calquera persoa acusada da pertenza a unha sociedade secreta ou de filiación comunista. Por esta lei tamén se inhabilitaban para cargos políticos e sindicais a aqueles que tivesen relación con eses grupos.

Máis aló das disposicións ditadas nos primeiros anos do franquismo, que procuraban dar solución a necesidades e problemas de urxencia para o control real do poder e a construción do *Nuevo Estado*, nos anos corenta promúlganse unha serie de disposicións legais que consolidan a institucionalización do réxime, fixando un corpus legal fundacional que tenta amosar cara á comunidade internacional unha aparencia democrática por medio do recoñecemento legal dunha serie de dereitos e deberes, se ben emanantes dunha concepción ideolóxica negadora dos mesmos ou que tentaba restrinxilos aos sectores fieis á causa reaccionaria<sup>94</sup>.

---

<sup>94</sup> As Leis Fundamentais do Réxime non eran, en efecto, unha constitución, na medida en que non emanaban da pobo nin regulaban os poderes do Estado en función do recoñecemento dunha serie de dereitos e deberes individuais, de feito os teóricos do réxime resistíronse a afirmalas coma “constitución” debido á carga liberal que ese termo agochaba; se ben é certo que despois da aprobación

Os anos corenta supoñen un período de desfascistización que é visíbel a través dunha meirande presenza e poder da Igrexa e na adopción da fórmula monárquica, a constitución das Cortes e a regulación do dereito a voto.

O 25 de xaneiro de 1941 publícase un Decreto Regulador do Exercizo do Dereito de Asociación que regula a súa actuación, establecendo a obriga de presentar ao Gobernador Civil unha certificación cos nomes dos membros que compoñen a directiva, inventario de bens e listaxe de asociados. Segundo este decreto, as autoridades emitirían informes sobre os membros da directiva dunha nova sociedade ou mesmo terían poder decisorio para modificar a composición dunha directiva emanada dunha xunta desa entidade en función dos antecedentes políticos dos socios, o cal deveu na práctica na inxerencia dos alcaldes e gobernadores civís no tecido societario. Do mesmo xeito, a autoridade gubernativa tiña acceso ás xuntanzas e documentación das asociacións.

En xullo de 1942 promúlgase a Lei Constitutiva das Cortes, que creaba unha asemblea unicameral de representación indirecta con teórica iniciativa legal –se ben esta residía realmente no Xefe do Estado, que tiña a potestade de sancionar todas as leis dende agosto de 1939–. Os compoñentes desa asemblea eran os procuradores en Cortes, dos cales unha parte eran membros natos pola súa condición de ministros, altos cargos de FET-JONS ou da Organización Sindical, reitores das universidades, presidentes de altos organismos ou de colexios profesionais. Outra parte eran os representantes da Familia e mailos persoeiros designados directamente polo Xefe do Estado.

O texto base que formula a relación individuo-Estado no Franquismo é o *Fuero de los Españoles*, decretado o 17 de xullo de 1945. Este documento define os dereitos e deberes dos españois, facendo expresa a súa connivencia coa doutrina social-católica, dando protección oficial á relixión católica coma propia do Estado. Establece a obrigatoriedade do servizo militar cando se faga o chamamento. Recoñece o dereito dos españois a participar nas funcións públicas de carácter representativo, canalizándoo a través da familia, o municipio e o sindicato.

---

da Lei Orgánica do Estado –1967–, se comezou a estender a asociación das Leis Fundamentais con ese termo (Varela Suanzes-Carpegna, J.: *op.cit.*, páx. 528-531).

A familia era considerada unha institución natural constitutiva da sociedade, prohibindo a disolución do matrimonio. Dábaselle recoñecemento á Empresa coma ente constitutivo do Estado en tanto que comunidade que recollía as aportacións da técnica, a mandobra e o capital, vixiando que as relacións entre estes elementos se guiasen pola harmonía. A propiedade privada era amparada polo Estado, mais supeditada –coma todo tipo de dereitos recoñecidos no *Fuero*– ao ben común e as necesidades da nación.

Tamén se establecían os dereitos de asistencia e previsión social, que serían cumpridos polo estado a través de institucións propias e co apoio ás xa creadas pola Igrexa, corporacións e particulares.

A relación de dereitos que se fixa no *Fuero de los Españoles* é resultado da aplicación dunha lóxica xerárquica na que o individuo é unha parte orgánica do Estado, participando del a través da súa adscrición a calquera das tres canles que se definen para tal efecto e que se consideran células constitutivas do mesmo: o individuo ten dereitos e participa indirectamente en tanto que cabeza de familia, veciño dun municipio e traballador disciplinado afiliado ao Sindicato Vertical do seu oficio ou ramo de produción. En troques ten a obriga de manter a fidelidade á patria, lealdade e obediencia ao Xefe de Estado e ás leis.

Recoñécense teoricamente os dereitos de asociación, reunión, capacidade de elevar peticións ás autoridades, liberdade de residencia e de expresión de ideas, sempre matizadas pola non contradición cos principios fundamentais do Estado. Trátase de liberdades incompletas ou controladas por unhas pautas de comportamento establecidas polo marco político dunha ditadura na que o poder non reside no pobo, senón no Xefe do Estado.

En xullo de 1946 publícase a Lei de Sucesión na Xefatura do Estado, texto legal que reafirma o carácter confesional católico do Estado español, declarándoo constituído en Reino. Crea o Consello do Reino, que asistiría ao Xefe do Estado nas decisións transcendentais da súa exclusiva competencia, formado por representantes das Cortes, do Exército, os presidentes do Consello de Estado, do Instituto de España e do Tribunal Supremo de Xustiza, dous conselleiros elixidos polos grupos de designación ou de elección das Cortes e un elixido por cada grupo de cooptación das Cortes.

A sucesión do Xefe do Estado faríase por proposta do mesmo ás Cortes para sometela a aprobación. En caso de que morrera o ditador sen designar sucesión, asumiría os poderes o Consello da Rexencia, que convocaría ao Goberno e o Consello do Reino para que acordaran por maioría de dous terzos.

Asemade, decláranse coma Leis Fundamentais da Nación o *Fuero de los Españoles*, o *Fuero del Trabajo*, a Lei Constitutiva das Cortes, a Lei do Referendo Nacional e maila propia Lei de Sucesión. Para revogalas faría falta o acordo das Cortes máis o referendo. Esta Lei de Sucesión sería ratificada en referendo popular o 6 de xullo de 1947.

### 2.3. FONDO DA CIDADANÍA NA SEGUNDA REPÚBLICA E NO FRANQUISMO

A relación entre o individuo en tanto que suxeito político integrado e as institucións estatais defínense non só pola súa expresión xurídica formal, senón tamén por unha serie de elementos ou aspectos substanciais que configuran o fondo da expresión dunha relación de cidadanía construída nun tempo histórico determinado. O achegamento ao fondo permite transcender as fórmulas legais para explicar non só as orixes ideolóxicas ou culturais das mesmas, senón mesmo para facer agromar a realidade da práctica da cidadanía, que hai desa “cidadanía-coma-actividade-desexábel” arriba enunciada e en que medida as bases teóricas da lexislación progresan ou atopan resistencias á fixación de modelos de actuación asimilábeis á identidade cidadá que se pretende espallar coma consecuencia da simple aplicación da legalidade.

O resultado do exercizo de esculca sobre o fondo da cidadanía amosa, ao tempo, o grao de imbricación que a forma legal promulgada dende as esferas de poder ten co corpo cidadán a quen vai dirixido, se emana del nun proceso asumido de abaixo arriba ou, por contra, procede de formulacións inconexas coas demandas sociais.

A reflexión sobre as formas da cidadanía no período estudado leva á discriminación entre dous modelos claramente contrapostos. Dunha banda, a lexislación republicana aliméntase de toda unha bagaxe de enunciados programáticos e loitas sociais coas súas correspondentes transposicións legais das que se fan responsábeis os sectores comprometidos coa reivindicación igualitaria da cidadanía en

tanto que extensión de plenos dereitos ás clases populares, laicismo, ensanchamento cultural e instrutivo e eliminación de privilexios. Esta liña de pensamento que se mantén ao longo do século XIX cristaliza na conformación dun modelo de cidadanía societaria, na que a participación e acción conxunta de individuos asociados, nun primeiro termo arredor de intereses e problemáticas de carácter corporativo e, posteriormente, de clase, resulta determinante para a integración na sociedade e a auto-identificación coma cidadán en contextos non formais mais si reais na práctica social.

Ese feito deriva no exercizo e reclamación de dereitos na medida en que se asumen obrigas ou roles de compromiso co funcionamento do sistema. A presión continuada dos movementos sociais, onda a incapacidade amosada pola monarquía de atender esas demandas, produce o decantamento de amplos grupos sociais e políticos cara a unha serie de principios democráticos, cara a un programa de recoñecemento e extensión de dereitos plasmado na lexislación republicana, que conforma un modelo institucional de superación do Estado liberal e concreción de altas metas de igualdade social e liberdades e dereitos democráticos, baseados na participación do cidadán-traballador (xa non o cidadán-propietario) coma suxeito político autónomo na toma de decisións non só políticas, senón tamén económicas –xurados mixtos–. Ao tempo, supón o recoñecemento dunha serie de dereitos de carácter colectivo (reunión, asociación, representación, sindicación).

Por outra banda, a lexislación que deriva do golpe de Estado e posterior conformación de estruturas estatais por parte do bando sublevado procede dunha reacción xustamente contra todo ese proceso, que ten a súa raigame histórica nas posicións ultramontanas contra a ampliación de dereitos cidadáns, imposición relixiosa e mantemento de privilexios da Igrexa Católica e defensa dos intereses das clases dominantes de terratenentes e grupos financeiros, defensoras de postulados conservadores e anti-liberais.

A reacción do Franquismo contra o modelo de democracia liberal en tanto que permisiva e, polo tanto, responsábel, do ascenso de proxectos políticos socializantes e laicos; deriva nun primeiro momento, en función do momento histórico e das alianzas do bando sublevado, nunha orientación totalitaria: configuración dun sistema de partido único ao que se atribúen distintas funcións de xestión e dirección burocrática

do Nuevo Estado –se ben matizado pola autoridade superior do caudillo sobre o partido e a súa organización sindical–. A preeminencia do líder militar coma figura carismática salvadora dos destinos da patria e que a conduce polo camiño correcto cara ao esplendor vai ser, xustamente, a pedra angular do sistema que nace co golpe do 18 de xullo de 1936.

Mais a verquente totalitaria vese correxida ao longo dos anos corenta polo concepto de democracia orgánica fixado pola Lei do Referendo Nacional. Xa que logo, non hai cabida para o recoñecemento de dereitos individuais do cidadán, nin colectivos en tanto que societarismo voluntario na defensa duns intereses de grupo social, pois só se recoñecen as corporacións sociais tradicionais coma a familia ou o concello, ademais das emanadas do partido único ou da Igrexa Católica, todo elo englobado nunha concepción orgánica do Estado e da sociedade da cal o individuo non era máis ca unha parte imbricada nun esquema xerárquico. As canles de participación que puideran ser semellantes nas formas ás da democracia republicana ou de calquera sistema liberal ficaban totalmente baleiras do contido que acadaran ao longo do período anterior, pois non era recoñecido o dereito á libre participación nin á libre asociación, senón que esta era mesmo obrigatoria nos casos nos que se permitía.

A formulación do suxeito político dos anos trinta, en tanto que cidadán con autonomía individual –titular de dereitos por si propio– e activo a través da rede societaria no período republicano –posesionario de dereitos por medio da asociación voluntaria con iguais–, conleva no período republicano a integración democrática de amplas masas sociais antes excluídas da participación.

Por contra, a expresión do cidadán-súbdito franquista, ao que se lle recoñecen unha serie de dereitos mais non coma suxeito político autónomo, senón coma parte orgánica e dependente de instancias superiores coas que ten unha relación de obrigada e inmutábel inferioridade xerárquica, supón o sometemento das clases populares e dos grupos sociais empoderados no período republicano.

A raigame teórica que, sendo ben diferente na súa orixe ideolóxica e na súa fundamentación legal, emprega termos coincidentes formalmente coa experiencia de ampliación do corpo cidadán que chega ao seu cumio na xeira republicana, amosa a súa diferenza real ao analizar a práctica dos dereitos consignados nas disposicións legais.

Asemade, cómpre ter presentes –alén da dinámica práctica de exercizo de dereitos e obrigas– os mecanismos de suspensión ou restrición de liberdades que se producen tanto na Segunda República coma no Franquismo, no primeiro caso coma recurso á excepcionalidade pola aplicación da Lei de Defensa da República e despois da Lei de Orde Pública, e no segundo coma resultado da aplicación sistemática da represión coma pilar fundamental da política de disciplinamento dos produtores e elemento intrínseco ás bases conformadoras do novo réxime xa dende o primeiro momento do golpe nos territorios de retagarda.

A representación dos elementos de fondo configuradores dunha identidade cidadá fai preciso o achegamento ás súas manifestacións na base da sociedade en cadanseu período, ao desenvolvemento dos mecanismos a través dos que se concreta o exercizo dos dereitos formalmente consignados na lexislación. Cómpre, pois, achegarse ao estudo dos modelos de asociacionismo, dos procesos electorais e das dinámicas de acción colectiva, así coma o rol que xogan os distintos grupos sociais no seu desenvolvemento. Faise tamén precisa a atención ás linguaxes políticas empregadas, coma reflexo do discurso sobre a cidadanía que dende cada grupo ou dende o poder se instaure en cada momento, e na medida en que eses discursos conforman en certo xeito un imaxinario colectivo que define unha identidade cidadá.



### **III. RECLAMAR E EXERCER DEREITOS: CONSTRUCCIÓN DA CIDADANÍA E PAPEL DA SOCIEDADE CIVIL NA SEGUNDA REPÚBLICA**

#### **3. EXPANSIÓN SOCIETARIA E ACCIÓN COLECTIVA NO PERÍODO REPUBLICANO**

O remate dos primeiros trinta anos do século XX, á saída da crise do sistema restauracionista por medio dun sistema autoritario consentido pola monarquía, proxecta unha situación política transicional na que o mantemento do propio réxime monárquico vai ficar en cuestión e un contexto social expansivo que mobiliza a un número considerábel de sectores sociais na reivindicación de cambios estruturais que favorezan os seus intereses e garantan unha serie de dereitos, comprometendo a inclusión deses grupos no sistema ao necesario cumprimento desas premisas.

Fronte á deterioración das institucións do poder político, a sociedade civil acadou unha dimensión considerábel na forma de reaxir societario experimentado ao longo dos anos vinte – reflector do divorcio entre a “España oficial” e maila “España real”–. Así pois, durante o primeiro terzo do século unha mancha de sociedades agrarias, políticas e culturais xorden cunha vontade rexeracionista no social, de reparto solidario de cargas e beneficios no económico, de proxección cultural e formación nunha sorte de virtude cidadá que orienta a participación política dos seus membros nunhas claves de construción dun modelo alternativo de sociedade no que xoguen un rol activo por medio do exercizo e desfrute dunha serie de dereitos antes restrinxidos a amplas capas da sociedade.

Atópase, xa que logo, á altura de 1930, un contexto de preparación dun cambio social, cun rol a cada pouco máis activo das entidades sociais artelladas a nivel local para contrarrestar en boa medida as relacións patrón-cliente que rexían no artellamento da relación política básica nos estratos inferiores da sociedade restauracionista.

A acción da sociedade civil organizada por medio do mecanismo do asociacionismo voluntario tivo dous momentos claramente diferenciados a nivel cuantitativo e cualitativo ao longo do primeiro terzo do século XX: dunha banda, o período da Restauración borbónica, no cal se poñen as bases dunha democracia liberal parlamentaria –malia as anteditas limitacións do propio sistema–, no que a xeración dunha estrutura de oportunidades favorábel non só

permite se non que tamén fomenta a unión de individuos para acadaren unha determinada fin ou participaren da vida política e social.

Por outra banda, e trala paréntese da ditadura de Primo de Rivera que, logo dun freo inicial a aquelas formas de asociacionismo máis politizadas ou promovidas dende as marxes e coma oposicion ao sistema, adopta unha postura de permisividade cara ao funcionamento de sociedades politicamente inocuas, e mesmo aposta por un modelo corporativista de encadramento político e mobilización da sociedade por medio dun sistema parlamentario corporativo e de partido único; producíndose un despegue societario en canto ao número e maila variedade de fins e pluralidade política asociado á transformación das condicións estruturais de partida co advimento da II República.

Tomando coma punto de partida a data da aprobación da Lei de Asociacións (1887), malia xa existiren sociedades constituídas con anterioridade á mesma –este era o caso das sociedades fomentadas pola burguesía decimonónica para satisfacer un lecer propio, elitista, que denotase a súa diferencialidade social<sup>95</sup>–, e mantendo a referencia das coordenadas temporais arriba enunciadas pódese establecer unha periodización en fases da expansión do fenómeno societario na provincia de Lugo: dunha banda, o período que vai da promulgación da Lei e, polo tanto, o recoñecemento e regulamentación legal do dereito de asociación até a fin da Monarquía; e por outra banda, o período republicano.

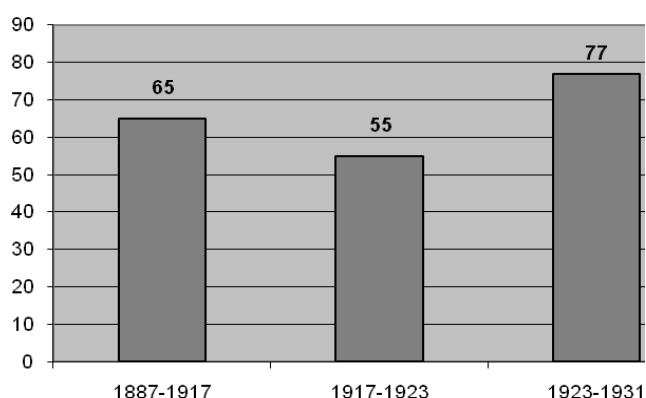
Para ter unha panorámica xeral da dimensión da expansión societaria no período prerrepblicano é suficiente con facer seguimento ás datas de constitución de asociacións e inscrición no Goberno Civil, dado que a data real de cese da actividade é difícil de concretar, pois o feito de deixar de mandar documentación non implica que deixen de funcionar e en moitas ocasións os expedientes conteñen oficios e informes das autoridades moi posteriores á disolución<sup>96</sup>.

---

<sup>95</sup> Este tipo de entidades perviven ao longo do tempo e entran en convivencia ao longo do primeiro terzo do século XX, especialmente dende os anos 20, con experiencias impulsadas dende concepcións definitorias das clases sociais: experiencias obreiras e da pequena burguesía; ou simplemente acaban popularizándose e estendéndose a toda a sociedade (Aguado, A. *et* Ramos, M<sup>a</sup>.D.: *op.cit.*, páx.110-124). Exemplos deste tipo de sociedades na provincia de Lugo serían o Casino de Lugo –fundado en 1852–, o Casino Tertulia de Monforte –1899– e a Sociedade Filantrópico Dramática de Ribadeo –1841– (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, Catálogo n. 29).

<sup>96</sup> Isto ocorre coas organizacións políticas republicanas e socialistas: a clausura por orde gubernativa decretada en novembro e decembro de 1934 a raíz da vaga represiva posterior á Revolución de Outubro até mediados de 1935-comezos de 1936 non quer dicir que mentres non existisen realmente na clandestinidade, pois do contrario non se poderían reorganizar tan rapidamente na meirande parte dos casos. Asemade, existen moitas certificacións expedidas polo Goberno Civil nos primeiros anos do

### Cadro 1. Ritmo de constitución de sociedades na provincia de Lugo (1887-1931)



Fonte: elaboración propia a partir dos datos do AHPL

De finais do século XIX até 1930 constitúense formalmente na provincia de Lugo 197 sociedades de todo tipo, das cales 65 fixérono antes de 1917 –data en que se formula a crise do turnismo canovista–, 55 entre esa data e o golpe de Estado de Primo de Rivera e 77 durante a ditadura e a chamada “ditabranda”. Isto evidencia que a expansión do tecido societario antes da proclamación da II República experimentaba un ritmo constante que comeza a incrementarse considerabelmente xa a finais dos anos dez e que se dispara nos anos vinte do século pasado: pásase dun ritmo de dúas sociedades por ano durante o período de plenitude do sistema restauracionista a 9/ano para a fase de crise do mesmo e 11/ano xa nos anos vinte. Esta expansión prodúcese principalmente en tres espazos:

- na cidade de Lugo, co protagonismo de sociedades propias do mundo urbano coma o movemento obreiro e entidades de carácter profesional e económico. Onda elas, entidades recreativas e de labor cultural.
- nos concellos da Mariña, vencellada á actividade económica propia da zona: Seguros Mutuos de Gando, Pósitos de pescadores e mesmo entidades recreativo-culturais nas principais cabeceiras da comarca.

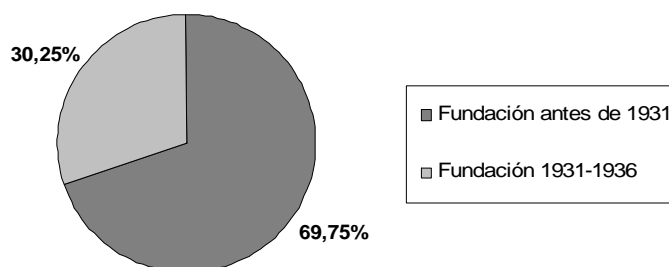
---

Franquismo en resposta a petición xudicial, da *Falange*, ou de persoas acusadas de militancia contraria ao *Movimiento*); ou informes da Garda Civil sobre integrantes de directivas (*i.ex.*: AHPL, Fondo Goberno Civil, Asociacións, expte. 13052/38, da Xuventude Socialista de Chantada: o Coronel de Infantería Adolfo Velayos solicita en maio de 1941 unha acreditación de que o seu fillo non figura entre os fundadores nin directivos da mesma).

- nas principais vilas da provincia: Monforte (sociedades obreiras e recreativo-culturais), Chantada (sociedades agrarias), Vilalba (entidades profesionais), Mondoñedo e Lourenzá (sociedades agrarias e de Seguros Mutuos de carácter confesional católico).

Outro aspecto reseñábel a respecto do tecido societario prerrepblicano é a vitalidade e pervivenza no tempo do mesmo: lonxe de seren entidades de carácter circunstancial, boa parte destas sociedades sobrevivirán os vaivéns da crise política do Estado, mantendo a súa estrutura malia aos trocos de sistema político: 131 desas 197 sociedades han continuar a súa actividade na II República, en convivencia con todo o novo entramado societario que se crea entón. Non embargantes, cómpre puntualizar que dunha parte delas (38) só se conservan expedientes de 1932, co cal resulta difícil demostrar se de feito tiñan vida coma asociación ou simplemente se trataba de respostar a un trámite que se solicitaba dende o Goberno Civil da Provincia<sup>97</sup>.

**Cadro 2. Proporción de sociedades de nova creación na provincia de Lugo (1931-1939).**



**Fonte: elaboración propia a partir dos datos do AHPL**

A chegada da Segunda República foi o elemento detonante para unha meirande expansión e pluralidade da sociedade civil: nun contexto de ampliación de dereitos, pluralismo e relevancia da esfera pública, a participación política e a defensa de intereses de clase ou de

<sup>97</sup> Unha comunicación do Gobernador Civil publicada no BOP e inserida na prensa solicitaba ás sociedades en cuxos expedientes faltaba a comunicación da composición da directiva que se proporcionase a información requerida (*El Progreso*, 16-6-1932), o cal explica que moitas desas organizacións, case inactivas, só teñan documentación de 1932 en todo o período republicano.

carácter económico, reivindicación e exercizo na práctica de dereitos resultaba realmente efectiva a través do asociacionismo, que se convertía así na base da democracia republicana.

Tan só nos seis anos que van do 14 de abril de 1931 ao golpe de Estado do 17 de xullo de 1936 constitúense na provincia de Lugo 302 entidades, ás que hai que engadir as 131 que perviven da experiencia anterior, claro indicio dunha fase de explosión societaria, de tal xeito que na curta experiencia republicana se duplican o número de sociedades formalmente constituídas.

Mais tamén houbo considerábeis trocos no eido cualitativo: na xeira republicana asistimos a unha politización sen parangón até o de entón do entramado societal, ben pola aparición e rápido espallamento de organizacións políticas que precisaban ter estrutura en todos os partidos xudiciais da provincia para acadar representación institucional, ou ben polo xurdimento de organizacións non estritamente políticas alén do sindicalismo obreiro que levan apelidos políticos, dende sociedades agrarias a recreativo-culturais.

Asemade, o asociacionismo voluntario deixa de ser unha experiencia case que exclusivamente urbana e vilega, espallándose sociedades estábeis na zona rural e de eido parroquial que só circunstancial e timidamente agromaran no primeiro terzo do século. Así pois, non só se produciu unha expansión societaria en números absolutos, senón que tamén se experimentou esta ao longo do territorio da provincia.

Os tres polos de desenvolvemento do societarismo na provincia no período republicano son:

- Lugo cidade, que segue a ser o pulmón do asociacionismo, deminuíndo en boa medida polo carácter provincial de moitas das sociedades que se crean neste período, e tendo un peso numérico inferior ao do período precedente. Manténse a tendencia dun asociacionismo urbán, no eido do sindicalismo e das entidades culturais e de recreo.
- A Mariña segue a ser un referente claro dos Seguros Mutuos de Gando, principalmente na zona rural de Viveiro e os concellos do redor, ademais de en Barreiros e Foz. Porén, cobra especial protagonismo o asociacionismo recreativo-cultural, cunha presenza máis marcada ca no período anterior, sendo especialmente destacábel o asociacionismo deportivo principalmente en Viveiro, onde existen varios clubs representativos dos distintos barrios e parroquias. O mecenazgo das sociedades de

emigrantes nas entidades societarias é a cada pouco máis marcado, patrocinando bibliotecas populares, a construción de escolas e as mutualidades agrarias<sup>98</sup>.

- Mais o referente claro na dinamización societal na provincia é agora a faixa sur da mesma, tendo coma principais núcleos Chantada, Monforte e a comarca de Sarria. Destaca o activismo agrario e político nun partido xudicial coma o de Chantada, onde o mantemento de prácticas clientelares e confrontación entre orguistas e demais opcións do republicanismo é moi forte: reactívanse varias sociedades agrarias de filiación ugetista que deixaran de actuar por mor da persecución sufrida na ditadura e o artellamento de estruturas políticas é tal que mesmo existe unha ampla e activa representación das mocidades dos partidos. É singular en toda Galiza a forza que acadan as sociedades e comités agrarios parroquiais do PARG no terzo suroriental da provincia: Póboa de Brollón, O Courel, Samos, O Incio, Bóveda; así coma o xurdimento dun tecido de entidades con fins recreativos e culturais na emerxente cidade de Monforte e nas vilas de Chantada e Sarria (Casino, Venatoria).

Outro espazo que cabería sinalar é Vilalba e os concellos limítrofes, que amosan un vitalismo semellante ao de Viveiro no asociacionismo recreativo, cultural e deportivo, deixando de ser unha actividade asociada exclusivamente urbana e das elites<sup>99</sup>.

---

<sup>98</sup> Exemplos destacados do labor cultural e formativo desenvolvido na Mariña por estas sociedades serían o Centro Cultural de Rinlo, que tiña coma obxectivo a creación dunha biblioteca popular (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13052/24) ou a Mutualidade Escolar “Concepción Arenal” de Budián-Valadouro (expte. 13052/6).

<sup>99</sup> Este fenómeno garda relación coa adopción da xornada de 8 horas (1919), que facilita a xestión dun meirande tempo libre pola clase obreira. Isto fai que o deporte –principalmente o fútbol– se convirte nunha actividade de masas e a súa práctica organizada por medio de ligas dende os anos 20 e froito do pulo experimentado no período da ditadura de Primo de Rivera (Fusi, J.P.: *op.cit.*, páx.54-58). No caso de Viveiro, ademais da Sociedade Deportiva Viveirense (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte.13049/5), fúndanse clubs deportivos en varias parroquias e barrios do propio concello (Unión Deportiva Naseiro F.C. de Chavín –expte. 13051/1–, Magazos Club –expte. 13051/45– e mesmo dúas na parroquia de Galdo: Sociedade Cultural e Deportiva –expte. 13051/34– e maila Sociedade Deportiva “Airiños de Galdo” –expte. 13051/32–). Do mesmo xeito, en Vilalba, onda o Racing Club (expte. 13045/43) atopamos equipos en Lanzós (*Juventud Sporting-Club* –expte. 13042/28–), Santaballa (Club Deportivo Santaballés –expte. 13048/19) ou en Roupar-Xermade (Afición Club Rouparés –expte. 13048/22).

### 3.1. TIPOLOXÍA DO TECIDO SOCIETARIO REPUBLICANO

Para o coñecemento e análise das implicacións no proceso de construción cidadá que ten a expansión da sociedade civil na II República faise precisa unha caracterización das tipoloxías que conforman o tecido societario artellado. Resulta certamente complicado establecer unha tipoloxía que permita plasmar por completo as distintas realidades asociativas que se dan, tanto en canto á diversidade de fins coma en canto aos principios organizativos. Se ben sería desexábel un esquema flexíbel e máis adaptado á realidade dada, tal e como se propón dende eidos especializados nos estudos sobre asociacionismo, por criterios de operatividade organizaranse en categorías xerais que comprenden en ocasións perfís asociativos ben diferentes, mais que tendo coma criterio de diferenciación o eido de actuación ou a temática abranguida se poden considerar próximos, asimilábeis ou simplemente confluíntes<sup>100</sup>.

Froito do emprego dos criterios anteriormente expostos, a tipoloxía proposta discirne os seguintes modelos societarios:

- a. partidos políticos
- b. sociedades obreiras e profesionais
- c. sociedades para a promoción da cultura e o lecer
- d. mutualismo
- e. sociedades relixiosas
- f. sociedades patronais ou de defensa dos intereses das clases dirixentes
- g. sociedades de promoción da instrución
- h. sociedades para a defensa de intereses veciñais

---

<sup>100</sup> Pere Solà, froito dunha análise comparativa do asociacionismo na periferia do Estado, propón unha tipoloxía flexíbel e ampla que permita dar concreción individual a realidades asociativas que presentan dificultades para seren asimiladas baixo unha mesma etiqueta, do cal resultan 37 tipos de sociedades (Solà, P.: “Asociacionismo en la España periférica: tipología y rasgos dominantes”, in Maza Zorrilla, E. (coord.): *Asociacionismo en la España contemporánea. Vertientes y análisis interdisciplinar*, Valladolid: Universidade, 2003, páx.135-137). No presente estudo séguese, en esencia, esa caracterización, mais simplificándoa para facela aplicábel ao fenómeno societario no período estudado.

- i. sociedades de beneficencia
- j. sociedades de carácter específico

O estudo da documentación contida nos expedientes de asociacións rexistradas no Goberno Civil dá acceso a unha fonte de especial riqueza para o estudo da construción social dinámica da cidadanía: os regulamentos ou estatutos das sociedades que se van constituíndo. Estes documentos, a xeito de contrato social que rexe para todas as persoas asociadas, establecen as condicións para a participación partindo duns presupostos de organización democrática nunha relación de asociación voluntaria un regulamento fixa unha serie de condicións para ser aceptado coma integrante da sociedade, unha xerarquía ou tipoloxía desa relación coa mesma e, en función diso, uns dereitos e deberes aparellados. Asemade, define unha dinámica de participación e uns órganos de toma de decisións e de goberno que canalizan e dirixen a actividade da asociación.

Xa que logo, o estudo dos regulamentos permite descubrir os significados culturais compartidos arredor deses espazos de socialización da democracia, de aprendizaxe política para a participación coma cidadáns e cidadás das estruturas do Estado: en cada eido está a se espallar unha cultura de cidadanía activa, actuando coma escolas de formación de cidadáns para a participación política nun período de xeralización en todo o espazo europeo do sufraxio universal pleno e de avances para a concreción práctica da democracia de masas. Esta aproximación aos textos normativos de réxime interno dá acceso ao coñecemento dos diversos modelos asociativos definidos.

#### ***a. Partidos políticos***

Para a sistematización das forzas políticas actúantes no contexto galego e provincial faise precisa a discriminación sobre a base da dobre dialéctica esquerda-dereita e republicanismo-non republicanismo, estabelecéndose, xa que logo, tres niveis básicos de análise, que definen os tres modelos ou culturas organizativas que se manifestan, todos eles cun grao notábel de diferenzación interna: a dereita non republicana, o republicanismo e mailas organizacións da clase traballadora.

Non embargantes, cómpre sinalar que estes lindes se viron frecuentemente diluídos, ben pola dinámica xeral da II República en canto á política estatal de alianzas ou ben pola propia práctica política dos distintos grupos nos concellos da provincia, con reagrupacións ou constitución de entidades suprapartidarias.



### ***Dereita non republicana***

As organizacións da dereita non republicana caracterízanse pola defensa dos principios de Relixión, Familia, Propiedade, Orde, Traballo e Patria; propios da sociedade tradicional do Antigo Réxime. A dinámica de participación e toma de decisións está altamente xerarquizada, tendo amplas atribucións a Xunta Directiva sobre a Xunta Xeral de afiliados, mesmo cunha escasa autonomía para as seccións locais<sup>101</sup>.

Establécese sempre coma condición para ser membro ser presentado por dous afiliados e adoitan ceder os bens en caso de disolución a institucións benéficas. As cotas de afiliación establécense por familias ou déixanse á decisión da Xunta Directiva. Polo xeral asumen a Xefatura Política dun líder carismático con capacidade executiva na súa estrutura orgánica, ben consignando o seu nome nos Estatutos ou ben elixíndoo presidente honorario<sup>102</sup>.

As distintas opcións políticas englobadas baixo o sistema caído o 14 de Abril sufrirán, froito da derrota electoral e do troco de sistema, un proceso de desmobilización política que levará a un momentáneo desartellamento das súas estruturas organizativas. Na provincia de Lugo o reaxir da dereita non republicana vai ser relativamente rápido en canto a resposta ao novo sistema dende as plataformas sociais máis consolidadas –no contorno do catolicismo–, non así en canto a artellamento dunha estrutura política organizada e estábel, que tardará máis en concretarse. Se ben é certo que nun primeiro momento manterán a estrutura algunhas organizacións políticas do período anterior, ficaron afastadas da vida política activa, reducidas a meros círculos de opinión<sup>103</sup>.

É preciso reseñar a diversidade de proxectos políticos que se acollen baixo esta denominación: afonsistas nostálxicos da monarquía, católicos, agrarios, tradicionalistas e

---

<sup>101</sup> O Centro Local de Sober do PAE sometía a elección de Xunta Directiva Local á probación superior do Consello Provincial do Partido, de tal xeito que se este discrepaba da súa composición podía botala abaixo e propor outra directiva (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13050/21).

<sup>102</sup> Cando se constitúe en Lugo o Bloque Nacional, noméanse presidentes honorarios José Calvo Sotelo e José Soto Reguera –este último co rango de Xefe Provincial– (*Alborada*, 18-1-1936). O Centro Republicano Agra rio nomea presidentes honorarios a Martínez de Velasco e Felipe Lazcano y Morales de Septién –deputado do PAE nas Cortes da República e ex-deputado provincial baixo a monarquía– (*El Progreso*, 12-3-1935).

<sup>103</sup> O Círculo Conservador Lucense, apéndice para a acción social do Partido Conservador, fundado en 1930, mantén a súa existencia até 1932, está integrado por futuros militantes das distintas faccións da dereita antisistema (CEDA, RE, FE-JONS), mais non se coñece actividade pública ningunha desta organización. Si podería ser unha base para a convocatoria inicial da UDA, de cuxa constitución e inicial desenvolvemento participou unha base social representativa de todas as tendencias (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13044/6).

fascistas. Cómpre sinalar que a recomposición da dereita non republicana na provincia de Lugo artellouse coma unha plataforma conxunta onde confluíron distintas correntes: a Unión de Dereitas e Agrarios (UDA), da que facían parte membros de todos eses espazos ideolóxicos da dereita non republicana.

A forza máis representativa deste espazo político é, sen lugar a dúbidas, a dereita católica posibilista (Acción Popular-CEDA), que conta con grande capacidade organizativa e mobiliza meirande cantidade de recursos humanos e materiais. Este grupo artéllase por medio dunha serie de plataformas de acción social que permiten a súa proxección en eidos de actuación sectoriais : con forte imprantación da súa militancia nas organizacións católicas fomentadas pola Igrexa, que subsisten ao troco de sistema; ou ben colectivos de novo cuño encamiñados a suplir carencias organizativas ou en resposta ás eventualidades do momento político –Agrupación Feminina Lucense, *Acción Obrerista*– .

Coma resultado dese proceso, vaise configurando unha organización política de masas con vocación hexemonizante dentro do conxunto de forzas asistémicas, nun comezo aglutinante da pluralidade de opcións da dereita non republicana mais progresivamente decantada cara á CEDA.

Mentres, boa parte dos grupos monárquicos ficaron desartellados e parte da súa base social integrouse nas organizacións republicanas moderadas –DLR, PRLD, PRR–, ao tempo que a trama clientelar se íría pondo ao servizo das opcións republicanas. Tan só as bases de orientación calvosotelista manterán a súa estrutura na Galiza, reaparecendo coma organización política en 1933 baixo as siglas de Renovación Española (RE), herdeira da Unión Monárquica Nacional (UMN), nun primeiro momento participan da constitución e expansión inicial da UDA, para en 1935 crear o Bloque Nacional (BN). Os carlistas terán unha presenza moi reducida vencellada ao liderado persoal en certas localidades con grupos constituídos da *Comunión Tradicionalista (CT)*, como pode ser o caso do círculo local de Monforte encabezada polo ferroviario Francisco Fillat Bistuer<sup>104</sup>.

Outro sector monárquico artéllase arredor do Centro Republicano Autónomo, organización da cal tan só se coñece, nun primeiro momento, que se integra a comezos de

---

<sup>104</sup> AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13047. Se ben existira en Lugo nos anos dez unha agrupación xuvenil da Comuñón Católico-Monárquica de ideoloxía tradicionalista, boa parte dos seus impulsores non terán participación política destacada no período estudado, sendo vencellados principalmente a familias políticas adheridas á UDA (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13036/6).

1935 no Partido Agrario Español (PAE) até o de entón organizado na provincia baixo a bandeira da UDA, pasando a denominarse Centro Republicano Agrario.

A verquente fascista da dereita antisistema tén a súa representación na *Falange Española de las Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista (FE-JONS)*, que bota a andar en Lugo na primavera de 1935, chegando a constituír un sindicato fascista: o Sindicato Obreiro de Oficios Varios, adherido á *Central Obrera Nacional-Sindicalista (CONS)*<sup>105</sup>. Estes colectivos, que actuaban coma grupos paramilitares, protagonizarían enfrontamentos con grupos de comunistas nos dous últimos anos da República.

Era sen dúbida a *Falange* a organización cunha estrutura máis piramidal no eido da dereita antisistema: froito da súa orientación autoritaria, proxecta un modelo organizativo que diferencia militantes e adheridos, establece a idade mínima de 45 anos para ostentar postos de mando e define órganos unipersoais (Xefe, Secretario, Delegados de Servizos) por riba das Xuntas Xerais, mais non electos por estas, senón nomeados pola Xefatura do *Movimiento*, de tal xeito que os militantes non teñen meirande papel que o de recibir e executar instrucións deseñadas dende arriba<sup>106</sup>.

### **Republicanismo**

Abrangue este epígrafe a todas aquelas organizacións que estaban aliñadas co novo sistema, amosando, tanto no nivel teórico coma no práctico, o seu compromiso coa República. Non embargantes, os graos de compromiso difiren segundo os obxectivos dos distintos grupos e da súa caracterización ideolóxico-programática, o cal permite distinguir tres espazos políticos dentro do republicanismo: dereita, centro e esquerda; tendo en conta os seus posicionamentos a respecto de catro liñas de fractura fundamentais –cuestión nacional, agraria, relixiosa e militar–. Mais esta división vai estar sometida a contínuas reconfiguracións e as escisións internas dos distintos grupos republicanos –síntoma da súa inestabilidade– contribuirán a difuminar inda máis as liñas de división establecidas entre os distintos espazos políticos<sup>107</sup>.

---

<sup>105</sup> *El Progreso*, 14-6-1935.

<sup>106</sup> Estatutos de FE-JONS (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13051/28)

<sup>107</sup> Ramírez Jiménez, ao definir os trazos do sistema de partidos republicano, apunta cinco compeñentes: a febleza do sistema, a falta de *consensus* republicano nas organizacións políticas, a falta de actualidade das propostas programáticas, a dualidade de sistemas de partidos nas zonas periféricas do Estado e a pervivenza dunha situación conflitual arredor deses catro eixos (Ramírez Jiménez, M.: *Sistema de partidos en España (1931-1990)*, Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1991, páx. 41-53). As organizacións da dereita republicana terán un posicionamento inicial centrista no sistema de partidos,

Non embargantes, a análise do devir dos acontecementos políticos permite simplificar a caracterización das organizacións republicanas, *grosso modo*, en dúas culturas políticas ben diferenciadas: dunha banda, a dereita e mailo centro republicanos, alternativas de orde e que xogan un rol centrista no sistema de partidos e, pola outra, a esquerda republicana, cun programa social máis avanzado e uns principios organizativos máis abertos e participativos, nalgúns casos próxima a posicións obreiristas.

Os partidos que ocupan o centro comparten coa dereita non republicana determinados principios organizativos coma o recoñecemento de xefaturas persoais e mesmo con formulacións en cuestións coma a familia ou a relixión próximas ou cando menos ambiguas. Malia isto, a súa estrutura organizativa non era tan piramidal coma a daquelas. Todas remarkan coma criterio para pertencer ter unha boa conduta moral.

O principal partido da dereita republicana era *Derecha Liberal Republicana (DLR)*, que procuraba imprimir un talante moderado ao programa reformista republicano, tentando achegar o mesmo aos sectores conservadores da sociedade. Formarán parte do Goberno Provisorio ocupando a presidencia e mailo Ministerio da Gobernación, así coma altos cargos da Administración.

A discusión do Artigo 26 da Constitución, na cal triunfaron os posicionamentos laicistas, provocará a marcha da DLR do Goberno, o cal viría seguido da escisión no seo da organización entre o sector maurista –que constituiría o Partido Republicano Conservador (PRC)– e o sector nicetista –que se artellaba en torno ás siglas do Partido Republicano Progresista (PRP); mais ningún dos dous colectivos superaría a condición de comité de notábeis construído sobre a base do persoalismo dos seus líderes. A escisión a nivel provincial sáldase nunha toma de partido de Enrique Gómez Giménez polo PRC e Álvarez de Neyra polo PRP, botando a andar as dúas organizacións de xeito independente; se ben o sector progresista non tivo unha organización real dende a marcha do enxeñeiro, senón que máis ben foi mantido de xeito artificial polo avogado mindoniense<sup>108</sup>.

---

aproximándose nos últimos anos á CEDA. Do mesmo xeito, o PRR vai sufrir un proceso de dereitización dende o seu acceso ao poder no 1933 (Velasco Souto, C.F., *op.cit.*, páx, 40-41).

<sup>108</sup> Enrique Gómez Giménez estivera vencellado á Unión Patriótica nos tempos da ditadura de Primo de Rivera, chegando a ser Alcalde de Lugo. Álvarez de Neyra –deputado polo Partido Liberal nos anos dez– era o vogal delegado do Comité Estatal para a organización do partido en Galiza e, máis concretamente, no distrito de Mondoñedo, entrando en disputa co primeiro a respecto do seu liderazgo provincial (*E/ Progreso*, 18-8-1931)Cando en novembro de 1931 inicien o seu proceso de reorganización, o PRP reiterará a súa confianza no enxeñeiro lucense. Máis tarde, cando este demita do seu cargo e Álvarez de Neyra o acuse de que a constitución da asemblea provincial se fixera de xeito ilegal, aportará

A formación representativa do centro republicano sería o Partido Republicano Radical (PRR), que articipaba xa antes do 14 de Abril da plataforma Alianza Republicana (AR), que na Galiza estaba integrada na Federación Republicana Galega (FRG)<sup>109</sup>. Unha vez proclamada a República, o PRR vai manter unha estratexia diverxente ao respecto das demais forzas integrantes da FRG, establecendo comités propios e promovendo candidaturas alternativas ás da Federación nas convocatorias electorais que se sucederían no 1931<sup>110</sup>.

En maio de 1934, o PRR estatal asiste á escisión do sector afín a Diego Martínez Barrio, oposto á progresiva dereitización promovida pola ortodoxia do partido, que constituiría o Partido Radical Demócrata (PRD), ante a cal o Consello Provincial do PRR se pronuncia acatando a xefatura de Lerroux, permanecendo intacta a estrutura do PRR na provincia baixo o paraugas ortodoxo.

No outono de 1935 prodúcese unha escisión no seo da organización provincial, marchando boa parte dos seus dirixentes máis carismáticos, que se integran en Unión Republicana. A facción que queda no PRR vaise aproximando ao portelismo, adheríndose finalmente ao *Partido del Centro Nacional Republicano (PCNR)*, en marzo de 1936<sup>111</sup>.

O PRR mantiña o recoñecemento da xefatura política na persoa de Lerroux e establecía a creación de comités parroquiais nas localidades, que estarían representados por delegados na Asemblea Xeral, de tal xeito que se estaba a definir unha dinámica participativa desigual para os veciños da vila ou localidade capital do concello a respecto dos do eido rural que se compensaba co valor do voto: cada delegado parroquial tiña tantos votos coma afiliados houbera na súa parroquia. A Xunta Directiva renovábase cada dous anos por metade.

---

documentos do Comité Estatal que proban o seu cargo: nunha carta na prensa, Gómez Giménez alude a un telefonema e máis unha carta con data de 2 de novembro de 1931 asinadas polo Presidente do Comité Estatal do partido, César Juarros (*El Progreso*, 24-1-1932)

<sup>109</sup> Esta plataforma republicana fora artellada polo lerrouxismo a nivel estatal para desputar o liderazgo do republicanismo a Acción Republicana, plataforma encabezada por Azaña (Blaes Guerrero, A. de: “*El Partido Radical en la política española de la Segunda República*” in *Revista de Estudios Políticos*, n. 31/32 (xaneiro-abril), 1983, páx. 146). Nesta plataforma incluíanse grupos liberais non estrictamente republicanos – Partido Reformista, *Izquierda Liberal* de Sevilla –, onda AccR, PRDF e PRRS, grupos que se escindirían pola súa hostilidade ao liderazgo de Lerroux (Ben Ami, S.: *Los orígenes de la Segunda República española: anatomía de una transición*, Madrid: Alianza, 1990, páx. 145-154).

<sup>110</sup> Alfonso Bozzo, A.: *op. cit.*, páx. 84-86. A única convocatoria electoral na cal irían xuntas a ORGA e maila AR despois do 14 de Abril en Lugo sería a repetición das eleccións a Cortes Constituíntes, nunha candidatura de conxunción republicano-socialista artellada en resposta a unha situación especial derivada da fraude electoral na convocatoria anterior (*El Progreso*, 4-8-1931).

<sup>111</sup> *El Progreso*, 22-3-1936.

Especial atención merece, pola súa estrutura organizativa diferencial a respecto das demais agrupacións radicais, o Club Republicano Radical de Ribadeo, proxectado coma unha estrutura de socialización do programa do PRR herdeira dos clubs republicanos de finais do século XIX, que tiña coma precondition a afinidade mais non era precisa a militancia no radicalismo. Incluso se podía dar a situación de que algún socio perdese os seus dereitos coma tal no Club sen que iso implicara a súa baixa no partido en caso de que fose militante. Mais funciona coma unha estrutura dual: é a efectos prácticos a agrupación local do PRR, xestionando tanto as peticións de afiliación ao partido coma ao Club, inda que só resolve sobre estas últimas, pasando as outras ao Comité Executivo do PRR.

Os cargos públicos radicais están obrigados a asistir ás asembleas, habendo dúas ao ano: unha en xaneiro e outra en xuño. A dinámica de participación en canto a intervencións e modalidades de votación era a mesma ca no partido. En caso de disolución, a diferenza do criterio que as organizacións políticas de centro teñen de destinar os fondos a obras benéficas, o Club repartiría os bens e diñeiro sobrantes entre os socios que quedasen<sup>112</sup>.

Pola súa banda, o republicanismo de esquerdas vaise ver sometido a sucesivos procesos de reconfiguración –en boa medida froito da súa fragmentariedade e febleza nos planos organizativo e electoral–, camiñando cara á constitución de formacións meirandes. A hexemonía do espazo político correspondíalle á organización con máis tradición: a ORGA, non superando o resto de partidos a condición de grupúsculos escasamente representativos, nalgúns casos calcos con timbre estatal de difícil encaixamento no sistema galego de partidos. Esa febleza estrutural do republicanismo de esquerdas será superada en certa medida polos procesos de reagrupamento organizativo desenvolvidos no últimos anos da República.

O modelo de participación socializado nas organizacións da esquerda republicana vai relacionado cunha toma de partido cara á consolidación do sistema republicano, espallando un ideario republicano asociado ao autonomismo, a eliminación dos elementos clientelares e a defensa do agro coma medio de vida e do ensino coma instrumento de difusión de cultura e valores cidadáns. Establecían cotas máis baixas que os partidos de centro e dereita, situándoas arredor dunha peseta mensual de contribución. Mantíñase a opción da votación secreta nas asembleas e a duración dos mandatos da directiva ficaba restrinxida a un ano.

En Lugo a organización do republicanismo baixo a disciplina da FRG, a Organización Republicana Lucense sufriría os efectos da crise que se derivaría da marcha do en maio de

---

<sup>112</sup> AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13047/1.

1931 de varios dos membros do Comité Provincial para Alianza Republicana. A ORGA emprenderá un proceso de reorganización da súa estratexia no novo contexto político de legalidade plena do novo sistema, coa finalidade de definir o seu programa político. Para elo aproveitará a estrutura da Liga Provincial Agraria, o que lle permite crear comités da FRG na meirande parte dos concellos, moitos cunha actividade e existencia formal moi posterior á escisión da facción radical da Federación.

Trala consolidación do proceso constituínte republicano, a FRG opta pola constitución do Partido Republicano Galego (PRG), cuxa Asemblea Rexional celebrada en Lugo a fin de semana do 8 e 9 de outubro de 1932.

Despois da vitoria electoral e a formación do Goberno polo PRR e maila CEDA despois das eleccións de novembro de 1933, ábrese un panorama político no cal o republicanismo se ve ameazado pola instalación no poder da clase dominante prerrepública. Esta sensación de crise orgánica da República levaría aos membros das distintas sensibilidades republicanas de esquerda a presentar a necesidade de superar a súa fragmentariedade e artellar unha unión de forzas afíns que non só fixera fronte senón que fora quen de afastar a medio prazo á dereita do poder. Froito disto constitúense *Izquierda Republicana* e Unión Republicana.

Resultado deste sentir foron as negociacións que ao longo de febreiro de 1934 se mantiveron entre Azaña, Marcelino Domingo e Casares Quiroga, que darían lugar ao Partido de *Izquierda Republicana (IR)*, constituído en Madrid o 2 de abril dese mesmo ano, coma resultado da fusión do PRG, Acción Republicana e PRRSI<sup>113</sup>.

O PRG exerce un rol hexemónico dentro do novo partido, ao tempo que se apreza unha vontade de reparto equitativo de cargos internos con Acción Republicana que realmente resposta máis á capacidade política de certos membros e a posíbeis negociacións dos dous partidos que á presenza que estes puideran ter a nivel provincial e local, respectivamente. Doutra banda, a ínfima representación do radical-socialismo independente débese á súa escasa imprantación.

---

<sup>113</sup> Payne, S.G.: *op.cit.*, páx.240-241. O 22 de abril celébrase en Lugo unha asemblea de delegados dos comités locais do PRG, Acción Republicana e PRRSI, previo á constitución dun Consello Provincial integrado por seis membros con maioría orguista aos que se engadiría un vogal en representación de cada un dos partidos integrados na formación (*El Progreso*, 24-4-1934). O proceso de constitución do grupo local, por contra, retardárase inda uns meses: iníciase a mediados de maio coa visita de Casares Quiroga a Díaz Villaamil e conclúe o 11 de xuño coa constitución do Comité Municipal (*El Progreso*, 13-5-1934). ( *vid.* TÁBOA).

Coma consecuencia da Folga Xeral Revolucionaria, todas as organizacións da esquerda foron ilegalizadas polo Goberno, non permitíndose a súa actividade durante un tempo, retornando á actividade por volta de marzo de 1935.

En setembro de 1934 constitúese o Partido de Unión Republicana (UR), resultado do agrupamento do radical-socialismo ortodoxo de Gordón Ordás e o PRD de Martínez Barrio. Estaría constituída por grupos sociais de extracción mesocrática, sen case contacto coas organizacións de clase. A expansión organizativa da nova formación republicana será abondo lenta no noso País, tardando en ter estrutura nas catro provincias.

### ***Organizacións da Clase Traballadora***

O socialismo ocupa unha posición hexemónica fronte a un feble e fragmentario espazo comunista de extracción unicamente urbana. Socialistas e comunistas teñen coma obxectivo común a emancipación da clase traballadora, facendo as organizacións comunistas fincapé na xustiza e na igualdade social entre as súas fins. Marcan coma obriga da militancia a sindicación na sociedade de resistencia do seu oficio, no caso do socialismo con mención expresa á UGT.

As cotas de afiliación son máis baixas ca nas demais organizacións políticas: entre 50 céntimos e 1 peseta mensual, eximindo de pagaren cotas a parados, enfermos e ausentes. Teñen especial relevancia nos seus Estatutos as regras disciplinarias e maila orde de discusión nas asembleas. Introducen mecanismos garantistas coma a Comisión Revisora de Contas. O comunismo establece unha dinámica participativa mobilizadora: asembleas cada tres meses, comités de Radio con responsabilidades definidas e enlaces sindicais. En caso de disolución os fondos restantes van para as caixas centrais dos partidos.

A diferenza das demais organizacións da esquerda, o socialismo si vai funcionar coma unha organización de masas, aproveitando as estruturas organizativas artelladas ao seu redor: a central sindical UGT –que agrupa numerosas sociedades agrarias de filiación socialista–, Cooperativa de Casas Baratas “Pablo Iglesias”; e a propia estrutura política (PSOE e *Juventud Socialista*), todas elas máis ou menos coordinadas entre si.

A principal plataforma de artellamento do socialismo, incluso con meirande capacidade organizativa que a estrutura política, será a súa central sindical: a *Unión General de Trabajadores (UGT)*, constituíndo a Federación Provincial de Traballadores.



### ***b. Sociedades obreiras e profesionais***

Un eido relevante de asociacionismo é o mundo do traballo: a ligame profesional tanto entre traballadores asalariados coma entre o funcionariado ou entre profesionais liberais contapropistas conleva a configuración de entidades que defenden os intereses dos traballadores a través de sociedades de oficios que despois se federan en sindicatos nacionais e entidades de carácter profesional e corporativo de protección dunha serie de condicións laborais e de prestixio social.

Dada a complexidade do termo escollido para agrupar realidades societarias ben diferentes, mais vencelladas á organización de individuos en función da profesión ou actividade que desenvolven, cómpre discriminar tres tipos á hora de facer a análise das entidades que se adscriben a este epígrafe.

Dunha banda, as sociedades ou sindicatos obreiros, que defenden os intereses dunha clase traballadora industrial ou artesá.

En segundo lugar as sociedades agrarias, agrupación de gandeiros e labregos, en moitas ocasións con situacións sociolaborais ou económicas diferentes, coa finalidade de establecer solidariedades na produción e venda dos seus produtos e máis de reivindicar unha serie de melloras para o desenvolvemento da súa actividade.

En terceiro lugar, as entidades de representación de intereses corporativos asociados a determinada profesión, que respostaban boa parte delas a unha lóxica de organización corporativista da sociedade e sendo na súa maioría constituídas en tempos do Directorio Civil.

### ***Sociedades operarias***

O tecido societario sindical inda é debedor das antigas sociedades de oficios, mais estas agrúpanse arredor da militancia en sindicatos de clase, ben de orientación socialista ou ben libertaria. A organización maioritaria a nivel provincial é a UGT, cunha afiliación e unha imprantación territorial e sectorial moi superior á CNT. Cómpre sinalar que boa parte da afiliación á UGT componse de grupos non estritamente obreiros, senón de sociedades de labregos adheridas ou entidades que integran a labregos e traballadores industriais. O gremialismo mantense na central sindical socialista, existindo varias sociedades de oficios afiliadas a un Centro Obreiro, fronte á estrutura da CNT, que se caracteriza por ter sindicatos únicos de traballadores sen diferenza de sectores laborais, o cal se debe tamén á súa menor presenza na provincia.

Mais tamén se constituían sociedades obreiras dende unha lóxica allea á análise marxista da sociedade e non coma entidades de clase, senón coma sociedades transmisoras dunha cultura política e das relacións sociais propias do Antigo Réxime, procurando espallar a relixiosidade católica entre os traballadores e frear, segundo as directrices da xerarquía eclesiástica, a poxanza do movemento obreiro de orientación socialista e libertaria. Os sindicatos católicos agruparán traballadores de todas as profesións encol dun ideal de conciliación social arredor da confesionalidade cristiá favorable á acumulación do capital polas elites. Da mesma orientación era a entidade *Acción Obrerista*, dependente organicamente da UDA, e que avogaba polos mesmos principios que as sociedades católicas.

Xa que logo, son tres as principais culturas sindicais emerxentes na Segunda República: o socialismo (UGT), o anarquismo (CNT) e o catolicismo social.

Tanto socialistas coma anarquistas aspiraban á agrupación e solidariedade da clase traballadora para a defensa dos seus intereses laborais, mais discrepando nos medios e no modelo organizativo. A UGT optaba por un modelo sindical que priorizaba a solución negociada e deixaba a folga coma último recurso, mesmo establecendo condicións rigorosas e procedementos formais ben definidos para a súa convocatoria<sup>114</sup>.

A CNT, pola súa banda, desenvolvía unha cultura da mobilización social tanto no recurso á folga coma instrumento de reivindicación laboral coma na participación e o fomento do debate no sindicato, sendo moito máis frecuentes as Xuntas Xerais, cunha dinámica moito máis horizontal que afondaba no asemblearismo e restaba relevancia aos cargos directivos<sup>115</sup>. En ambos casos establecíanse medidas garantistas para a revisión das contas da sociedade, nomeando unha comisión que repasaba os asentamentos feitos polos tesoúreiros que conformaban

---

<sup>114</sup> A sociedade da Zona III do Sindicato Nacional Ferroviario asentada en Monforte supedita a convocatoria de folga ao acordo do Comité Nacional do Sindicato e, previo reparto de boletíns a prol e en contra entre os afiliados, envíanse ao Comité Executivo da Zona nun prazo sinalado para garantir a independencia do voto (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13043/9). O Sindicato de Obreiros Mineiros de Lugo normativiza a solución dos conflitos laborais a través da mediación dun delegado do sindicato que negociaría co patrón, deixando a situación en mans do Comité Paritario en caso de fracaso desas xestións. Se este último non dera resolta o conflito, convocaríase un Congreso de Delegados para decidir sobre a folga. Contodo, unha vez que o Congreso aprobaba a greve, esta non se podería levar a cabo até que a refrendaran dous terzos dos sindicatos adheridos (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13043/17).

<sup>115</sup> As xuntanzas ordinarias adoitaban ter unha periodicidade reducida: no Sindicato Único de Oficios Varios de Viveiro tiñan lugar o domingo da primeira semana de mes (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13045/36). No Sindicato Xeral de Traballadores de Lugo elixíase na propia asemblea ao afiliado encargado de dirixila e moderar os debates, trocando con frecuencia de directiva (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13045/38).

a directiva. Celebraban o Primeiro de Maio coma data conmemorativa da loita desenvolvida polo movemento obreiro ao longo da época contemporánea.

A forza organizativa do socialismo facía que tivese gañadas as Casas do Pobo e centros obreiros coma espazos de socialización do seu modelo sindical, mentres o movemento libertario tentaba contrarrestar a súa situación minoritaria con estruturas societarias de eido cultural ou sectorial (ateneos libertarios, escolas racionalistas, grupos de *Mujeres Libres*). En caso de disolución, os sindicatos socialistas destinaban os fondos restantes á caixa central da UGT, mentres o anarcosindicalismo prefería entregalos ás plataformas sociais de apoio ao movemento obreiro (comités pro-presos).

Outro campo de conflito entre anarquistas e socialistas estaba na competencia pola contratación de afiliados, pois, mentres a UGT encamiñaba a procura de traballo a través da Oficina de Colocación Obreira e forzaba que a adscrición a ela fora unha precondition para acceder a un emprego, a CNT opúñase a ese modelo de colocación porque deixaba fora aos seus afiliados.

Os sindicatos confesionais procuraban a mellora moral e material dos seus afiliados, afondando no seu espírito católico e procurando pactar cos patróns contratos de traballo dignos, con salarios suficientes e xornadas laborais asumíbeis. Quedaban baixo a advocación de San Xosé e tiñan un Consiliario na súa Xunta Directiva que adoitaba ser o párroco e velaba pola correcta conduta católica do sindicato. O mandato da directiva era de dous anos e esta tiña amplas atribucións.

Os sindicatos católicos creaban mutualidades, bolsas de traballo e mecanismos de previsión e axuda económica aos afiliados sen traballo ou enfermos. Asemade, o interese pola instrución levaba á creación de escolas nocturnas e bibliotecas. O modelo sindical é claramente pactista, establecendo coma criterio en caso de conflito laboral a mediación da Xunta Directiva do sindicato e, en caso de non ter éxito nesa función, o acordo por parte dun Consello protector do que forma parte a directiva previo á folga<sup>116</sup>.

---

<sup>116</sup> No regulamento do Sindicato de Obreiros Católicos “*San José*” de Lugo recoméndase: “*cuando ocurran conflictos con patronos nada harán los socios por sí solos, sono que la Junta Directiva. en su representación agotará los medios pacíficos que estén a su alcance*” (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13037/5).

## **Sociedades agrarias**

Malia a diferencialidade existente, dende postulados e modelos de participación en ocasións diverxentes mantéñense uns criterios máis ou menos coincidentes para a organización societaria, que emanan dunha cultura democrática común. A definición de obxectivos en todas as sociedades agrarias, gandeiras e pecuarias é especialmente rica en canto que proporciona, polo xeral, unha ampla explicación da finalidade da entidade e das ferramentas das que se vai dotar para acadalos.

Moi habitualmente esta definición de obxectivos introduce posicionamentos concretos –antiforalismo, anticaciquismo– e mesmo introduce propostas concretas para mellorar a situación económica dos labregos ou acadar o desenvolvemento do sector agropecuario e do eido rural en xeral, constituíndo esta enumeración de obxectivos un programa agrario. Esa formulación fica clara nos nomes e mesmo nos lemas das sociedades agrarias, que fan clara referencia á reivindicación de dereitos e de inclusión social dos labregos na comunidade cidadá<sup>117</sup>.

A meirande parte das sociedades agrarias introducen nestes primeiros artigos do regulamento a necesidade da incidencia na acción política e electoral: representación en concellos para vixiar un reparto equitativo e non arbitrario dos tributos, e contacto cos deputados nas Cortes para que defendan os intereses dos asociados.

Algunhas sociedades –principalmente as de filiación socialista– incluso postulan unha alianza de clases cos sindicatos obreiros, celebrando o Primeiro de Maio fronte á efeméride católica do San Cidre e conminando á solidariedade coas reivindicacións obreiras.

Os medios básicos de acción cooperativa dos que se pretenden dotar a meirande parte das asociacións agrarias son a mutualidade de seguros de gandos, a compra de insumos e a

---

<sup>117</sup> A referencia de certos nomes das sociedades agrarias á *“Unión de Labradores”*, *“Liga Agraria”*, *“Unión de Agricultores”*, *“La Unión”*, *“Los Unidos”*, así coma de varias sociedades obreiras, entronca co espallamento dunha cultura societaria de auto-organización para a defensa de intereses colectivos. Outros, principalmente no caso das sociedades obreiras, supoñen unha expresión de arelas modernizadoras e de modernización social –*“El Adelanto”*, *“La Prosperidad”*–, ou ben connotacións de clase ou marcadamente socialistas –*“La Fraternidad y El Trabajo”*, *“La Lucha”*, *“Pablo Iglesias”*–. En canto aos lemas escollidos para sintetizar os obxectivos sociais, empregándoos en selos, documentación e locais das sociedades agrarias, atópase unha clara formulación da cidadanía societaria, facéndose comúns lemas do tipo *“asóciate y vencerás”*, *“todos por uno, uno por todos”* e *“no más derechos sin deberes, no más deberes sin derechos”*, que denotan unha conceptualización e un discurso propio sobre o modelo de cidadán.

venda de produtos –principalmente a carne– en común e posta en marcha de caixas de crédito agrario.

A dinámica de participación marcada inclúe polo xeral unhas condicións de acceso pouco esixentes: en ningunha sociedade agraria se pon coma condición saber ler e escribir, dado que o manexo desas destrezas lingüísticas era pouco estendido na Galiza rural do momento. Incluso se establecen mecanismos para suplir esas carencias e permitir igualmente a participación democrática –comunicación a un socio interventor do sentido do voto nas votacións por papeletas, aval de entrada por parte doutro socio–.

Fóra da idade, a observancia dunha boa conduta e a profesión, os socios masculinos non tiñan máis limitacións de ingreso. En bastantes casos considerábase socios incluso a persoas de profesións alleas á agricultura que estivesen interesadas no progreso agrario.

En todas as sociedades relatábase unha listaxe de dereitos e obrigas que tiña cada membro, de tal xeito que a falta a obrigas coma a satisfacción dunha cota mensual, trimestral ou anual, a blasfemia ou o non acatamento dos acordos da Xunta Xeral conlevaba á aplicación de medidas disciplinarias que restrinxían os dereitos, tanto a voz e voto nas xuntanzas coma a beneficiarse de estruturas cooperativas.

Por regra xeral as Xuntas ou Asembleas Xerais elixían unha directiva que tiña limitado o seu poder ao mandato da asemblea e a un período concreto de tempo e un procedemento determinado de renovación de cargos: ou ben era anual ou bianual, implicando a toda a directiva ou á metade un ano e a outra metade o seguinte e así sucesivamente.

A definición dun procedemento para o debate, con turnos de intervencións establecidos a prol e en contra de cada proposta, formulación de resolucións e votación estende os mecanismos democráticos de participación baseados na aceptación de posicionamentos non coincidentes, a discusión e a resolución pola maioría; incluso establecendo maiorías cualificadas e *quorum* especial para resolucións de certa relevanza coma a integración en federacións de sociedades ou a disolución.

Na resolución que dan a estes items nos seus estatutos defínense diferentes modelos societarios que se poden agrupar basicamente en tres grupos que hexemonizan o societarismo agrario republicano: a rede de sociedades confesionais (Federación Católica Agraria, Federación Mindoniense de Sociedades Católicas Agrarias), as organizacións da esquerda (Liga Provincial Agraria) e os comités do Partido Agrario Radical Galego.

Primeiramente, as organizacións adheridas ás federacións católicas definen as súas bases organizativas no seguimento dos principios do catolicismo social. Nese contexto, procuran a defensa dos intereses agrícolas e o perfeccionamento moral e intelectual dos seus afiliados dentro dos principios da relixión católica. As circunscricións eclesiásticas regularán tamén os eidos de acción territorial das federacións católicas, sendo os dous núcleos das mesmas na provincia de Lugo a dupla capitalidade episcopal: Mondoñedo e Lugo.

Todas as sociedades integrantes destas federacións afirmanse na advocación dun santo ou dunha virxe, ademais do padroeiro da Federación e do oficio de labrego, San Cidre. Son entidades fortemente dependentes da institución eclesiástica, tendo coma enlace co bispado a un Consiliario nomeado polo Bispo e con dereito de veto sobre as decisións da directiva ou da Xunta Xeral. A súa función sería a de aconsellar en canto a relixión, moral e bos costumes e vixiar o progreso moral do sindicato e das estruturas que este cree. Habitualmente consígnase nos seus estatutos a celebración de rituais católicos na honra do padroeiro ou en determinados momentos do calendario agrario. Considérase causa de expulsión dos sindicatos da Federación a blasfemia ou o desinterese pola relixión.

Agrupa a todo tipo de labregos (colonos, propietarios e asalariados) establecendo nalgúns casos diferenzas entre eles en canto ás cotas de ingreso e anuais. Diferenzan distintos tipos de socios: protectores, honorarios, numerarios e adoptivos. Restrínxese aos homes o dereito a seren elixíbeis. A asociación adóitase facer por grupos de familias en cada lugar, tendo cada grupo un Xefe.

As atribucións da Xunta Directiva son bastante amplas, podendo incluso obrigar aos afiliados a subscribirse ás revistas e boletíns editados tanto pola Federación coma pola Confederación Nacional Católica Agraria, na que se atopa inserida. Centran os seus esforzos en tecer estruturas económicas e de mutualidade arredor do sindicato, posto que esas entidades xustifican o seu modelo sindical de agrarismo capitalista non conflitual, a saber: caixa rural de aforros, seguros mutuos de compra e venda en común, mutualidade infantil, gando en común para fins sociais, etc. Os estatutos fican blindados para a súa reformulación, sendo case imposible a mesma polas restricións de *quorum* favorábel establecidas. A dinámica de participación restrinxe a votación coma método de resolución<sup>118</sup>.

A Liga Provincial Agraria era unha plataforma de sociedades agrarias de orientación política esquerdista e republicana que se constituíra en 1922 alentada principalmente pola

---

<sup>118</sup> AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13040/13.

Federación de Sociedades Agrarias do Partido Xudicial de Chantada. Tiña a finalidade da actuación conxunta de varias sociedades da zona centro-sur da provincia para mellorar as condicións de vida dos seus afiliados<sup>119</sup>.

Inda que se prohibía a adhesión de sociedades de carácter político ou confesional, boa parte destas eran núcleos agrarios da UGT, de tal xeito que hai dúas orientacións ben claras nela: o republicanismo orguista e o socialismo. Podían ser socios da Liga as sociedades agrarias que tivesen máis de dez afiliados, labregos a título particular, lucenses emigrados a América ou persoas con profesións alleas ao agro que colaboren. Establecíase unha cota para as sociedades en función do número de socios que tivesen.

Os órganos de dirección eran o Comité Director e mailo Congreso Provincial, este último conformado polos membros do Comité máis os socios numerarios a título individual, os representantes dos socios de América e os representantes electos polas sociedades tamén segundo o número de afiliados que tivesen. O Congreso reuníase cada catro meses. Creábanse toda unha serie de estruturas para a mellora da produción: un consultorio xurídico e outro técnico, servizos de sementes e abonos, maquinaria e hixiene pecuaria. En caso de disolución da federación, os fondos irían destinados á construción de locais-escola.

As sociedades de inspiración socialista celebraban o Primeiro de Maio e comprometíanse a participar nos movementos que exteriorizasen a loita de clases. Serían expulsados da sociedade os afiliados que substituísen aos traballadores en folga ou que traballen para patróns que a sociedade acordase boicotear. Os criterios de acceso eran pouco esixentes: era suficiente con solicitalo de palabra, podían participar menores a partir dos 14 anos sen dereito de voto, e as mulleres estaban equiparadas aos socios masculinos en canto a deberes e obrigas. Había delegados nas parroquias. En caso de disolución os bens restantes enviaríanse á sociedade máis próxima que tivese as mesmas fins ou no seu defecto ao Centro Obreiro de Lugo. Malia a súa adscrición á UGT, era probábel que participasen nestas sociedades republicanos –mesmo dirixíndoas– e outro persoal que non se encadrase politicamente e de xeito estricto no campo socialista, mais si compartise os valores da esquerda.

As sociedades de carácter republicano –xeralmente na órbita política da ORGA– inciden na redención foral, a formación e apoio á actividade agraria e a intervención electoral coma mecanismo para defender os intereses dos seus asociados e acadar un reparto xusto das

---

<sup>119</sup> AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13040/9.

contribucións e impostos. Permitían a afiliación de todo tipo de traballadores agrarios e mesmo de socios protectores ou cooperadores. Tentaban socializar cargas para progresar na actividade agraria a través de cooperativas para a venda colectiva da produción, os seguros mutuos, caixas rurais de aforros e cooperativas de consumo. Daban moita importancia á instrución non só en cuestións técnicas, senón tamén en canto a adquisición de cultura xeral, coa creación de bibliotecas, celebración de conferencias e edición de publicacións. Xeralmente as mulleres non podían participar con plenitude de dereitos ou tan só o facían en ausencia do home ou cando eran cabezas de familia. En caso de disolución entregaban os fondos restantes para obras benéficas.

Destaca pola súa singulariedade a Xuventude Agraria de Chantada, única sociedade agraria da mocidade en toda a provincia. Esta supón un modelo organizativo avanzado en canto a principios, amosando unha filosofía ecoloxista e de respecto á natureza e á produción agraria, tentando socializar á mocidade rural na toma de consciencia de clase, apoiando explicitamente ás organizacións políticas da esquerda<sup>120</sup>.

Os comités do Partido Agrario Radical Galego, organización republicana de certa singulariedade enigmática que ten unha presenza considerábel na zona surleste da provincia de Lugo, introduce entre os seus obxectivos unha formulación explícita da formación dos seus asociados coma cidadáns, para defenderen e exercerem os dereitos que lles corresponden nunha democracia, pondo o acento na idea de progreso e ensanchamento cultural da poboación agraria<sup>121</sup>.

Nesa liña, desenvolvían estruturas cooperativas de produción e consumo, mellora xenética, crédito agrícola e actividades culturais, dende conferencias até lecturas en voz alta os domingos. Tiñan un servizo de asesoría xurídica anexa á Secretaría Xeral do PARG, cuxo apoio era solicitado por un afiliado a través do Comité Local pagando as taxas correspondentes.

---

<sup>120</sup> AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13048/10.

<sup>121</sup> Tanto os traballos publicados sobre o agrarismo coma obras xerais referentes ao período republicano resaltan a opaca información achegada sobre o PARG, cinguindo a súa representatividade ao surleste da provincia de Lugo máis o Partido Xudicial de Pontedeume e definíndoo coma un partido autonomista de defensa dos intereses do pequeno campesiñado galego que ben podía ser formulación do vello anxeio de partido agrario galego (Cabo Villaverde, M.: *O agrarismo*, Vigo: A Nosa Terra, 1996; páx. 198-200) ou ben unha escisión de corte autonomista e agrarista do PRR (Velasco Souto, C.F.: *op.cit.*, páx.49-50, se ben a meirande parte da información aportada procede da referencia anterior).



Definían coma táctica de loita a solidariedade entre comités parroquiais e organizacións operarias con principios doutrinais comúns, tamén procurando a representación política a todos os niveis. Admítese coma socios aos homes maiores de 15 anos, só tendo dereito a voto a partir dos 21. En canto ás mulleres, estas tiñan que ter cumpridos os 23 e ser administradoras do patrimonio familiar para poder facer parte dos comités do PARG. Tiñan asento preferente nas asembleas e eran as primeiras en votar. A solicitude de alta debía ser presentada por escrito e asinada e, en caso de non saber, faríano dous afiliados na representación do peticionario.

Limitábase considerabelmente a reelección de cargos directivos, pois tiñan que pasar cinco anos para volver elixir a un socio no mesmo posto. Establecíase unha cota de entrada de 5 pesetas máis unha mensual de 25 céntimos para os maiores de 21 anos e 10 para os menores. As votacións facíanse por maioría, aclamación ou asentimento, sendo nominais no caso de que se solicite, non permitíndose abstencións. Para poder participar era preciso inscribirse no censo de socios con dereito a voto. En caso de disolución os fondos irían destinados a camiños veciñais para a parroquia<sup>122</sup>.

### ***Colexios profesionais***

Os colexios profesionais eran entidades oficiais de carácter corporativo que procuran a defensa dos intereses de profesionais liberais para o apoio mutuo e instrución sobre cuestións propias do desenvolvemento desas profesións, tentando a mellora do prestixio profesional. Tratábase de vixiar colectivamente os casos de intrusismo por parte de persoas ou grupos que non tivesen a titulación requirida para exercer a profesión e mesmo de promover perante a administración o emprego de profesionais debidamente cualificados nas ofertas de emprego público, así coma autorregular o propio oficio cun código de boas prácticas común. Tamén era interese destas entidades corporativas o desenvolvemento do sector da economía ao que estaban ligados, ben a través da emisión de informes ou directamente apoiando aos colectivos que se adicaban a eles<sup>123</sup>.

Incidíase moito na corrección profesional dos colexiados, así coma na súa respectabilidade social e non ter contas pendentes coa xustiza. Establecíase unha cota de

---

<sup>122</sup> Tómanse coma exemplo os estatutos do Comité da Veiga, Santalla de Rei e Arredores na Póboa de Brollón (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13045/41).

<sup>123</sup> A Asociación de Peritos Agrícolas tiña coma obxectivos o fomento do ensino agrícola entre os labregos e a mellora das condicións destes, establecendo relacións con sociedades agrarias ademais das propias da súa profesión (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13042/16).

entrada e máis outra de afiliación que era xeralmente mensual. A representación institucional dos colexiados ostentábaa a Xunta de Goberno, que era a encargada de xestionar melloras para os profesionais, defendelos en caso de litixio por cuestións laborais, organizar cursos formativos e atender ás consultas que se fixesen por parte das autoridades sobre temas relacionados cos seus coñecementos. Tiñan sistemas disciplinarios que actuaban no caso de que un colexiado fose denunciado por conduta pouco profesional, designando incluso organismos cuxa fin específica era a de avaliar esas denuncias e marcar a sanción correspondente<sup>124</sup>.

As directivas adoitaban ter un mandato longo, renovándose cada dous ou catro anos, sendo a asistencia ás xuntas xerais obrigatoria; mais as condicións en que se desenvolvían estas non fomentaban precisamente a participación, pois só podía propor cuestións a debate a directiva ou un número determinado de colexiados. Estes organismos mantiñan, en boa medida polo *status* de funcionarios públicos ostentado por boa parte dos seus membros, unha estreita relación coas estruturas administrativas do Estado –mesmo con integración en certas iniciativas institucionais–e máis con outras entidades corporativas.

### ***c. Sociedades para a promoción da cultura e o lecer***

O asociacionismo recreativo e cultural réxese principalmente por dous modelos organizativos: por unha banda, as sociedades que promoven un lecer máis tradicional adaptado aos gustos das elites tradicionais (casinos, círculos de recreo) até iniciativas que procuran o desenvolvemento cultural integral dos seus socios: dende aspectos formativos básicos até lecturas especializadas, conferencias e actividades cun contido social, científico e en certos aspectos político, que procuran a popularización e diversificación das formas culturais. Outro modelo asociativo homologábel é o das sociedades deportivas, algunhas delas tamén con finalidade cultural ou inicialmente formadas cunha orientación recreativa.

Todas as sociedades culturais e recreativas deixaban claro no seus estatutos o seu carácter apolítico e á marxe de toda confesionalidade relixiosa. Tamén en todas se contempla a facultade para elixir socios de mérito ou de honra entre aqueles que fagan un esforzo de

---

<sup>124</sup> O Colexio Farmacéutico Provincial constituía un Xurado de Cualificación cada vez que recibía unha denuncia sobre a actuación dun colexiado, dándolle oito días para presentar probas no seu descargo. Unha vez resolto por parte do Xurado, inda tiña o inculpado dereito a recorrer perante a Delegación de Sanidade se consideraba a resolución inxusta. As penalizacións establecidas eran a amonestación privada ou pública –inserida nos xornais profesionais – e a denuncia ás autoridades (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13039/26).

apoio á entidade ou simplemente que teñan unha actividade de difusión cultural e científica destacada.

A dinámica de participación ven marcada pola fixación de meirandes barreiras no acceso e no exercizo de dereitos que no caso das sociedades agrarias e obreiras: a cota de afiliación era moito meirande, establecendo habitualmente cotas de entrada.

A disolución destas sociedades conlevaría sempre o destino dos fondos restantes á función caritativa, agás no caso de entidades para o fomento de escolas públicas e bibliotecas populares.

Os círculos recreativos e casinos representaban os intereses culturais das elites tradicionais, procurando unha oferta cultural fundamentada no entretemento e na distinción social, as distraccións da *“buena sociedad”*. Estes dous espazos asociativos tiñan unha forte relación en canto á extracción social e política dos seus membros e mesmo en canto á súa actividade, pois en ocasións a finalidade dun círculo recreativo e cultural era tamén a de crear un casino. Adoitan proxectar un discurso propio das elites económicas que identifica o labor da entidade coa representación e defensa da cultura e o progreso da localidade ou comarca na que desenvolve a súa actividade, inseríndolle un ton de acaudillaxe da poboación, xestionando obras e melloras necesarias perante as institucións estatais e municipais, de tal xeito que tamén cumprían a función de plataforma política dos poderes económicos alí representados<sup>125</sup>.

Reflectían un modelo organizativo xerarquizado e hiper-normativizado. O acceso rexíase por criterios de prestixio social, indicando en moitas ocasións a restrición a aqueles aspirantes que tivesen o aval de dous socios, que non tivesen malos antecedentes nin enfermidades contagiosas, ou simplemente que fosen naturais ou vivisen na localidade na que residía a sociedade; incluso determinándose nalgúns casos a obrigatoriedade dunha maioría cualificada. Daban moita importancia ao civismo e á imaxe pública dos seus socios, marcando rigorosas

---

<sup>125</sup> O Centro Cultural e Recreativo do Vicedo recollía nos seus Estatutos coma obxectivos a creación dunha biblioteca e dun casino, e maila xestión de melloras para a parroquia (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13044/5). O Centro de Iniciativas e Turismo (CIT) de Lugo proxectaba: : *“fomentar el turismo en beneficio de Lugo, propagar las bellezas naturales de la provincia; organizar dentro de este Centro la sección de deportes fluviales y otra dedicada a proporcionar a los asociados recreos y festivales; organizar excursiones colectivas en beneficio de sus asociados; gestionar la realización de obras beneficiosas para la población; organización de las fiestas patronales u otros festivales que beneficien a la ciudad”* (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13052/2).

penalizacións e mesmo expulsando a socios que non tivesen condutas pouco axeitadas coma a embriaguez ou a blasfemia.

Tiñan cotas de entrada e mensuais bastante elevadas. Polo xeral establecíanse varias clases de socios: fundadores, numerarios, honorarios, protectores e eventuais ou “*transeúntes*” –estes últimos podían beneficiarse durante un tempo da oferta de lecer da entidade sempre que fosen presentados por un socio de número–. Eran entidades vencelladas fisicamente a un local de xuntanza dos seus socios para o desenvolvemento das actividades, tendo persoal asignado á atención deses locais. As xuntas directivas gozaban de amplas atribucións por riba das xuntas xerais de socios, que ficaban reducidas á revisión semestral de contas e renovación anual de cargos directivos. Todas estas entidades tiñan biblioteca e sala para a lectura de publicacións periódicas, ademais de salón de xogos e bailes e ambigú.

Fronte a ese modelo societario elitista, artéllanse novas fórmulas de promoción cultural e de actividades de lecer sobre unhas bases diferentes, de popularización da cultura e a instrución pública. Este era o caso dos ateneos e entidades promotoras da cultura entre a clase operaria ou as clases populares en xeral.

Os ateneos tiñan coma finalidade o fomento da cultura e o progreso entre os seus asociados, cubrindo distintos aspectos do tempo libre cunha finalidade formativa: creación dunha biblioteca, adquisición de xornais e revistas, conferencias de divulgación científica, literaria e artística, excursións culturais e recreativas, festas e bailes –estes últimos eran celebrados con frecuencia para recadar fondos para a entidade–. Con frecuencia apoiaban iniciativas educativas destinadas a mozos e mozas de extracción popular (bolsas de estudo, construción de escolas, cantinas escolares). Mantiñan unhas normas de civismo a respectar por parte dos socios, designando a membros da directiva ou a unha comisión específica encargada de manter a orde no local social. A cotización mensual era inferior á esixida nos círculos e casinos. Estimulábase a participación dos socios nas xuntas xerais e nas actividades da sociedade, mesmo premiando aos máis cultos e activos<sup>126</sup>.

Mais tamén se desenvolveron modelos de participación cultural destinados en exclusiva á clase traballadora ou que procuraban a democratización radical do acceso á

---

<sup>126</sup> O Ateneo de Outeiro de Rei tiña un libro de rexistro dos libros lidos no centro social e premiaba aos socios que máis leran, obrigándoos tamén a suxerir unha idea para facer unha actividade dúas veces ao ano (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, 13048/25).

instrucción e a cultura<sup>127</sup>. Destaca neste senso o **Ateneo Libertario “Humanidad Libre”**, con sé na capital da provincia. Este colectivo fomenta unha extensión da instrucción e da cultura cunha clara función de igualación social:

*"[...]elevar el grado de cultura de sus asociados y niños del barrio, por medio de conferencias y escuelas apropiadas que montará en sus locales. Contará con una selecta y nutrida biblioteca para estos fines"[...] "su composición será a base de trabajadores de todas las clases (intelectuales y manuales), no obstante podrá admitirse la protección de otras personas que, sin ser socios, quieran beneficiar a la entidad con donativos en metálico, libros, pedagógico u otros enseres, sin que ello conceda derecho a intervenir en su marcha y funcionamiento"*<sup>128</sup>

A súa funcionalidade consistiría en difundir e socializar os fundamentos da cultura política anarquista, promovendo a ensinanza racionalista e iconoclasta, unha biblioteca e un arquivo social.

A dinámica de participación é radicalmente democrática: participan en igualdade homes e mulleres, establece-se a obriga de celebrar Asembleas Xerais ordinarias cada tres meses e a Xunta Directiva é renovada cada seis meses por metade. A cota de afiliación fíxase en 25 céntimos á semana, a máis baixa de todas as sociedades de tipo cultural e recreativo da provincia.

Asemade, cada grupo de dez ou máis asociados podía constituír unha Sección de Charlas, tendo normativizado un procedemento de orde no debate: abría a sesión o Secretario Xeral do Ateneo e establecíase un turno de intervencións previa listaxe dos socios que desexasen intervir.

En canto ás sociedades deportivas, era a súa finalidade a agrupación de veciños para a práctica de deportes de todo tipo, en ocasións tamén para a intervención cultural, mais centradas fundamentalmente na caza ou no fútbol coma deportes máis popularizados nestes anos. Estas entidades estaban moi imprantadas ao longo da xeografía da provincia xa nos anos trinta, tendo moitas das parroquias grandes unha equipa que competía coas das vilas e

---

<sup>127</sup> Na casa do Fondín da localidade de Baamonde (Begonte) fundábase un Círculo Obreiro que tiña unha sección cultural e outra deportiva —equipa de fútbol— e que procuraba a ampliación da cultura, a solidariedade e o recreo dos veciños, tendo os mozos menores de 20 e as fillas e mulleres dos socios posibilidade de beneficiarse dos dereitos dos socios sen pagar ou cunha cota reducida. Definíase coma aconfesional e apolítico (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13051/31).

<sup>128</sup> AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13051/20.

parroquias veciñas. Na celebración de festas parroquiais era habitual o concurso destas equipas, que adoitaban estar lideradas nas vilas por persoeiros socialmente relevantes: industriais, comerciantes, algúns profesionais liberais que ademais tiñan unha certa proxección pública, e o seu labor neste tipo de entidades tamén alimentaba as súas expectativas neste sentido.

Nos seus regulamentos preocupábanse máis polas normas para a práctica dos respectivos deportes que da dinámica participativa das sociedades en si. A súa proliferación era símbolo da modernidade e do progreso económico, sendo en certa medida tautoloxías dos clubs deportivos foráneos, dos que en moitas ocasións tomaban os seus nomes<sup>129</sup>.

#### **d. Cooperativismo: mutualidades e pósitos**

Abranguen este eido as formas de organización cooperativa, non só para a previsión e seguro privado en canto a accidentes ou enfermidades na actividade laboral asalariada ou na actividade agraria, senón tamén colectivos que socializan os gastos e xuntan esforzos para o exercizo de dereitos e a consecución de bens sociais coma a vivenda ou o ensino. Cómpre ter en conta a relevancia de entidades de aforro colectivo para o exercizo dunha actividade económica, tales coma os Pósitos de pescadores que se estendían por todos os portos da Mariña lucense.

Existen principalmente dous modelos de sociedades destas características: as de carácter operario urbano, que se centran en aspectos relativos ao traballo asalariado, e mailas de eido produtivo agrario ou mariñeiro, que enfocan o seu labor mutual ao seguro sobre a produción no caso das mutualidades gandeiras e ao aforro na adquisición de bens necesarios para a actividade extractiva de peixe no caso dos pósitos.

Os seguros mutuos gandeiros son a entidade mutual de meirande imprantación na provincia, resultado da unión de labregos dunha parroquia para aportar unha porcentaxe do valor do seu gando á previsión de accidentes, abortos ou mortes de reses. O aspecto principal

---

<sup>129</sup> O Sport Club Friol constitúese en 1932 cun Regulamento que a define coma “*Sociedad-Recreativo-Deportiva*”, desenvolvendo unha actividade case exclusivamente reducida á práctica do fútbol mais aberta ao desenvolvemento de deportes “*que no pugnen con la moral y la cultura*” e a relacións con sociedades “*cuyo fin tenga la cultura como emblema*”. A súa xunta directiva estaba composta por comerciantes, empregados e mestres nacionais (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13048/9). O mesmo lle ocorría ao Racing Club Lugo, en cuxa directiva se atopaban coñecidos comerciantes lucenses coma Esteban Sánchez Guisasola ou José Arias Nadela (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13042/17). Sobre a asociación da práctica do deporte cunha forma de vida saudábel e entroncada na modernidade por parte da burguesía do momento, *vid.* Domínguez Almansa, A.: *Historia Social do Deporte en Galicia, 1850-1920*, Vigo: Galaxia, 2009; páx. 156-226.

consignado nos regulamentos destas entidades constituían as normas de funcionamento da mutualidade, as regras a seguir polos asociados. Había un libro de rexistro no que se inscribían as cabezas de gando e unha comisión de revisión e taxa ou ben uns vogais ou vixiantes encargados de pór valor e facer revisións do gando asegurado cada tres meses. Sobre o valor establecido na taxación cotizábase a porcentaxe establecida nos estatutos, arredor dun 0'5 %. Esta aportación dáballes aos socios o dereito de recuperar o diñeiro gastado nunha res cando esta morría.

As sociedades cunha alta afiliación e grande capacidade económica tiñan un veterinario ao seu cargo para atender as reses enfermas dos asociados. Dado o carácter financeiro e previsor destas sociedades, era bastante dificultada a baixa dun socio, limitándoa a cando estiveran saldadas as contas do ano e previa liquidación de compromisos coa sociedade. Non estaba permitido afiliarse a dúas mutualidades distintas e cada operación que o gandeiro fixese co gando asegurado debía comunicala. Eran principalmente os gandeiros especializados no vacún os máis proclives a organizárense en mutualidades, dado o desenvolvemento que este sector acadara na produción cárnica. A participación era en moitos casos obrigatoria, multando a ausencia inxustificada ás xuntas xerais<sup>130</sup>.

As sociedades cooperativas de eido urbano centrábanse en aspectos relacionados co mundo do traballo asalariado. Este era o caso dos socorros mutuos relacionados con algún traballo en concreto, que resultaban da asociación de empregados dese sector ou dunha fábrica para afrontar mutuamente os gastos de atención médica en caso de accidente ou enfermidade. Asemade, existían instrumentos de aforro coma os montepíos, xeralmente dirixidos por entidades profesionais coa finalidade de acadar un fondo común que lles garantise pensións de vellez e inutilidade por cuestións laborais aos seus asociados.

Outras sociedades cooperativas que pretendían garantir por medio da asociación voluntaria un dereito social básico coma o acceso a unha vivenda digna eran as cooperativas de casas baratas que existían na provincia, vencelladas ou non a unha sociedade obreira. Establecían unha cota de entrada e outra anual en función da valoración do tipo de casa a adquirir. Este tipo de sociedades contraían con certa frecuencia créditos ou facían investimentos para incrementaren os seus fondos sociais e acadar máis rapidamente as súas fins. A súa disolución non estaba ligada á vontade dos socios, senón que se relacionaba co éxito na consecución dos obxectivos que perseguían.

---

<sup>130</sup> Sobre este modelo asociativo en Galiza *vid.* Martínez López, A.: *Cooperativismo y transformaciones agrarias en Galicia: 1886-1943*, Madrid: Ministerio de Agricultura, 1995.

Os pósitos eran entidades cooperativas que agrupaban a armadores e pescadores e tiñan coma obxectivos organizar a venda do peixe e procurar empréstitos a baixo interese para o desenvolvemento do seu labor e a adquisición conxunta de artigos e insumos para a extracción. Eran entidades dependentes para o seu funcionamento da Administración, pois recibían subvencións da Caixa Central de Crédito Marítimo e do Ministerio de Mariña, estando suxeitas á inspección desas institucións. Declarábanse alleos a toda idea política, relixiosa ou de lucro e mesmo establecían incompatibilidades para acceder a cargos retribuídos por concurso para persoas con vencellamento político ou familiares de directivos do pósito.

Os socios estaban obrigados a formar parte dunha tripulación que deixase ao pósito unha porcentaxe –sobre un 2%– do que pescase e a mercar os artigos que precise nos almacéns do pósito. Eran entidades sobredimensionadas, con distintas seccións que atenden a cada unha das funcións que persiguen: sección de venda de peixe, caixa de crédito e pensións, cooperativa de venda de efectos pesqueiros, cultural, exportación, socorros mutuos, paro forzoso, subministro de raba, barrís, gas-oil etc. con cadanseu regulamento de réxime interno.

Os pósitos estaban radicados no porto de referencia, establecendo alí un local para a venda do peixe e para a xestión administrativa da entidade. Creábase a figura dun Inspector alleo ao pósito ou ben dunha Xunta Inspectora da que formaban parte funcionarios de recoñecido prestixio e autoridades da Mariña. Esta Xunta Inspectora tiña coma funcións a defensa do pósito, fiscalizar o labor da Xunta de Goberno da sociedade e incluso substituíla de se lle encomendar ese labor. En caso de disolución, os fondos irían para o pósito máis próximo ou no seu defecto para a Caixa Central de Crédito Marítimo.

#### ***e. Sociedades relixiosas***

Baixo este epígrafe englóbanse as entidades de apostolado segrar da Igrexa Católica que non se encadrarían en ningunha das tipoloxías definidas, principalmente a rede da Unión Diocesá de Acción Católica e as súas agrupacións: os “*Hombres*” e “*Mujeres*” de Acción Católica e as *Juventudes de Acción Católica*, masculinas e femininas. Son xustamente as agrupacións de mozos ou mozas as que foron espalladas dun xeito máis efectivo, sendo as máis activas. Tiñan coma obxecto a formación na fe dos mozos e mozas para a práctica na vida cotiá:

*“[...]informar la vida intelectual y moral de los jóvenes en los principios de la Religión Católica, habituarlos a la profesión franca y sincera de su fé, educarlos practicamente en el cumplimiento de sus deberes individuales, sociales y ciudadanos, capacitarlos para su futura actuación*



*profesional y corporativa, según los principios del Evangelio y normas de la Iglesia, y mantener en ellos vivo y eficaz el espíritu de amor, adhesión y obediencia a la Santa Sede y al Episcopado Español"*<sup>131</sup>.

Centraban a súa actuación en aspectos culturais e doutrinais, creando unha biblioteca e organizando actos de piedade e propaganda, declamacións e obras de teatro, ademais dos chamados Círculos de Estudos, que se xuntaban cunha periodicidade definida para tratar temas relacionados coa fe. Consonte con este plano de actuación, creábanse varias comisións ou seccións para organizar actividades<sup>132</sup>.

Froito da actividade destas seccións xurdiron as Escolas Nocturnas Obreiras e iniciativas benéficas de diversa índole en varias vilas da provincia. Estaban baixo a advocación dun santo no caso dos grupos masculinos e dunha virxe nos femininos, ademais de render culto nos días sinalados aos padroeiros da Unión Diocesá.

Definíanse coma apolíticos, permitindo nalgúns casos a pluralidade e prohibindo noutros a militancia política; mais na práctica eran entidades fortemente vencelladas ás organizacións políticas da dereita católica, principalmente á UDA. Establecían unha dinámica participativa fortemente xerarquizante, distinguindo entre socios aspirantes e de número en función da idade e do informe favorábel ou non do Consiliario. Esta figura, xa achada noutras entidades do catolicismo social, tiña aquí especial relevancia, sendo na práctica, o xefe relixioso das entidades diocesás o director dos Círculos de Estudos, gardián da pureza na práctica da doutrina católica<sup>133</sup>.

Outra peza do entramado da Unión Diocesá de Acción Católica que tiña unha importancia estratéxica para a Igrexa en canto que promotora dun modelo de organización

---

<sup>131</sup> Así repetían no seu artigo primeiro todos os estatutos das Xuventudes de Acción Católica, tanto masculinas coma femininas. Estes son tomados da Xuventude Masculina de Acción Católica de Adelan-Alfoz (AHPL, Fondo Gobierno Civil, expte.13051/37).

<sup>132</sup> A Xuventude Católica de Chantada reforma o seu regulamento en marzo de 1936 e introduce tres seccións: de Piedade, Círculo de Estudos e Recreativa. A sección de piedade encargábase de programar os actos eucarísticos, o Círculo de Estudos trataba de cuestións apoloxéticas, catequísticas e de ensinanza obreira e a sección recreativa abrangúa actividades corais, deportivas e artísticas (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13048/8).

<sup>133</sup> A Xuventude Feminina de Acción Católica da parroquia de Santiago de Mondoñedo diferenzaba entre socias aspirantes, honorarias e activas. As activas exhibían unha insignia que acreditaba tal rango e tiñan que superar unha etapa de proba de tres meses (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13051/7).

social baseado na familia coma núcleo principal conformábanas as asociacións católicas de Pais de Familia.

Tiñan por obxecto a axuda mutua para a educación dos fillos, defendendo os dereitos dos pais para elixir un modelo educativo confesional e fomentando a formación cristiá da mocidade, coma reacción ao modelo de escola laica promovido polo Estado. Esta función era entendida coma unha obriga propia dos pais e nais de familia católicos, que tiñan que exercer un rol activo tanto no familiar coma no social de defensa dos principios da relixión católica. Nalgúns casos introducían entre as súas funcións a protección e o respecto á integridade física e moral dos menores de idade, chegando ao extremo da censura de espectáculos ou actividades que consideraban “inmorais”. Incluso se formulaban principios para a formación moral e intelectual dos menores: fomentar costumes morais, asistir á escola, respectar o medio ambiente, etc.<sup>134</sup>

Estas asociacións estaban adheridas á *Confederación Nacional de Padres de Familia de España* e conformaban federacións por cada Diócese, constituíndo seccións parroquiais e nos centros de ensino.

Á marxe das entidades de apostolado segrar do catolicismo social, rexístranse no censo de asociacións varias agrupacións de devotos e mesmo ordes relixiosas. As sociedades de devotos tiñan por finalidade a agrupación de familias para a axuda á celebración do culto a un santo ou unha virxe, mais non eran asociacións ao uso, dado que a directiva non se elixía en asemblea, senón que estaba conformada polas mulleres que axudaban ao culto e mailo crego, que exercía o papel de Consiliario. En caso de disolución da entidade, os fondos irían destinados á capela ou igrexa que acollera o culto á advocación correspondente.

A través de expedientes tramitados pola Comisaría de Lugo durante o Franquismo accédese a información relativa sobre capelas e locais de confesionalidade cristiá evanxélica instaladas na provincia e a súa evolución ao longo do tempo. Antes do golpe de Estado de

---

<sup>134</sup> A Asociación de Pais e Nais de Familia do Concello de Carballo —única mixta e non exclusivamente masculina das que fican rexistradas no Goberno Civil— tentaba fomentar o ensino e a actividade cultural, a “*persecución de la pornografía hasta lograr su total exterminio*” e a acción colectiva contra delitos de corrupción de menores e malos costumes “*que puedan pervertir a los niños*”, así coma “*recabar de las autoridades la prohibición absoluta de espectáculos, cines, bailes, etc. atentatorios a la moral y buenas costumbres, y todas aquellas reuniones en que se cometan o representen escenas amorales*” (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13048/13). Tamén a Asociación Católica de Pais de Familia de Sarria expresaba nos seus estatutos: “*atenderá a la moralización de los espectáculos públicos, organizando en los locales de que pueda disponer sesiones de cinematógrafo educativo y moral*” (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13047/42).

1936 había catro capelas e dous locais evanxélicos na provincia, situados en Lugo, San Miguel Reinante (Barreiros), O Burgo (Muras), Os Castros (Ribas de Sil), Ribadeo, Goios (Vilameá) e O Corgo. Recibían bastantes publicacións apoloxéticas, boa parte delas de procedencia estranxeira<sup>135</sup>.

***f. Sociedades patronais e para a defensa dos intereses das elites tradicionais***

Este tipo de entidades tiñan coma finalidade favorecer o rápido desenvolvemento da sociedade capitalista e protexer os intereses e a posición social dos grupos de meirande peso económico –industriais, comerciantes, propietarios–, funcionando coma plataformas de proxección política das elites en tanto que actuaban publicamente coma intermediarios ou sociedades de presión na xestión de obras e melloras perante a administración tanto central coma provincial ou local.

Eran entidades conformadas cunha vontade clara de grupos de presión que tiñan coma obxectivos teóricos o progreso económico a todos os niveis e a mellora das condicións para o desenvolvemento dos negocios que representaban. Procuran o incremento do valor da propiedade, o fomento da obra pública e a dinamización económica do espazo no que actúan. Teñen, salvo excepcións, unha estrutura provincial federada a entidades de eido galego e estatal que tamén se organizan arredor da defensa de dous elementos definitorios da clase social á que representan: a propiedade privada –terras, inmobles– e a actividade económica. É destacábel a dimensión que teñen as entidades artelladas en torno ao transporte e mailo mundo do automóbil en xeral<sup>136</sup>.

Do mesmo xeito que as entidades culturais e recreativas nas que participan estes grupos, existen criterios de distinción social –civismo, filosofía da orde– para determinar o acceso á entidade coma suxeito de pleno dereito. Dado o alto grao de integración política dos grupos inmiscuídos e a pretensión de actuar coma tensionadores da clase política, tolérase a

---

<sup>135</sup> Estes centros serían clausurados en 1939, ficando suspendida a súa actividade, se ben algúns deles xa deixaran de funcionar despois do golpe. Era habitual a presenza de pastores e misioneiros de orixe inglesa entre os membros da comunidade, así coma publicacións de eido estatal e de orixe arxentina, que se recollían en pequenas bibliotecas nos locais (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte.13058/3).

<sup>136</sup> Existían dúas asociacións ligadas á compra-venda de automóviles: a Asociación de Vendedores de Automóviles e Accesorios da Provincia e maila Sociedade de Propietarios de Automóviles de Alquiler de Lugo; ás que se engaden a Asociación de Propietarios de Camións Automóviles e maila asociación de empresas transportistas denominada Cámara de Transportes Mecánicos da Provincia de Lugo (AHPL, Fondo Goberno Civil, Libro Rexistro Xeral de Asociacións, L-9090).

pluralidade ideolóxica dos seus socios, mais con claros lindes fora dos cales estaba a militancia revolucionaria<sup>137</sup>.

De feito, nestas entidades convivían republicanos de todas as tendencias – principalmente centro e dereita– con persoeiros de destacada filiación monárquica e católica. Outras condicións de acceso eran a pertenza á localidade correspondente ou ter actividade na provincia e ter unha conduta moralmente aceptada, así coma non ter contas pendentes coa xustiza.

Tiñan unha confesa intencionalidade de incidencia política, presentándose moi habitualmente coma xestoras de intereses comúns ou iniciativas a prol do desenvolvemento económico dunha localidade ou da provincia, mesmo coa pretensión de intervir no funcionamento e evolución das institucións. Nalgúns casos tentaban fomentar entre os seus asociados boas prácticas empresariais e coma patróns, actuando coma mediadoras en caso de conflitos laborais<sup>138</sup>.

Son entidades creadas para fomentar o beneficio económico entre o capital, tendo coma principal meta a consecución do máximo rendemento financeiro dos seus negocios, de forma que crean estruturas comúns de empréstito, negocios e fondos sociais. Este carácter de negocio compartido fai que á súa disolución non destinen os fondos a fins benéficas nin sociais –por outra banda, xa o facían no cotián da vida societaria, integrándose en xuntas benéficas e abrindo subscricións populares para tal efecto–; senón que se repartirían os fondos restantes a prorrata entre os socios que quedasen.

#### ***g. Sociedades de promoción da instrución***

Resulta certamente complicado singularizar estruturas societarias adicadas á promoción da instrución pública entre as clases populares dado que a práctica totalidade de entidades da sociedade civil proxectaban entre as súas fins ou desenvolvían actividades

---

<sup>137</sup> No Regulamento da Unión Popular Republicana de Propietarios para Defensa e Iniciativas de Chantada permitíase estar afiliado e mesmo ser directivo de partidos políticos, *“siempre que sus ideas no sean disolventes o de desorden”* (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13052/1)

<sup>138</sup> Esta función definíase no artigo 3 do Regulamento da Delegación en Celeiro da Unión de Fabricantes de Conservas e Salgazóns do Norte de Galiza, e no seguinte consignaba: *“Para el debido cumplimiento de esta misión, debe afirmar el derecho de los asociados a recibir y despedir a sus obreros cuando lo crean conveniente, sin negar a estos el de abandonar el trabajo cuando lo notifiquen en legal forma”*. Mais onda estes artigos, que teñen unha lectura axustada ao que é de agardar nunha organización patronal que pretende desregular o despedimento de traballadores, introduce o artigo 10, no que se prohibe a entrada á entidade a todo fabricante que teña problemas cos seus operarios (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13043/11).

encamiñadas a ampliar a cultura, estender a alfabetización ou simplemente incrementar os coñecementos técnicos ou xerais dos seus asociados.

Asemade, tipoloxías xa descritas como é o caso das sociedades culturais e recreativas tiñan en moitas ocasións un carácter híbrido a respecto das aquí analizadas, tendo coma principal obxectivo a creación dunha institución de promoción da cultura xeral, creación de escolas, etc. Incluso había bastantes entidades que non tiñan a promoción da instrución entre as súas principais fins, mais doaban os bens que quedasen unha vez disoltas para material ou arranxos nas escolas rurais. Contodo, a existencia individualizada destas sociedades e o seu rexistro independente daquelas, así coma o feito de que se orienten a unha fin máis específica e dificilmente encadrábel en contextos máis heteroxéneos xustifican o seu tratamento individualizado.

Dirixían os seus esforzos ben cara ao apoio ao ensino regrado ou ben cara á creación de mecanismos de socialización da cultura e da instrución, coma bibliotecas populares ou escolas obreiras. Este último factor fica menos desenvolvido pola funcionalidade das entidades culturais de carácter popular, que focalizaban os seus esforzos cara á concreción deste tipo de realidades.

Xa que logo, a meirande parte das sociedades eran as chamadas institucións circumescolares: constituídas por veciños ou pais –principalmente no rural– para promover a construción dun Grupo Escolar nunha parroquia, apoiar a realización de viaxes (colonias escolares) ou cumprir un labor de axuda económica ao estudo dos grupos sociais máis necesitados (cantinas e roupeiros escolares, subministración de material, concesión de bolsas).

Tratábase de modificar as condicións sociais desfavorábeis ao acceso das clases populares á instrución pública. Era habitual establecer fórmulas de colaboración cos poderes públicos e cos mestres e mestras, mesmo introducindo criterios pedagóxicos na definición de obxectivos<sup>139</sup>.

Nucleaban ao seu redor actividades culturais complementarias ao currículo académico e fomentaban a educación cívica dos mozos e mozas: imbuír disciplina, condutas respectuosas e hábitos de hixiene. En canto ao suxeito participante neste tipo de entidades, adoitaban ser os

---

<sup>139</sup> A Sociedade de Instrución de Veciños de Baruncelle (Abadín) tiña coma principal obxectivo a construción dun edificio para escola e máis para a vivenda do mestre, fixando nos seus Estatutos a conxunta de arrendar o edificio ao Concello e destinar o beneficio das rendas á súa conservación e mellora (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13043/4).

pais ou veciños dunha parroquia, mais en ocasións permitían a participación de nenos –con voz mais sen voto–, cunha vontade de formación para a cidadanía e implicación na consecución das fins sociais<sup>140</sup>.

Dado o seu carácter de contribución económica de apoio ao ensino, as xuntas xerais reuníanse cunha periodicidade moi breve, cada tres ou catro meses, para avaliar o funcionamento da entidade.

Outras entidades procuraban espallar a instrución e mellorar a cultura dos veciños nun contexto moi determinado, tal era o caso das bibliotecas populares, que integraban operarios e labregos interesados pola difusión da cultura para compilar libros e revistas, organizar lecturas en voz alta e charlas sobre temas de cultura xeral. Outras entidades, coma as sociedades de emigrados ou os ateneos, eran en moitas ocasións as principais promotoras destas estruturas societarias de popularización da instrución<sup>141</sup>.

#### ***h. Sociedades para a defensa de intereses veciñais***

A agrupación de veciños con finalidades moi específicas ou simplemente cun carácter global para facer fronte a unha serie de necesidades tiña un carácter aínda incipiente e pouco desenvolvido, exceptuando algunhas zonas moi concretas do eido rural e con fins de protección das terras ou de ordenación forestal. Unhas poucas entidades de carácter veciñal procuraban a formulación de intereses localistas, alentados por sociedades de emigrados. Este modelo de asociacionismo, hoxe universalizado e sobredimensionado, tiña por aquel entón presenza exclusiva no eido rural.

As entidades de defensa das propiedades agrarias contra roubos e esquilmos funcionaban coma comités cidadáns de vixianza, establecendo quendas entre os socios para

---

<sup>140</sup> O Regulamento da Mutualidade Escolar “Concepción Arenal” de Budián (O Valadouro) recoñecía tres tipos de socios: mutualistas (3-18 anos), protectores e honorarios. Os socios mutualistas tiñan a obriga de matricularse na escola correspondente e contribuír ao seguro dotal infantil. Eran membros de pleno dereito da Xunta Directiva tan só os maiores de idade, mais permitíase que os menores estivesen representados por un alumno electo por eles con voz e sen voto “con el fin de que los niños colaboren en la administración de la Mutualidad” (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13052/6).

<sup>141</sup> A Biblioteca Popular de Irixoa (Muras) tiña un vencellamento claro coa Sociedade de emigrados “Vivero y su Comarca”, de cuxo comité parroquial dependía organicamente –tiña a potestade de aprobar a composición da directiva da biblioteca– e a quen destinaba os fondos en caso de disolución (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13052/42). Do mesmo xeito, o “Círculo Habanero” da Devesa tiña coma finalidade a administración da instrución das escolas que se construían na parroquia de orixe coa súa aportación económica, mais proxectando un plano pedagóxico nada innovador –separación de xénero, ensino relixioso– (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13039/20).

encargárense de supervisar o estado das terras e evitar o acceso de gando a terreos cultivados, o roubo de toxos e cultivos e mesmo que alguén labrase unha terra sen permiso do seu propietario. Todos os socios estaban obrigados a exercer coma vixiantes das propiedades dos máis e denunciar as usurpacións, establecendo un sistema de penalizacións a quen incumpría ou permitía que se incumprisen as normas. Tiñan tamén a obriga de informar de cambios na propiedade ou na condición das súas terras ou dos froitos das mesmas. As condicións de acceso eran tan só as de viviren na parroquia na que se establecía a sociedade e solicitar a alta por escrito.

Outro modelo constituíano as sociedades localistas de defensa de intereses creadas ao abeiro de colectivos de emigrados. Os seus obxectivos eran máis xerais, encamiñados ao fomento da cultura e do benestar económico, a construción de vías de comunicación e grupos escolares, vixiar o reparto proporcionado de impostos, apoio aos labregos, etc. En ocasións expresaban coma obxectivo a participación política para a consecución dos seus principios e fiscalizar o funcionamento das corporacións locais. Estas entidades adoitaban ter unha dinámica participativa non especialmente democrática, tanto pola súa dependencia de organizacións externas ao contexto de actuación coma polo procedemento de debate e votación no seu propio seo.

#### ***i. Sociedades de beneficencia***

A preocupación xeral da sociedade civil pola axuda a grupos sociais marxinados é unha constante que se apreza nos propios estatutos das sociedades, non só creando estruturas de mutualidade e fondo común para a asistencia a membros cunhas condicións económicas máis desfavorábeis, senón que a meirande parte delas destinaban os seus fondos en caso de disolución ao financiamento de actividades benéficas e de servizo social.

As sociedades benéficas estaban constituídas polas elites tradicionais onda sectores mesocráticos ligados ao funcionariado e as profesións liberais, cunha forte imprantación do catolicismo social –que tiña artellada unha rede considerábel neste eido asociativo– e, concretamente, feminino; habida conta do rol que se lle asignaba á muller de “*madre social*” no discurso católico e da relevancia que para as mulleres encadradas neses grupos tiña a participación neses proxectos coma elemento de promoción pública e distinción social.

Nas entidades que non tiñan adscrición confesional había participación das institucións públicas, creando padroados xunto con entidades corporativas e de defensa dos intereses das

elites e mesmo organizacións sindicais. Estas entidades adoitaban recoller fondos para unha causa ou organizar actividades con esa fin recadatoria, coma veladas artísticas ou bailes.

### 3.2. IMPRANTACIÓN TERRITORIAL E CARACTERÍSTICAS DO TECIDO SOCIETARIO

O espallamento do tecido societario en período republicano prodúcese principalmente arredor das vilas cabeceira de comarca ou núcleos de menor entidade caracterizados por un especial dinamismo social e económico. As características do movemento asociativo que se crea arredor de cada nó de expansión societaria son derivadas das condicións socioeconómicas nas que se produce, o que explicará en moitos casos as diferenzas entre sociedades de espazos colindantes.

Xa que logo, a análise do alcance territorial e características da malla societaria centrarase nas vilas e nas súas áreas de influencia inmediatas. Así, retomarase a categorización antes descrita, focalizándoa en tres espazos: a Mariña, a cidade de Lugo e a súa comarca, e as vilas –cunha proxección comarcal–. Trátase de facer agromar a dinámica de participación que se crea en cada espazo, que elementos diferenciais ten a respecto doutras zonas, quen intervén na esfera pública e que actividade fai, como está orientada esta, que conflitos se producen e que interrelacións pode haber con outros espazos.

#### **a. A Mariña**

As características do tecido societario na Mariña lucense presentan dous escenarios ben definidos: dunha banda, as vilas da costa, que funcionan coma auténticos polos de dinamización da participación social e difusoras dunha cultura asociativa máis urbana; fronte, pola outra banda, aos concellos do interior, nos que a imprantación de todo tipo de sociedades é escasa, sometida en certo xeito á influencia das vilas que actúan coma polo de expansión da sociedade civil.

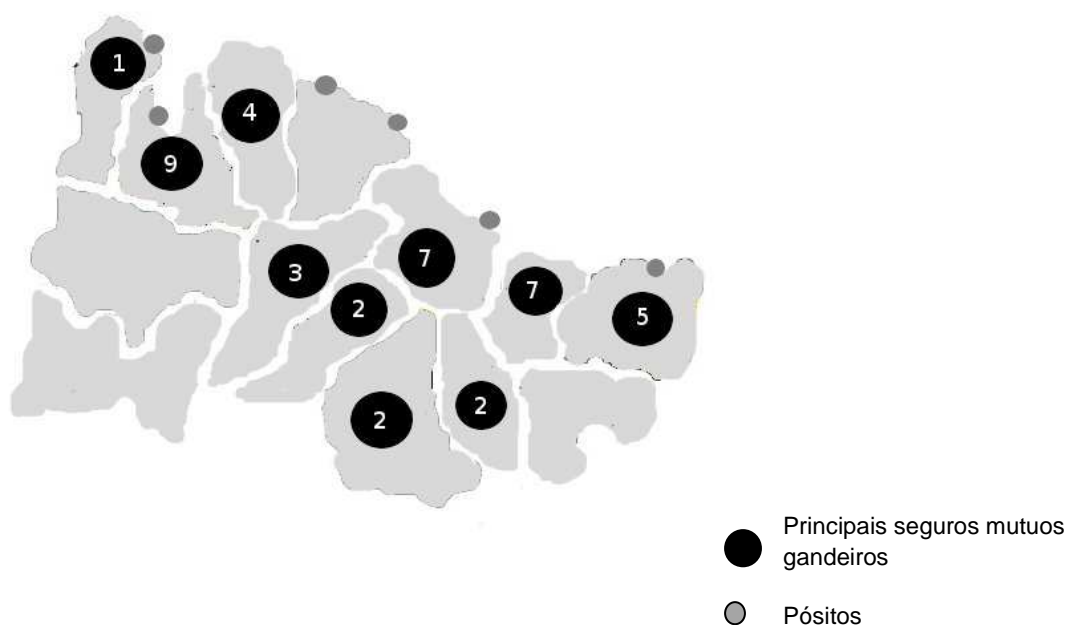
O *hinterland* de Viveiro é o verdadeiro pulmón societario da Mariña, tanto no aspecto cuantitativo coma no cualitativo: unha forte presenza do movemento obreiro e das organizacións políticas da esquerda, un asociacionismo deportivo espallado polas parroquias e unha boa imprantación de sociedades de Seguros Mutuos de gando en Viveiro, Riobarba e Xove principalmente.

A tipoloxía societaria é un elemento claramente diferenciador a respecto doutros espazos da provincia: as sociedades de Seguros Mutuos Gandeiros agroman na costa lucense parroquia a parroquia, sendo nalgún caso expresivas de rivalidade existente entre aldeas ou



entre veciños dunha mesma. A meirande parte delas teñen un nome propio, asociado á expresión dun claro ideal de modernidade e progreso social que pasa pola auto-organización e apoio económico dos labregos para mellorar as súas condicións: “*La Unión*”, “*La Protectora*”, “*La Cosmopolita*”, “*El Porvenir*”, “*La Defensa Pecuaria*”, “*La Fraternidad*”, etc.

**Mapa 1. Seguros Mutuos e Pósitos de Pescadores na Mariña lucense (1931-1936).**



**Fonte:** elaboración propia a partir dos datos do AHPL

Malia seren xeralmente apolíticas, si existen seguros mutuos que expresan a súa confesionalidade política ou relixiosa, tal é o caso da Sociedade Gandeira Republicana de San Xiao de Cabarcos e sociedades católicas coma “*El Socorro*” de Arante (Ribadeo) ou a Sociedade Mutua Gandeira de San Pedro de Benquerencia (Barreiros). Nos anos vinte, o modelo societario da mutualidade gandeira espallouse por toda a Mariña Oriental (Foz, Alfoz, Ribadeo e, principalmente, Barreiros), en boa medida alentado polas entidades adheridas á Federación Mindoniense de Sociedades Católicas Agrarias<sup>142</sup>.

No período republicano o número de seguros mutuos gandeiros constituídos duplica ás sociedades dese tipo creadas nos anos anteriores, ampliando a rede á Mariña Occidental. Configúranse así dous eixos de expansión do mutualismo gandeiro: un eixo oriental Barreiros-

<sup>142</sup> Dar pulo á creación de caixas rurais e seguros mutuos en todos os sindicatos era, de feito, un dos obxectivos marcados despois da visita ás sociedades da Federación feita polo Inspector-propagandista, José Traperro Pardo, en 1926 (AHPL, S.Católicas, Libro 4, f. 31).

Foz e outro occidental Viveiro-Xove. Non embargantes, as mutualidades da zona occidental representarán moito menos en canto a número de socios e capital asegurado cás da zona oriental da Mariña<sup>143</sup>. Cómpre sinalar que, dado o seu carácter xeralmente apolítico, estas entidades sobreviviron os cambios de réxime, incluso a guerra civil, operando boa parte delas até ben entrados os anos corenta.

A expansión das mutualidades foi tal que mesmo superaron coa súa dinámica á existencia de entidades sindicais agrarias. A FMSC, presidida nos anos vinte por Antonio Maseda Bouso, tería imprantación principalmente nas zonas interiores da Mariña e na parte oriental, mesmo inseridas na heteroxénea Federación de Sociedades Agrarias do Partido Xudicial de Ribadeo, impulsada entre outros polo mestre socialista Gregorio Sanz<sup>144</sup>. Pola súa banda, as entidades sindicais da zona occidental que conformaban a Liga Agraria do Landro, orixinariamente católicas, irán sendo controladas progresivamente por socialistas e republicanos.

Outra tipoloxía societaria propia da Mariña confórmana os seis pósitos de pescadores que se crean nos principais portos, constituídos todos eles –agás o do Vicedo, fundado en 1931– ao longo dos anos vinte e en colaboración coa entidade de monopolio do petróleo: CAMPSA. Estas entidades están arraigadas nos portos occidentais: O Vicedo, Celeiro, San Cibrao e Burela; habendo dúas sociedades deste tipo tamén en Foz e Rinlo. Inciden neste reparto condicionantes coma unha máis relevante actividade pesqueira e o meirande desenvolvemento industrial no sector (conservas). Asemade, no eido cualitativo, destacan

---

<sup>143</sup> As entidades de seguros mutuos da Mariña occidental tiñan un número de socios moi inferior, este é o caso de *“La Aldeana”* de Morás-Xove, que contaba en 1935 con 41 socios (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaci3ns, expte. 13052/5) ou *“La Protectora”* de Valcarri3-Viveiro, que tiña por esas datas 44 socios (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Secci3n Asociaci3ns, expte. 13050/15); fronte 3s da zona oriental, m3is dimensionadas, coma a de San Cosme de Barreiros con 80 socios en 1935 (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Secci3n Asociaci3ns, expte. 13043/1). En canto ao capital social, sacando as mutualidades de Xove, que acumulan ben m3is ingresos, tam3n na zona occidental o montante era m3is reducido. Este 3 o caso dos seguros mutuos de Magazos-Viveiro, no que os seus 84 socios s3 xuntan uns ingresos 1.640 ptas. (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Secci3n Asociaci3ns, expte.13043/6).; fronte a *“El Ideal Campesino”* de Nois-Foz, con 14.693 ptas. en 1935 (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Secci3n Asociaci3ns, expte.13042/15).

<sup>144</sup> Esta Federaci3n estaba formada por sindicatos de tres correntes ideol3xicas ben diferenciadas: cat3licos, socialistas e republicanos. A colaboraci3n entre os sindicatos cat3licos e as sociedades obreiras socialistas xa se viña dando de vello na zona. Tiña unha importante imprantaci3n nas parroquias do redor de Ribadeo –Vilasel3n, Obe, Piñeira–, Vilaform3n (Trabada), Cabarcos e San Cosme en Barreiros e Vilaboa de a Irmandade Galega de Conforto en Vilaoudriz (Lombardero Rico, X.M3: *“O asociacionismo agrario en Ribadeo no primeiro terzo de s3culo”*, in Fern3ndez Prieto, L. et al. (coord.): *Poder local, elites e cambio social na Galicia non urbana (1874-1936)*, Compostela: Parlamento de Galicia, 1997; p3x. 541-545).

tamén os pósitos asentados nesa área, sendo as entidades máis desenvolvidas, con meirande número de asociados e de seccións.

Os principais pósitos son os de San Cibrao, Celeiro e Foz, destacando o montante económico manexado e mailas seccións de previsión, mutualidade e cooperación que constitúen coma subsidiarias desa estrutura societaria. Por contra, os de Rinlo, Burela e O Vicedo –este debido á súa reducida traxectoria–, non acadaron a proxección daqueles.

O Pósito Marítimo-Terrestre de San Cibrao asociaba a pescadores e mariñeiros de cabotaxe daquel porto, establecendo nun comezo tres seccións a constituír para o seu desenvolvemento: a de Socorros Mutuos, a Caixa de Crédito e a Cultural. Xestiónase a incorporación da Sociedade de Socorros Mutuos de San Cibrao ao pósito, consituíndo unha Sección de Beneficencia. Posteriormente crearíanse as seccións do Paro Forzoso (1935), a Caixa de Pensións para invalidez e vellez e maila Sección de Venda de Produtos da Pesca (1936). Experimentaría un crecemento importante, pasando dos 37 socios iniciais a establecerse arredor do cento nos anos da República. Ao tempo, as seccións foron acadando meirande dimensión e ofrecendo máis servizos aos socios: unha escola, atención médica, aforro para a construción dun edificio social, etc. Os Socorros Mutuos e maila Sección do Paro Forzoso incrementaron progresivamente os seus ingresos, convertíndose no principal fluxo de financiamento do Pósito. Mentres, a Sección Cultural e maila asistencia médica languideceron polo incumprimento dos socios no pagamento das cotas e a ausencia de subvencións do Instituto Social da Mariña<sup>145</sup>.

As sociedades obreiras, pola súa banda, artellaranse arredor dos principais focos de dinamismo económico da zona: a produción pesqueira e maila actividade industrial e extractiva. Isto explica que os concellos con meirande número de organizacións sindicais e afiliados sexan Viveiro, Vilameá e Vilaoudriz. Unicamente en Viveiro existe unha organización obreira forte, tendo as seccións de oficios unha entidade propia e existindo pluralidade de formacións sindicais: onda o entramado da maioritaria UGT, confórmase un Sindicato Único de Oficios Varios afecto á CNT que provén da escisión da anterior Sociedade de Cargadores e Descargadores de Buques do Porto de Viveiro e Semellantes. Para compensar a abrumadora maioría cenetista entre os traballadores do porto, a UGT creará en 1932 unha Sociedade de Traballadores de Peiraos e Portos que tan só aglutina a dez e seis afiliados.

---

<sup>145</sup> Acadan en 1934 a cifra de 101 afiliados, reducíndose levemente en 1935, con 98, cantidade na que se estabiliza en 1936 (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte.13043/23).

O asociacionismo cultural e recreativo amosa unha enorme variedade de proxectos en distintos eidos de actuación, dende o deporte ou a música até a instrución pública, que se cobra dimensión no período republicano, se ben xa se puxeran en marcha sociedades instrutivas e recreativas nos anos vinte, ligadas en certa medida á aportación de grupos de emigrados da zona, establecidos maioritariamente en Cuba. Este tipo de sociedades atopábanse espalladas por toda a bisbarra, con meirande imprantación e diversificación nas vilas de Ribadeo e Viveiro, mais tamén fortemente asentadas no eido rural. Polo xeral estas sociedades tiñan un carácter mixto, relacionando o labor cultural ou instrutivo co recreativo.

A iniciativa instrutiva de creación de bibliotecas e escolas é unha tónica bastante espallada por todos os concellos da Mariña, principalmente presente nas parroquias rurais, en moitos casos incardinada co labor das sociedades de emigrados. Algunhas bibliotecas populares chegaron a ter unha relevanza importante, cunha dimensión equiparábel á dunha sociedade cultural máis, como é o caso da Biblioteca Popular Cultural de Irixoa en Muras, a Biblioteca Salgado Toimil en Foz ou a Biblioteca Popular Circulante en Ribadeo. Había, polo xeral unha sociedade e un persoeiro dinamizador detrás delas: o Pósito e o labor do mestre Salgado Toimil no caso de Foz, a Sociedade “*Vivero y su Comarca*”<sup>146</sup> e o ímpeto do porteiro do Concello José Amor en Muras e o dinamismo do mestre Gregorio Sanz en Ribadeo.

O asociacionismo deportivo tivo unha grande proxección nas vilas da Mariña: en Ribadeo, Foz e nas parroquias de Viveiro créanse equipas de fútbol que compiten nas festas parroquiais ou en competicións regradas. Nestas entidades a práctica do deporte (formación física) adoita ir relacionada coa formación cultural, nas claves en que se está a dar este proceso de expansión da actividade física deportiva coma un signo de progreso social e expansión de novas pautas de comportamento e desfrute do tempo de lecer. Encádrase nesta auxo do interese polo deporte o artellamento nos concellos do partidos xudiciais de Ribadeo, Mondoñedo e Viveiro de sociedades venatorias, destinadas á protección da caza e da pesca. Tiñan por obxecto evitar a esquilma de recursos para a práctica desas actividades deportivas, promovendo a repoboación de especies en montes e ríos. A máis estruturada era a

---

<sup>146</sup> A Ilustrísima Sociedade de Instrución e Beneficencia “*Vivero y su Comarca*” fundárase en Cuba en 1910. Até 1923 desenvolvera un labor de promoción da cultura e do ensino circunscrito ao concello de Viveiro, sufragando os custos de 57 casas para escolas nas 49 parroquias do municipio viveirense. En abril de 1919 fóralle concedida a Cruz de Beneficencia da Primeira Clase, con distintivo branco (Sixirei Paredes, C.: *Asociacionismo Galego no exterior*, Compostela: Xunta de Galicia, 2001; vol. 2 páx. 708-709). Estaba presidida por Justo Taladrid Catá. Na súa revista *Vivero en Cuba* expuñan informacións da sociedade e das seccións por concellos nas que se organizaba, formulando as súas fins: construír escolas en todas as parroquias dos concellos de Viveiro, Oulol, Muras, Riobarba, Xove e Cervo e crear unha escola de Artes e Oficios (*Vivero en Cuba*, nº 6-7 –abril-maio de 1912–).

de Ribadeo, fundada en 1931, que congregaba a unha trintena de socios de clase media-alta (propietarios, industriais, profesionais liberais)<sup>147</sup>.

Do mesmo xeito que as iniciativas culturais de base popular os salóns de recreo propios das clases dirixentes tamén se espallan no período republicano, engadíndose ao xa existente Casino do Valadouro os de Ribadeo (1933) e Viveiro (1935), proxectándose outro no Vicedo.

As organizacións confesionais católicas teñen unha rede estruturada na zona de influencia de Mondoñedo<sup>148</sup>, amparadas no Bispado, máis nas vilas de Ribadeo, Foz e Viveiro.

#### ***b. A cidade de Lugo e a súa área de influencia***

A cidade de Lugo ten un dinamismo propio, mantendo o seu rol referencial para a expansión de movementos e iniciativas societarias na provincia. O simple feito de ser a capital provincial xa sitúa a Lugo coma sé de entidades con presenza e actividade en varios concellos. Este é caso de entidades de carácter corporativista, de agrupación da patronal, sindicatos e partidos políticos.

A enxerga do activismo societario na cidade de Lugo aporta unha ollada sincrética ao momento de transición que toda Galiza está a vivir co advimento da República. Están a confluír e competir dous modelos de organización social: dunha banda, os pousos do período anterior, referenzados nas entidades sociais representativas das elites tradicionais, con preeminente ascendencia da rede de acción do catolicismo social; mentres por outra banda agromara aos poucos no primeiro terzo do século XX e expansiónase a finais dos anos vinte e nos trinta un societarismo urbano que se identifica coa toma de posición na esfera pública de clases medias e subalternas que se organizan no movemento operario, en iniciativas culturais e educativas de base popular e nas sociedades agrarias non confesionais.

Xa que logo, a nómina de sociedades con sé na cidade da Muralla vaise ver condicionada polo choque entre esas dúas concepcións da sociedade, moi mediatizada pola Igrexa e as súas organizacións sociais, mais cunha considerábel expansión da organización sindical – maioritariamente de afiliación socialista– e do labor culturalista ligado a elementos de adscrición republicana e galeguista.

---

<sup>147</sup> AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13044/8.

<sup>148</sup> Exemplo disto era a Xuventude Masculina de Acción Católica de Adelan, en Alfoz, creada en 1935 por catorce mozos e liderada por Avelino Montero Díaz (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13051/37).

A expansión das pautas de comportamento asociativo da cidade de Lugo no seu espazo natural de incidencia non dá coma resultado unha mímese da sociedade lucense do momento nos concellos moito máis ruralizados da súa periferia inmediata, senón que o que viría sendo a zona central da provincia ou a bisbarra de Lugo amosa unha realidade heteroxénea explicábel a través de eixos de influencia. Estes veñen definidos polo grao de proxección da dinámica da capital a menor escala, de tal xeito que hai dous eixos de expansión dese modelo: un deles, conformado polos concellos de Rábade, Begonte, Outeiro, Guntín e O Corgo, que presentan un tecido societario diverso e plural, mais desenvolvido tan só en certos eidos de actividade. O outro, no que se encadrarían Friol, Castroverde, Pol e Castro de Rei, no cal esta incidencia é máis reducida.

Esas diferenzas veñen explicadas por factores tales coma a proximidade coa capital a través das vías de comunicación, a meirande ou menor ruralización de certos espazos e a súa estrutura social. Asemade, isto vese tamén sometido a outro tipo de influencias de carácter persoal resultantes das relacións de procedencia, vecindade ou ascendencia política de liderazgo carismático de persoeiros encadrados en determinadas entidades.

O agrarismo agromara na comarca de Lugo baixo a influencia das dúas principais tendenzas manifestadas na provincia: a Federación Católica Agraria, auspiciada polo Bispado e con sindicatos activos na meirande parte dos concellos da contorna luguesa; e mailas entidades da esquerda, boa parte delas adheridas á Liga Provincial Agraria, con forte imprantación das sociedades da UGT.

Fronte á hexemonía e activismo na zona dos sindicatos ligados á Federación Católica Agraria, as sociedades agrarias da esquerda ficaban baixo a órbita do socialismo, ben afiliadas á FNTT ou ben afíns aos ideais socialistas. Mais tamén agroman outras entidades que fican á marxe da confrontación partidaria e mesmo crean estruturas supramunicipais de agrupación.

Un caso salientábel pola súa singulariedade –que reflicte, asemade, a flexibilidade entre as estruturas políticas e as organizacións agrarias– é a Sociedade Agraria e Republicana de Esquerdas de Begonte, creada en xuño de 1936 para a defensa da República , “*[...] sostener, en lo que de esta sociedad dependa, gobiernos republicanos de izquierda [...]*”, así coma fomentar a cultura e a mellora das condicións dos labregos en xeral, tendo entre os seus obxectivos a adquisición de insumos agrarios, a análise de terras e mellora de cultivos.

Dita Sociedade Agraria tiña seccións específicas: unha paneira social e unha sociedade de gando que pretendía a independencia económica do labrego. Asemade, actuaba coma un

sindicato, procurando traballo aos afiliados e xestionando a realización de obras públicas para empregalos, vixiando tamén o cumprimento da lexislación laboral e social en vigor. Eran socios honoríficos dous destacados militantes da agrupación local de Unión Republicana, mais integraban a sociedade afiliados de varias opcións da esquerda republicana e obreirista<sup>149</sup>.

O sindicalismo operario –inda marcado pola estrutura gremialista herdada da sociedade precapitalista– tiña coma polo de referencia a cidade de Lugo, principalmente ligado ao sector da construción e de servizos. A hexemonía ugetista era abrumadora: o Centro Obreiro, controlado pola central socialista, que expulsara aos afiliados da CNT, contaba con numerosas sociedades de oficios adheridas, algunhas delas xa operantes antes da Segunda República, mais incrementándose e reactivándose o funcionamento de moitas delas logo do 14 de Abril. Logo da proclamación da República, o Centro Obreiro vai desenvolver unha campaña de expansión, constituíndo de xeito sucesivo varias sociedades de oficios e completando a organización de federacións provinciais.

A sección con meirande peso no Centro Obreiro de Lugo era sen dúbida a da construción, sendo a que máis afiliados aportaba –dada a importancia que ese sector tiña para a xeración de emprego na localidade, e mesmo na provincia– e con meirande capacidade reivindicativa e actividade pública: conferencias, mitins,... Os actos do Centro Obreiro polo Primeiro de Maio adoitaban ter unha importante concorrencia, en moitas ocasións continuándose con mitins vespertinos noutras localidades da comarca. Outras localidades onde a UGT ten unha presenza importante son Rábade, Baamonde e Pol.

O anarquismo, pola súa banda, tan só contaba co Sindicato Xeral de Traballadores en Lugo, encadrando a un grupo reducido de anarquistas que foran expulsados do Centro Obreiro. Celebraba xuntanzas semanais e tiña unha dinámica organizativa moito máis horizontal cá UGT, pois non había cargos directivos e en cada xuntanza elexíase un militante para moderar e tomar acta. Partidaria dunha liña sindical non pactista, os elementos anarquistas protagonizaron accións de sabotaxe ao longo do período republicano, se ben é certo que estes feitos non acadaron grande magnitude.

Fronte aos sindicatos de clase, os sindicatos na órbita ideolóxica da dereita católica procuraban dar traballo aos seus asociados sen presentar reivindicacións de clase nin contra o

---

<sup>149</sup> Concretamente, foran nomeados socios de honra os unionistas Eliseo Martul Corral e Bernardino González Freire. Estaban afiliados operarios relacionados co Círculo Obreiro de Baamonde e con entidades veciñais do concello begontino (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13052/41).

capital, de forma que non se implicaron en ningún conflito obreiro. A acción social católica no movemento operario complementábase coa Escola Nocturna Obreira, que se impartía nos locais de Acción Católica.

O asociacionismo cultural transcende timidamente os lindes do concello de Lugo, artellándose iniciativas nas localidades que amosan un meirande dinamismo societario. Xa en 1927 se constituíra en Mosteiro a Sociedade Cultural de Pol e a súa Comarca, á que se engadirán as sociedades infantís de Fraialde e Montecubeiro –proxectos culturais asociados ao labor de mestres de esquerdas– e as entidades que se crean en Outeiro de Rei: o Ateneo e mailo Comité de Mocidade ao Servizo do Municipio de Outeiro de Rei, en certa medida son dúas estruturas dependentes ou que nacen unha da outra<sup>150</sup>.

Fronte á pervivenza das vellas organizacións de proxección cultural e de programación do lecer propias das elites restauracionistas da cidade amurallada, nas que non embargantes xa se infiltraran en certo xeito os sectores da burguesía republicana moderada, a alborada republicana vai fomentar a cristalización de novas sociedades para a organización de actividades culturais e de lecer baseadas noutros postulados, que avogan por unha concepción da cultura non coma mecanismo de distinción e consumo, senón coma instrumento de democratización da sociedade na medida que procuran estender o seu coñecemento e facer partícipes a sectores da sociedade até o de entón marxinados das formas canónicas de expresión cultural.

Así, nos anos trinta xorden novas iniciativas para o espallamento da cultura, mais cun reducido eco entre a sociedade lucense: este é o caso do Instituto da Cultura Galega de Lugo, claramente vencellada ao nacionalismo e relacionada co Seminario de Estudos Galegos de Compostela. Tiña coma finalidade o estudo de toda clase de manifestacións da nosa cultura, sendo ademais condición *sine qua non* para pertencer a ela o coñecemento do noso idioma e a presentación dun traballo de investigación sobre a cultura galega<sup>151</sup>. A finais de 1931 tamén

---

<sup>150</sup> En abril de 1933 fúndase a Sociedade Cultural Ateneo de Outeiro de Rei, coa finalidade de fomentar o progreso e a cultura entre os seus asociados, ubicando o seu local social na Caseta da Báscula en Outeiro. Introducía no seu regulamento incentivos ao activismo cultural, obrigando aos socios a propor unha idea dúas veces ao ano e premiando aos que máis leran. A meirande parte dos socios procedían da vila, mais tamén tiña un grupo de asociados en Robra e Caboi, incluso veciños de Rábade e doutras localidades da provincia estaban adheridos á entidade. En 1935 acada a cifra de 127 socios, dos cales tan só 10 eran mulleres parentes dos socios fundadores (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13048/25).

<sup>151</sup> Proxectaba a formación dun arquivo e dunha biblioteca sobre aspectos da nosa cultura. Nos seus estatutos recollía a vontade de “*contacto con los demás centros galleguistas de dentro y fuera de la Región*” (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13046/07).



xorden novas da tentativa de reorganizar a Peña Pro-Cultura, mais ese proxecto non callou<sup>152</sup>. Unha finalidade semellante é a proxectada por boa parte destes activistas culturais a través da publicación da revista *Yunque*.

Máis ambiciosos eran os proxectos do Ateneo Popular e do Comité de Cooperación Intelectual, e ambos os dous tiveron unha curta vida e unha escasa acollida entre os lucenses. O Ateneo xorde en xullo de 1932 coa convocatoria dunha xuntanza aberta, tendo inicialmente unha boa acollida. O republicanismo implicarase especialmente en dar pulo a esta iniciativa, que constituiría, de ter unha certa proxección e debido ao carácter aberto da súa programación, un importante espazo de sociabilidade política<sup>153</sup>.

A súa actividade reduciríase a acopio de libros para crear unha biblioteca e á realización dun ciclo de conferencias sobre temas de actualidade política que non daría concluído ao entrar a entidade nunha fonda crise que a levaría á desaparición. Non atopara o ambiente favorábel para desenvolver o labor divulgador da cultura que propugnaba.

Do mesmo xeito fracasará o Comité de Cooperación Intelectual, o cal procedía dun movemento universitario a nivel estatal –a *Sociedad de Cooperación Intelectual*– que procuraba a xeración de consciencia cidadá<sup>154</sup>. Promovería actividades moi variadas, dende sesións de cinema de vangarda e concertos até conferencias de persoeiros da cultura española do momento coma Ricardo Gómez de la Serna, García Lorca ou Jiménez de Asúa. Porén, establecería unha cota moi alta aos seus socios –5 pesetas mensuais, 2’5 para obreiros

---

<sup>152</sup> O grupo promotor estaba conformado por Francisco López Lamas –activista cultural vencellado ao republicanismo de esquerda que tivo relación coa revista *Yunque*–, Antonio Acuña Ocaña, Emilio López Marey, Luciano e Joaquín Iglesias Muñoz –tipógrafos e militantes socialistas– (*El Progreso*, 25-12-1931). A Peña era unha sociedade recreativa e instrutiva fundada en 1927 que organizaba bailes e concertos, ademais de xuntar unha biblioteca de obras científicas, propóndose impartir aulas de ensinanza. Entre os seus promotores estaban elementos de filiación republicana e galeguista coma os irmáns Salvador e Desiderio Fole Sánchez, Antonio Fernández Márquez, Valentín Roldán ou Álvaro Gil Varela (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13042/10).

<sup>153</sup> A presenza de militantes das organizacións republicanas da esquerda e do socialismo é maioritaria dende un comezo no desenvolvemento deste proxecto. A comisión organizadora estaba formada por Enrique Gómez Giménez, Ánxel Fole, Francisco López Lamas, Perfecto Abelairas, Avelino López Otero, José Bourio, Ángel Balboa, Antonio Núñez, Joaquín Iglesias, José García, Manuel Fernández Márquez e Germán Lastra. Facían parte da comisión de propaganda José Tella, Carlos Arias, Lucio Ibáñez, José Ramos, Teolindo Corredoira, Juan Marey, Domingo Pérez e Dositeo Fernández Díaz (*El Progreso*, 15-7-1932). Malia o seu carácter plural, tamén terían unha importante presenza na Xunta Directiva (*vid. TÁBOA*).

<sup>154</sup> Entre os asinantes do manifesto presentado publicamente por esta sociedade aparecen moitos nomes coincidentes cos propulsores doutras iniciativas arriba expostas: Juan Morros, Rodríguez Labajo, eloy Maquieira, Juan Antonio Correa Calderón, Luís Vázquez Fernández Pimentel, Manuel Fernández Márquez, Germán Alonso, Estanislao Iglesia, Ramón Martínez, José Luís Asián, Enrique Ramos, José Otero, Purificación de Cora Sabater, Gonzalo Trelles Anziola, Juan Álvarez, Inocencio Fraga Losada (*El Progreso*, 9-9-1932).

e estudantes— e apenas seis meses despois da súa constitución xa facía público o nulo éxito desas programacións, esmorecendo progresivamente até a súa desaparición da escena pública<sup>155</sup>.

En setembro de 1935 comeza a fraguarse o Centro de Iniciativas e Turismo (CIT), entidade recreativa que contaría coa acollida dun nutrido e plural grupo de lucenses, que artellaría a súa actividade en sete comisións —praia, parques de recreo, excursións, turismo, propaganda, festas e melloras locais— para o desenvolvemento das súas fins:

*“[...] fomentar el turismo en beneficio de Lugo, propagar las bellezas naturales de la provincia; organizar dentro de este Centro la sección de deportes fluviales y otra dedicada a proporcionar a los asociados recreos y festivos; organizar excursiones colectivas en beneficio de sus asociados; gestionar la realización de obras beneficiosas para la población; organización de las fiestas patronales u otros festivos que beneficien a la ciudad”*<sup>156</sup>.

Era preciso ser nado en Lugo ou levar cinco anos vivindo na cidade para ser admitido coma socio, contemplándose a posibilidade de ter socios individuais e colectivos. Organizarán excursións e abrirán unha subscrición popular para dotar a Lugo dunha praia fluvial. Nos primeiros meses recibirá a adhesión de numerosos socios<sup>157</sup>.

A este abano de colectivos engádense as actividades —excursións, conferencias— das organizacións de estudantes que operaban no Concello de Lugo: a Asociación de Estudantes de Lugo e maila Asociación Profesional de Estudantes do Maxisterio Primario de Lugo. Estas son un exemplo de participación en pé de igualdade de homes e mulleres, tanto nas directivas coma na realización de actos públicos coma ponentes<sup>158</sup>.

As organizacións do catolicismo social representan unha dimensión cuantitativa e cualitativamente importante do tecido societario lucense do momento, tanto pola súa

---

<sup>155</sup> “hasta este instante es triste declarar que ha tenido que luchar con una franca apatía local, que ha podido vencerse, por el entusiasmo, que por el logro de su obra han puesto los organizadores” (*El Progreso*, 19-3-1933)

<sup>156</sup> AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13052/2.

<sup>157</sup> A finais de novembro de 1935 contaba xa con arredor de 120 socios (*El Progreso*, 27-11-1935).

<sup>158</sup> No caso dos estudantes de Maxisterio, isto debíase á alta proporción de mozas que facían estudos de mestra e á reforma republicana das Escolas Normais que as faría mixtas, o cal que mesmo fosen ampla maioría nas directivas da asociación (AHPL, Fondo Gobierno Civil, expte. 13046/15). Asemade, era frecuente ver a mozas impartindo conferencias organizadas por estas asociacións (*El Progreso*, 26-11-1932, 11-2-1933).

imprantación coma polo activismo amosado. Parte delas xa foran constituídas con anterioridade, creándose en período republicano novas sociedades até duplicar a súa representatividade.

Dunha banda, a Unión Diocesana de Acción Católica, organización destinada ao apostolado social artellada polo Bispado. A Xuventude de Acción Católica era a sección con meirande actividade, programando círculos de estudos –ciclos de sesións con carácter formativo para a vida cotiá e o exercizo dun modelo católico de cidadanía, nas que participaban cargos da xerarquía eclesiástica–, actos de afirmación católica, celebracións de datas de significación relixiosa –*Corpus*, Inmaculada Concepción–, veladas teatrais, .... Tiña constituída unha Escola Nocturna Obreira ao abeiro da cal se realizaban moitos destes actos<sup>159</sup>.

Teñen tamén relevancia as sociedades creadas para sufragar o culto a determinadas advocacións. Este é o caso da Asociación de Devotos de San Roque ou a Xuventude Antonianal na capital luguesa, que se adican fundamentalmente á catequese, a programación de actos relixiosos e de carácter benéfico<sup>160</sup>.

As entidades de carácter benéfico nacen ao abeiro das elites tradicionais, fomentadas polo labor propagandista católico e polas arelas de recoñecemento social deses grupos sociais, destacando en canto á cantidade de persoas e o volume de axudas económicas mobilizado sociedades coma a Fundación Estévez, a Asociación de Asistencia Social, a Fundación Benéfica de Castroverde ou a asociación “*Escuela de Madres*” e o seu anexo “*La Gota de Leche*”. Esta última, en concreto, impulsada por mulleres das familias das elites tradicionais, tiña por obxecto “*dirigir la crianza fisiológica de los niños de pecho inscriptos en su Registro, y la educación médica de las madres*”, mediante a instrución ás nais en hixiene infantil, subministro de leites e fariñas, visitas domiciliarias, etc<sup>161</sup>.

---

<sup>159</sup> Ademais dos actos de comezo e fin de curso, eran frecuentes as veladas musicais e teatrais na devandita Escola. Un alumno desta, Hortas, participará na peregrinaxe organizada pola Juventud Católica de España a Roma en 1934 (*El Progreso*, 9-3-1934).

<sup>160</sup> A Xuventude Antoniana, colectivo relixioso formado por mozos fieis da parroquia de Santo Antonio, facía obras de caridade coma repartir roupa entre nenos pobres, aos que se preocupaba aleccionar na fe católica (*La Voz de la Verdad*, 10-6-1931).

<sup>161</sup> Para isto contaban cun Padroado Técnico –composto por médicos e profesionais da sanidade– e outro administrativo. Entre a súa directiva óllanse apelidos vencellados ao catolicismo social e político (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Asociaciones, expte. 13047/29).

### **c. Vilas e comarcas**

As principais vilas en canto a relevancia económica e administrativa –cabeceras de partidos xudiciais, emprazamentos de industrias ou capitalidades de concellos que tiñan xerado un movemento comercial de certa entidade ao seu redor– tamén funcionarán, en meirande ou menor medida, coma núcleos de expansión societaria.

Cómpre diferenzar dous niveis de desenvolvemento deste comportamento social: dunha banda, espazos nos que o dinamismo da vida vilega é meirande e acadou grande proxección o núcleo urbano da vila na expansión do asociacionismo de todo tipo (Vilalba, Monforte, Chantada, Mondoñedo); mentres, por outra banda, hai espazos que se corresponden con comarcas cun carácter máis agrario, sen un centro de referencia claro coma nó societario, nas que o artellamento do asociacionismo ten base parroquial, non necesariamente conectado por riba dese eido xeográfico –característica esta inherente ás zonas rurais: comarcas da Montaña e Sarria–.

Céntrase a presente análise, por consideralas abondo representativas da dinámica de participación e do nivel de imprantación do tecido asociativo na capital chairega, o Partido Xudicial de Chantada e o Val de Lemos.

#### **Vilalba**

Unha das vilas que amosa un meirande dinamismo societario, cunha sociedade civil plural e ben artellada, con características semellantes ás do mundo urbano, é Vilalba. Na capital da Terra Cha había un tecido asociativo cultural e instrutivo, no que destaca o desenvolvemento de sociedades deportivas e de lecer; pluralidade de sociedades agrarias e representación con comités locais constituídos das principais organizacións políticas do sistema de partidos republicano, se ben cunha certa hexemonía das organizacións de centro e de dereita.

En canto ás organizacións agrarias, priman as sociedades católicas e impulsadas por elementos dereitistas, incardinadas na Sociedade de Labregos Comarcal, que en xuño de 1936 establece contactos coa Federación de Labregos de Quintela para conformar unha federación provincial, nunha asemblea multitudinaria no Teatro Vilalbés. Malia a hexemonía dereitista, existe unha boa imprantación de sociedades de *Trabajadores de la Tierra* ou adheridas á UGT a nivel parroquial. Aprézase neste caso unha subsidiariedade da estrutura do partido socialista, que até chega a compartir locais e directiva coas sociedades agrarias. Este é o caso das

sociedades de San Simón da Costa e *La Unión* de Vilapedre en Vilalba, da Feira do Monte en Cospeito, Baamonde en Begonte, Guitiriz en Trasparga ou Gontán en Abadín.

A Sociedade Agraria de Xermade e a Alianza de Agricultores de Abadín están conformadas tamén por elementos da esquerda local. Esta última, fundada en marzo de 1932, alentada por Ángel Verdes Saavedra –logo alcalde– e por máis de trinta labregos vencellados ao orguismo, contaba cunha sección de Seguros de Gandos e compra-venda –inda que esta non funcionaría mentres non houber un cento de socios–. Prohibía a afiliación a militares, autoridades, policía, delincuentes, tolos e tratantes de gandos para matadoiros<sup>162</sup>.

Os sindicatos operarios, pola súa banda, teñen un certo arraigo nos núcleos de Guitiriz, Baamonde e Vilalba. Na cabeceira comarcal organízanse en 1930 os dous principais sindicatos: o socialista e mailo católico que crea unha sociedade de socorros mutuos e de instrución<sup>163</sup>.

Un terceiro eido de asociación voluntaria en destaque na Terra Cha é o cultural, recreativo e instrutivo, cunha meirande dimensión na cabeceira comarcal, onde funciona coma entidade dinamizadora da cultura o Ateneo Cultural, sociedade creada por iniciativa de varios socios do Casino a raíz da apertura do Instituto Elemental de Vilalba, edificio onde tería a súa sé esa sociedade cultural. A súa finalidade era a de estender a formación cultural ás clases populares, admitindo socios tanto homes coma mulleres en pé de igualdade dende os dez anos<sup>164</sup>.

---

<sup>162</sup> Establecía bastantes garantías nos seus estatutos para garantir a participación igualitaria dos seus socios e o secreto do voto, así coma un artigo (57) que é reflexo fiel do nivel de burocratización e de mimetismo do mundo da política que vivía a entidade: *“Los presidentes de la Junta general y directiva y su secretario se adaptarán en lo posible, en cuanto a la forma de sus actuaciones, a la que se observa en los ayuntamientos por los alcaldes y secretarios respectivamente, sin que sea necesario seguir este precepto de un modo absoluto”*. En caso de disolución os fondos que quedasen serían entregados ao mestre para a creación dunha Biblioteca Popular no concello (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13046/16). Esta sociedade, que tamén se facía nomear Sociedade Agrícola Gandeira de Cabaneiro, xuntábase cada mes e adoitaba organizar mitins de divulgación de prácticas agrarias coa participación de técnicos en enxeñaría agrónoma (*El Progreso*, 23-6-1934).

<sup>163</sup> Encargábase de subministrar atención médica e produtos farmacéuticos aos socios enfermos, xestionando as indemnizacións por accidentes de traballo. Tiña o seu enderezo social no número 1 da Praza de San Xoán. Aos sete meses de constituírse o número de socios xa ascendía a setenta e sete (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13043/28).

<sup>164</sup> Nunha entrevista na prensa, o seu presidente, o alto cargo xudicial Sebastián Martínez-Risco Macías, expresaba as fins do Ateneo: *“[...]dotar a Villalba de un medio autónomo de condensar y fomentar su cultura propia, en cuyo sentido aspiraba y aspira a infundirse a sí mismo vida independiente”*, respostando a unha inquedanza popular xa reflectida na creación de escolas parroquiais financiadas por emigrantes procedentes do municipio –*“Villalba es un pueblo extraordinariamente atento a su desarrollo profesional”*– (*El Progreso*, 16-5-1935).

Organizaba unha biblioteca que se nutriu de libros cedidos polos socios, desenvolvendo ademais unha ampla programación, cun campionato de xadrez e conferencias sobre temáticas variadas, dende temas xurídicos até estudos sobre a literatura galega ou de carácter histórico impartidas por profesores do Instituto e profesionais liberais radicados na localidade. No labor de extensión popular da cultura ofertou axudas económicas aos alumnos do Instituto e estableceu cotas especiais para operarios<sup>165</sup>.

Integraba no seu seo a persoeiros das clases medias locais de diversa ideoloxía, dende destacados membros da dereita até republicanos de centro e esquerda e galeguistas. Malia a súa tardía constitución, en marzo de 1935, en tan só dous meses acadou o cento de socios.

Asemade, a vila chairega tamén contaba dende 1919 cun Casino, entidade que colaboraba con outras iniciativas culturais, mesmo tentando crear unha Liga de Amigos que se responsabilizase da organización das festas patronais<sup>166</sup>.

Outra iniciativa cultural destacada foi a emprendida polos veciños da parroquia vilalbesa de San Estevo e Árbol na primavera de 1936. Crearon dúas entidades de carácter cultural e recreativo, unha cunha dimensión comarcal –integrando, pois, socios de fora da parroquia e do concello de Vilalba–, e posteriormente outra de carácter parroquial. Así, a comezos de abril fúndase a iniciativa dun grupo promotor de vinte e sete persoas o Centro Cultural e Recreativo de Árbol e da súa Comarca, con sé na parroquia vilalbesa, na casa do socio Pedro Lamela. O traballo a desenvolver artellábase en tres comisións que atenderían a biblioteca, as actividades e recreo e o labor propagandístico. Establecíanse unhas cotas bastante altas e unhas normas de comportamento exquisitas, marcando o seu carácter apolítico e aconfesional. Asinan a acta fundacional noventa persoas, que doan un total de 238 pesetas para os gastos de creación da entidade<sup>167</sup>.

Dous meses despois de crearse o Centro Cultural e Recreativo comarcal, trinta e dous socios –boa parte deles tamén fundadores do Centro– fundan o Ateneo Cultural de Árbol, cuns

---

<sup>165</sup> AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13055/15.

<sup>166</sup> *El Progreso*, 30-8-1935.

<sup>167</sup> Procuraba o Centro Cultural comarcal de Árbol “[...] cultivar y fomentar la cultura de sus asociados y además proporcionarles distracciones y juegos morales y lícitos [...]”, a creación dunha biblioteca e a adquisición de xornais e revistas, así coma a realización de conferencias de divulgación científica, literaria e artística “[...] en las que se tome la debida importancia a los temas de Galicia [...]”, excursións, festas e bailes. Ficaba establecido coma un punto inamovíbel dos estatutos que a sé social non se podía afastar máis dun quilómetro do punto central da parroquia de Árbol (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13052/20).

estatutos idénticos e cunha aportación inicial dos socios de 270'50 pesetas, que viría sendo a sección local do Ateneo<sup>168</sup>.

O Círculo Obreiro de Baamonde era unha entidade cultural e recreativa cunha sección de cultura e outra de deportes que tiña o seu local social na casa do Fondín, no patio exterior da Estación do camiño de ferro. Inda que tiña vocación de organización de masas que integrase a traballadores de todas as tendenzas políticas, parte dos seus vinte e catro socios fundadores procedían da Agrupación Socialista Agraria da localidade, o que evidencia unha estratexia de creación de espazos de sociabilidade política para os traballadores por parte da militancia socialista, en troques da creación dun sindicato<sup>169</sup>.

As entidades de carácter instrutivo acadan certa relevancia no eido rural e máis nos concellos da contorna, habendo entidades mixtas agrarias e instrutivas, coma “*La Unión*” de Vilapedre, o Centro Instrutivo de Guitiriz e mesmo o labor promotor da creación de escolas desenvolvido por sociedades de emigrados ou por estas entidades radicadas nas parroquias da comarca en relación directa con aquelas. Tiñan unha importante imprantación na comarca. Destaca o labor da Liga Santaballese –fundada en 1908– para o concello de Vilalba, a Sociedade de Beneficencia, Instrución e Recreo “*Naturales de Roupas*” e a Sociedade Instrutiva e Recreativa “*El Progreso de Lousada*” en Xermade ou a Sociedade de Instrución de Veciños de Baroncelle en Abadín. Estas foran fundadas todas en período anterior á República e formaran delegacións no estranxeiro con participación de veciños emigrados. Tiñan coma finalidade a construción dunha escola para a parroquia na que se desenvolvese un programa docente relixioso, cunha biblioteca e vivenda para os mestres ou mestrás, que en ocasións poderían incluír outro tipo de servizos de formación cultural á comunidade, funcionando coma centro social das sociedades correspondentes<sup>170</sup>.

---

<sup>168</sup> Todo indica que se trata dunha sección local do Centro e non dunha escisión, posto que as persoas coincidentes de entre os seus socios foran os que promoveran a listaxe para a directiva que gañara por unha estreita marxe na asemblea fundacional do devandito Centro (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, exptes. 13052/20 e 13052/37).

<sup>169</sup> No seu regulamento indicaba que “*Queda terminantemente prohibido que, bajo ningún pretexto ni motivo, se susciten discusiones de carácter político ni doctrinal en el domicilio social; esta sociedad pretende albergar en su seno a todos los vecinos de buena voluntad y de ninguna manera dar cabida en él a banderías políticas ni doctrinales*”. Non embargantes, o seu presidente será o tamén presidente da agrupación socialista, Rogelio Solarat Rabadán. A sección deportiva organizaba unha equipa de fútbol e excursións. En caso de disolución os seus fondos irían destinados a material para a escola nacional de Baamonde (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13051/21).

<sup>170</sup> Os *Naturales de Roupas* definían mesmo onde se debía ubicar a escola no barrio da Tallaría de Abaixo, entre a volta da Fraga e a Calousada, nun edificio propiedade da sociedade con carácter polivalente para atender as actividades das seccións de música, declamación, literatura, ciencia, artes,

É ilustrativa do proceder das sociedades instrutivas ás que daban pulo colectivos de emigrados a Sociedade de Instrución de Veciños de Baroncelle. Nace en maio de 1929 coa finalidade de edificar unha casa-escola para a parroquia que sería xestionada pola entidade mais coa vontade de que toda a parroquia se beneficiase da mesma e conservase a súa propiedade en caso de disolverse a entidade, coa condición de que se destinase a funcións educativas. O caderno no que se expón o regulamento da sociedade abre cunha declaración de principios por parte da comisión organizadora:

*"Siendo la instrucción primaria la base fundamental de la educación del hombre, y esta la principal fuente de riqueza de los pueblos, nosotros que vemos el abandono en que la enseñanza se encuentra en nuestra querida parroquia, que no cuenta con una escuela donde poder mandar nuestros pequeñuelos, y que estos vayan en los rigurosos días de invierno a las más próximas es casi imposible, por estar muy distanciadas; hemos pensado en solicitar de los poderes públicos, la creación de una escuela mixta y en edificar una casa que reúna todas las comodidades posibles, para el Maestro y sus alumnos, y por eso acudimos a todos los vecinos de Baroncelle para que nos presten su apoyo moral y económico, para ver realizados nuestros buenos deseos, muy particularmente acudimos a los hijos de Baroncelle que en América trabajan, recordando con cariño da terra meiga, pues ellos mejor que nadie saben lo triste que es estar lejos del hogar y no poder escribir por no saber a sus padres y a sus madres; ayudemos todos a esta buena obra y pronto veremos un Baroncelle nuevo que todos sabrán agradecernos.*

*Baroncelle, enero de 1929. La Comisión"* <sup>171</sup>

Contemplábase a posibilidade de que esta sociedade tivera carácter agrario, mais sen fin política ningunha, no caso de que a maioría dos seus socios o decidisen.

O Centro Instrutivo de Guitiriz era unha sociedade recreativa, cultural e de promoción da ensinanza de carácter elitista que puña especial coidado na selección dos seus socios, establecendo unhas cotas mensuais elevadas e unhas pautas de conduta a cumprir para integrarse no mesmo<sup>172</sup>. Fora fundado no comezo dos anos vinte e estaba conformado por

---

"esports" e beneficencia. Unha vez construído o edificio equiparíase o local e construíríase unha capela próxima para trasladar os santos da capela de San Estevo da Hermida (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13041/10). "El Progreso de Lousada", pola súa banda, procuraba a creación dunha escola no barrio do Pazo da referida parroquia, promovendo ensinanza e libros de balde para os socios e fillos dos socios, cun programa docente que incluía no currículo a historia sagrada, catecismo e relixión (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13036/19).

<sup>171</sup> AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13043/5.

<sup>172</sup> No artigo primeiro dos seus Estatutos establecía coma unha das fins "[...] perseguir la blasfemia, denunciando ante los agentes de la autoridad a aquellos individuos que por sus actos o palabras ofendan a la moral o desdigan de la cultura y buenos costumbres", logo no artigo 5 indicaba as premisas para ser



persoas de orde que fomentaron a partir deste a creación da Unión Cidadá de Guitiriz en abril de 1933, entidade que actuaba coma unha especie de comisión de xestión de intereses locais para a mellora da vila e que aglutinaba no seu seo a grupos sociais adscritos ideoloxicamente a posicións de centro e dereita.

O asociacionismo deportivo acadou especial relevancia na comarca, sendo varias as parroquias nas que se crean sociedades deportivas ou mixtas cunha sección deportiva que celebran encontros entre si e con clubs doutras partes do país. Estes clubs eran polo xeral promovidos ben por prohombres locais de grupos de interese económico ou ben por entidades de emigrados e de carácter veciñal. A súa actividade estaba focalizada ao fútbol, se ben a maioría se orientaban á práctica de todo tipo de deportes por parte dos seus socios ou á proxección da cultura en xeral. A primeira sociedade deportiva que se rexistra na comarca é o *Juventud Sporting-Club* de Lanzós, fundado en 1928 por elementos de filiación dereitista, que tiña a súa sé no local da entidade “Progreso de Lanzós”. Era un grupo de afeizoados ao fútbol que ademais tiña inquiredanzas culturais e instrutivas<sup>173</sup>. Xa en período republicano, constitúense o Racing Club Vilalbés, o Club Deportivo Santaballés<sup>174</sup> e o *Afición Club* Rouparés –vencellado á sociedade *Naturales de Roupár*– e maila equipa de fútbol do Círculo Obreiro de Baamonde.

Outras entidades cunha incidencia reseñábel na época eran a Unión Comercial de Vilalba –sociedade de carácter tradicional que aglutinaba ao empresariado da vila, en estreita relación co Casino– e entidades veciñais concebidas para a defensa dos intereses dunha parroquia ou para unha fin moi determinada, coma a Agrupación Veciñal de Repoboación Forestal de Pacios en Begonte, que lideraba o industrial e labrego Vicente Díaz Campello. Esta sociedade agrupaba a preto de corenta labregos da parroquia cunha aprezábel sensibilidade ambientalista:

---

socio: “Podrán ser socios todos los que tengan quince años cumplidos, sean de conducta acrisolada y no de carácter pendenciero” (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13039/21).

<sup>173</sup> O seu primeiro presidente, Eduardo Cillero Ferreiro, expón un discurso na sesión constitutiva no que “hace un llamamiento a los jóvenes para que den una vez más su prueba de amor a la aldea que fue su cuna[...] ideal de ver en esta aldea brillar la cultura por que sólo así los pueblos pueden ser grandes teniendo como divisa la Patria, la Religión y el hogar[...] sólo se puede ser grandes cultivando la inteligencia y con fe en la patria y en la familia[...]” (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13042/28).

<sup>174</sup> Este clube, fundado por elementos de centro e dereitas en xaneiro de 1933, un ano despois xa tiña noventa e catro socios que se declaraban amantes do fútbol, a cultura e a instrución (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13048/19).

*"[...] objeto repoblar con las especies que se producen en el país los rasos y calveros de los montes de aprovechamiento [...] fomentando el amor al árbol estimulando las plantaciones hasta constituir una masa arbórea que además de la riqueza que social y particularmente representa una zona bien repoblada tenga los influjos climáticos que al arbolado le están reconocidos bien para favorecer la lluvia, contener las inundaciones, conservar y encauzar las aguas pluviales y ofrecer en fin sombra y abrigo al labrador y lugar de [...] y descansar en caso necesario para los animales, repoblación de que se halla tan necesitada esta comarca municipal en la que la falta de plantación y las talas despiadadas llevadas a efecto para corta de[...] han dejado una superficie completamente desnuda de masa arbórea."*<sup>175</sup>

### **Zona sur da provincia: o Val de Lemos**

A zona sur da provincia ten o seu centro referencial na vila de Monforte, cun tecido societario de carácter urbano moi dimensionado e consolidado que –a diferenza doutros espazos coma o da zona central da provincia– ten unha capacidade de irradiación moi grande cara aos concellos do redor. Trátase dunha ampla comarca que engloba os partidos xudiciais de Monforte e Quiroga na que se diferenzan tres niveis de artellamento da sociedade civil: a dinámica da vila cabeceira de comarca, cunha rede asociativa extensa e plural, un segundo nivel constituído pola área de influencia desa vila, na que se atopan concellos coma Sober, Ribas de Sil e –en menor medida– Quiroga; e o resto de concellos que conforman un espazo moito máis rural onde se espallan sociedades de carácter agrario que medran parroquia a parroquia e que teñen relación principal con outras cabeceiras de comarca. Isto ocorre en certo xeito co Saviñao e Pantón a respecto de Chantada e con Bóveda, Póboa de Brollón e O Courel a respecto do Incio e Sarria.

Un eido de participación asociativa que sobrancea na zona sur da provincia é o sindicalismo, na súa verquente operaria nas áreas de meirande desenvolvemento industrial – Monforte, Sober, Ribas de Sil, Quiroga– e de carácter agrario de xeito xeralizado.

O dinamismo industrial e operario de Monforte reproduce un variopinto movemento obreiro con sociedades de traballadores de distintas inspiracións ideolóxicas, dende as correspondentes ao entramado social católico até as adheridas á UGT ou á CNT. De todos os

---

<sup>175</sup> Facían fincapé no aproveitamento forestal do monte ao consideraren a especie arbórea a máis produtiva do sector agrario, mesmo pondo en consideración a posibilidade de seren empregadas as masas arbóreas coma refuxio en caso de ataque aéreo. Malia ser unha entidade apolítica, si tiña vontade de intervención nas institucións, procurando do Concello a cesión de terreos para forestar. En caso de disolución destinaba os fondos restantes á promoción de edificios para escolas ou adquisición de material escolar. (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13051/31).

xeitos, o socialismo era hexemónico en época republicana, ao controlar os sindicatos de oficios vencellados ao camiño de ferro –sector máis dinámico do obreirismo monfortino– e a Asociación Comarcal de Obreiros e Empregados, malia seren desprazados pola central anarquista do sindicato mineiro do Freixo.

No Centro Obreiro confluían todas as sociedades da UGT, tendo organizadas baixo o seu seo varas entidades de oficios herdeiras das vellas agrupacións gremiais entre as que destaca a Zona Terceira do Sindicato Nacional Ferroviario (SNF), a Sociedade de Carga e Descarga do Ferrocarril do Norte, a Asociación de Mestres do Partido Xudicial e as seccións de gardas municipais e da edificación. Monforte era a sé da Zona Terceira do SNF, zona que comprendía as principais liñas férreas galegas até a súa conexión coa meseta por Astorga, Villablino e Zamora; tendo ademais un Consello Local Obreiro organizado alí. Este vese reforzado coa absorción da Zona Xª da vella Asociación de Empregados do Ferrocarril do Norte<sup>176</sup>. Tamén funcionaban en período republicano o Sindicato Católico Ferroviario e maila Sociedade de Seguros Mutuos Ferroviarios “*La Luz*” de Bascós<sup>177</sup>.

A capacidade organizativa do movemento obreiro no resto da comarca resposta ao ímpeto da UGT na conformación de sociedades obreiras na área de influencia da cabeceira, vencellado á existencia de actividade industrial ou ben a núcleos de traballadores nas vilas. Sober é o municipio onde se mimetiza máis facilmente a dimensión das organizacións da clase operaria monfortina, chegando a se crear unha Casa do Pobo na que se concentraban os traballadores da localidade.

En Quiroga e Ribas de Sil, debido ao menor continxente operario alí concentrado, as organizacións operarias adoptan a fórmula de sociedades mixtas entre agrarias e obreiras ou agrupacións parroquiais socialistas e sindicato, como é o caso do Sindicato Labrego e de Oficios Varios de Soldón de Bendollo (Quiroga) ou a Agrupación Socialista e de Oficios Varios “*La Fraternidad y El Trabajo*” de San Clodio de Ribas de Sil.

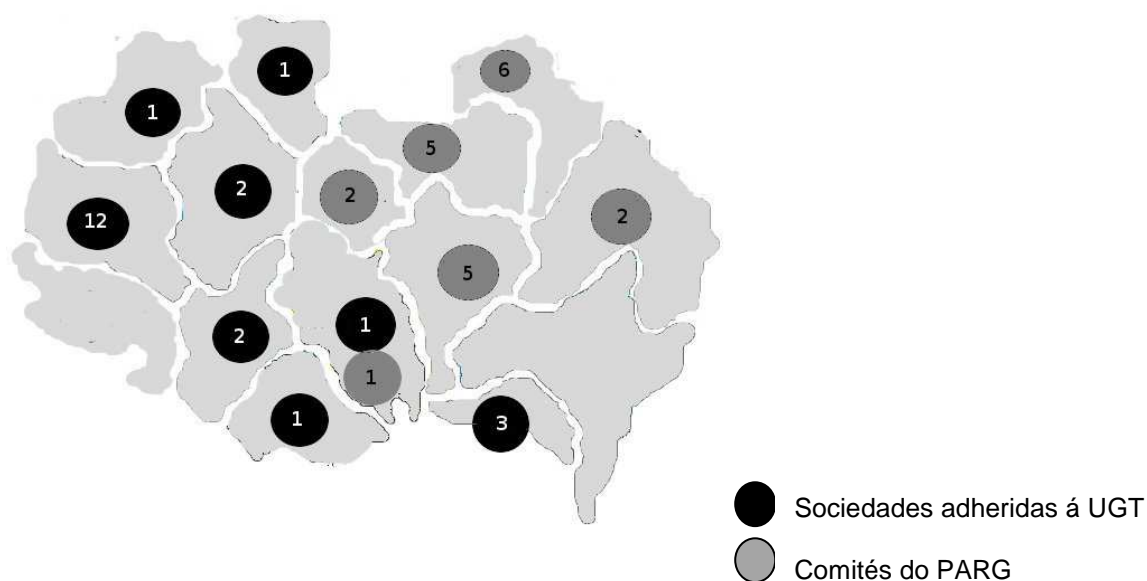
---

<sup>176</sup> Este sindicato, que era a delegación galega dun sindicato estatal fundado en 1888 e con sé legal en Madrid, atopa na altura de 1929 problemas burocráticos para funcionar en Monforte pola dependencia da capital estatal, o que forza unha constitución na vila do Cabe. De feito, boa parte dos seus directivos eran de coñecida militancia socialista e logo integráranse no SNF cando este se constituía tan só un mes despois de facelo a Zona 10ª da Asociación de Empregados do Ferrocarril do Norte (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, exptes. 13043/8 e 13043/9).

<sup>177</sup> Esta mutualidade, fundada en 1924 pola práctica totalidade do persoal de tracción do depósito de máquinas e os axentes do almacén auxiliar da Compañía Ferroviaria do Noroeste, chega a ter en período republicano 548 socios e un capital social acumulado de 51894'17 pesetas á altura de marzo de 1936 (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13051/36).

É o agrarismo o movemento de masas que meirande imprantación acada na zona sur da provincia, artellándose sociedades de catro tipos, segundo a incidencia de espazos de dinamización societaria colindantes: dunha banda, as sociedades agrarias afectas á UGT, presentes en todas as localidades da comarca a excepción da Póboa de Brollón e O Courel; por outra banda, os comités parroquiais do PARG, con especial arraigo na zona máis septentrional da comarca, conformando unha área de influencia arredor da Póboa de Brollón que se espalla até O Incio, Samos, Bóveda, O Courel, Quiroga e Monforte. Un terceiro tipo de sociedades son as que están federadas na Liga Provincial Agraria, correspondentes ao eido de influencia de Chantada: O Saviñao e Pantón, con ramificacións na zona de Quiroga. Un cuarto e moito menos representativo grupo de sociedades agrarias é o católico, con sindicatos parroquiais conectados por medio dunha federación comarcal.

**Mapa 2. Distribución territorial das sociedades agrarias de republicanas e de esquerda na zona sur da provincia de Lugo (1931-1936).**



**Fonte: elaboración propia a partir dos datos do AHPL**

A inmensa maioría das sociedades agrarias actúantes na zona sur da provincia foran constituídas xa en período republicano, representando os primeiros meses de 1932 unha efervescencia societaria inusitada. Aquelas cunha dinámica máis consolidada eran as afiliadas ao PARG, tendo unha hexemonía case monolítica nos concellos do Courel, Bóveda e Póboa de Brollón. Artelladas en comités parroquiais ou que integraban a varias parroquias, cubrían todo o territorio deses concellos e aglutinaban a un número importante de afiliados. O activismo e a

sociabilidade dos seus principais líderes, os oriúndos da zona Amador Rodríguez Guerra e Manuel Rodríguez Valcárcel, facilitou o labor proselitista do PARG e o achegamento de líderes agrarios parroquiais. O comité brollonense da Veiga é a sociedade agraria cunha meirande importancia na zona, cun número importante de afiliados e uns altos beneficios da súa actividade mutual<sup>178</sup>.

Os comités do PARG, ademais da súa actividade agraria, teñen unha proxección política no eido local alí onde se instalan, chegando a monopolizar a vida municipal no concello da Póboa de Brollón, onde hai un comité local que integra a todas as sociedades agrarias, e mesmo se organiza un comité de mocidades do partido, rivalizando coa rede agraria dirixida por Antonio Díaz Gallego (PRR) pola representatividade dos veciños da localidade<sup>179</sup>.

Un terceiro eido de actividade asociativa reseñábel no val do Lemos é a cultural, instrutiva e deportiva. De novo, a área de influencia da cabeceira comarcal amosa uns parámetros de variedade e dinamismo societario moito meirande que o resto. Logo da experiencia do Liceo Artístico e máis do Casino Tertulia, entidades xurdidas a finais do século XIX na vila do Cabe e con existencia até ben entrados os anos vinte, recollen o testemuño do labor cultural e recreativo orientado ás clases medias o Casino Monfortino, nome que adopta dende 1932 o Casino Tertulia, e maila Agrupación Artística Musical, tratándose en ambos casos de sociedades que existen xa antes do período republicano. Este dinamismo completábase con entidades de carácter deportivo, xurdindo así o Lemos Club –nome que adopta en 1924 o Athletic F.C. Monforte<sup>180</sup>– e maila Sociedade Protectora de Caza e Pesca en período republicano.

Noutras vilas da comarca xa existían antes do 14 de Abril sociedades recreativas e culturais consolidadas. Este é o caso de “*La Alianza*” de Ribas de Sil, o Unión Club en Bóveda, a Agrupación Artística de Sober ou o Casino de Quiroga. Coa chegada da República, estas sociedades espalláronse polos núcleos agrarios, fundándose sociedades de carácter parroquial ou destinadas á promoción da cultura entre as clases populares, coma a “*Unión del Cabe*” en Canabal, a Sociedade Cultural, de Defensa e Recreo de Belesar ou a Sociedade Cultural

---

<sup>178</sup> Este comité acumula, ao pé de 1933, uns beneficios de 196’40 ptas. no balanço de 1932, superavit que mantén (140’40 ptas.) ao ano seguinte (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13045/41)

<sup>179</sup> Proba deste enfrontamento polo liderazgo local é a disputa pola autoría das xestións para amañar o camiño de Póboa de Brollón a Porteciña (*El Progreso*, 26-3-1933). A organización de mocidade do PARG na Póboa de Brollón estaba liderada polo xornalista Antonio Domínguez Casais e contaba cun número considerábel de mozos afiliados que organizaran un coro galego (*idem*, 7-1-1932).

<sup>180</sup> AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13041/4.

Recreativa Artesá de Ribas de Sil. Cómpre destacar estas dúas últimas polo novidoso dos seus proxectos de acción cultural: a sociedade de Belesar por ser unha entidade con carácter mixto veciñal-cultural-recreativo e pola implicación de mulleres en igualdade de dereitos cos homes xa dende a súa constitución<sup>181</sup>, e a sociedade artesá de San Clodio por desenvolver un proxecto que ía destinado á formación cultural da clase traballadora, no cal se implicarían elementos obreiristas e socialistas da localidade, malia ser unha entidade declaradamente apolítica e aconfesional<sup>182</sup>.

### ***Partido Xudicial de Chantada***

A vila de Chantada era outro polo de expansión e apertura das novas xeracións cara á instrución, a cultura e o gosto pola modernidade que prolifera no primeiro terzo do século XX. Mais neste caso este proceso fica reducido ás esferas de participación xeradas na propia cabeceira comarcal e ás inquedanzas de grupos de mozos das clases medias chantadinas, que emprenden iniciativas recreativas e culturais novidosas xa dende os primeiros anos dez cunha plena consciencia de liderazgo do cambio social e os novos tempos, axuntando elementos de orientación católica e conservadora<sup>183</sup>. Froito destas inquedanzas xorde a Liga de Amigos, que tiña coma finalidade velar polos intereses comúns da vila, xestionando melloras e realizando actividades culturais e de recreo, coma as festas da árbore, concursos musicais, sesións de teatro e bailes nos seus salóns. Tería estreita relación coa Tertulia, coa Sociedade Filarmónica e máis coa banda “Lira”, mantendo a colaboración en varias actividades. Nos anos vinte a Liga promove a creación dunha cooperativa de consumo de carne cunha chacinaría propia, mais a comezos dos anos trinta xa esmorecera bastante a súa actividade.

Outra actividade destacada na vila do Asma era a deportiva, no fútbol e máis no campismo, sendo reseñábel a presenza dos *Exploradores de España* que, alén da orientación paramilitar, reaccionaria e patriótica españolista que os inspiraba, tiñan especial interese polo

---

<sup>181</sup> Das vinte e sete persoas que asinan a acta de constitución, oito son mulleres e unha delas fará parte da directiva. Tiña o seu traballo estruturado en tres seccións: Recreo, Defensa (beneficencia) e Cultura (instrución), das que repartía estatutariamente os seus beneficios en 50% para a primeira sección, 20% para a segunda e un 30% para a construción dunha casa-escola no edificio en ruínas da igrexa do Camiño. Tiña ademais por obxectivos a xestión de melloras para a parroquia e as zonas colindantes (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13050/25).

<sup>182</sup> Entre a ducia de persoas que promoven inicialmente a sociedade están os socialistas Marcelino Fernández Prada, Roberto Luaña, Rafael Quiroga Daviña e Aurelio Caamaño, o cal evidencia que viña sendo unha entidade cultural afín á Casa do Pobo de San Clodio (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13049/14).

<sup>183</sup> Proba delo é o chamamento que o primeiro presidente da Liga de Amigos fai no xornal conservador *Centinela* á unión das elites polo progreso da vila (Rodríguez Porto, R. et Sánchez Moure, A.: *Chantada na súa prensa (1908-1931)*, Lugo: Deputación, 1988, pág. 15-34).

coidado da natureza, o civismo e o estudo da climatoloxía. Xa en período republicano, xorde o Comité de Afeizoados de Caza e Pesca, se ben conformado por un reducido número de socios<sup>184</sup>.

Mais se houbo unha actividade pola que destacase o Partido Xudicial de Chantada no primeiro terzo do século XX foi pola creación e a forza das sociedades agrarias, chegando a condicionar ao poder político. A comezos dos anos vinte prodúcese unha eclosión do societarismo agrario que leva a constituír dez e sete sociedades na comarca en tan só tres anos (1919-1921), a meirande parte delas nas principais parroquias do concello de Chantada, máis as sociedades agrarias de Antas, Taboada, Portomarín, Palas e Santiago de Esperante (Taboada). Boa parte delas conformarán en 1921 a Liga Provincial Agraria, entidade que loitaba pola redención foral e a mellora das condicións dos labregos, integrada por elementos da oposición ao réxime monárquico. Á marxe desta dinámica fican o sindicatos adheridos á FCA e a Sociedade de Agricultores, Oficios e Profesións de Palas, conformada por propietarios de fincas rústicas e urbanas, baixo a advocación relixiosa do Sagrado Corazón de Xesús e que viña funcionando na práctica coma un sindicato agrario católico<sup>185</sup>.

Promoveuse unha Federación Agraria do Partido Xudicial que integraba ás entidades afiliadas á LPA, onda outra federación que unira ás entidades agraristas de varios partidos xudiciais limítrofes, tendo a súa sé en Taboada, mais cun certo afastamento da Liga, cuxas sociedades irían adheríndose á UGT, se ben os seus principais líderes eran elementos críticos co sistema restauracionista que se involucraran en boa medida na Unión Patriótica e na República se posicionarán coa ORGA. Durante a ditadura de Primo de Rivera boa parte destas sociedades deixan de actuar, reorganizándose en 1932 xa baixo batuta orguista<sup>186</sup>.

Nos anos trinta prodúcese un novo agromar de organizacións agrarias, desta volta alentada por elementos republicanos: é o período da constitución das unións de labregos de Mouricios, Laxe e San Pedro de Viana en Chantada e, xa en período republicano, do Sindicato Agrario da Barrela, as sociedades de Argozón e Centulle e mesmo unha estrutura xuvenil da Federación Agraria, a Xuventude Agraria de Chantada, que contaría con delegacións nas

---

<sup>184</sup> Tan só nove persoas asistirían á súa sesión constitutiva, se ben a entidade tiña vocación comarcal e terá continuidade no tempo (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13049/20).

<sup>185</sup> AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13039/17.

<sup>186</sup> As sociedades de Antas, Nogueira, Líncora, Vilaúxe, Santiago de Arriba, Muradelle e San Miguel do Monte viven un proceso de reartellamento en período republicano pola inactividade na que caeran no período anterior que, no caso da Sociedade Agraria de Pesqueiras, mesmo conleva a perda dos documentos orixinais do regulamento (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13039/11).

parroquias. Na súa declaración de principios e obxectivos formulaban un programa certamente avanzado, cunha perspectiva ambientalista e de construción da cidadanía dende os postulados da esquerda:

*"[...] A-Desarrollar entre los jóvenes agrarios una eficaz cultura societaria a fin de arraigar entre ellos la conciencia de clase a que pertenecen.*

*B-Conseguir por todos los medios hábiles y lícitos que desaparezcan las luchas brutales entre ellos, en las romerías y toda clase de reuniones.*

*C-Propugnar entre sus miembros:-1º.-El cumplimiento extricto de las leyes y reglamentos de caza y pesca. 2º.-No maltratar los animales domésticos. 3º.-No matar los pájaros ni destruir sus nidos. 4º.-Ser amigo decidido de los árboles, ya frutales ya forestales, y 5º.-Combatir por todos los medios lícitos de que puedan disponer el robo de fruta y de los planteles de viveros.*

*[...]*

*Juventud Agraria de Chantada apoyará la acción política y social de las veteranas sociedades agrarias ya existentes, y defenderá en todo momento los principios republicano-democráticos, apoyando, cuando no sea en detrimento de sus propios fines colectivos, los partidos de la izquierda y, sobre todo, a aquellos que en sus programas haya contenido sociológico."*<sup>187</sup>

É unha organización exclusivamente masculina, abrindo a porta á participación feminina no caso de que soliciten a alta cando menos 25 mulleres. Establécese a idade de 14 anos coma límite á participación, podendo admitirse coma socios honoríficos a menores desa idade. Só son elexíbeis os maiores de 18 anos.

Asemade, promóvese unha cultura agrarista militante, obrigando aos afiliados a inscribirse na sociedade agraria da súa parroquia e ter as cotas ao día, sendo o contrario causa de expulsión. Mesmo a reducida cota da Xuventude (10 céntimos) debía facerse por adiantado e os afiliados das parroquias máis próximas á vila están obrigados a asistir ás asembleas xerais. Difunde unha cultura asemblearia, pois a asemblea de socios é definido coma o órgano supremo da sociedade.

Existen Grupos Parroquiais coordinados por un delegado, encargado de nomear comisionados en cada lugar da parroquia, de tal xeito que ten unha estrutura organizativa perfectamente adaptada á tipoloxía poboacional. Os socios teñen dereito a presntar votos de censura sobre membros da directiva. Para a elección de Xunta Directiva establécese un sistema garantista de votación secreta, cunha Mesa Electoral integrada por interventores de

---

<sup>187</sup> AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13048/10.



cada candidatura que se presente. En caso de disolución destínanse os fondos ás escolas para fins culturais.

A meirande parte das sociedades agrarias parroquiais creadas na comarca tiñan un número de afiliados oscilante entre os vinte e cinco e os cincuenta, agás aquelas máis dimensionadas, coma as de Líncora e San Fiz de Asma<sup>188</sup>, que superaban esas cifras. Serían un total de dez e seis entidades parroquiais do concello as integradas na Federación, onda as do concello do Saviñao, a da Barrela e a de Esperante en Taboada, conformando un corpo social dun peso considerábel.

En canto ao movemento obreiro, as sociedades existentes teñen unha entidade moi reducida e concentran no seu seo a todo tipo de traballadores –ao non haber afiliación abonda para crear sociedades por oficios–, limitando o seu eido de acción ás vilas cunha certa actividade obreira ou comercial, coma Chantada, Palas, Taboada ou Monterroso, todas elas afiliadas á UGT e cunha vocación comarcal<sup>189</sup>.

Moi relacionada co funcionamento das organizacións obreiras e agrarias está a imprantación das organizacións políticas na comarca, explicando a configuración societaria agraria arriba descrita o importante asentamento das agrupacións da FRG-ORGA e do PSOE. Resulta significativo, pois, que a única entidade política fundada antes do 14 de Abril fora a Asociación Republicana de Chantada, adherida á FRG e monopolizada polos sectores de fidelidade casarista; así coma que estes artellasen comités en todos os concellos do Partido Xudicial, todos eles creados ao longo de 1931, incluída a Xuventude Republicana de Chantada.

O dinamismo asociativo xuvenil amósase tamén na estrutura da Xuventude Católica na zona, con centros activos en Monterroso e Chantada, que agrupan a un número importante de socios. A xunta local de Monterroso tiña organizadas a sección masculina e maila feminina xa dende a súa constitución. A de Chantada, creada con vinte e dous mozos, supera os oitenta á altura de 1935, tendo artelladas unha sección recreativa, outra de piedade e unha terceira

---

<sup>188</sup> A Sociedade Agraria de Líncora chegaría a ter en 1935 un total de sesenta e seis afiliados (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13038/15), e a de San Fiz de Asma, que servira de foco dinamizador para o resto de sociedades adscritas á Federación, o número de socios era moito meirande xa dende o comezo, asistindo ao seu acto fundacional trescentos cincuenta labregos, e contando cun capital efectivo de 687'25 pesetas (*idem*, expte. 13038/8).

<sup>189</sup> Así se establecía no caso da Sociedade de Traballadores “*La Ilustración*” de Palas, fundada en maio de 1924, que mesmo normativizaba nos seus textos a expulsión dos anarquistas por consideralos contrarios á liberación da clase operaria (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13041/5).

encargada de programar os círculos de estudos. Boa parte dos mozos que logo se organizarían nas JAP procedían deste eido de participación societaria<sup>190</sup>.

### 3.3. AVANZOS SOCIAIS E REIVINDICACIÓN DE DEREITOS: MOBILIZACIÓN E ACCIÓN COLECTIVA

A sociedade civil pluralista construída no primeiro terzo do século XX favorece un contexto no que a reivindicación de dereitos se plasma a través de conflitos máis ou menos localizados ou xerais nos que diferentes grupos organizados en clave de cidadanía poxarán pola defensa dos seus intereses.

O nivel de conflitividade social rexistrado en xeral na provincia de Lugo é de baixa intensidade, excepto a experimentada en certos espazos ben pola súa composición social ou ben pola crispación política existente debido á acción de elementos caciquís. Pódese dicir que se atopa localizada en forma de conflitividade laboral nas zonas de meirande desenvolvemento industrial e en forma de enfrontamento político con derivacións violentas nas zonas rurais nas que os agrarios ou republicanos pasan a ter incidencia no poder político coa chegada do novo réxime.

Malia non se rexistrar un nivel de confrontación social especialmente elevado na vaga republicana, si existen unha serie de problemáticas que agroman ao longo de todo o período e son consubstanciais ao tempo e ao espazo político estudados, que xeran ben contradicións sociais prolongadas no tempo ou ben episodios de acción colectiva especialmente virulenta ou prolongada como é o caso da conflitividade laboral nos sectores da construción e da minaría, o conflito entre transportistas libres e exclusivistas; os movementos revolucionarios da CNT, a capacidade mobilizadora do catolicismo social, a Folga Xeral Revolucionaria de 1934 e mailos movementos insurreccionais contra a República.

Saliéntanse as problemáticas de meirande dimensión e implicación tendo en conta a perspectiva de análise do presente traballo, a saber: conflitividade laboral, mobilización agrarista e violencia política.

---

<sup>190</sup> AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13048/8).

### **a. Principais conflitos laborais**

No período republicano a conflitividade laboral estivo circunscrita a determinadas zonas nas que se apreza un meirande dinamismo e desenvolvemento da industria, co artellamento parello de sociedades obreiras de oficio e delegacións sindicais que as engloban.

En toda a provincia o sector obreiro máis importante é o da construción e derivados, radicando na capital da provincia e principais vilas coma Viveiro, Monforte e Canabal (Sober) – fábrica de ladrillo– as estruturas sindicais máis fortes e combativas. As explotacións mineiras, sacudidas por unha importante crise mundial de sobreprodución neses anos e cunhas condicións de traballo moi duras, serán outro foco de conflitividade laboral en Vilaoudriz, A Silvarosa (Viveiro) e O Freixo (Monforte), principais enclaves de produción mineira.

Na cidade de Lugo os principais conflitos laborais prodúcense no sector da construción, se ben acadan dimensión certas reivindicacións coma a loita polo peche do comercio os domingos ou a folga de tipógrafos en 1931.

A primeira reivindicación laboral que se vai levar adiante con forza logo da proclamación da república será o peche do comercio os domingos, abandeirada pola Sociedade Instrutiva de Dependentes de Comercio. Esta, desenvolverá unha intensa actividade para ver materializada a súa demanda. Malia as xestións de comerciantes e industriais para evitar que se regulente o peche en domingo, a reivindicación vai adiante e o 25 de agosto de 1931 o Ministerio de Traballo publica a orde de peche dominical do comercio, que rexerá dende o 30 de agosto<sup>191</sup>.

Tendo en conta o contexto de crise económica a nivel internacional no que se insire o período republicano, a crise de traballo –se ben en certo xeito provocada polo boicoteo da patronal ao novo marco de relacións laborais, moito máis flexíbel– vai ser unha constante que se materializará de xeito máis palpábel no sector da construción, auténtico motor da economía estatal e provincial.

UGT e CNT van amosar grande capacidade de reposta ante calquera conflito de clase ou situación conxuntural regresiva, reivindicando a realización de obras públicas que xeraran postos de traballo na construción e a mellora das condicións de traballo dos obreiros coa

---

<sup>191</sup> O 24 de xuño de 1931 convoca unha manifestación que, saíndo do Centro Obreiro, se dirixirá ao Goberno Civil, onde unha comisión lle entregará ao Gobernador as peticións destinadas ao Ministro de Traballo (*El Progreso*, 25-6-1931). A Sociedade de Dependentes de Comercio celebrará o éxito acadado cun banquete-verbena o mesmo día e unha excursión a Ferrol o 13 de setembro (*El Progreso*, 26-8-1931).

redución da xornada laboral, se ben é certo que a diferenza de estratexias entre ambas centrais sindicais dificultará a unidade sindical en boa parte dos conflitos.

En novembro de 1933 producírase unha situación conflitiva de bastante relevancia, ao contratárense operarios foráneos para as obras de amaño da estrada ao seu paso pola volta do Baño. O Centro Obreiro, en Asemblea Xeral, decide convocar folga xeral para o 6 de novembro, que durará até o 10. Por contra, a CNT non secundará a folga, repartindo follas voandeiras pedindo que os operarios asistan a traballar –no fondo deste desacordo estaba o non recoñecemento por parte dos cenetistas da oficiña de Colocación Obreira–.

A repercusión da folga, en medio dunha campaña electoral, foi bastante importante: non habería prensa e pecharían os cafés; mais si se mantería aberto o comercio pola teima dos patróns, o que deu lugar a algúns incidentes, producíndose detencións e cargas policiais<sup>192</sup>.

Asemade, débese ter en conta que os sucesos revolucionarios de outubro de 1934 iniciáranse en Lugo coma unha folga de obreiros da construción, o cal dá mostra da capacidade mobilizadora e do nivel de conflitividade acadado no sector.

Dende outubro de 1935 volverá intensificarse a conflitividade laboral na construción até que acada por volta de maio de 1936 un destacado activismo, producíndose dous procesos folguísticos: o 5 de maio convócase unha folga da construción reivindicando a semana de 44 horas, e do 28 ao 30 de maio, a UGT desenvolverá unha folga parcial non secundada pola CNT, que rematará sen incidentes coa mediación da Delegación Provincial de Traballo<sup>193</sup>.

Do mesmo xeito, nas vilas tamén será clave o sector da construción para ofertar emprego, xerándose reivindicacións de certa importancia que fan unha preocupación constante dos alcaldes a xestión de obra civil para os municipios quixen.

A construción do camiño de ferro da Costa vai dar un número importante de postos de traballo en Foz, especialmente para os meses que non se sae ao mar; mais estes van ter unhas condicións precarias de traballo, adebedándoselles cinco meses de salario a comezos de 1933, sen resposta por parte do contratista. En xaneiro de 1936 prodúcese unha crise de traballo importante nesta vila, debido á paralización forzada da pesca. Organízase unha

---

<sup>192</sup> *El Progreso*, 12-11-1933.

<sup>193</sup> As sociedades do sector protestan a finais de setembro de 1935 pola non aplicación das Bases do Xurado Mixto da Construción, ameazando coa folga a comezos de outubro se non dá resposta o Ministerio de Traballo (*El Progreso*, 24-9-1935). O 11 de marzo de 1936, os 150 traballadores das obras das Casas Baratas farán folga de brazos caídos en protesta pola admisión no traballo dun obreiro de fora (*El Progreso*, 12-3-1936).

manifestación de máis de cen traballadores que se dirixe ao Inspector do Pósito, o mestre Salgado Toimil, para que interceda perante o Ministro de Traballo –daquel entón o deputado por Lugo Manuel Becerra–. Froito desa reclamación axilizáronse as obras do espigón da ría, que durarían un ano facendo o traballo por quendas<sup>194</sup>.

A situación vivida na explotación mineira de Vilaoudriz está relacionada coa rexistrada noutros puntos de extracción da provincia, tanto polo carácter estrutural da crise mundial do sector coma pola importancia que ese núcleo extractivo de subministro á exportación tiña para a economía da zona oriental da Mariña: tiña un camiño de ferro propio até o porto de Ribadeo, onde era cargado o mineral en buques para levar a Inglaterra. Os efectos da crise obrigaron á empresa a pechar a explotación en febreiro de 1932, debido á imposibilidade de colocar o mineral no mercado inglés. Tras varias xestións realizadas polo Sindicato Mineiro de Lugo, ábreanse negociacións no verán de 1932 cunha empresa inglesa que se compromete a admitir aos operarios despedidos afiliados ao sindicato, mais eses contactos non prosperaron coa empresa titular<sup>195</sup>.

O paro da actividade en Vilaoudriz foi un dos conflitos que meirande dimensión tivo: en maio de 1934 a débeda cos traballadores ascende a 15 meses de salario, amosando o Sindicato Mineiro a disposición a acceder ao material embargábel da compañía. A empresa acorda cos traballadores unha moratoria de catro meses para pagar o que se debe co diñeiro adquirido da cesión ao estado do camiño de ferro entre Ribadeo e Portoveiga. En febreiro de 1935 vóltase á actividade nas minas de Vilaoudriz<sup>196</sup>.

As minas da Silvarosa en Viveiro eran tamén o principal foco de conflitividade laboral na vila. O boicot de actos políticos por parte de mineiros repetírase en varias convocatorias electorais, tendo especial transcendencia nas eleccións de 1936, cando se concentran á porta dun mitin de Acción Popular no que interviña o ex-Ministro de Traballo Federico Salmón<sup>197</sup>. O

---

<sup>194</sup> Asemade, na súa carta, Salgado Toimil insistía na necesidade dunha cantidade importante, de 2000 ou 3000 pesetas en socorros para remediar a situación, ao que se engadirían as Bolsas de Traballo do concello (*El Progreso*, 16-1-1936).

<sup>195</sup> Así o asegura o presidente do Sindicato, José Bourio, logo dunha xuntanza mantida en Madrid (*El Progreso*, 16-6-1932).

<sup>196</sup> Nunha xuntanza tida en Ribadeo co xerente Heliodoro de la Torre e o enxeñeiro Antonio Marrera Ibarreche, estes comprométense ante representantes do sindicato a destinar os dous millóns de pesetas que recibirán do estado pola liña ferroviaria a pagar os salarios que se deben (*El Progreso*, 8-5-1934).

<sup>197</sup> Os mineiros apedrean o coche no que o político cedista se desprazara a Viveiro e tentan entrar no local, impedíndolle as forzas da orde. Os líderes locais da dereita Melitón Cortiñas, Salvador Pérez Labarta e Eugenio Durán criticarán a actitude do alcalde, ao seu xeito de ver pasiva ante estes acontecementos “[...] siendo parientes suyos los que cometieron los desmanes [...]” (*Alborada*, 11-2-1936).

conflito mineiro intensificárase na primavera de 1936, debido ao fracaso das negociacións. O 1 de abril remata a folga, acadando unha suba considerábel no salario dos traballadores<sup>198</sup>.

Outro núcleo operario importante no concello viveirense é o de Celeiro, arredor da actividade do porto e as conserveiras alí instaladas. A mediados de maio de 1936 nas fábricas de salgazón e conserva de Celeiro convócase unha folga pola suba do xornal que será secundada polos mariñeiros dese porto. O conflito soluciónase rápido coa mediación do alcalde, movido polo temor a que se xeralizara a outros centros laborais importantes do concello, coma a fábrica de automóviles de Chavín, que por aquel entón preparaba unha folga de brazos caídos pola redución da xornada laboral a 8 horas e a suba do salario.

En xuño de 1936 a ruptura do acordado por parte do patrón da fábrica de Chavín provoca a protesta de sesenta operarios afiliados á CNT e á UGT en denuncia do feito de seren obrigados a asinar un contrato ilegal, segundo unhas bases de empresa. Convócase unha longa folga que se desenvolve de xeito pacífico, adheríndose os obreiros de Viveiro, Celeiro, das minas da Silvarosa e do resto da comarca. A prolongación e agravamento do conflito provocan a escaseza de alimentos coa conseguinte alarma veciñal. A folga remata o primeiro de xullo de 1936, mais quince días despois vólvese presentar o conflito, obrigando ao Gobernador Civil a acudir á vila do Landro. A reavivación do conflito coincide co golpe de Estado, producíndose varios disturbios, feitos non habituais nas folgas obreiras viveirenses<sup>199</sup>.

Monforte era un núcleo importante para o movemento operario pola súa situación coma nó ferriovario e a forza sindical do SNF na vila. Os obreiros organizados na asociación comarcal serían maioritariamente ferroviarios, traballadores da construción e mineiros da explotación do Freixo, principal foco de conflitividade na zona, decote expresada con boicots e actos violentos.

En setembro de 1931 xorde o conflito no Freixo pola suba do xornal, reivindicando un incremento do 50%. Coma consecuencia da folga pecha a explotación, producíndose

---

<sup>198</sup> Malia as poucas posibilidades de mellora laboral que lles agoiraba a prensa –un artigo de “XAVIER” lembraba que na última folga só acadaran unha suba de 10 céntimos e incidía que o xornal dos mineiros non lles chegaba para cubrir as súas necesidades– (*El Progreso*, 29-3-1936); ao remate da folga os traballadores da Silvarosa acadaron unha suba de 54 céntimos para os que estaban nas galerías e de 34 para os que prestaban servizo fóra (*El Progreso*, 2-4-1936).

<sup>199</sup> Os gardas de asalto, reforzados por unha furgoneta da Garda Civil enviada dende Lugo, conducían as camionetas nas que se transportaba o leite para subministralo á poboación na Casa Consistorial. Os automóviles foron requisados para garantir o abastecemento (*El Progreso*, 1-7-1936).

enfrentamentos coa Garda Civil. A situación agravarase posteriormente, desbotando os mineiros a negociación, polo cal se darán de baixa masivamente da UGT e afiliaranse á CNT<sup>200</sup>.

En febreiro de 1933 son voados con dinamita uns cabaletes propiedades da empresa explotadora da mina no lugar de Ferreiriña-Neira (Sober)<sup>201</sup>. En xaneiro de 1936 volve producirse un suceso violento<sup>202</sup>.

#### **b. Mobilizacións agrarias**

O agrarismo daría resposta organizada a aquelas problemáticas que presenta o sector, exercendo presión para reducir as gravames por contribución e garantir o rendemento económico da exportación de carne a outras zonas do Estado por gandeiros lucenses. Especialmente preocupante será o constante descenso dos prezos no Mercado de Barcelona, que provocará as protestas de tratantes e produtores, culpándose entre eles de favorecer o monopolio do abastecemento do mercado catalán e a baixa dos prezos. En febreiro de 1932 varios centos de veciños provintes das 49 parroquias do concello de Lugo protestan contra a baixada dos prezos da carne en Barcelona e contra a suba dunha décima parte da contribución, dirixíndose ao Gobernador Civil e mailo deputado Vega Barrera<sup>203</sup>.

Os produtores logo ven a necesidade de establecer estruturas de cooperación e acción conxunta para loitar contra a baixada do prezo da carne, que levará á constitución na primavera de 1932 da Comisión de Entidades Agropecuarias de Galiza e Asturias (CEAGA), integrada por organizacións agrarias e gandeiras das dúas beiras do Navia. Eran obxectivos seus evitar os efectos negativos da baixa do prezo da carne no mercado catalán e fomentar o cooperativismo galaico-astur, estendendo o seu eido de actuación ao Parlamento, de tal xeito

---

<sup>200</sup> De feito, cando un representante de UGT e mailo Gobernador acudiran á mina para mediar na negociación, foran recibidos violentamente polos traballadores tendo que voltar sen facer as xestións previstas; tal e como declaran os procesados polo achádego de explosivos no outono de 1934 (*El Progreso*, 20-10-1934).

<sup>201</sup> Será detido por este atentado o veciño de Sober Graciano González (*El Progreso*, 16-2-1933).

<sup>202</sup> Resulta ferido o vixiante da mina. Informada a Garda Civil, esta busca a Amadeo Rodríguez en Gundivós pola súa implicación cos feitos, matándoo dun tiro (*El Progreso*, 17-1-1936).

<sup>203</sup> Nunha nota de prensa, a Unión de Tratantes culpa aos sindicatos agrarios –que levaban en réxime cooperativo a exportación da carne– de favorecer o monopolio do abastecemento do mercado barcelonés, ao que resposta nunha carta publicada na prensa o presidente da FCA, Luís Sánchez Arrieta, sinalando o nome dun directivo da UTGGV –Guillermo Rodríguez–, acusado de emitir facturas nas mesmas condicións económicas que o fan os distribuidores cataláns (*El Progreso*, 31-1-1932). Os manifestantes comprometéranse a redactar un documento que o deputado radical presentaría ao Ministro de Facenda (*El Progreso*, 5-2-1932). Entidades coma a Asociación de Propietarios ou a Asociación Patronal xa enviaban telegramas ao Alcalde de Barcelona protestando pola baixada do prezo da carne (*El Progreso*, 22-1-1932).

que se dirixirían aos deputados en Cortes de toda a cornixa cantábrica para pedirllas o seu apoio<sup>204</sup>.

As liortas entre produtores e tratantes reproducíranse ao longo do período ao tempo que seguen a baixar as cotizacións do vacún, conseguindo os primeiros algunhas disposicións gobernamentais que limiten a acción dos intermediarios, dando prioridade nas vendas en mercados a matadoiros, sindicatos e cooperativas<sup>205</sup>.

A suba de prezos e a baixada de impostos mantéñense presentes na táboa reivindicativa dos labregos. Logo de rematar a folga dos transportes mecánicos, o 24 de maio de 1932, a FCA provoca unha folga en protesta polo aumento da contribución, evitando que se leven produtos ao Mercado de Lugo por medio de piquetes apostados nos accesos á cidade. Van ser detidos por provocaren este movemento varios directivos da Federación, vencellados á dereita católica e monárquica; desencadeando unha manifestación de protesta que será disolta con cargas da Garda Civil. Dous días despois recupérase a normalidade<sup>206</sup>.

A pretensión do Goberno da República de asinar un tratado para a importación de carnes conxeladas con Uruguai poría de novo en perigo ao sector cárnico galego coma abastecedor peninsular, o cal provocaría a mobilización das sociedades agrarias contra ese acordo, acadando a adhesión de varios cargos e corporacións institucionais. Esta iniciativa gobernamental afectaba tamén ao prezo da carne, que xa se vira fortemente reducido nos primeiros meses de 1933, supondo a ruína para os exportadores e intermediarios galegos e do Norte do Estado<sup>207</sup>.

---

<sup>204</sup> Formaban a CEAGA as Xuntas Provinciais Gandeiras da Coruña e Lugo, a FCA de Lugo, a Federación Agraria de Ortigueira, o Sindicato de San Miguel de Oia e maila Federación Agrícola de Asturias, tendo colaboración directa cos deputados Leandro Pita Romero –líder agrarista do Ortegal– e Ángel Menéndez (*El Progreso*, 2-7-1932).

<sup>205</sup> Este é o caso do Decreto de 4 de xuño de 1933, que establece a pesaxe obrigatoria nas feiras e prohibe a venda a enderezo do gando vacún e ovino. Este decreto foi duramente criticado pola UTGGV, mesmo botándolle en cara á Cámara de Comercio que non se posicionara en contra dunha normativa que transgredía o dereito de libre comercio (*El Progreso*, 2-7-1933).

<sup>206</sup> Os detidos eran Luís Sánchez Arrieta –presidente da FCA e director de *La Voz de la Verdad*–, Gregorio Saavedra Ascariz –consiliario da FCA e coengo da Catedral– e Julio Pérez de Guerra –secretario da FCA– (*El Progreso*, 25-5-1932).

<sup>207</sup> O Ministro do Estado confirmará a unha xuntanza de deputados das provincias do Norte afectadas, convocada por Leandro Pita Romero e Ubaldo Azpiazu o acordo de importación co estado sudamericano (*El Progreso*, 25-2-1933). O Alcalde de Lugo enviará un telegrama de protesta ao Ministro (*El Progreso*, 5-3-1933), así coma os deputados da minoría galega presionaron na Comisión de Agricultura do Congreso para que non se permitiran importacións de carne conxelada mentres as Cortes non ratificaran o acordo, sendo destacada a intervención de Suárez Picallo (*El Progreso*, 2-6-1933). A Cámara de Comercio, a Xunta Provincial Gandeira e maila Unión de Tratantes enviarían telegramas de protesta



Trala sucesión de posicionamentos e telegramas de mediación perante o Goberno do Estado, unha comisión de forzas vivas da cidade de Lugo convocada no despacho da Alcaldía convocaría unha manifestación de eido galego que se celebraría o 19 de xullo de 1933, á cal se convocaría a todos os alcaldes e sociedades agrarias da provincia.

A manifestación acadaría grande repercusión polo amplo espectro de organizacións, cargos públicos e entes institucionais que darán o seu apoio a unha multitudinaria mobilización. A FCA tivo unha presenza sobranceira na convocatoria, respaldada tamén pola Xunta Provincial de Gandeiros e a Asociación de Propietarios; así coma de varios alcaldes e concelleiros de toda a provincia, onda líderes de organizacións políticas coma José Cobreros –naquel entón alcalde radical de Lugo, que sería o encargado de ler as conclusións que daban comezo á manifestación–, José María Díaz y Díaz Villaamil, Daniel Vázquez Campo (PRG) ou Enrique Gómez Giménez (PRC). O activismo nacionalista tamén se devorcou na convocatoria da marcha<sup>208</sup>.

Outra necesidade que afrontaba o agro galego era a modernización e mellora da produción mediante a provisión por parte do Estado de centros de formación, asesoramento e apoio á actividade agraria como era o caso da Estación Pecuaria galega instalada en Lugo, cuxas limitacións no funcionamento, así coma a necesidade de que se establezan delegacións da mesma nas comarcas, serán reivindicacións que dirixirán os sindicatos agrarios ás institucións e á opinión pública en xeral<sup>209</sup>.

---

aos ministerios (*La Voz de la Verdad*, 30-4-1933). O grupo parlamentar do PRG mesmo ameazou con retirar o apoio ao Goberno de se manter o convenio co Uruguai (*El Progreso*, 7-7-1933). Nunha carta enviada en abril de 1933 ao Ministro da Gobernación, a Unión de Tratantes aporta datos abondo significativos da crise do sector cárnico: en xaneiro baixara 25 cts. a cotización, establecéndose en 3'45 ptas./kg., oscilando á altura de abril o que se pagaba aos tratantes e gandeiros entre 2'40 e 3'35 ptas./kg., preparando o Concello de Barcelona unha nova baixada para o 2 de maio de 10cts./kg. Estiman que a sinatura do Tratado co Uruguai, “[...]importación cuyo único fin es el de enriquecer industriales catalanes [...]” suporía unha caída dun 35% na cotización (*El Progreso*, 30-4-1933).

<sup>208</sup> Acudiran ao chamamento 15 concellos representados polos seus alcaldes ou concelleiros e medio cento de entidades agrarias, a meirande parte delas da órbita da FCA, onda algunhas lideradas por elementos da esquerda republicana, coma a Federación Agraria de Ribadeo, a Liga Agraria do Landro, a Irmandade Labrega de Conforto ou as sociedades agrarias de Taboada, Goó e Laiosa (*El Progreso*, 20-7-1933). O PG, a Unión de Tratantes e mailo Comité do PRR do Corgo emitiran notas de apoio á mobilización (*El Progreso*, 18 e 19-7-1933).

<sup>209</sup> A Federación de Sociedades Agrarias do Partido Xudicial da Fonsagrada emitirá unha nota de prensa asinada polos dezaseis sindicatos que a compoñen demandando un traballo rigoroso por parte da Xunta Provincial de Fomento Pecuário, que se habilite ao vogal da mesma José Adolfo López Otero –capataz agrícola da Estación Pecuaria de Lugo e destacado agrarista da LPA– para dar charlas e conferencias sobre os seguros mutuos, as caixas de socorro e crédito, selección de razas, etc. Critican o labor reformista republicano no eido agrario por reducirse a crear estruturas burocráticas que afectan á gandaría mais non permiten a prosperidade do sector (*El Progreso*, 28-4-1934).

### **c. Violencia política**

Cómpre significar que na sociedade do momento se producían situacións violentas decote, de tal xeito que mesmo a sociabilidade popular estaba marcada por verbenas que remataban en pelexas, agresións por motivos persoais ou de conflitos de intereses. O espallamento dunha rede societaria na que se establecían unha serie de regras de organización social pacífica e se penalizaba a actuación violenta ou irrespectuosa cara aos dereitos dos máis ou para coas obrigas dun mesmo –mesmo coa obriga de presentar unha boa conduta para pasar a formar parte delas– serviu coma antídoto a ese tipo de actitudes coma mecanismo para a resolución de conflitos.

Mais e todo, existen unha serie de conflitos que agroman de xeito violento no período republicano, mesmo aqueles que están asociados a unha resposta organizada por medio dunha estrutura asociativa ou nun contexto controlado, como pode ser o caso dos procesos electorais, as folgas ou o reparto de impostos.

A persistencia dun poder clientelar que procede con arbitrariedade e en ocasións mesmo persegue aos contrarios tamén favorece que as clases populares adopten a violencia coma mecanismo de resposta ou vinganza ao emprego en forma inxusta e arbitraria dos resortes do poder. Proba delo son os ataques ás propiedades que sofren certos persoeiros representativos –concelleiros, deputados–, que teñen tras deles o revanchismo ou a presión de integrantes do bando contrario<sup>210</sup>.

As manifestacións violentas, na meirande parte dos casos xurdidas de xeito espontáneo e localizadas nun momento concreto, en convivencia con mecanismos de protesta organizada e regulada legalmente; son unha clara proba da vivenza dun estadio transicional entre vellos e novos métodos de mobilización social.

Fora dos estouridos violentos en procesos de conflito social encauzado teñen lugar sucesos programados ou voluntarios, resultado de accións emprendidas por organizacións

---

<sup>210</sup> Neste tipo de actuacións encádranse os sucesos vividos ao pouco de proclamarse a república nalgúns vilas da provincia, como é o caso dos mozos menores de idade denunciados pola Garda Civil poucos días despois do cambio de réxime por arrincar unha placa co nome do ex-deputado liberal José Lladó y Vallés e apedrear a finca *Soto El Lago*, propiedade de Luís Quiroga Espín (*El Progreso*, 21-4-1931). En outubro de 1933 arden os paleiros de tres concelleiros, do xuíz municipal e máis dun industrial de Paradela, lumes que se sospeita que fosen intencionados “[...] parece ser resentimientos políticos toda vez que es popular el que no tuvieron otro objeto que coaccionar e intimidar a la Corporación para que esta no reponga en su puesto al que fue secretario del Ayuntamiento, D. Ramiro López.” (*El Progreso*, 8-10-1933).

políticas ou sindicais que non desbotan a violencia coma forma de loita. Cómpre sinalar coma principais exemplos, alén da anecdótica colocación de petardos secundando os movementos revolucionarios promovidos pola CNT, a Folga Xeral Revolucionaria de 1934 e os enfrontamentos entre grupos de fascistas e esquerdistas<sup>211</sup>.

### ***Outubro de 1934: incidencia da folga xeral revolucionaria na provincia e as súas consecuencias***

No contexto europeo de auxilio das alternativas autoritarias, a entrada no Goberno de tres ministros da CEDA –unha organización que simpatizaba en certa medida con ese tipo de manifestación política– vai facer reaccionar de xeito iracundo á esquerda, que xa había tempo que comezara a artellar mecanismos defensivos fronte ao fascismo coordinando comités revolucionarios en todo o Estado para dar resposta a un proceso que entende coma unha provocación. Isto dá lugar á convocatoria de Folga Xeral Revolucionaria o 5 de outubro de 1934 que se espallará por todas as provincias do Estado.

Na provincia de Lugo foron descubertos os preparativos para a revolución de certos grupos de elementos socialistas moi localizados en zonas de conflictividade obreira, destacando o achádegado de armamento en Monforte<sup>212</sup>.

Pouco despois do achádegado de Monforte é rexistrada a casa do alcalde de Navia de Suarna, o industrial Julio Fernández González, atopando unha importante cantidade de armamento para o que non tiña licenza, sendo tamén detido. Tamén en Quiroga se realizarían rexistros nalgúns casas, mais con escaso éxito<sup>213</sup>.

---

<sup>211</sup> Das accións dos anarquistas tan só tivo unha dimensión relevante a folga indefinida exixindo solucións contra o paro que convoca a CNT do 8 ao 11 de maio de 1936, saldándose con dez e sete detidos, procesados por colocación de varios explosivos na capital da provincia e tenencia ilícita de armas de fogo (*La Voz de la Verdad*, 11-5-1933).

<sup>212</sup> A finais de setembro foi atopada unha grande cantidade de armas –fundamentalmente material explosivo– ocultas baixo un feixe de palla na adega que o concelleiro socialista de Monforte, Ramón Somoza Álvarez, tiña na parroquia de Reigada, procedendo as forzas da orde á súa detención e maila do ferroviario Juan Tizón Herreros e os outros sete membros da directiva da Agrupación Socialista local, estes por encubrimento. Tratábase de 98 bombas, 1.874 balíns, dúas caixas de explosivos e un cubo de zinc con masa especial para taponar bombas, unha porción de xeso e bolsas con residuos de antimonio, aluminio, clorato e xofre. Estaban gardadas baixo chave e cubertas por exemplares atrasados de *El Socialista* e por riba as pallas. Onda Tizón e Somoza foron detidos Mariano Cela Ordóñez, Constantino González Eiras, Joaquín Díaz Varela, Claudio Rodríguez Rodríguez, Eladio Martín Grados, José Fernández González e Miguel Chapel, todos eles ferroviarios (*El Progreso*, 26-9-1934).

<sup>213</sup> A Garda Civil atopou oito escopetas, cartuchos de caza, frascos de pólvora, caixas de pistóns para recambio, mecha para barrenos, cartuchos de arma curta, sete cartuchos de dinamita e unha pistola automática que Julio Fernández declarou ter para a venda (*El Progreso*, 28-9-1934). Dos rexistros de

Estes sucesos conlevarían a persecución de elementos socialistas na zona sur da provincia que van ir caendo nas mans da Garda Civil progresivamente, acusados de sedición.

En Lugo publicárase un bando declarando o estado de guerra á 1:00 do 6 de outubro, nomeando un censor militar para a prensa. Estaba convocada unha folga da construción na cidade de Lugo secundada polos panadeiros, que será declarada ilegal polo Gobernador, concedéndolles aos patróns o dereito a rescindiren o contrato dos que fosen á folga. O Xefe da VIIIª División do Exército, Pedro de la Cerda y López Molinero, asume o mando da provincia coma Gobernador Militar, ordeando a apertura dos establecementos<sup>214</sup>.

Na capital da provincia, os únicos incidentes reseñábeis prodúcense o domingo 7 de outubro:

*“Durante la noche algunos elementos aislados hicieron disparos, interviniendo las fuerzas, lo que dió motivo a que la gente se retirase de las calles,, produciéndose gran confusión en los primeros momentos. La fuerza disparó también sobre un coche de turismo, que no se detuvo pese a las indicaciones que en tal sentido se le hicieron.*

*[...] Como en días anteriores, una estación de radio clandestina lanzaba noticias falsas y alarmistas. Fue detenido su propietario, ingresando en la cárcel. También ingresaron en la cárcel algunos significados miembros de varios partidos extremistas [...]*”<sup>215</sup>

O 14 de outubro, Adelardo Grájera, novo Comandante Militar da Praza, fai público un bando polo decreta a volta ao traballo e a apertura dos comercios, dando un prazo de admisión dos traballadores de vinte e catro horas<sup>216</sup>.

En Monforte, Viveiro, Ribadeo e Chantada –onde se convocara unha folga de brazos caídos– o paro foi xeralizado, mais sen incidentes destacados. Si se rextistraron sabotaxes nas liñas ferroviarias, telegráficas e telefónicas en Viveiro, Ribasaltas (Monforte), Montefurado (Quiroga e Ribas de Sil.

Aos conatos violentos dos primeiros días de outubro seguiron de xeito inmediato as medidas excepcionais por parte das autoridades. As detencións e clausuras de locais sociais, prohibindo todo tipo de actividade ás organizacións políticas, obreiras e agrarias de esquerdas,

---

Quiroga tan só atoparon un puñal e un revólver na casa de Roque Rodríguez Fernández (*El Progreso*, 30-9-1934).

<sup>214</sup> Co aval gubernativo, a Asociación Patronal recomenda aos seus asociados abrir os seus establecementos e despedir aos folguistas (*El Progreso*, 7-10-1934).

<sup>215</sup> *El Progreso*, 9-10-1934.

<sup>216</sup> *El Progreso*, 14-10-1934. Xa o 11 de outubro, a Asociación Patronal decidira, a modo de represalia, admitir solicitudes de traballo para cubrir os postos dos traballadores en folga (*El Progreso*, 11-10-1934).

seguindo ordes do Ministerio da Gobernación, resultaron desmedidas en función da potencial perigosidade que podía supor calquera movemento revolucionario posíbel na provincia, sendo nalgún caso aplicadas con carácter vingativo.

Foi suspendida a actividade dun total de 111 sociedades cuxos locais foron clausurados, sendo máis da metade delas de filiación socialista, onda os sindicatos afectos á CNT, as sociedades adheridas á Federación Agraria do Partido Xudicial de Chantada –adscritas á LPA, mais boa parte delas tamén integradas na UGT–, outras sociedades agrarias republicanas ou mesmo sen adscripción determinada e partidos políticos da esquerda republicana –seccións locais de Acción Republicana ou da ORGA, así coma o colectivo Unión Cidadá Anticiquil de Vilalba–.

O exceso de celo dalgún Comandante de Posto da Garda Civil levouno a clausurar todas as entidades existentes na demarcación, como ocorre en Rábade, onde incluso se pechan os locais do Ateneo Cultural de Outeiro de Rei e dos sindicatos católicos de San Xulián de Mos e San Roque de Castro de Ribeiras de Lea (Castro de Rei)<sup>217</sup>.

En Viveiro a Garda Civil chega ao extremo de pechar os negocios de destacados militantes comunistas e socialistas co pretexto de que eran lugares susceptíbeis de acoller xuntanzas de extremistas<sup>218</sup>.

De forma parella á clausura das sociedades efectúase a detención dos seus principais dirixentes nos lugares onde se atoparon probas da preparación do movemento revolucionario, sendo a zona sur da provincia onde se detén a máis militantes da esquerda, procedéndose á detención en pleno das directivas do PSOE en Ribas de Sil, O Saviñao e Sober, ademais das do Sindicato de Oficios Varios do Saviñao, da Sociedade de *Trabajadores de la Tierra* de Santa Mariña do Monte (Monforte), os directivos do SNF Juan Tizón Herreros e Evaristo Martínez del Sar e máis o presidente da Sociedade Agraria *Pablo Iglesias* de Piñeira.

---

<sup>217</sup> Nun informe da Garda Civil de Rábade explícase que se clausuraron eses dous sindicatos católicos, onda o Sindicato de Oficios Varios e a Agrupación Socialista de Rábade, e o Ateneo de Outeiro de Rei por ser as sociedades que había na demarcación dese posto (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13056/1, carp.31).

<sup>218</sup> Estes eran o Bar América –propiedade do comunista Enrique Vázquez Fernández– o obradoiro de mecánica no que traballaba o tamén militante do PCE José Castro Vázquez e maila imprenta do socialista José Castro Sanjurjo, onde, segundo xustifica o Capitán da Garda Civil no seu informe, “*al parecer se reunían clandestinamente los huelguistas*” (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13056/1, carp.3 *Correspondencia*).

Outro tanto ocorre en Chantada no peche do local do Sindicato Obreiro de Oficios Varios. En Merille (Ouro) fican detidos Alejandro Temblás e José María Prado, presidente e secretario da Agrupación Socialista, ao seguírseles unha causa por coacción. Mesmo algúns directivos da Loxia Masónica *Hijos de Hirán* do Vicedo (Riobarba) son detidos coma medida preventiva.

A Folga Xeral Revolucionaria terá relevancia na provincia de Lugo máis que polos feitos polas consecuencias da mesma: o aproveitamento por parte dos grupos oligárquicos –en certo xeito desprazados de certos eidos de decisión ou obrigados a compartilos con grupos subalternos– para tomar o poder e silenciar os movementos sociais reivindicativos, proxectando na esfera pública mensaxes de orde e control social, lexitimando a represión e a persecución de ideas “disolventes”.

A reacción aos sucesos de 1934 traducíuse nunha serie de iniciativas e acontecementos que provocaron unha regresión nas liberdades individuais e colectivas, producindo unha certa retracción da sociedade civil.

O primeiro paso dado polo Gobernador Civil da provincia, unha vez rematada a cesura de goberno militar, foi a substitución dos concelleiros e deputados provinciais das organizacións republicanas de esquerda e socialistas, cuxos cargos son ocupados por representantes da coalición radical-cedista do Goberno estatal, ou de elementos ligados ao réxime anterior ou a partidos que mantiñan o apoio ao goberno (PAE). Isto significa que os grupos de poder preeminentes no período anterior desbancan ás clases populares da esfera pública.

Outro aspecto definitorio da fase reaccionaria á que dan paso os sucesos de outubro é a ofensiva por parte dos grupos de presión das elites tradicionais: entidades económicas coma a Cámara de Comercio e a Asociación Patronal pasan a liderar a sociedade, promovendo actos de homenaxe aos “heroes” que destacaron na represión da revolta en Asturias, unha vez que se coñece a fin do movemento revolucionario e a actuación dalgúns lucenses neses sucesos. De feito, tomarán a iniciativa nas subscricións populares e actos de enxalzamento da forza pública que se celebrarán en varios puntos da provincia, nos que se devorca a participación dos grupos sociais que pasan a ocupar o liderazgo da sociedade<sup>219</sup>.

---

<sup>219</sup> As entidades económicas –Cámara de Comercio, Sociedade de Comerciantes e Industriais, Sociedade de Comerciantes e Almacenistas de Calzado e Agrupación Xeral de Patróns– son convocadas pola Asociación Patronal para organizar de xeito coordinado a recollida de donativos para a forza pública,

Asemade, a ofensiva oligárquica proxéctase publicamente coa difusión dun discurso asentado nos principios de autoridade e orde pública, lexitimador de medidas coercitivas, que afonda no patriotismo coma un valor cívico de defensa da orde social establecida coma garante ao progreso da patria. Os valores transmitidos pola Igrexa e máis polo Exército, e esas mesmas institucións en si, saltan á esfera pública coma conformadoras dun modelo de cidadán “de orde”, afondando na responsabilidade, o patriotismo e o civismo, actitude servicial e colaboradora coas autoridades militares e civís coma un exercizo de entrega a España. Isto é o que se desprende do discurso elaborado polo Coronel do Rexemento 12, ocupador da vila de Avilés, Adelardo Grájera, na homenaxe realizada en Lugo na que se lle impuxo a *Corbata* da Medalla Militar á Bandeira do Rexemento:

*“[...]España, madre de todos, [...] que para aplicar a todos la indulgencia de la oración precisa de todos los buenos españoles y especialmente los soldados [...] los que os marcháis, pensar siempre que seguís siendo ciudadanos españoles y conservad el mismo ardimiento patriótico [...]”*<sup>220</sup>.

Ao tempo, xurdían novas entidades cuxa finalidade era a creación de espazos de socialización dese ideal cidadán por medio da intervención social: este era o caso dos intentos de reorganización da Cruz Vermella –dado o destacado papel na atención de feridos en Asturias– e da constitución de grupos que lembraban ao asociacionismo cívico –*Somatén*– da ditadura de Primo de Rivera, como era o caso do grupo *Acción Ciudadana*<sup>221</sup>.

As entidades económicas van levar a resposta aos sucesos de outubro de 1934 máis alá, solicitando do Concello de Lugo a reversión dos locais da Casa do Pobo da capital ao seu propietario orixinario, o Convento das Agostiñas<sup>222</sup>.

---

sendo a principal actividade que realicen durante os meses posteriores a outubro de 1934 (*El Progreso*, 17-10-1934). Na parroquia de Cirio (Pol) serán o párroco e mailos señores de Cortón os que teñan a iniciativa de celebrar unha misa en honra dos mortos do exército en Asturias (*El Progreso*, 17-11-1934). Na igrexa de Santa Mariña de Sarria celébrase outro funeral ao que asisten os principais elementos da vila: alcalde, xuíz municipal, secretarios do Concello e do Xulgado, avogados, procuradores, rexistradores de Correos e as congregacións relixiosas (*El Progreso*, 25-11-1934).

<sup>220</sup> (*El Progreso*, 20-11-1934).

<sup>221</sup> Esta era unha plataforma de apoio aos partidos no poder e de vixianza e mantemento da orde pública: “[...]De Acción Ciudadana formarán parte importantes elementos de orden pertenecientes a los partidos de la derecha y radical, y de la clase patronal, a cuyo frente se pondrá una persona de significación y completamente desligada de la política [...]” (*El Progreso*, 24-10-1934).

<sup>222</sup> Malia a insistencia da Cámara de Comercio e a Asociación Patronal, esta petición non será atendida polo Concello (*La Voz de la Verdad*, 30-12-1934).

A situación de clausura de locais sociais e persecución do tecido societario da esquerda, coa limitación da acción das sociedades obreiras mediante o control dos seus gastos, non deixou de supor unha vaga reaccionaria que cesou no momento en que ficou asentada tanto no eido institucional coma social a nova orde de cousas, permitindo a acción sindical para fins mutuais e benéficas –pois a suspensión non afectaba a esas seccións–, o cal permitiu voltar á actividade meses despois a boa parte das entidades obreiras e agrarias cuxos centros sociais se pecharan. Non embargantes, a arbitrariedade dalgúns cargos públicos fixo que nas zonas nas que adoitaba haber un nivel de conflitividade laboral ou política destacado e cos modelos sindicais máis combativos, a volta á normalidade demorase en exceso<sup>223</sup>.

A Garda Civil adopta en certos casos unha posición de forza dificultando o erguemento da clausura dalgunhas entidades, ben por medio da interposición de trabas ou dúbidas administras ou simplemente formulando criterios de orde pública e de marcado carácter político.

En ocasións as excusas para oporse ao erguemento de clausura non resultan proporcionadas, como ocorre coa Sociedade de Trabaxadores de la Tierra de Gontán (Abadín), na que se pide que compareza toda a directiva no Concello, o cal non se axusta ao procedemento e resulta un claro impedimento tendo en conta que os libros de actas da sociedade agraria –onde están rexistrados eses datos– non están ao alcance dos socios. Estas trabas reproduciríanse noutros concellos da provincia, sempre con sociedades afectas á UGT, chegando incluso a extraviar a súa documentación<sup>224</sup>.

O caso de obstrucionismo máis acendrado sófreno as sociedades obreiras de Sober. O local no que se ubicaba o Centro Obreiro, local do PSOE e da Sociedade Obreira de Cerámica

---

<sup>223</sup> A Sociedade “*La Unión de Lor*” de Paradela-Quiroga solicita a reapertura para manter o funcionamento da cooperativa de apeiros de labranza. O secretario da Cooperativa de Casas Baratas “Pablo Iglesias” de Lugo argumenta que precisa entrar no local para manter o cobro de subscricións dos asociados. Do mesmo xeito, a Sociedade de *Trabajadores de la Tierra* de Monterroso e a Sociedade de Carpinteiros “*La Unión*” e maila Casa do Pobo da capital esgrimen a atención ás seccións mutualistas para a reapertura (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13056/2).

<sup>224</sup> O alcalde de Cospeito consulta ao Gobernador Civil se é oportuno devolverlle a documentación – correspondencia e libros de actas, contas e socios– pertencente á sociedade agraria afiliada á FNTT residente na Ferial do Monte. O alcalde de Vilameá tamén pide instrucións á superioridade cando os directivos da Agrupación Socialista Obreira “*La Lucha*” acoden ao Consistorio pedindo a documentación incautada. A Garda Civil de Mondoñedo explica á máxima autoridade provincial que non se legalizou a sociedade agraria ugetista da vila porque entendeu que a orde de erguemento de clausura estaba destinada exclusivamente á Agrupación Socialista, coa que comparte local. A Sociedade de *Trabajadores de la Tierra* de Santa Mariña do Monte (Monforte) non se poderá abrir até finais de abril de 1936 ao seren extraviados os seus libros entre os postos da Garda Civil de Triacastela e Monforte. O mesmo ocorre co Centro Socialista Agrario de Sabarei, no Corgo (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13056/2).



de Canabal era propiedade do industrial soberino Hipólito Álvarez, ao tempo directivo da Agrupación Socialista, que o cedera en aluguer dende 1933.

En decembro, a Sociedade Cerámica pide permiso para volver ocupar o local para ter unha asemblea para aprobar contas, renovar comisións e dar conta á Delegación de Traballo, tal e como establece a Lei de Asociacións Obreiras e Patronais. O alcalde resposta á solicitude argumentando que a sociedade non ten local propio e que non está legalmente constituída, pois falta a preceptiva dilixencia de apertura nos seus libros. Resulta bastante probábel que a man do secretario do Concello, José Ramón Rodríguez, estivese tras desta traba, dado que días despois estoura un petardo na súa casa producindo desperfectos. Entre os presuntos implicados no suceso están xustamente Hipólito Álvarez (secretario da Agrupación Socialista e do Centro Obreiro) e Ramón Rivero Rodríguez (secretario da Sociedade de Cerámica de Canabal)<sup>225</sup>.

En abril de 1935 inda non se decretara a reapertura do local das sociedades obreiras e socialistas de Sober, situación ante a cal Hipólito Álvarez, propietario do edificio, solicita permiso para instalar alí un negocio que non ten nada que ver coa política –o cal ben podía ser unha estratagemma para reabrir a sé social de forma clandestina–. A autorización dada polo Goberno Civil ao industrial vai ser empregada pola alcaldía coma un impedimento para declarar o erguemento de clausura das entidades socialistas<sup>226</sup>.

Aprézase un certo grao de oportunismo por parte dos propietarios de locais alugados ás sociedades clausuradas para tirar rendemento económico ou simplemente aliñarse coas autoridades por medo a posíbeis represalias de carácter colateral. O propietario da Sociedade Obreira “*El Adelanto*” de Taboada solicita permiso ao alcalde para desalovalo e adicalo a outras fins, posto que non se lle paga o aluguer. O mesmo ocorre coa Sociedade Agraria de Castro de Rei de Lemos (Paradela), de cuxo organigrama se desmarca totalmente o propietario, que precisa empregar o espazo coma palleiro, chegando incluso a prometer non volverlle alugar o local<sup>227</sup>.

---

<sup>225</sup> Sospeitábase de tamén de Arturo Carballo García (directivo da sección local do PAE) e de Manuel Fernández Guitián, veciño de Vilaescura. Cando a Garda Civil vai á casa deste último na súa procura, saen varios disparos, resultando ferido un garda (*El Progreso*, 29-12-1934).

<sup>226</sup> O alcalde, nun oficio enviado ao Gobernador Civil, xustifica o non terse producido a reapertura do local por estar agora a cargo dun particular (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13056/2, carp. 8).

<sup>227</sup> AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13056/2, carp. 27.

Tamén a *Eléctrica Orensana* vai aproveitar a clausura do local da Zona III do Sindicato Nacional Ferroviario para pedir autorización de entrada para retirar o contador da luz.

Tres directivos do SNF tentaran en decembro de 1934 obter o erguemento da orde de clausura argumentando que non se demostrou que o sindicato actuase á marxe da lei e mesmo prometendo que se expulsaría do local sindical aos membros do PSOE e das JS. O Comandante da Garda Civil desaconsella a reaperuta, acusando ao SNF de actuar baixo as directrices de Tizón e Martínez del Sar, que se adicaban a facer propaganda do comunismo, e ao haber varios afiliados que teñen responsabilidades directivas nas tres sociedades, non garantindo ao seu parecer que non se vaian promover actos de rebeldía.

Logo de varias instancias dos directivos do sindicato desatendidas pola autoridade, manterase a clausura en Monforte malia estar funcionando a nivel estatal o SNF con total normalidade. Ante a solicitude da compañía eléctrica, a Garda Civil autoriza a apertura mais tan só para ese cometido, pois considera que pode “ [...] *resultar contraproducente en la actualidad que permanezca abierto, cual pretenden sus directivos, entre los cuales se observa cierta efervescencia, nada favorable para el orden [...]*”<sup>228</sup>.

O veto á reapertura de determinadas sociedades polo liderazgo que determinados elementos socialistas exercen sobre elas ou pola presenza de militantes socialistas ou da esquerda nas súas directivas prodúcese coas sociedades agrarias do Saviñao, acusadas de estaren acaudilladas polo ex-alcalde socialista José Losada Ferreiro<sup>229</sup>; e máis a sociedade agraria “*La Unión*” de Vilapedre (Vilalba), á que lle recomenda o Comandante de Posto da Garda Civil que busque outro local social para xuntarse e así non compartir espazos coa sociedade de *Trabajadores de la Tierra* da parroquia<sup>230</sup>.

---

<sup>228</sup> Así se expresaba no informe do Comandante da Garda Civil emitido o 15 de febreiro de 1935 (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13056/2, carp. 17).

<sup>229</sup> Esta sociedade estaba federada coas do Partido Xudicial de Chantada, e foi un directivo da Federación —o orguista Virgilio Ledo Santoandré— o que solicitou por conxunto o erguemento de clausura. O Informe da Garda Civil ao Gobernador explica que se ergueu a clausura de todas excepto a de San Vitorio de Ribas de Miño, porque “[...] *los miembros de ella obedecen ciegamente las órdenes de José Losada Ferreiro[...]*”, ademais de darse o caso de afiliados que son directivos na sociedade agraria e máis no PSOE de Escairón (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13056/2, carp. 22).

<sup>230</sup> Os directivos da Unión de Vilapedre inciden en que o local de xuntanzas era o que se sufragara cos cartos dos emigrados da zona e que era espazo de reunión dos veciños da parroquia. A resposta da Garda Civil vencella a Unión á sociedade agraria adscrita á UGT: “[...] *los alistados en una lo están también en la otra. Unicamente a juicio del que suscribe pudiera ordenarse que la sociedad reclamante buscara edificio social, a parte [...]*” (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13056/2, carp. 19).

A habilidade das sociedades obreiras para adaptarse á nova situación e reorganizarse na clandestinidade permitiron que a clausura non frease a súa capacidade de acción. Os anarquistas souberon buscar medios para seguir funcionando, de tal xeito que cando se procede ao levantamento da clausura xa tiñan outras estruturas organizativas e mesmo outros locais en marcha, como ocorre cos sindicatos afectos á CNT en Monforte e Lugo<sup>231</sup>.

A intromisión das forzas de seguridade na loita política é evidente no informe que emite o Comandante da Garda Civil de Viveiro relativo á solilcitude de reapertura do Centro Obreiro, apoiada polo alcalde da vila. Previa valoración da actitude do alcalde José Santiago Seijo, e facendo referencia a unha homenaxe recente que se lle tributara no Hotel Venecia de Viveiro polo labor realizado na alcaldía<sup>232</sup>, acúsao de pretender congraciarse cos obreiros cando é o máximo responsábel da paralización das obras do novo Cuartel da Garda Civil, coa correspondente perda de postos de traballo. Argumenta que, dado que no local do Centro Obreiro se tomaron acordos para cometer delitos durante a folga, non procede erguer a clausura<sup>233</sup>.

Outra face da represión exercida despois do movemento revolucionario de outubro de 1934 é a xudicial. Dos procesos que se seguiron contra os sindicalistas implicados nos sucesos revolucionarios, a causa na que se procesa a vinte e un veciños de San Clodio e Monforte vai ser a que teña meirande repercusión. No Consello de Guerra, celebrado o 14 de decembro de 1935, a metade deles serán condeados a diversas penas de prisión; absolvendo a dez. Mais o tempo que estarán en prisión os condeados vai ser moi pouco, pois trala vitoria electoral da Fronte Popular van ser liberados os presos políticos.

---

<sup>231</sup> O Sindicato Xeral de Traballadores de Monforte tiña orde de clausura dende o movemento revolucionario de decembro de 1933, e non solicita o permiso para a reapertura até o 25 de marzo de 1936, cando ten novas de que se reabren outros locais da CNT. No informe da Garda Civil exprésase que deran as chaves do local ao seu propietario xa en xaneiro de 1934, reorganizando o sindicato no enderezo do Campo da Compañía, nº 4 (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13056/2, carp. 32). O sindicato libertario da capital da provincia creara o Ateneo Libertario “*Humanidad Libre*”, que lle permitía seguir tendo xuntanzas, no baixo do número 22 da Praza de Pablo Iglesias; ficando á marxe da Lei de Asociacións Obreiras e Patronais (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13056/2, carp. 55).

<sup>232</sup> Esta homenaxe fora organizada polo avogado radical ourolés con bufete na vila do Landro, Ramón Rodríguez Prieto –que ben se pode interpretar coma un achegamento ao PRI– e asistiran representacións de todos os concellos do Partido Xudicial, xuntando máis de 300 comensais (*El Progreso*, 9-1-1935).

<sup>233</sup> Nese informe incluso se apreza un certo ton de irreverencia perante a autoridade civil: “[...] *Debo significarle que no obstante haberseme interesado el precedente informe por la aludida autoridad militar –lo que cumplimiento con esta fecha– me dirijo a V.E. a tenor de lo dispuesto por el Excmo. Sr. Ministro de Guerra, en 15 del anterior*” (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13056/2, carp. 53).

### ***A bola de neve da violencia política: enfrontamentos entre grupos de esquerda e fascistas***

A exacerbación da loita política, onda o xurdimento de alternativas que non asumían o marco institucional establecido e lexitimaban o emprego da violencia con fins políticas, favorecerían o espallamento dunha serie de acontecementos que teñen coma característica reseñábel a violencia por si propia, non coma fenómeno producido por un conflito, senón coa finalidade de combater ou eliminar ao contrario.

A fascistización progresiva das organizacións de dereitas e a forte bipolarización do panorama político en torno á dialéctica fascismo-antifascismo que favorece a proxección da identidade antifascista coma aglutinante e consenso entre as forzas da esquerda e alenta a súa mobilización, provocará que os conflitos sociais se traduzan en confrontacións violentas entre grupos de falanxistas e de militantes da esquerda<sup>234</sup>.

Despois dalgún pequeno incidente pola negativa de emprego a un militante de FET-JONS nas obras das Casas Baratas en maio de 1935, un novo episodio de enfrontamento con violencia política terá lugar o 12 de xullo dese mesmo ano, cando uns membros de FE-JONS entran no bar “Tupi” da rúa da Cruz da cidade murada repartindo uns folletos que chaman á afiliación aos obreiros, producíndose agresións cos tacos de billar e navallazos, resultando feridos José Pérez Torrón –mozo de exterior da Estación do Ferrocarril– e Alberto Cardero Marión –dependente de farmacia– no bando antifascista, e Abelardo Garmendia Casanova –estudiante– e Emilio Doncos González –músico e zapateiro– por parte dos falanxistas. Estes dous últimos serán detidos, sendo sinalado Emilio Doncos coma o autor das feridas dos dous primeiros cunha coitela de zapateiro ou un puñal. Posteriormente efectuáronse novas detencións<sup>235</sup>.

Nese clima confrontacional, o Primeiro de Maio de 1936 en Lugo desenvolverase entre as provocacións de elementos dereitistas e a vixianza por parte dos esquerdistas do respecto da patronal á efemérides, sen rexistrarse desta volta incidentes. Mais si se produciu a detención de dez e seis mozos falanxistas que estaban a celebrar un xantar na finca Guevara de Lamas de Prado, estando en posesión de once pistolas. O xuízo terá lugar os días 18 e 19 de maio, sendo imputados por xuntanza clandestina e tenza ilícita de armas, condeándoo polo

---

<sup>234</sup> Estes enfrontamentos, que xa se viñan producindo en todo o Estado dende novembro de 1933, protagonizados principalmente pola JS fronte ás JONS, acadarán na primavera e no verán de 1936 o seu punto de máxima efervescencia (Payne, S.G.: *op.cit.*, pág. 231)

<sup>235</sup> *El Progreso*, 13-7-1935, O 7 de setembro vese a causa polos sucesos da rúa da Cruz, sentenciándose aos falanxistas a dez meses de prisión menor e 720 ptas. de indemnización a José Pérez Torrón e 250 a Alberto Cardero (*El Progreso*, 8-9-1935).

primeiro delicto a un ano e un día de prisión menor e polo segundo a dous anos, once meses e once días<sup>236</sup>.

Ao consideraren a sentenza leve de máis, o Socorro Roxo Internacional e a JSU irán á folga xeral entre o 20 e o 22 de maio. Grupos de piquetes percorrerán o mércores 20 os comercios, que abriran por orde governativa –aunque non asistirían os dependentes–; rachándose as cristaleiras de moitos dos que permanecían abertos. Produciranse cargas policiais e detencións. Ás 12:00 deixouse de traballar nos bancos, rexistrándose un paro total nas obras e nos obradoiros. Pola tarde, os bares estarán abertos, pero sen camareiros.

O segundo día de folga, os piquetes nas aldeas evitarán a concorrencia de leiteiras á cidade, atravesando toros na estrada de Castroverde, cometendo sabotaxes en varias obras. Efectúanse detencións, que son utilizadas polo Gobernador Civil coma moeda de troco para a finalización da folga o venres 22 de maio.

Asemade, téñense rexistrado outros sucesos relacionados coa manipulación de armas de fogo en Viveiro e Lugo na primavera de 1936, que evidencia que os sectores máis radicais da dereita preparan unha ofensiva<sup>237</sup>.

En xuño de 1936 ten lugar en Sarria o suceso máis grave dos referidos, que supón a morte do secretario local de IR Pedro García e máis do industrial Victoriano Cabarcos tamén afiliado a IR, a mans do falanxista Manuel Carrozas. Xa en febreiro de 1936, unha vez celebradas as eleccións, o Gobernador Civil se vira obrigado a enviar axentes de policía á vila para averiguar quen eran os responsábeis dos contínuos altercados que se estaban a producir, e que continuarían días despois<sup>238</sup>.

---

<sup>236</sup> Foran chamados coma acusados José Viador Traseira, José Gandoy, Benjamín Díaz Gando, Manuel Baamonde Álvarez, Antonio Rodríguez López, Ángel Robles, José María Pereira, Daniel Martínez Macía, Manuel López Ribadulla, José Pazo Iglesias, Alfredo González Pérez, Rafael Sarandeses, Luís Rodríguez Fuentes e Antonio Ferreiro Jacob (*El Progreso*, 19-5-1936).

<sup>237</sup> O 24 de maio, Victoriano Azcárraga Collazo resulta ferido semella que accidentalmente ao estaren el e máis outros tres “jóvenes de conocidas familias”, Juan Manuel Pardo Gayoso, Ángel Valcárcel e Ángel Pérez López manipulando unha arma que dicían ter atopada no portal número catro da rúa do Bo Xesús –endereço de FE-JONS–, a cal resultou estar cargada. Serán detidos Pardo Gayoso e Valcárcel, mais non así Pérez López, en paradiro descoñecido (*El Progreso*, 26-5-1936). Semella ter a mesma orixe a detención de varios elementos da dereita viveirense por tenencia ilícita de armas en abril de 1936. Eugenio Durán –militante da URD local–, Ramón Bermúdez de Castro –Gobernador Civil despois do golpe de Estado–, Gonzalo Rodríguez Salvador e Bernardo López –traballador da fábrica de Chavín– son detidos e comunicados. Tamén se informa na prensa da detención de José Santiago Seijo, mais non se coñecen os motivos (*El Progreso*, 29-4-1936).

<sup>238</sup> *El Progreso*, 26-2-1936. A comezos de marzo, o militante da Xuventude Católica de Sarria Manuel Carro denuncia unha agresión sufrida na rúa da que sospeita haxa móbil político (*El Progreso*, 4-3-1936).

A normalidade na vila sarriá verase alterada o 26 de xuño por un grupo de descoñecidos que tirotean a fachada da Casa Consistorial. En resposta a esta ofensa convócase folga xeral. Ás 1:15 hs. da madrugada atopábanse os dous asasinados na Sociedade Recreativa “La Unión” con varios amigos xogando ao billar. Nese intre irrompe Manuel Carrozas cunha pistola no salón e dispara e apuñalando aos dous militantes republicanos. Ao mesmo tempo, un grupo de descoñecidos coa cara tapada preséntanse ante o Concello, realizando disparos aos balcóns, mentres se atopan o alcalde e os concelleiros tomando declaración a un detido polo apagón de luz na verbena do San Xoán. O 27 de xuño convócase folga xeral indefinida, patrullando os obreiros polas rúas da vila para obrigar a pechar os comercios.

Victoriano Cabarcos será soterrado nunha multitudinaria cerimonia á que asisten representacións dos concellos do Partido Xudicial, onda as directivas dos partidos adscritos á Fronte Popular, varios deputados e o presidente da Deputación. As JSU uniformadas e en formación abrirán a marcha fúnebre. Ese mesmo día tense noticia da morte de Pedro García, que será soterrado o 29 de xuño. De novo unha numerosa comitiva de dó percorrerá as rúas da vila. Desta volta, a manifestación, nun clima de forte confrontación social, verase interrompida por un incidente ás portas do Casino, polo cal se produciron destrozos no local da entidade recreativa, mais non chegou a ocorrer nada grave. Na madrugada volveron escoitarse disparos<sup>239</sup>.

---

<sup>239</sup> A tensión e a raiba amosada polos congregados no funeral fica reflectida pola crónica do acto: “[...] Al llegar los grupos al centro del pueblo, se oyeron mueras al fascio y a significadas personas de la localidad. Al pasar un numeroso grupo de izquierdistas por la calle Mayor, sonó un disparo, que en los primeros momentos causó enorme alarma, dando lugar a sustos y carreras. A los pocos momentos los grupos reaccionaron y varias personas penetraron en la sociedad de recreo “El Casino”, arrojando los muebles a la calle y causando destrozos de consideración [...]” (El Progreso, 30-6-1936)

#### 4. EXERCIZO DO VOTO NOS PROCESOS ELECTORAIS REPUBLICANOS

Unha vez delimitadas as condicións legais para o exercizo cidadán do dereito ao voto cómpre ver como o feito se desenvolve na práctica, de que xeito teñen lugar os procesos electorais en período republicano e as implicacións que isto ten no proceso de construción da cidadanía.

Para elo é mester saber de onde se parte: dun longo período da Restauración, cunha ditadura de por medio, no cal o desenvolvemento do dereito ao sufraxio se producía baixo as coordenadas dunha pluralidade restrinxida aos dous grupos de alternancia institucionalizada no poder a través do turnismo e do recurso por parte destes aos distritos unipersoais e ás redes clientelares e á fraude electoral para limitar o efecto do sufraxio universal masculino e así perpetuárense no poder. Todo elo marcado por unha forte impronta governamentalista nos procesos electorais por medio da práctica do encaselado por parte do goberno saínte e a promoción de candidaturas dende os grupos no poder.

Non embargantes esa práctica corrupta do sufraxio universal permitiu –alén de dar estabilidade ao modelo de democracia liberal– institucionalizar as eleccións coma mecanismo de acceso ao poder; e introduciu dende o momento en que se manifestou a crise do turnismo unha aprendizaxe política de determinados grupos nas marxes do sistema baseada na competencia electoral coma medio para acadaren os seus obxectivos. Isto garda relación coa explosión societaria experimentada no primeiro terzo do século XX: o día a día das sociedades agrarias, culturais, políticas ou recreativas que se constituíran ía marcado pola socialización dos mecanismos de participación política instaurados pola democracia de masas entre os asociados, de tal xeito que a dinámica do propio tecido societario estaba a formar cidadáns politicamente activos.

Malia as cautelas ou os posicionamentos maximalistas de comezo dalgunhas organizacións non republicanas, a meirande parte delas acaban asumindo o mecanismo do voto coma un medio para exercer o seu labor político: tanto a dereita non republicana encarnada pola CEDA ou Renovación Española coma a esquerda –comunistas– ou mesmo o anarquismo –Partido Sindicalista de Ángel Pestaña– adoptan estratexias posibilistas dentro do sistema, tomando consciencia da necesidade de participar del para transformalo en función dos seus principios.

Esa mesma asimilación social do valor do voto coma un ben en si mesmo permitiu, asemade, que o tecido societario tomase consciencia da capacidade de presión política que tiña coa participación electoral, de tal xeito que entre os seus medios estivo tamén presente a negociación e xestión de intereses con deputados e alcaldes e mesmo a configuración de candidaturas aos concellos para garantir a limpeza no reparto de tributos.

A fraude electoral, en momentos de forte polarización política ou crise de lexitimidade do sistema, vai ser un instrumento asumido polas elites para controlar o acceso ao poder político. O recurso á fraude non é mais ca un exemplo de mobilización de recursos por parte deses grupos para a consecución dos seus intereses. Darase, asemade, unha connotada ambigüidade entre o discurso anticaciquil que estaba en boca de todas as organizacións políticas e a práctica da fraude electoral sistematizada por parte deses mesmos grupos que dicían combatila coa súa práctica política. Isto evidencia unha renuncia a transformar dende abaixo o propio sistema e o comportamento político da sociedade, amosándose a prioridade por acadar o poder do xeito máis directo e efectivo poisíbel para así poder introducir transformacións dende arriba.

Débase fuxir dunha interpretación purista da fraude electoral coma un elemento limitador dos dereitos de cidadanía; por contra, o recurso ao falseamento dos resultados fora asimilado nese mesmo proceso previo coma o instrumento máis acaído para acadar o poder no xogo da loita partidaria, o cal explica a súa utilización en momentos de crise de lexitimidade, polarización ou febleza do republicanismo no poder. Mais, ao tempo, o seu uso xeralizado tamén aportou un contido valorativo construtivo dun significado acumulativo do termo en relación a unha serie de prácticas que vulneran a vontade popular que explica que sexa motivo de cuestionamento dos resultados e descualificación da candidatura vencedora por parte da perdedora –o cal non supón que esta non fixera uso deses mecanismos–, expresando unha valoración ética sobre a democracia<sup>240</sup>. A persistenza deste tipo de actuacións significa que o modelo de democracia liberal non está asentado ou, máis concretamente, que as elites político-institucionais non teñen interese en construír un modelo de democracia plena e de base popular e os movementos sociais –principalmente o

---

<sup>240</sup> A esta mesma situación fai referencia, para o caso boliviano, Marta Irurozqui: uns e outros partidos fan uso discursivo da corrupción electoral para invalidar o voto popular e cuestionar os resultados dos que vencen usando eses mecanismos; mais a xeralización da fraude permitiu que as clases populares tiveran o poder político suficiente para forzar a mellora das súas condicións e a ampliación de dereitos (Irurozqui Victoriano, M.: *“A bala, piedra y palo”. La construcción de la ciudadanía política en Bolivia. 1826-1952*), Sevilla: Deputación, 2000; páx. 179-181).



movemento obreiro– non son capaces de avanzar ao chanzo de “facerse recoñecer”<sup>241</sup> e integrarse no sistema para transformalo nun senso democratizador.

O emprego de mecanismos de manipulación dos resultados electorais por diferentes colectivos en conflito entre si leva á necesidade de abranguer ese fenómeno non só coma unha deformación do sistema liberal democrático, senón máis ben tendo en conta a finalidade do seu emprego por parte das diferentes faccións en competencia electoral, é dicir, os intereses representados ou a vontade expansiva ou restritiva de dereitos que agocha cada grupo coma finalidade para cuxa consecución se bota man dese medio. O recurso á fraude permitiu, porén, avances significativos nos dereitos cidadáns, habida conta que a confrontación electoral supuxo nun momento determinado a loita entre un proxecto político transformador e democratizador e unha reacción que propugnaba a volta ás condicións de partida da alborada republicana (privilexios das clases dominantes, redución de dereitos dos traballadores, clericalismo, etc.). Neste senso, e do mesmo xeito que no período inmediatamente anterior o clientelismo permitía a estabilidade do sistema de democracia liberal instaurado coa Restauración borbónica, no novo réxime republicano será o recurso á alianza coas redes clientelares e aos procedementos propios destas os que permitan determinados logros coma a vitoria electoral da Fronte Popular –coa conseguinte recuperación do programa reformista do primeiro bienio– e maila consecución dun Estatuto de Autonomía para Galiza –programa de cidadanía diferenciada–, froito de procesos marcados polo emprego do falseamento do proceso democrático coma medio para acadar ben unha fin de estabilidade ou ben o acceso ao poder para desenvolver unha política transformadora no social.

Para poder tirar conclusións sobre a incidencia no proceso de construción da cidadanía da mecánica e dos procesos electorais que se dan no período republicano cómpre facer unha fonda análise do desenvolvemento dos mesmos, comezando por unha completa caracterización do campo de loita electoral.

A existencia da fraude coma unha realidade manifesta nas convocatorias electorais republicanas débese a unhas condicións de partida de carácter sociolóxico e estrutural sen cuxo agromo non serían explicábeis os parámetros nos que se exerce o dereito ao voto, pois o falseamento das eleccións non se debe tan só a efectividade das prácticas fraudulentas de

---

<sup>241</sup> Esta terminoloxía é empregada por Bernhard Ebbinghaus no seu estudo das evolución de sindicatos e partidos obreiros e a súa implicación no proceso de construción da cidadanía na Europa Occidental (Ebbinghaus, B.: “The Siamese Twins: Citizenship Rights, Cleavage Formation, and Party-Union Relations in Western Europe” in Tilly, Ch, (ed.): *Citizenship, Identity and Social History*, Cambridge: University Press, 1996).

fortes redes de fidelidade persoal e sentimento voluntarista de patróns e clientes na deturpación do sufraxio, actuantes ao longo de todo o período restauracionista e que gozaban dun alto grao de cohesión interna, estendendo as prácticas de manipulación dos procesos electorais propias dese réxime.

Primeiramente, cómpre salientar, malia a pretensión dos lexisladores republicanos de rematar coas vellas circunscripcións comarcais, que os partidos xudiciais seguen a ter unha dinámica propia e autónoma nos procesos electorais, manténdose as áreas de voto tradicionalmente devorcado cara a un ou varios candidatos dunha única tendencia. Mesmo o artellamento organizativo das formacións políticas e sindicais está adaptado ás demarcacións xudiciais<sup>242</sup>.

O peso poboacional dos partidos xudiciais vai resultar determinante para a elección dun ou doutro deputado, máis tendo en conta o control político que se exerce por parte de certos grupos de espazos decisivos a nivel electoral. Antes do recoñecemento legal do dereito ao voto ás mulleres, o número total de electores da provincia era de 120.566, dos cales o Partido Xudicial de Lugo, o que ten un censo meirande, supuña o 17'6% do total, seguido de Chantada e Monforte; fronte ao reducido censo de partidos xudiciais cunha importante extracción obreira (Ribadeo, Viveiro). Esta disparidade débese en boa medida ao número de concellos que compoñen os partidos e o número de vilas densamente poboadas que acollen<sup>243</sup>.

---

<sup>242</sup> Dos antigos nove distritos electorais en que se repartía a provincia de Lugo para as eleccións a Cortes, víñase repetindo elección tras elección ao longo dos anos dez e vinte do século pasado a vitoria dos conservadores en Chantada (Leonardo Rodríguez), Monforte (Guillermo de Osma) e Becerreá (Álvaro Caro y del Arroyo, Conde de Peña Ramiro), conseguindo parte dos deputados do distrito de Lugo (é fixa na elección en todos os procesos a familia González de Besada). Pola súa banda, os distritos de Viveiro (José Soto Reguera), Ribadeo (Ramón Bustelo), Mondoñedo (Andrés Avelino Montero Villegas e José Martínez de Velasco), A Fonsagrada (Manuel Portela Valladares) e Quiroga (José Lladó y Vallés), mantendo en Lugo a representación de Joaquín Quiroga Espín.

<sup>243</sup> O Partido Xudicial de Lugo está composto por nove concellos dos cales cinco superan os 2.000 censados. No caso de Chantada, trátase de concellos con bastante poboación no censo, sendo as dúas principais vilas –Chantada e Palas– das que teñen máis persoas con dereito a voto rexistradas, tendo tamén un importante continxente de votantes censados Carballo e Taboada. No Partido Xudicial de Monforte, ademais da repercusión da masa obreira da vila do Cabe, só Bóveda ten menos de 2.000 votantes censados. A diferenza destes casos, os partidos xudiciais de Viveiro e Ribadeo contan cun número reducido de concellos adscritos dos que tan só a capital supera exiguamente os dous milleiros de persoas con dereito a voto e o resto de concellos teñen un censo bastante cativo.

**Cadro 3. Distribución do censo electoral por partidos xudiciais na provincia de Lugo (1931-1936).**

	Censo electoral	
	1931	1933
<b>P.Xud. Lugo</b>	<b>21187</b>	<b>41195</b>
P.Xud. Becerreá	9878	16924
<b>P.Xud. Chantada</b>	<b>16108</b>	<b>33751</b>
P.Xud. Fonsagrada	7870	17129
P.Xud. Mondoñedo	8842	21599
<b>P.Xud. Monforte</b>	<b>14947</b>	<b>32656</b>
P.Xud. Quiroga	5185	9260
P.Xud. Ribadeo	5553	13873
P.Xud. Sarria	11504	24881
P.Xud. Vilalba	10737	25358
P.Xud. Viveiro	8755	26441
Total	120566	263067

**Fonte: elaboración propia a partir dos datos do ADPL**

A integración da muller no corpo electoral reduce en certo xeito estas diferenzas, mais seguen a ser determinantes os resultados de certos espazos para a escolla dos postos de deputado a Cortes. En 1933, cando teñen lugar os primeiros comicios nos que votan as mulleres, o censo na provincia incrementárase até a cifra de 263.067 persoas con dereito a voto. Este incremento reequilibra as diferenzas de peso electoral entre distintos espazos: os partidos xudiciais de Vilalba, Fonsagrada e Mondoñedo teñen dende entón unha proporción máis próxima á de Monforte, e o de Viveiro pasa de ser o terceiro que menos censo tiña nun contexto de sufraxio universal masculino aos 26.441 censados, cifra próxima ás zonas anteditas, do mesmo xeito que proporcionalmente Lugo e Chantada, con todo seren os dous partidos con máis censo, teñen menor entidade a respecto da provincia.

A asociación a eses partidos xudiciais dunha rede clientelar liderada por un persoeiro local de relevancia pública antes do período republicano explicará o devorcamento total ou

parcial do censo –con ou sen manipulación do proceso electoral– nalgúns destes espazos decisivos.

Outro aspecto a ter en conta é a flexibilidade das candidaturas electorais, que devén en alianzas entre organizacións e elementos de distintos espectros ideolóxicos que se presentaban en listaxes diferentes. Unha explicación desta mecánica ven simplemente polas prescricións legais: as candidaturas eran unipersoais e as listas abertas, de tal xeito que na práctica se votaban os nomes dos candidatos presentados. Así, algunhas organizacións que non tiñan capacidade de presentar unha candidatura polas maiorías aliábanse con outras formacións para promocionaren listaxes conxuntas e así aseguraren a representación. Isto daba lugar a pactos entre organizacións políticas e alianzas locais –levadas a extremo en moitos casos polos muñidores electorais–, de tal xeito que permitiría a pervivenza de núcleos de fidelidade persoal ás elites pre-republicanas e mesmo a configuración de novas elites locais. A lóxica do enfrontamento electoral atoparase mediatizada na meirande parte dos casos pola lóxica do enfrontamento entre redes clientelares polo poder local.

Derivado dos eidos de análise antes expresados, o emprego de prácticas de manipulación do proceso democrático con especial celo nalgúns partidos xudiciais vai supor un elemento fulcral para a caracterización das eleccións na Segunda República. O máis frecuente era a simulación da votación, cubrindo as actas de escrutinio sen terse producido a mesma –xeralmente porque se impedira a apertura dos colexios electorais ou se fixera desaparecer a acta orixinal–.

O emprego xeralizado desta práctica, aparelado á pluralidade na loita partidaria, derivaría en múltiples situacións conflitivas arredor do proceso electoral: dende partidas armadas que impiden o desenvolvemento da votación e procuran a anulación dos resultados até casos de actas dobres con resultados dispares nunha mesma mesa, suplantación de membros das mesas, envío de documentación sen os preceptivos selos de Correos ou procedentes de carterías que non están autorizadas, etc. Ante estas situacións, as organizacións políticas adoitan nomear interventores nas mesas electorais e mesmo erguer acta notarial no caso de que desconfíen da fidelidade no traslado á Xunta Electoral Provincial dos resultados do escrutinio. Deste xeito, é habitual que se protesten boa parte dos pregos de documentación electoral enviados, mesmo con denuncias formais perante a xustiza ordinaria.

Son diversas as circunstancias que evidencian a manipulación ou comisión de fraude sobre os resultados electorais dunha mesa. Primeiramente, certas cuestións de forma coma a tardanza no envío das actas á Xunta Electoral Provincial e o cumprimento do preceptuado na

lei arredor de selos, sinaturas, carterías etc. O retraso inxustificable nesa tramitación é motivo en moitas ocasións de modificación dos resultados emanados da vontade popular. A ausencia de selos de Correos (de saída na localidade correspondente e de entrada nas estafetas autorizadas), do lacrado ou das sinaturas dos membros da mesa electoral é outra proba máis de irregularidades –mesmo entregando actas nas que os que asinan non son os membros designados para formaren parte da mesa–.

A forte competencia electoral en certos espazos fai que aparezan actas dobres, coa mesma data e referidas á mesma mesa electoral, mais con resultados distintos. En canto ao contido das actas de escrutinio, a fraude evidénciase naquelas que amosan votacións infladas –moi superiores porcentualmente ás do resto do municipio e á situación xeográfica en canto a accesibilidade, que nalgúns lugares é un obstáculo determinante para o exercizo do voto–, amosando en moitos casos a repetición mecánica mesa a mesa en todas as seccións dun concello de resultados homoxéneos.

A descrición dos procesos electorais a Cortes convocados ao longo da xeira republicana permitirá observar máis de preto os aspectos tomados en consideración coma explicativos da dinámica electoral no Lugo do momento.

#### 4. 1. ELECCIÓNS A CORTES CONSTITUÍNTES (28 DE XUÑO DE 1931)

Unha vez establecido o novo réxime e instalado o republicanismo nos aparatos de poder –constituídas as comisións xestoras provinciais, nomeados novos gobernadores civís, reemprazados algúns altos cargos da Administración por persoal de filiación republicana–; o Goberno Provisorio da República víase na obriga de darlle lexitimidade, desenvolvendo un proceso constituínte que dera lugar a un *corpus* legal común baixo o novo sistema. Esta era a finalidade das eleccións a Cortes Constituíntes do 28 de xuño, elixir aos parlamentarios que participasen na elaboración dese texto común<sup>244</sup>.

Dada a relevancia do proceso constituínte, os diferentes partidos republicanos van tentar acadar a representación suficiente para plasmar os seus posicionamentos na nova constitución, elaborando un marco legal que dera *status* de oficialidade á engádegas de intereses que accede ao poder despois do 14 de abril.

---

<sup>244</sup> Grandío Seoane, E.: *Caciquismo e eleccións ...*, páx. 55.

Estas eleccións van estar marcadas por un forte confusionismo a respecto da actitude que van tomar os republicanos nos comicios, sendo determinante a inhibición dos monárquicos e o control do proceso por parte das organizacións republicanas –máis nomeadamente a ORGA– e mais pola efervescencia na actividade política dos partidos.

**a. Configuración de candidaturas**

Un mes e medio despois da proclamación da República, o escenario político mudara completamente, pois os elementos monárquicos iniciaron o seu proceso de hibernación e desmobilización, optando ben pola inserción en grupos republicanos de dereita ou ben polo rol de atentos espectadores fronte ao devir dos sucesos no novo réxime. Asemade, a proclamación da República abre paso á proxección social do republicanismo e á fragmentación das organizacións republicanas –en moitos dos casos xa circunstanciais *per se*, coma a FRG– concretándose politicamente as distintas faccións que as integraban. Do mesmo xeito ca nas eleccións municipais do 31 de maio, republicanos e socialistas concorreron de novo por separado –debido á actitude irreconciliábel da Alianza e da ORGA–, se ben dende o sector orguista se vai fomentar unha candidatura “oficial” de coalición con elementos portelistas e *cuneros* presuntamente designados polos partidos no Goberno do Estado, unha candidatura que non vai ter o apoio das organizacións provinciais deses partidos, como logo se verá<sup>245</sup>.

Tras múltiples contratempos, Alianza Republicana presenta unha lista de sete candidatos polas minorías; do mesmo xeito que o PSOE e a DLR.

---

<sup>245</sup> Na provincia de Lugo, o desacordo entre a ORGA e Alianza Republicana polo rol subordinado que se concedía a esta no seo da FRG fará imposíbel non só unha candidatura conxunta republicana, senón tamén a coalición cos socialistas. O PSOE de Lugo decidira ir ás eleccións municipais do 31 de maio en solitario, debido á incapacidade de conciliar aos dous sectores republicanos; malia os esforzos da ORGA de Lugo por aplicar as directrices da FRG de pactar co PSOE (*El Progreso*, 9-5-1931).

#### **Cadro 4. Eleccións a Cortes Constituíntes (28-6-1931). Provincia de Lugo.**

##### **Candidatura da Alianza Republicana.**

Rafael de Vega Barrera	Pte. do Comité Provincial de Alianza-PRR
Cándido Fernández López	ex –deputado monárquico
José Cobreros de la Barrera	Alcalde de Lugo
Ramón Rodríguez Prieto	Avogado e directivo do PRR en Galiza
Manuel Becerra Fernández	Subdirector Xeral de Obras Públicas
Camilo López Pardo	Avogado
Luís Díaz Gallego	Médico

**Fonte:** *El Progreso*<sup>246</sup>

#### **Cadro 5. Eleccións a Cortes Constituíntes (28-6-1931). Provincia de Lugo.**

##### **Candidatura do PSOE.**

Juan Tizón Herreros	Deputado Provincial , Secr. da IIIª zona do SNF (UGT)
Ricardo López Pardo	Médico, presidente da Agrupación Socialista de Lugo
Estanislao de Iglesia Huerta	Notario
Carlos V. Fernández Pimentel	Médico, primeiro tenente de Alcalde en Lugo

**Fonte:** *El Progreso*

---

<sup>246</sup> Logo da celebración da Asemblea Local e maila Provincial, o Comité Provincial da Alianza Republicana estuda as propostas xurdidas da antevotación e o martes 16 de xuño fai pública unha lista de cinco candidatos, a saber: Francisco Javier Elola –Fiscal Xeral da República –, Rafael de Vega, Cándido Fernández, José Cobreros e Ramón Rodríguez Prieto, deixando o resto dos postos até sete a completar con outros candidatos (*El Progreso*, 17-6-1931). Ao ser anunciado Elola coma candidato da ORGA e integrante da lista “oficial”, o seu nome caería da lista radical (*El Progreso*, 25-6-1931). Do mesmo xeito, ao ser propalado o mesmo rumor a respecto de Cándido Fernández, este afastarase da lista de Alianza Republicana e concorrerá coma independente (*El Progreso*, 24-6-1931). (vid. TÁBOA)

#### **Cadro 6. Eleccións a Cortes Constituíntes (28-6-1931). Provincia de Lugo.**

##### **Candidatura da DLR.**

Luís Recasens Siches	Catedrático da Universidade
Enrique Gómez Giménez	Enxeñeiro de camiños
Enrique Álvarez de Neyra	avogado do Estado

**Fonte: *El Progreso***<sup>247</sup>

Por contra, a ORGA presentaría unha lista de oito nomes polas maiorías. A participación nesta candidatura de persoeiros participantes dos círculos e tertulias de Madrid, algúns deles monárquicos conversos ao republicanismo evidencia a man de Casares Quiroga na confección da candidatura. O camaleonismo político deses persoeiros –que tamén foran anunciados coma candidatos doutras organizacións– dá unha pista a respecto da procedencia desa candidatura “oficial” que logo se nomeará e será o alicerce do “pucheirazo” posterior.

#### **Cadro 7. Eleccións a Cortes Constituíntes (28-6-1931). Provincia de Lugo.**

##### **Candidatura da ORGA.**

Ramón Martínez López	Catedrático do Instituto
Francisco J. Elola y Díaz Varela	Fiscal Xeral da República
Lois Peña Novo	avogado da Coruña
Sergio Andiñón Pérez	Avogado
Manuel Portela Valladares	ex –deputado a Cortes
Daniel Vázquez Campo	Pte. da Comisión Xestora da Deputación
Luís Recasens Siches	Catedrático da Universidade
José Sanjurjo Sacanell	Director Xeral da Garda Civil

**Fonte: *El Progreso***<sup>248</sup>

---

<sup>247</sup> Dada a loita interna existente entre Gómez Giménez e Álvarez de Neyra –presidente do Comité Provincial o primeiro e membro do Comité Estatal o segundo–, este anunciará a súa candidatura coma independente, anque a retirará o día anterior á votación, recomendando a candidatura do partido (*El Progreso*, 27-6-1931), quedando configurada finalmente con dous nomes e optando polos postos das minorías.



De recente constitución na provincia, o PRRS fai pública a súa candidatura con catro nomes a última hora, recoñecendo publicamente o seu carácter circunstancial e a inferioridade de condicións a respecto das outras formacións concorrentes aos comicios.

#### **Cadro 8. Eleccións a Cortes Constituíntes (28-6-1931). Provincia de Lugo.**

##### **Candidatura do PRRS.**

Niceto José García Armendaritz	Inspector Xeral de Hixiene Pecuaria
Rafael Trigueros Sánchez de Rojas	Capitán de Infantería
Ánxel Fole Sánchez	Estudante de Dereito
Luís Soto Menor	Inspector de Primeira Ensinanza

**Fonte:** *El Progreso*<sup>249</sup>

Un dos eixos da actividade electoral na provincia será a circulación de rumores, acusacións e desmentidos a respecto da existencia dunha candidatura “oficial” de coalición republicano-socialista promovida dende o Goberno Provisorio da República, integrada principalmente por cargos da Administración Republicana e membros da ORGA e do PSOE<sup>250</sup>.

O máis probábel con respecto a isto sería que a candidatura fose configurada dende Madrid, máis concretamente dende os círculos casaristas coa finalidade de arrinconar electoralmente ao radicalismo e derrotalo na pugna pola hexemonía do movemento republicano na Galiza –non hai máis que ollar a representatividade da ORGA na candidatura–, pretendendo inducir unha candidatura governamental ao xeito da Restauración, de apoio aos

---

<sup>248</sup> O 19 de xuño, en Asemblea Provincial, a ORGA designa unha lista de oito candidatos deixando o oitavo posto –que ocupará finalmente o Director Xeral da Garda Civil, José Sanjurjo Sacanell– a consultar co Pleno da FRG (*El Progreso*, 20-6-1931).

<sup>249</sup> Dá a coñecer a súa lista e o seu posicionamento a respecto da conxuntura política do momento por medio dun Manifesto publicado na prensa (*El Progreso*, 25-6-1931).

<sup>250</sup> Esta cuestión salta á opinión pública a través dunha carta de Alianza Republicana nos xornais na cal desminte a presenza de Cándido Fernández nunha candidatura integrada por Portela Valladares, Recasens, Azpiazu, Elola, Ramón Martínez, Lois Peña Novo, Sergio Andión, Vázquez Campo e Lladó; ademais do aludido, ao que semella que se reservaba un posto na mesma, pero refugou integrala (*El Progreso*, 23-6-1931). Esta candidatura “oficial” ficará conformada finalmente polo xeneral José Sanjurjo Sacanell (Director Xeral da Garda Civil), Elola, Recasens, Azpiazu, Portela Valladares, Tizón Herreros, Lladó, Peña Novo, Vázquez Campo e Sergio Andión (*El Progreso*, 26-6-1931).

republicanos no poder. Esta explicación acaba meirande solvencia dada a evolución posterior do proceso electoral –o falseamento das eleccións a prol desta lista–, así coma a traxectoria política seguida antes e despois do proceso por algúns dos integrantes da candidatura.

A carón dos candidatos refrendados polas organizacións políticas que constitúen o sistema de partidos do momento, certos colectivos profesionais tamén escollen candidatos –probabelmente coa finalidade de levar problemáticas específicas deses sectores ao Parlamento e evidenciando unha práctica política herdeira da aprendizaxe corporativista do período da ditadura primorriverista–; tales coma o Colexio Profesional de Médicos, que designa ao seu presidente, o conservador José Lomas Díaz –quen logo retira a súa candidatura– ou a Asemblea Provincial do Maxisterio Lucense, que nomea candidato a Luís Soto Menor, Inspector de Primeira Ensinanza que integraba, asemade, a candidatura do PRRS.

#### ***b. Campaña electoral***

Detéctase unha alta actividade electoral neste proceso, en boa medida debida á multiplicidade de candidaturas presentadas, que conlevarán a participación na campaña da base social das distintas forzas políticas concorrentes á convocatoria electoral.

Existen unha serie de actuacións de candidatos e formacións políticas que se poden encadrar nun período de pre-campaña, tendo coma finalidade a creación de ambiente arredor da candidatura persoal ou da opción política correspondente, mais tamén en relación coa intensa actividade de proselitismo iniciada polas organizacións republicanas despois do 14 de Abril.

Este proceso tiña a relevancia de configurar a Cámara Lexislativa Constituínte, a que fixara a carta magna da Segunda República, de aí que as distintas agrupacións fagan un esforzo por espallar os seus programas e os nomes dos seus candidatos realizando numerosos mitins e actos políticos, así coma publicando anuncios na prensa.

Xa en plena campaña, o principal eixo de debate constituírao a dialéctica caciquismo-pureza electoral na que se encadraron por unha banda as acusacións principalmente da Alianza ás prácticas e aos compañeiros de candidatura da ORGA, e por outra banda os rumores dunha candidatura gobernamental.

O 20 de xuño “*El Progreso*” publica unha información procedente do xornal “*El Orzán*” (A Coruña) que ofrecía unha visión do desenvolvemento da campaña electoral na provincia de Lugo:

*“El espectáculo que ante las Constituyentes ofrece la provincia de Lugo –y estamos de acuerdo con El Orzán al decir que España está llena de Lugos- es francamente lamentable. Los amaños, los contubernios y las cuquerías políticas asoman por doquier, por obra y gracia de los que [...] poseen dotes singulares el arte de saber arrimarse [...].*

*El Ministro de la Gobernación, en época republicana, sigue siendo el centro político de la nación, sin que en los procedimientos se diferencie en nada de días en que, bajo el régimen monárquico, los titulares de dicha cartera repartían graciosamente las actas [...]. Los Gobernadores Civiles, continúan siendo [...] oficinas electorales [...] sin embargo, en lo que a nuestra provincia respecta, sabrá oponerse a los contubernios [...].”*

Precisamente nesa data celébrase no Teatro Principal o mitin da ORGA, no que interveñen Ramón Martínez, Lois Peña Novo, Luís Recasens e Javier Elola, que vai ser interrompido por un grupo de persoas que increpa aos organizadores acusándoos de caciques. Neste mitin está presente o candidato Portela Valladares, mais non vai ser anunciado polos oradores. *“El Progreso”* recolle amplamente o alí sucedido:

*“[...] Desde el primer momento en que el mitin da la ORGA se anunció advirtiósse en Lugo efervescencia [...] el coliseo de la calle Castelar totalmente lleno de público, entre el cual predominaban personas forasteras, venidas de los pueblos de la provincia [...]*

*Martínez [...] se levanta para hacer uso de la palabra, sonando aplausos y silbidos [...] (de las localidades altas salen frases hostiles, presagio de lo ulteriormente acaecido) [...] Después, habla D. Luis Peña Novo [...] Combate duramente a los hombres del antiguo régimen (una voz del público: Que salga Portela Valladares) [...] Seguidamente habla el Sr. Recasens y uno de los que ocupaban las localidades altas dice: “Fora os extranxeiros”. A partir de este momento el mitin queda convertido en un verdadero laberinto babilónico. Silbidos agudos, fuertes pateos, enormes gritos de “Muera Portela. Abajo los caciques”. El señor Elola se retira del escenario [...] Los oradores insisten en dirigir la palabra al público. De las localidades altas lo impiden por medio de gritos. estentóreos. La confusión y el revuelo son enormes.*

*El Sr. Martínez culpa de lo ocurrido a los socialistas y los señores D. Carlos Vázquez Pimentel y D. Estanislao de la Iglesia, afiliados al PSOE, diríjense al público y refutan contundentemente y claramente tales manifestaciones [...] Interviene el Sr. Peña Novo. El escandalazo persiste [...] En la calle, infinidad de personas que comentan lo acaecido dentro del coliseo y los pequeños incidentes fuera del Teatro”<sup>251</sup>*

Non embargantes, a ORGA presentábase coma un partido afín ao socialismo, mesmo reivindicando unha Constitución flexíbel, que dera capacidade para integrar no goberno ás

---

<sup>251</sup> *El Progreso*, 21-6-1931.

organizacións de extrema esquerda. Ao tempo, ofrecíase coma vehículo para levar ás Cortes os problemas de Galiza<sup>252</sup>.

Tamén en Viveiro se produciu un boicot ao mitin da ORGA, neste caso coincidente cunha folga xeral de obreiros da vila do Landro que, mediante silbidos, cánticos e berros que pedían a destitución do alcalde orguista, fixeron que se tivera que suspender o acto. A violencia por cuestións políticas en Viveiro sucedeu con altercados de carácter persoal que provocaron feridos<sup>253</sup>.

Alianza Republicana, pola súa banda, tentará reafirmar a súa coherencia e tradición republicana en oposición á conxunción de orguistas e portelistas, acentuando a súa mensaxe anticaciquil e antimonárquica e propondo para o proceso constituínte a configuración bicameral das Cortes para que fosen realmente representativas do pobo<sup>254</sup>.

Os socialistas desenvolven unha campaña de realización de mitins en varias localidades da provincia, alí onde tiñan unha Agrupación constituída, rematando cun acto en Lugo o último día da campaña<sup>255</sup>.

Na última semana, intensifícase a propaganda, sendo frecuente a presenza de candidatos facendo campaña pola provincia: Recasens, Cándido Fernández, Elola, Portela, Azpiazu, Novoa e Manuel Becerra percorreron a provincia á procura do voto.

Azpiazu e Elola tentaron sacar rendemento político aos seus contactos, xestionando en plena campaña asuntos relativos a intereses locais e provinciais, transmitíndoo aos xornais directa ou indirectamente<sup>256</sup>. Tamén na última semana xorde a polémica en torno aos

---

<sup>252</sup> Nun mitin anterior, que tivera lugar no Mercado de Quiroga Ballesteros, o poeta galego afincado en Uruguai Julio Sigüenza chamaba a votar só aos candidatos galegos, que recoñeceran o espírito e as necesidades do seu pobo, fronte aos *cuneros* (*El Progreso*, 10-6-1931).

<sup>253</sup> A irrupción das masas operarias no acto electoral estaba, ademais, contextualizada nas recentes eleccións municipais e a alianza do alcalde electo, Ramón Vilar Ponte –presidente do Comité Local da ORGA–, con destacados elementos clientelares e a posterior polémica arredor da constitución da Comisión Xestora da Deputación (*El Progreso*, 24-6-1931). Isto débese á integración na FRG da rede clientelar liderada por José Santiago Seijo, de pasado conservador (Nuevo Cal, C.: “A Segunda República en Viveiro” in *Congreso da Memoria* (2º. 2005. Culleredo). *A República e a Guerra Civil*, Ferrol: Asociación da Memoria Histórica Democrática, 2006; páx. 379-387).

<sup>254</sup> Estes foron os principais eixos do mitin dado por Abad Conde no Teatro Principal (*El Progreso*, 16-6-1931).

<sup>255</sup> Preséntanse os principais mitins do PSOE na Pontenova, Pedrafita, Portomarín e San Vicente de Rábade (*El Progreso*, 23-6-1931).

<sup>256</sup> Javier Elola, que fará varias viaxes entre Monforte e Lugo, participará nas xuntanzas que o Alcalde mantén en Madrid co Ministro da Guerra –Manuel Azaña– coa fin de xestionar o mantemento da

integrantes da candidatura governamental, que botará man dos resortes institucionais para promocionarse na provincia<sup>257</sup>.

**c. Votación e escrutinio: as eleccións a nivel local**

O proceso electoral constituínte deriva na ocupación por parte da candidatura oficial íntegra dos dez escanos en liza. Foi determinante nesta proxección de resultados a mobilización masiva de voto e a manipulación do proceso en espazos moi determinados, coma os partidos xudiciais de Becerreá, Chantada, Sarria e Fonsagrada; onde se devorcan a práctica totalidade dos sufraxios a prol da candidatura oficial.

**Cadro 9. Eleccións a Cortes Constituíntes (28-6-1931). Provincia de Lugo.**

**Candidatos electos**

	Filiación	Resultado
Ubaldo de Azpiazu y Artazu	Oficial	48.821 votos
Francisco Javier Elola y Díaz Varela	Oficial	46.721 votos
José Lladó y Vallés	Oficial	45.347 votos
Luis Recasens Sitches	DLR (oficial)	44.985 votos
José Sanjurjo Sacanell	Oficial	43.613 votos
Manuel Portela Valladares	ORGA (oficial)	40.593 votos
Luís Peña Novo	ORGA (oficial)	39.444 votos
Daniel Vázquez Campo	ORGA (oficial)	39.234 votos
Juan Tizón Herreros	PSOE (oficial)	37.414 votos
Sergio Andión Pérez	ORGA (oficial)	36.393 votos

Fonte: ADPL<sup>258</sup>

---

gornición asignada á capital provincial trala marcha do rexemento *Zamora*. Azpiazu, pola súa banda, optará por contactar directamente co Ministro (*El Progreso*, 16-6-1931).

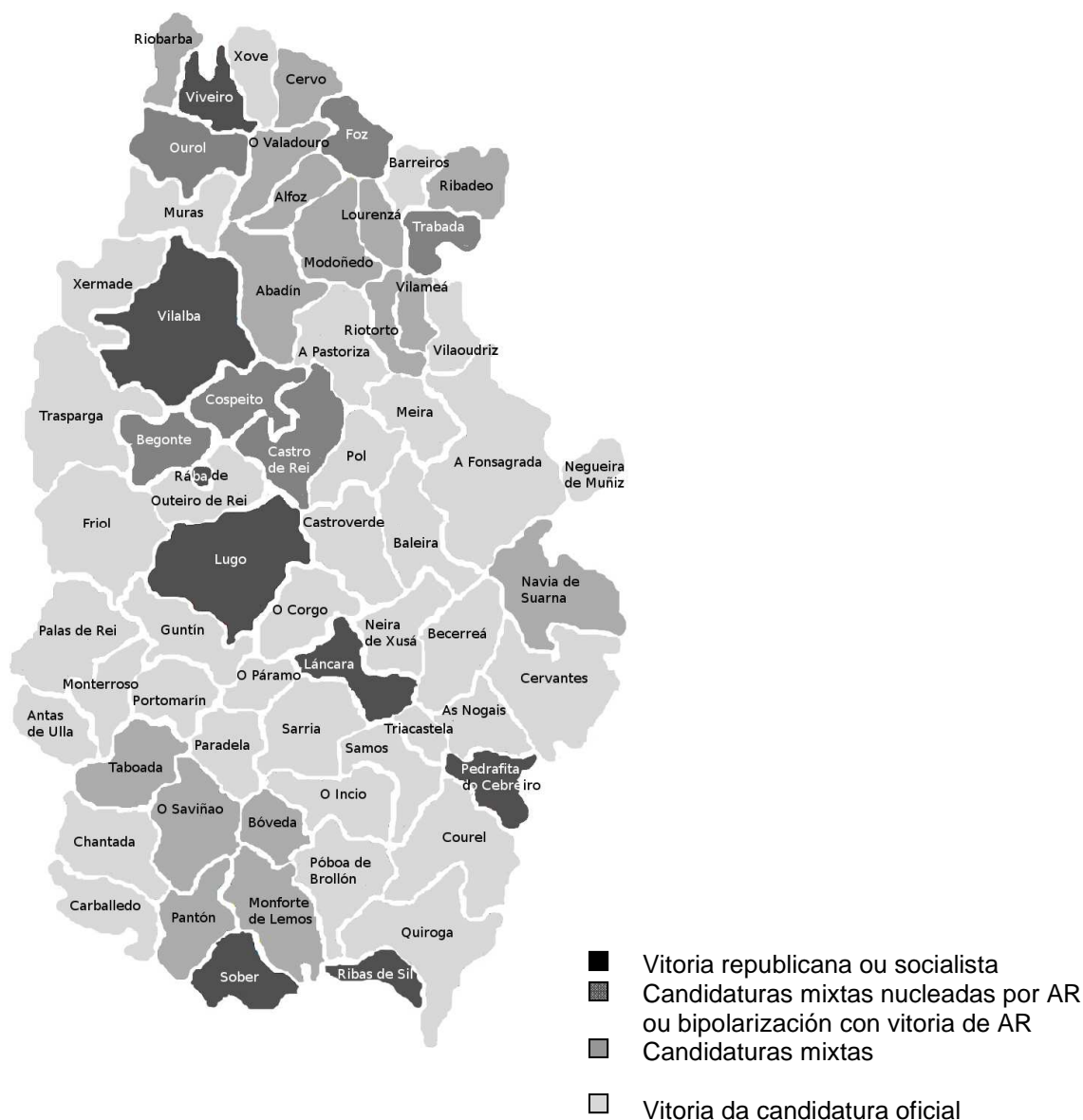
<sup>257</sup> Alianza Republicana e mailo PSOE terán que saír a desmentir a inclusión de Cándido Fernández e Juan Tizón, respectivamente, na lista antedita (*El Progreso*, 23-6-1931; 25-6-1931). Tense coñecemento da presenza de Julio Núñez e un delegado gubernativo en Sober ordeando ao Concello a mobilización do voto a prol da candidatura oficial (*idem*, 27-6-1931).

<sup>258</sup> ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7753, Acta de Escrutinio Xeral, 2-7-1931.

A lóxica destes feitos está na actuación das redes preexistentes de control do voto, pois a intervención a prol da candidatura oficial de destacados electoreiros con predicamento en certas zonas rurais da provincia, onda a implicación doutros coma resultado de alianzas establecidas —o cal explica a profusión de candidaturas mixtas de oficiais con dereitistas e antigos cargos públicos da ditadura de Primo de Rivera en certas zonas onde controla o voto persoal político desa procedencia—, vai condicionar o proceso por medio de prácticas fraudulentas que suplantán a libre emisión do sufraxio. Fronte a ese *voto-poder*, existe un voto republicano e de esquerda asociado á imprantación de determinadas experiencias societarias e a estratigrafías sociais moi concretas: áreas de extracción operaria ou entidades urbanas de certo dinamismo social e económico presentan padróns de voto discordantes do resultado xeral, visibilizando a toma de posición das clases populares polas organizacións republicanas non manchadas polo contubernio e, en menor medida, polos socialistas.

### Mapa 3. Eleccións a Cortes Constituíntes na provincia de Lugo (28/06/1936).

#### Distribución dos resultados por concellos



Fonte: elaboración propia a partir dos datos do ADPL<sup>259</sup>

As cifras de votación no Concello de Lugo contrastan claramente coas da provincia, de tal xeito que vence no eido provincial a candidatura “oficial”, que sae electa en pleno; fronte á vitoria –de novo, tralos resultados da repetición das eleccións municipais– no concello de Lugo da Alianza e do PSOE, sendo duramente castigados os candidatos orguistas.

<sup>259</sup> ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixas 7753 e 7765 a 7771.

**Cadro 10. Eleccións a Cortes Constituíntes (28-6-1931).****Resultados no Concello de Lugo.**

	Distrito 1	Distrito 2	Distrito 3	Distrito 4	Distrito 5	Distrito 6	Total
Censo	2082	880	1083	911	1359	1336	7651
Total votos emitidos	1491	677	649	769	726	1015	5327
Votos en Branco		3	1		4		8
Juan Tizón Herreros	<b>679</b>	<b>387</b>	<b>418</b>	18	242	63	1807
Ricardo López Pardo	<b>685</b>	<b>380</b>	<b>409</b>	18	241	65	1798
Estanislao de Iglesia Huerta	<b>639</b>	<b>359</b>	<b>407</b>	18	253	63	1739
Carlos Vázquez Pimentel	<b>765</b>	<b>404</b>	<b>416</b>	18	224	65	1892
Luís Recasens Sitches	155	87	35		17	31	325
Enrique Gómez Giménez	447	160	213	<b>765</b>	154	127	1866
Rafael de Vega Barrera	<b>618</b>	267	192	<b>765</b>	<b>452</b>	<b>957</b>	<b>3251</b>
Cándido Fernández López	<b>597</b>	247	180	<b>765</b>	<b>526</b>	<b>967</b>	<b>3282</b>
José Cobreros de la Barrera	<b>622</b>	281	221	<b>765</b>	<b>503</b>	<b>957</b>	<b>3349</b>
Ramón Rodríguez Prieto	274	81	92	<b>419</b>	<b>389</b>	<b>940</b>	<b>2195</b>
Manuel Becerra Fernández	431	148	132	<b>415</b>	<b>386</b>	<b>953</b>	<b>2465</b>
Camilo López Pardo	319	125	106	<b>759</b>	<b>375</b>	<b>930</b>	<b>2614</b>
Luís Díaz Gallego	252	100	87	<b>451</b>	<b>324</b>	<b>938</b>	<b>2152</b>
Ramón Martínez López	20	5	5				30
Francisco Javier Elola	313	139	74		19	23	568
Lois Peña Novo	110	66	33			26	235
Sergio Andión Pérez	10	11	5				26
Manuel Portela Valladares	111	54	28			16	209
Daniel Vázquez Campo	116	69	23		12	26	246
José Sanjurjo Sacanell	261	137	69	109	45	32	653
Niceto J. García Armendaritz	125	50	32		12	17	236
Rafael Trigueros S. de Rojas	138	57	23	106	98	17	439
Ánxel Fole Sánchez	86	34	16	12	12	1	161



Luís Soto Menor	190	64	65	<b>429</b>	<b>324</b>	<b>300</b>	1372
Ubaldo de Azpiazu y Artazu	419	215	122	<b>301</b>	174	84	1315
José Lladó y Vallés	184	101	54		1	60	400
José Lomas Díaz		1			12		13
Candidatos non proclamados	46	61	28		5	17	157

**Fonte: elaboración propia a partir dos datos do ADPL**<sup>260</sup>

Cómpre sinalar o feito de que se rexistrara unha alta participación (69'6% de media), proba da manipulación dos resultados nalgúnhas mesas que presentan porcentaxes de votación totalmente anormais. Fronte ao que se puidera crer, isto non ocorre só no rural, senón que a maioría das seccións urbás superan a media. O vencellamento da alta participación a uns resultados homoxéneos favorábeis a unha candidatura ou outra sinalará en que casos é inspiradora deses guarismos a forte poxa electoral e en cales é a acción clientelar a súa principal condicionante<sup>261</sup>.

Detéctase unha escasísima votación da candidatura “oficial” no municipio da capital, coa excepción dos bos resultados que puideron acadar persoeiros coma Azpiazu, Sanjurjo ou Elola nalgúnhas seccións; o cal garda unha estreita relación coa reducida imprantación do orguismo no concello.

Reprodúcense os esquemas de voto xa aprezados na repetición das eleccións municipais: bipolarización PSOE (voto urbano)–Alianza Republicana (voto rural)<sup>262</sup>. En concreto, a zona onde existe meirande heteroxeneidade de voto é na urbá, o cal evidencia a acción de axentes electorais no rural e a forte competencia no eido urbano. Sorprenden, asemade, os bos resultados do PRRS no rural, vencellados á figura do Inspector de Primeira Ensinanza Soto Menor, con contactos entre os mestres das escolas rurais.

<sup>260</sup> ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7753, expte. *Lugo*.

<sup>261</sup> Concretamente, na zona rural a participación inflada está vencellada a un “rodillo” electoral da AR (Distritos 4 e 6), mentres na zona urbá vai ligada a uns resultados máis heteroxéneos, que reflicten unha considerábel competencia electoral (Distritos 1 e 2).

<sup>262</sup> Esta conclusión extraése da análise do voto homoxéneo sección por sección. Son especialmente significativos os resultados dos distritos 4 –neste escenifícase unha alianza entre a AR e o candidato da DLR Gómez Giménez, cuns resultados coincidentes– e 6, totalmente devorados a prol da AR, ou de calquera dos distritos urbanos, onde os candidatos do PSOE están sempre entre os máis votados (*vid. idem*)

Ese esquema de bipolaridade PSOE-Alianza incidirá considerabelmente nos demais concellos do Partido Xudicial, de tal xeito que competirá por hexemonizar os resultados coa chamada candidatura “oficial”. Son, polo xeral, os concellos cuxas capitais están máis próximas a Lugo os máis marcados por esa tendencia.

En contraste cos resultados da capital, nos demais concellos da provincia é clara a hexemonía da candidatura oficial, sendo votada íntegra na meirande parte deles e dando coma resultado a promoción de candidaturas mixtas conformadas por republicanos e oficiais polo xeral con reducida ou nula presenza da ORGA no resto dos municipios. Isto tradúcese en múltiples casos nunha evidente manipulación dos resultados, simulando o proceso democrático con datos en ocasións bastantes elocuentes. En boa parte dos concellos repítese mesa a mesa un mesmo resultado, sendo votada marioritariamente a mesma candidatura nas mesmas proporcións en todos os distritos e seccións.

Isto ocorre xeralizadamente nos municipios do Partido Xudicial de Chantada, onde vencen as candidaturas oficiais en todas as seccións –tan só matizado este resultado nos concellos de Taboada e Chantada–, mesmo coincidindo a súa composición nalgúns deles. Este é o caso dos concellos da Ulloa –Antas de Ulla, Monterroso e Palas de Rei–, onde triunfan seis oficiais que acumulan a maioría dos votos, aos que se engaden outros da mesma opción con menor votación para repartiren os votos dos postos sobrantes , sen acadaren voto ningún os candidatos radicais, socialistas nin radical-socialistas.

#### **Cadro 11. Eleccións a Cortes Constituíntes (28-6-1931).**

##### **Resultados na comarca da Ulloa**

	Antas	Monterroso	Palas
Censo	1406	1758	3416
Total votos emitidos	1292	<b>1247</b>	3101
<b>Juan Tizón Herreros</b>	<b>1266</b>	<b>1247</b>	<b>3050</b>
Luís Recasens Sitches	970	862	2571
Enrique Gómez Giménez	310	0	468
Francisco Javier Elola	0	1	0
<b>Lois Peña Novo</b>	<b>1266</b>	<b>1247</b>	<b>3053</b>

<b>Sergio Andión Pérez</b>	<b>1266</b>	<b>1247</b>	<b>3053</b>
Manuel Portela Valladares	490	767	884
<b>Daniel Vázquez Campo</b>	<b>1266</b>	<b>1247</b>	<b>3053</b>
<b>José Sanjurjo Sacanell</b>	<b>1266</b>	<b>1247</b>	<b>3051</b>
Luis Soto Menor	0	1	0
<b>Ubaldo de Azpiaz y Artazu</b>	<b>1266</b>	<b>1247</b>	<b>3047</b>
José Lladó y Vallés	970	863	2575
José Lomas Díaz	0	0	3

**Fonte: elaboración propia a partir dos datos do ADPL**<sup>263</sup>

A participación inflada nos tres concellos arroxa unhas cifras nas que os mesmos cinco candidatos oficiais –con importante presenza da ORGA debido ao seu peso no Partido Xudicial– reciben idéntica proporción na votación non só mesa a mesa, senón incluso entre as diferentes circunscricións municipais, do mesmo xeito que o reparto dos votos sobrantes entre outros candidatos oficiais de filiación non orguista tamén resposta aos mesmos cálculos concello a concello, o cal evidencia un claro falseamento dos resultados.

En Carballo, os candidatos votados mesmo son expresados repetidamente na mesma orde nas listaxes das actas de escrutinio de todas as seccións do concello, independentemente dos resultados que acade cada un deles, o cal evidencia que proceden da mesma man<sup>264</sup>.

A promoción de candidaturas pactadas, repartindo a votación en resposta a equilibrios entre os grupos implicados na fraude electoral, esténdese a unha boa parte dos concellos da provincia, sendo unha das explicacións da existencia de resultados homoxéneos que mesmo non respostan a unha soa definición partidaria, senón que se explican polo pacto entre varias candidaturas, repartindo as cifras da votación entre candidaturas mixtas.

Alianza Republicana resulta ser o polo alternativo á listaxe oficial, sendo capaz de meter os nomes de varios dos seus candidatos nas candidaturas mixtas nalgúns concellos e, alí onde ten capacidade, nuclear o voto republicano. A constante que dirime esta actuación de AR

<sup>263</sup> ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7765; expte. *Antas de Ulla*; caixa 7768; expte. *Monterroso*; caixa 7769; expte. *Palas de Rey*.

<sup>264</sup> A orde repetida mesa a mesa na ubicación dos candidatos nas actas, a saber, Daniel Vázquez Campo - Sergio Andión -Juan Tizón -José Sanjurjo -Ubaldo de Azpiaz -José Lladó -Luis Recasens -Javier Elola (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7765, expte. *Carballo*).

está determinada pola existencia ou non de fraude electoral e máis dun voto de esquerdas consolidado, de tal forma que alí onde se simula a votación e a AR ten certa influencia, promóvense listaxes mixtas entre oficiais e aliancistas; mentres onde hai votación real xeralmente esta vense traducindo en cifras favorábeis para AR e o PSOE, o cal explica os resultados nos concellos de Lugo, Monforte, Sober, Láncara, Vilalba e Viveiro, únicos nos que vencen republicanos e socialistas.

A manipulación dos resultados vai derivar en varios casos de denuncias por delitos electorais en varios concellos da provincia<sup>265</sup>. No escrutinio xeral vaise evidenciar este amaño electoral e o “pucheirazo” practicado polas redes clientelares ao servizo da candidatura gobernamental: actas dobres, votacións homoxéneas, porcentaxes de participación excesivas en relación coa accesibilidade das mesas electorais e dos medios de comunicación, simulación de votación, non apertura dos colexios electorais, ...

*“Imposible de relatar sería, aunque nos lo propusiéramos, los numerosos incidentes acaecidos [...] Muera al caciquismo, vivas a la democracia y voces de “¡Abajo los usurpadores de la voluntad ciudadana!” [...] Los señores Azpiazu y Peña Novo, al suspenderse la sesión de la mañana, abandonaron el local de la Audiencia con toda clase de prevenciones, ante el temor de ser agredidos por la indignada muchedumbre.*

*Por la tarde, no asistieron. [...]*<sup>266</sup>

Alianza Republicana, PSOE e DLR presentaron unha denuncia perante o Fiscal da Audiencia, o Presidente da Xunta Provincial do Censo e o Ministro de Xustiza, que será

---

<sup>265</sup> Na sección de Silvouta, en Navia de Suarna, preséntase unha denuncia que tardaría en resolverse pola ocultación da acta orixinal da mesa por parte da Xunta Municipal do Censo (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7768; expte. *Navia de Suarna*, Oficio de exhorto do Xulgado de Instrución da Fonsagrada á Xunta Provincial do Censo, 3-4-1933). Os resultados da mesa de Cospeito rematarán sendo revisados polo Xulgado coma consecuencia dunha denuncia de falsedade electoral, dado que os impresos nos que se estende a acta de escrutinio non son os admitidos pola Xunta Provincial do Censo: a parte reservada aos resultados está totalmente en branco, sen ningún texto de imprenta que faga referencia ao remate das operacións de escrutinio (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7766; expte. *Cospeito*).

<sup>266</sup> O escrutinio xeral tería lugar entre o 3 e mailo 6 de xullo no Pazo da Audiencia (*El Progreso*, 3-7-1931). O 4 de xullo, logo de discutírense as actas de Neira de Xusá, intervéñ Juan Tizón, candidato socialista, quen culpabiliza do sucedido a aqueles que, ocupando cargos de responsabilidade na Administración, os utilizaron de xeito espúreo para incidir nos resultados electorais. Acusa directamente a Luís Recasens, quen convocou unha xuntanza de secretarios de concellos en pleno período electoral. Rexeita con dureza a actitude de Elola e desmárcase rotundamente do amaño electoral, sen renunciar á súa acta de deputado (*El Progreso*, 5-7-1931).

repartida ao pobo. O mesmo 2 de xullo o Concello de Lugo demite en pleno coma sinal de protesta polo ocorrido.

O Fiscal da República –Javier Elola, candidato implicado na trama caciquil– presentará unha querela por inxurias e calumnias contra os asinantes do manifesto repartido en Lugo<sup>267</sup>.

A actuación de certos xornais coma o portelista *El Pueblo Gallego* tentarán maquillar a situación ante a opinión pública, denunciando a tendenciosidade doutras empresas xornalísticas e mesmo contraatacando ás organizacións políticas que protestan polo contubernio<sup>268</sup>.

Ao tempo, vanse tendo novas do proceso de revisión levado a cabo pola Comisión de Actas<sup>269</sup>. O 24 de xullo débátese o informe da comisión no Parlamento, que propuña a anulación das actas de Lugo, aprobado con 83 votos a prol e 52 en contra<sup>270</sup>. O 25 de xullo en Lugo celebrouse a resolución do Parlamento co disparo de bombas e un baile nos Cantóns das 22:00 á 1:00 da noite. Ese mesmo día coñécese a demisión de Elola e a volta dos concelleiros aos seus postos<sup>271</sup>.

#### 4.2. REPETICIÓN DAS ELECCIÓNS A CORTES CONSTITUÍNTES (23 DE AGOSTO DE 1931)

Logo da impugnación das actas da provincia de Lugo, faise unha nova convocatoria electoral, para o 23 de agosto, da cal saíran os deputados que representarán xa de xeito definitivo á provincia no Parlamento do Estado.

Nesta segunda ocasión, tamén volverá manifestar a súa presenza a pantasma do caciquismo e ergueranse de novo sospeitas de amaño arredor dos resultados, mais á fin as actas serán aprobadas –o cal non quer dicir que o proceso fora máis transparente, pois a

---

<sup>267</sup> Os comités da Alianza, o PSOE e DLR respostan por medio de unha nota en prensa denunciando a manipulación de José Benito Pardo e Portela Valladares para facer triunfar unha lista integrada por ex-monárquicos (*El Progreso*, 4-7-1931).

<sup>268</sup> O Comité Local do PSOE vese obrigado a responder ás acusacións do xornal vigués contra Carlos Pimentel, quen demitiu do seu cargo de Primeiro Tenente de Alcalde e continúa no seu despacho tan só para solucionar os asuntos de trámite (*El Progreso*, 14-7-1931).

<sup>269</sup> O 22 de xullo celebra unha sesión na que declaran, entoutros, Estanislao de Iglesia, Gómez Giménez, Cobreros e Cándido Fernández pedindo a anulación e Lois Peña Novo e Azpiazu defendendo as actas. O 23 de xullo a comisión resolve propor ao Parlamento a anulación das eleccións en Lugo e Salamanca (*El Progreso*, 24-7-1931).

<sup>270</sup> *El Progreso*, 25-7-1931.

<sup>271</sup> *El Progreso*, 26-7-1931.

avaliación do mesmo vese enmarcada nun contexto no cal a provincia de Lugo pode quedar sen representación, de tal xeito que as forzas económicas da provincia presionarán para a súa aprobación<sup>272</sup>—.

#### **a. Candidaturas**

O proceso de configuración de candidaturas vai ser completamente distinto ao anterior, pois dadas as circunstancias especiais das eleccións —estaba en perigo a representación da provincia, de terse repetido a anulación das actas— nesta ocasión si vai haber intelixencia republicano-socialista, se ben esta coalición vai sufrir unha serie de avatares até a súa conformación definitiva.

Dende o primeiro momento xurdirán rumores ao respecto da configuración dunha candidatura de coalición republicano-socialista, facéndose públicos os nomes dalgúns candidatos<sup>273</sup>. No entanto non se fai pública a conxunción, as distintas organizacións susceptibles de entraren nela irán comunicando os nomes que integran as súas listas, coa finalidade de facer presión de cara a acadaren unha meirande representatividade naquela<sup>274</sup>.

Non se debe obviar que neste momento se asiste aos prolegómenos da escisión na Dereita Liberal Republicana da facción maurista —que se organizará no PRC— e da facción nicetista —que dará lugar ao PRP— o cal excitará as tirapoxas entre Enrique Gómez Giménez e

---

<sup>272</sup> A Agrupación Xeral de Patróns e maila Sociedade de Comerciantes e Industriais enviarán telegramas a Antón Vilar Ponte e Julián Besteiro defendendo a legalidade dos resultados, dado que as súas respectivas minorías parlamentarias se amosaban inclinadas á petición de nulidade (*La Voz de la Verdad*, 17-9-1931).

<sup>273</sup> A comezos de agosto *El Progreso* informa que os respectivos comités están a designar candidatos para os comicios e apunta unha posíbel candidatura de coalición integrada por Gerardo Abad Conde (líder do republicanismo radical coruñés e Subsecretario do Estado de Comunicacións, que non acadara a acta pola súa circunscrición o 28 de xuño), Manuel Becerra, Cándido Fernández e Rafael de Vega en representación da Alianza Republicana; Estanislao de Iglesia e Ricardo López Pardo polo PSOE; Niceto García Armendaritz polo PRRS e Enrique Gómez Giménez de DLR (*El Progreso*, 4-8-1931).

<sup>274</sup> O PRRS, en asemblea, escolle unha lista de seis candidatos integrada por Emilio Novoa González (avogado e enxeñeiro), Luís Soto Menor, Rafael Trigueros, Niceto García Armendaritz, Manuel Iglesias Corral (avogado) e Ánxel Fole. A pretensión dos radical-socialistas é a de dar flexibilidade a esta candidatura de cara a unha conxunción coas outras forzas republicanas e de esquerdas (*El Progreso*, 9-8-1931).

Alianza Republicana, pola súa banda, e tendo tamén en perspectiva un pacto entre republicanos e socialistas, elixe en asemblea unha lista de catro nomes: Gerardo Abad Conde, Rafael de Vega, José Cobreros e mailo avogado Ricardo Gasset Alzugaray (*El Progreso*, 12-8-1931).

O PSOE celebra unha asemblea de antevotación á que seguirá, o 15 de agosto, unha Asemblea Provincial que neste caso estará presidida polo deputado Manuel Cordero, na cal se fixará a posición da organización e se definirán os nomes da candidatura (*El Progreso*, 16-8-1931).

Álvarez de Neyra<sup>275</sup>. Tamén houbo espazo, unha vez máis, para a rumoroloxía arredor de posíbeis candidaturas gobernamentais<sup>276</sup>.

Finalmente, a candidatura de coalición republicano-socialista estará conformada por oito membros que concorren polas maiorías, correspondendo tres á ORGA, dous a AR e PSOE e un á DLR.

#### **Cadro 12. Repetición das Eleccións a Cortes Constituíntes (23-8-1931).**

##### **Provincia de Lugo. Conxunción Republicano-Socialista.**

Lois Peña Novo	ORGA
Sergio Andión Pérez	ORGA
Daniel Vázquez Campo	ORGA
Rafael de Vega Barrera	AR
Gerardo Abad Conde	AR
Ricardo López Pardo	PSOE
Juan Tizón Herreros	PSOE
Enrique Gómez Giménez	DLR

**Fonte: *El Progreso*<sup>277</sup>.**

Logo de ter establecido contactos cos demais comités para pactar unha candidatura conxunta e de ter escollida unha candidatura de seis nomes na cal non aceptará ir Niceto García Armendaritz ao reservárselle nela o cuarto posto, cando só había expectativas dun ou coma moito dous deputados; o PRRS preséntase finalmente en solitario ás eleccións, cunha

---

<sup>275</sup> Este último, fai pública unha carta na prensa cuestionando a representación de DLR nunha xuntanza de comités republicanos preparatoria da coalición, remarcando que el e maila súa organización – PRP, que era como se facía chamar naquel entón a dereita liberal – non recoñecen o pacto (*El Progreso*, 18-8-1931).

<sup>276</sup> Este é o caso da formada por Azpiazu, Lladó, Peña Novo, Vázquez Campo, Andión, Abad Conde, Rafael de Vega, Juan Tizón, Ricardo López Pardo e Enrique Gómez Giménez (*El Progreso*, 18-8-1931).

<sup>277</sup> *El Progreso*, 19-8-1931.

candidatura de dous nomes polas minorías integrada polo avogado Emilio Novoa e o Inspector de Primeira Ensinanza Luís Soto Menor<sup>278</sup>.

É bastante probábel que o PRRS pulara por unha candidatura constituída polas forzas derrotadas polo “pucheirazo” no anterior proceso e que, a medida en que se albiscara a posibilidade da entrada da ORGA –confabuladora do pasado contubernio– decidira optar por facer unha lista propia. Pode ser tamén que a representación que se lle ofrecía na candidatura non o satisfixera e finalmente non entrara na coalición. Neste segundo suposto, a saída dos radical-socialistas posibilitaría a inclusión da ORGA, que pasa a ser a organización maioritaria na coalición, quizabes por un pacto entre Abad Conde e Casares que garantira a elección do primeiro e reproducira a hexemonía da ORGA na Galiza tralo proceso electoral do 28 de xuño.

Malia non se fundar aínda a estas alturas o PG, si se terán novas dunha candidatura galeguista de tres membros polas minorías que raramente pode proceder dunha alternativa política organizada con estrutura na provincia –mais si existía o Partido Galeguista de Pontevedra, posíbel promotor da candidatura–, senón máis ben de persoeiros con sensibilidade nacionalista, descontentos polo proceder de Casares Quiroga, en contacto cos deputados nacionalistas recentemente electos –cómpre sinalar que Lugo era a única provincia que non tiña deputados nacionalistas despois do proceso electoral do 28 de xuño, feito que podería impulsar unha candidatura desas características–<sup>279</sup>.

Asemade, os ex–monárquicos Azpiazu, Lladó e Recasens constituirán unha Candidatura Independente na cal figuran os seus nomes sen adscripción política ningunha, se ben logo da xornada de votación, os seus nomes aparecen asociados a partidos, ao PRR o primeiro deles e ao PRP os outros dous.

O máis probábel é que estes elementos, que se atopaban na órbita das organizacións referidas, presentasen unha candidatura non definida politicamente baixo siglas coa finalidade de recoller votos dun sector do electorado controlado polos mecanismos clientelares propios do período prerrepblicano dos que estes facían uso –que lles confería unha máis ca segura representación en calquera proceso electoral–, o cal lles permitía ao PRR e ao PRP arrinconar á ORGA e aos socialistas e así ampliar a súa representatividade por fóra da cativa proporción que

---

<sup>278</sup> *El Progreso*, 15-8-1931.

<sup>279</sup> Por medio dunha nota no xornal *Faro de Vigo* recollida en *El Progreso* sabemos da existencia destes tres candidatos pola provincia de Lugo autodenominados galeguistas que se afastarán dunha contenda electoral que cualifican de “farsa”, lanzando duras críticas a Casares e Cordero. Estes candidatos eran Ramón Martínez López –no anterior proceso candidato da ORGA–, Valentín Paz Andrade e José María Díaz y Díaz Villaamil (*El Progreso*, 22-8-1931).



se lles asignaba na coalición. Asemade, a implicación dos integrantes desta candidatura no pasado contubernio, non lles permitía ás citadas organizacións, dada a postura adoptada no proceso de anulación das actas, incluír agora a estes individuos baixo as súas siglas. A evolución do proceso electoral confirma esta hipótese, pois na práctica esta candidatura acabará acaparando votacións maioritarias xunta os membros dereitistas e centristas da coalición republicano-socialista e mesmo persoeiros de filiación portelista.

Hai unha serie de candidaturas que están conformadas por unha soa persoa. Isto correspóndese polo xeral, con persoeiros que establecen lazos clientelares en determinadas áreas da provincia, ou ben elementos con grande representatividade a nivel estatal e provincial. Neste grupo encádranse Manuel Becerra Fernández, Luís Fernando Saavedra Núñez –que se presenta baixo rótulo de “agrario”, moi probabelmente na órbita do PAE–, Enrique Álvarez de Neyra (membro do PRP que se presenta coma independente por discrepancias coa liña de actuación a nivel provincial), Miguel Fidalgo Valentín (avogado e enxeñeiro), Cándido Fernández ou o mesmo Portela Valladares. Aqueles que non representan unha opción partidaria clara serán nomeados en diante “non adscritos”, para evitar o termo “independentes”, que provocaría confusión cos membros da Candidatura Independente.

A intensidade da campaña electoral vaise ver reducida considerabelmente pola repetición do proceso e o período estival, deminuindo substancialmente os actos públicos e a presenza de candidatos no concello de Lugo. Mais o foco de atención de todos os candidatos non será a capital, senón as distintas vilas da provincia, onde todas as opcións políticas se devorcarán á procura do voto<sup>280</sup>.

#### ***b. Votación e escrutinio: as eleccións a nivel local***

Os resultados totais na provincia de Lugo despois da repetición das eleccións a Cortes Constituíntes amosan unha vitoria das forzas do centro e da dereita republicana, froito da alianza cos elementos portelistas, desprazando así á ORGA do acceso aos postos polas maiorías.

O proceso electoral estará inzado de irregularidades e de manexos clientelares, sen se apreciar diferenza ningunha a respecto do ocorrido dous meses antes. As actas dobres, a simulación da elección, o envío de documentación das mesas por cauces diferentes dos

---

<sup>280</sup> Tan só se celebrarán na capital provincial un mitin galeguista e outro socialista, con escasa asistencia (*El Progreso*, 16-8-1931).

establecidos e sen contemplar a normativa electoral continúan a caracterizar o desenvolvemento da xornada electoral.

O elemento determinante dos resultados habidos é o cambio de alianzas dos portelistas, posto que unha vez que se obrigara á repetición das eleccións e conformada unha maioría republicana e de esquerda no Parlamento do Estado con opción de formar goberno, a ORGA víase obrigada a rachar relacións cos vellos electoreiros. Estes, pola súa banda –como amosa a análise polo miúdo do escrutinio–, seguen a ter unha rede de apoios electorais sólida que ofrecen a outras opcións republicanas de centro e dereita –PRR, DLR–.

### **Cadro 13. Repetición das eleccións a Cortes Constituíntes (23-8-1931).**

#### **Deputados electos pola provincia de Lugo.**

	Filiación	Resultado
Ubaldo de Azpiazu y Artazu	independente	57.485 votos
José Lladó y Vallés	independente	53.853 votos
Enrique Gómez Giménez	DLR	51.709 votos
Luis Recasens Siches	DLR	49.439 votos
Gerardo Abad Conde	AR	48.660 votos
Rafael de Vega Barrera	AR	43.716 votos
Manuel Becerra	independente	40.856 votos
Manuel Portela Valladares	independente	37.171 votos
Daniel Vázquez Campo	ORGA	32.087 votos
Francisco Javier Elola	independente	31.910 votos

**Fonte: ADPL**<sup>281</sup>

Deste xeito, dos dez deputados electos, seis figuran co rótulo de “independentes”, se ben dous destes se integrarán na minoría parlamentaria do PRR (Becerra e Azpiazu), outro na do PRLD (José Lladó y Vallés, que chegará a ser mesmo o xefe provincial do partido) e outro na DLR (o Catedrático da Universidade Central Luís Recasens). Os outros dous son Portela e Elola.

---

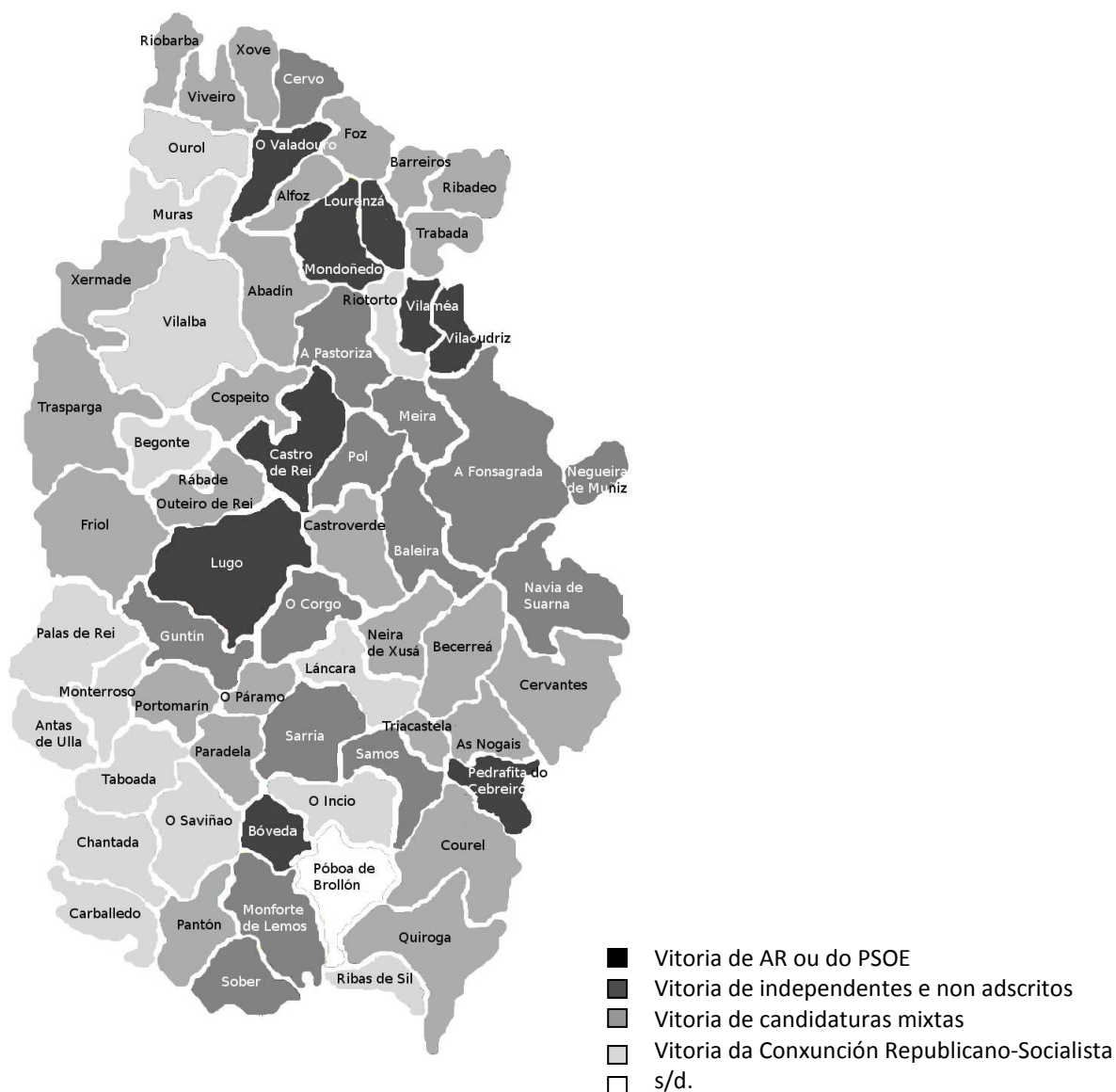
<sup>281</sup> ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7753; Comunicación da Xunta Provincial á Xunta Central do Censo, 29-8-1931.

A estes engádense o dereitista Gómez Giménez e os dous candidatos do PRR: Rafael de Vega Barrera e o coruñés Abad Conde, que ficara fora das Cortes en xuño na súa provincia, e agora promóvese pola provincia de Lugo para asegurarlle acta de deputado ao principal rival de Casares Quiroga no republicanismo galego. Tan só lle corresponde un escano á ORGA: o primeiro posto polas minorías, ocupado polo Presidente da Deputación, Daniel Vázquez Campo.

A viraxe cara ao centro-dereita dos resultados trala repetición das eleccións a Cortes Constituíntes evidencia a incapacidade electoral das forzas republicanas e do socialismo: a única opción para acadar representación nas Cortes republicanas pasa por aliarse coas redes electorais e clientelares preexistentes, os republicanos van precisar de elementos desprazados do sistema turnista que se foran achegando a posicións moderadas do republicanismo para accederen ao poder.

#### Mapa 4. Repetición das eleccións a Cortes Constituíntes (23-8-1931).

##### Resultados na provincia de Lugo



Fonte: elaboración propia a partir dos datos do ADPL<sup>282</sup>

No concello de Guntín –cuxas actas rexistran unha participación media do 38%– prodúcense as tres situacións que se dan no resto da provincia: en dúas seccións (Mota – distrito 2– e Zolle –distrito 3–) vence unha candidatura mixta artellada arredor dos independentes, noutras dúas (Xubín –distrito 2–e Treilán –distrito 3–) vence íntegra a Conxunción Republicano-Socialista e na sección única do Distrito de Guntín (distrito 1)

<sup>282</sup> ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixas 7754 a 7760.

prodúcese un reparto dos votos entre todos os candidatos, acadando unha lixeira vantaxe independentes e conxuncionistas de filiación non orguista.

#### **Cadro 14. Repetición das eleccións a Cortes Constituíntes (23-8-1931).**

##### **Resultados no concello de Guntín.**

	Distrito 1	Distrito 2		Distrito 3		Total
	Secc.única	Secc. 1	Secc. 2	Secc. 1	Secc. 2	
Censo electoral	296	277	263	337	433	1606
Votos emitidos	86	132	129	76	192	615
Lois Peña Novo	38	41	<b>77</b>	<b>50</b>	18	224
Sergio Andión Pérez	38	41	<b>77</b>	<b>50</b>	22	228
Daniel Vázquez Campo	38	41	<b>78</b>	<b>47</b>	26	230
Rafael de Vega Barrera	<b>51</b>	42	<b>78</b>	<b>50</b>	44	265
<b>Gerardo Abad Conde</b>	<b>83</b>	<b>131</b>	<b>121</b>	<b>76</b>	192	<b>603</b>
Ricardo López Pardo	<b>48</b>	42	<b>83</b>	<b>50</b>	43	266
Juan Tizón Herreros	<b>48</b>	41	<b>82</b>	<b>42</b>	41	254
Enrique Gómez Giménez	<b>51</b>	41	<b>79</b>	<b>50</b>	45	266
Emilio Novoa González	10				16	26
<b>Luís Soto Menor</b>	32	<b>91</b>	43	26	<b>144</b>	<b>336</b>
<b>Ubaldo de Azpiaz y Artazu</b>	<b>39</b>	<b>93</b>	45	27	<b>149</b>	<b>353</b>
<b>José Lladó y Vallés</b>	<b>39</b>	<b>93</b>	45	27	<b>148</b>	<b>352</b>
<b>Luís Recasens Sitches</b>	<b>39</b>	<b>93</b>	45	27	<b>148</b>	<b>352</b>
Manuel Becerra Fernández	37		46	23	<b>148</b>	254
Luís F. Saavedra Núñez	10			36	19	65
<b>Cándido Fernández López</b>	37	<b>93</b>	45	27	<b>150</b>	<b>352</b>
Manuel Portela Valladares					1	1
Segundo Grandío Seijas	36		47		<b>149</b>	232
Alejandro Polanco González	10		2		17	29

Fonte: elaboración propia a partir dos datos do ADPL<sup>283</sup>

<sup>283</sup> ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7767; expte. *Guntín*.

Vaise producir nesta confrontación electoral en toda a provincia unha poxa entre candidaturas mixtas conformadas por independentes con membros da Conxunción Republicano-Socialista e outras conformadas por radicais e independentes integrando a candidatos da dereita.

Nas zonas de influencia do orguismo vai haber unha forte confrontación electoral. Así sucede no Partido Xudicial de Chantada, dando lugar a resultados bipolares entre a Conxunción Republicano-Socialista e candidaturas mixtas de republicanos e independentes. Non embargantes, a ORGA segue a ser o elemento base dos resultados electorais agás alí onde ese enfrontamento é máis forte e devén na existencia de actas dobres.

Nos concellos da bisbarra de Chantada –Carballedo, Chantada e Taboada– vence, acumulando a votación maioritaria a Conxunción Republicano-Socialista ao completo. Mais este resultado convive coa existencia de actas dobres cuns resultatos antitéticos depositadas nunha cartería que non estaba autorizada para recoller documentación electoral, polo cal non foron admitidas.

En Chantada e Taboada dáse unha situación mimética: a existencia de actas dobres na práctica totalidade das seccións de ambos concellos, reflectindo estas a competencia electoral entre a ORGA por unha banda e a unión de radicais, independentes e non adscritos pola outra, de tal xeito que as actas que recollen unha meirande participación (arredor do 80%) e depositadas na cartería de orixe autorizada para tal efecto decantarán os resultados cara á Conxunción-Republicano-Socialista coma única opción votada; fronte ás actas nas que se consigna unha menor participación (en torno ao 60%) e depositadas na cartería de “*Nieves de Castro*”, nas que recibirá votación unha lista formada por independentes, non adscritos e membros da candidatura de conxunción republicano-socialista de filiación non orguista<sup>284</sup>.

En contraste, na comarca da Fonsagrada, a influencia do portelismo determinará a vitoria en todos os concellos de listaxes formadas por membros da candidatura independente e non adscritos, como revela a proporción do cento por cento dos votos acadada na cabeceira do Partido Xudicial.

---

<sup>284</sup> En Chantada, a posición dos nomes dos candidatos consignados nas actas non aceptadas é idéntica, por esta orde: Azpiazu -Vega Barrera -Abad Conde -Ricardo López Pardo -Elola -Recasens -Lladó -Portela -Becerra -Gómez Giménez (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7755; expte. *Chantada*). Na mesa de Taboada dos Freires ambos pregos dobres están asinados polos mesmos membros da mesa, tanto no caso dos aceptados coma dos rexeitados pola Xunta Provincial (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7758; expte. *Taboada*).

## Cadro 15. Repetición das eleccións a Cortes Constituíntes (23-8-1931).

### Resultados no concello da Fonsagrada.

	Resultado
Censo	4053
Votos emitidos	<b>3205</b>
Gerardo Abad Conde	247
Ricardo López Pardo	758
Juan Tizón Herreros	480
Enrique Gómez Giménez	46
Emilio Novoa González	1
Luís Soto Menor	458
Valentín Paz Andrade	210
<b>Ubaldo de Azpiaz y Artazu</b>	<b>3205</b>
<b>José Lladó y Vallés</b>	<b>3205</b>
<b>Luís Recasens Siches</b>	<b>3205</b>
Manuel Becerra Fernández	575
Miguel Fidalgo Valentín	1283
<b>Cándido Fernández López</b>	<b>3205</b>
<b>Manuel Portela Valladares</b>	<b>3205</b>
<b>Francisco Javier Elola</b>	<b>3205</b>
Ramón Fernández Mato	2020

Fonte: elaboración propia a partir dos datos do ADPL<sup>285</sup>

Os derrotados nas eleccións acusarán sistematicamente aos vencedores de aplicar prácticas electorais corruptas, tal como se produce na sesión de escrutinio provincial, na que se presentarán varias denuncias sobre os resultados. A sesión de escrutinio convértese nun enfrontamento directo entre as dúas faccións –vencedora e derrotada–, no que cada unha

---

<sup>285</sup> Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7755; expte. *Fonsagrada*.

delas tenta desacreditar os resultados favorábeis á contraria. Este enfrontamento ten a súa exemplarización no debate sobre as actas do concello da Fonsagrada:

*"Terminado el escrutinio de este Ayuntamiento el señor Tizón impugna la validez de las elecciones en la provincia de Lugo. Expresa que aunque ahora aparezca derrotado impugnó ya las elecciones en que había salido triunfante y dice que se aquellas adolecían de defectos, mayores son los que concurren en estas. Dice que alguno de los antes derrotados y cuyas protestas eran entonces enérgicas ahora calla y no pide que se compruebe si la letra de las diversas actas es igual. Afirma que los que han colaborado en este contubernio son unos arribistas y obran en perjuicio de la democracia y de la libertad ciudadanas.*

*El señor Peñamaría protesta del lenguaje empleado por el señor Peña Novo al impugnar las elecciones en el partido de Fonsagrada, dudando de la honestidad política de este. Dice que Fonsagrada en veinticinco años de lucha ha dado pruebas evidentes de ciudadanía. Asevera que carecen de toda eficacia las protestas del señor Peña Novo que en las elecciones últimas, que fueron anuladas, guardó absoluto silencio, y ahora protesta y censura a los mismos en unión de los cuales antes ha luchado"*

A isto resposta Peña Novo:

*"[...] los candidatos o al menos algunos de ellos que en las últimas elecciones obtuvieron miles de votos, actualmente no tuvieron ninguno, cosa extraña, pues no es presumible que en solo dos meses hayan cambiado tan radicalmente de opinión los votantes [...]"*

O apoderado Cordeiro inmíscese na polémica atacando a Peña Novo:

*"[...] en las elecciones anuladas fué cogido del brazo del señor Portela y utilizó sus votos y ahora lo censura [...]"<sup>286</sup>*

Veciños de Chantada, que se desprazaran a Lugo en varias camionetas, asistirán ao escrutinio, montando un escándalo no momento en que se abre a documentación da mesa de Vilar de Abaixo, primeira do concello na que se detecta a existencia de actas seladas nunha cartería non oficial. Irrompen dando vivas aos candidatos derrotados, provocando un tumulto que interrompe por un momento a sesión até que se persoa a Garda Civil no edificio. Posteriormente manifestaranse polas rúas da capital, xuntándose na Praza de Abastos<sup>287</sup>.

---

<sup>286</sup> *Idem.*

<sup>287</sup> Neste acto, que ten lugar ás 20:15, intervirán Vázquez Campo, Peña Novo e mailo Presidente do Sindicato Agrícola de Chantada; quen pedirán a nulidade das eleccións, "[...] duras críticas a un



O 2 de setembro pasan as actas á Comisión do Parlamento, sendo refrendadas favorablemente no Parlamento por corenta votos de diferenza.

#### 4.3. ELECCIÓNS A CORTES DO 19 DE NOVEMBRO DE 1933

O clima de inestabilidade vivido a nivel estatal vai camiñando cara a un troco na relación de forzas. A aprobación da Constitución da República (que propugna un Estado aconfesional, réximes autonómicos e avanza cara á socialización cos bens de produción) fará reaccionar á dereita (golpe de Sanjurjo –10 de agosto de 1932–).

O Goberno de Azaña ficou cercado, dunha banda pola dereita –oposta á laicización do Estado– e, pola outra, os anarquistas, que consideraban á República insuficiente para cubrir as súas pretensións, desenvolvendo un proceso insurreccional de loita contra o Estado, sobre todo a partir da brutal represión practicada en Casas Viejas, que xa tivera precedentes bastante deshonrosos para o Goberno (Arnedo, Castilblanco, Fígols<sup>288</sup>).

1933 vai marcar un punto de inflexión na xeira republicana: asistimos á reorganización e mobilización de recursos da dereita non republicana, que permanecera oculta tralo 14 de Abril. Estamos, pois, ante un escenario político ben distinto do das Constituíntes: co exercicio do sufraxio universal masculino e feminino, ábrese o electorado a un sector moi importante numericamente e cunhas condicionantes socioelectorais diferentes. Asemade, o desgaste que supón o bienio reformista para os partidos no poder e o xurdimento dunha alternativa á dereita, con apoio mediático e social –a través de empresas xornalísticas, plataformas sociais (sindicatos agrícolas, asociacións católicas) e, implicitamente, da Igrexa–.

A ampliación do censo de votantes vai traer canda ela unha reestruturación dos distritos e seccións dos concellos, o cal terá unha clara incidencia no devir futuro das eleccións<sup>289</sup>.

---

*significado político de la capital y a otros “amañadores” electorales”. Finalmente, marcharán en manifestación ao Goberno Civil (El Progreso, 28-8-1931).*

<sup>288</sup> Estes tres sucesos, nos cales se rexistra unha actuación desmedida da Garda Civil baixo a dirección de José Sanjurjo nun breve período de tempo –30 de decembro de 1931 ao 21 de xaneiro de 1932–, traendo canda ela varios mortos e feridos, porán en xaque ao Goberno Azaña ao pouco de ser nomeado e motivarán a promulgación da Lei de Defensa da República (Tuñón de Lara, M.: *Historia de España...*; páx. 137-138)

<sup>289</sup> *El Progreso*, 15-11-1933.

Ao longo do ano celébranse tres procesos electorais: as eleccións municipais do 23 de abril, as eleccións a vogais do Tribunal de Garantías Constitucionais (3 de setembro) e as eleccións a Cortes do 19 de novembro.

As eleccións municipais convócanse coa finalidade de cubrir postos vacantes naquelas corporacións nas que faltaba un terzo dos seus compoñentes e non afectan ao Concello de Lugo, mais si marcan un troco na tendencia do voto cara aos partidos que estaban na oposición a nivel estatal, sendo maioritario o PRG (antes ORGA) e rexistrándose un lixeiro ascenso do conservadorismo<sup>290</sup>.

En setembro procédese á elección dos vogais que representarán á Galiza no Tribunal de Garantías Constitucionais. Cómpre ter en conta que estas non son unhas eleccións por sufraxio universal e directo, senón que – dado que o Tribunal de Garantías Constitucionais establecía unha forte representación corporativa – son os concelleiros e mailos membros dos Colexios Profesionais de Avogados de Galiza os que votarán aos candidatos propostos polos distintos partidos ou vencellados a eles, polo que se presupón un posicionamento político de partida e unha compoñente táctica no voto –sobre todo naqueles casos en que as organizacións políticas ás que se adscriben os concelleiros non presentan candidatura–.

Os resultados deste proceso reflicten un mantemento do esquema bipolar PRR-PRG dentro do republicanismo, cun illamento do PSOE e un avance das posicións conservadoras – máis visíbeis nas cifras do Colexio de Avogados<sup>291</sup>–, o cal explica que a candidatura promocionada a nivel provincial fora a do propietario do PRG e o suplente do PRR (que tiveron unhas cifras parellas de votación).

A inestabilidade dos gabinetes ao longo do primeiro bienio republicano, que contaban coa eiva de teren que desenvolver a súa política cun funcionariado instalado nos esquemas mentais do antigo réxime, que en moitos casos actuaba de xeito autónomo e mesmo boicoteaba a acción do Goberno; onda a presión dos movementos de oposición á marxe do sistema –tanto a dereita (“*sanjurjada*”, artellamento dunha oposición organizada por parte da Unión Económica Nacional) coma o anarquismo (Fígols –1932–, Casas Viejas –1933–)–, así

---

<sup>290</sup> Grandío Seoane, E.: *Caciquismo e eleccións ...*, páx. 63.

<sup>291</sup> Dos 15 vogais rexionais que se elixiron o 3 de setembro no conxunto do Estado, tan só cinco se adscribían ás forzas que nese momento integraban o goberno (Tuñón de Lara, M.: *Historia de España ...*, páx. 162). No Colexio de Avogados de Lugo vencen os melquiadistas (PRLD) Barroso –vogal propietario– e Atienza –vogal suplente–, por diante de dereitistas e esquerdistas (*El Progreso*, 12-9-1933).

coma as dificultades a cada pouco meirandes para formar goberno<sup>292</sup>, levan a Azaña a demitir coma Presidente do Goberno, dando paso a un gabinete presidido polo radical Lerroux que durará vinte días –primeira ocasión na que o PRR entra no Goberno–. Alcalá-Zamora, Presidente da República, designará a Diego Martínez Barrio para formar un goberno de transición, disolvendo o Parlamento e convocando eleccións, para o 19 de novembro.

Neste novo proceso participará por primeira vez a dereita non republicana, que vía a necesidade de presentarse para logo ter representación nas comisións xestoras e incidir no poder local. A súa concorrencia en coalición fronte á división e exceso de confianza ante os resultados amosados polos republicanos, vai ser unha das claves explicativas do proceso.

#### **a. Candidaturas**

En canto á esquerda, son de salientar as dificultades para configurar unha coalición representativa de todas as sensibilidades. Cómpre sinalar a escisión do radical-socialismo coma unha eiva de cara a calquera conxunción posíbel. Si se artella, logo de moitas xestións, unha coalición de última hora arredor do PRG, co PRRS ortodoxo e Acción Republicana. O resto de organizacións susceptibles de teren entrada na coalición concorrerán polas minorías.

Logo de varias xuntanzas dos comités republicanos e socialista para tentaren facer callar unha candidatura de coalición, e espallados varios rumores de por medio a respecto das posíbeis combinacións da mesma, as distintas organizacións irán facendo públicos paulatinamente aos seus candidatos<sup>293</sup>. Finalmente, dun xeito moi pouco explícito e case improvisado, a coalición estará formada por catro membros do PRG, tres do PRRS e un de Acción Republicana.

---

<sup>292</sup> Ás dificultades para formar goberno derivadas da incompatibilidade entre o PRR e o PSOE engádese a resolución do Congreso do PRRS no verán de 1933, que opta por rachar relacións co socialismo, orixinando unha crise en xuño (Tuñón de Lara, M.: *Historia de España...*, páx. 161-162)

<sup>293</sup> O primeiro paso cara a unha conxunción republicana dáse o 1 de novembro, coa celebración dunha xuntanza de organizacións republicanas convocada polo PRG á que non asisten PRR, PRC nin CRA (*El Progreso*, 2-11-1933). Varios rumores correrán polas páxinas dos xornais arredor de posíbeis coalicións: PRG-PRP (*La Voz de la Verdad*, 31-10-1933), PRG-PSOE-PRRS-Acción Republicana (*La Voz de la Verdad*, 3-11-1933), ou comentarios verbo da ausencia de Peña Novo nunha probábel candidatura do PRG (*La Voz de la Verdad*, 2-11-1933). O PRG anuncia a José Calviño (ex –Gobernador Civil), Jesús Montero Losada, Roberto Ouro, César López Otero, Víctor Martínez e José María Díaz y Díaz Villaamil (*El Progreso*, 15-11-1933). Acción Republicana presenta a Pedro Seijas Guerra, Comisario do Estado na Compañía do Ferrocarril do Norte (*El Progreso*, 3-11-1933). O PRRS, pola súa banda, ofrece unha lista de catro nomes: Luís Soto Menor, Niceto J. García Armendaritz, Lois Peña Novo e Ramón Méndez Castro-Jato (*El Progreso*, 18-11-1933).

## Cadro 16. Eleccións a Cortes (19-11-1933). Provincia de Lugo.

### Candidatura republicana de esquerda.

José Calviño Domínguez	PRG
José Montero Losada	PRG
Roberto Ouro Vázquez	PRG
César López Otero	PRG
Lois Peña Novo	PRG
Luís Soto Menor	PRRS
Niceto J. García Armendaritz	PRRS
Pedro Seijas Guerra	Acción Republicana

Fonte: **El Progreso**<sup>294</sup>.

O PRRSI, asa heterodoxa do radical-socialismo acaudillada por Marcelino Domingo, vai presentar, de xeito testemuñal –hai que ter en conta que se acababa de producir a escisión do PRRS e esta era unha organización de escasa imprantación na provincia– un candidato por esta circunscrición, o profesor da Universidade Central de Madrid Jesús Vázquez Gayoso<sup>295</sup>.

Asemade, Ramón Méndez Castro-Jato, anunciado na candidatura do PRRS ortodoxo, vai figurar baixo o rótulo de “*izquierda radical socialista*”<sup>296</sup>, non correspondente con ningunha organización actuante na Galiza nese momento. Isto pode ser explicado pola súa exclusión da candidatura da coalición, na cal lle correspondían só tres nomes ao PRRS.

---

<sup>294</sup> Tense constancia da coalición ao coñecerense os candidatos proclamados o 5 de novembro (*El Progreso*, 12-11-1933), mais as distintas organizacións que a integran promoiconarán as súas candidaturas por separado. O único indicio de acción conxunta das tres forzas é a convocatoria para o día anterior á votación na oficina electoral da coalición (*El Progreso*, 18-11-1933).

<sup>295</sup> A escisión definitiva do radical-socialismo ten lugar no Congreso Extraordinario celebrado pola organización en setembro de 1933, pasando o sector liderado por Marcelino Domingo a conformar o Partido Republicano Radical-Socialista Independente. A Agrupación lucense vaise manter baixo a liña oficial (Alfonso Bozzo, A.: *op. cit.*, páx. 143-147). Asemade, o PRRSI acababa de constituírse na provincia (*El Progreso*, 22-10-1933).

<sup>296</sup> *El Progreso*, 12-11-1933.

O PCE, pola súa banda, promoverá candidaturas en todas as provincias galegas. En Lugo, onde os seus candidatos recibirán votación malia non seren proclamados nin publicitados, presentarase unha candidatura de oito nomes –ningún deles lucense—<sup>297</sup>.

As demais organizacións da esquerda optarán por concorreren polas minorías, presentando así candidaturas de dous membros pola provincia o Partido Galeguista, PSOE e Partido Agrario Radical Galego.

Asemade, tentaríase facer unha candidatura agraria de esquerdas, promovida pola Agrupación Socialista do Distrito da Fonsagrada en Arxentina; que promocionará ao destacado agrarista desa zona Antonio Muñiz Álvarez, quen finalmente retirará a súa candidatura, recomendando a de César López Otero (PRG), presidente da Liga Provincial Agraria, que representaba igualmente os intereses do sector agrario da provincia<sup>298</sup>.

Pola súa banda, o PRC desenvolverá unha acción conxunta con forzas políticas afíns de cara á configuración de candidaturas polas maiorías en todo o país, o cal fará que dende cedo os distintos comités comece a traballar con esa perspectiva, xurdindo asemade os múltiples rumores sobre unha Conxunción Republicana Conservadora-Radical. As organizacións que xuntarán as súas maquinarias electorais nesta coalición eran o PRR, PRC e Centro Republicano Autónomo.

---

<sup>297</sup> Conformaban a candidatura José Silva Martínez, José Antonio Balbontín, Benigno García, Manuel Freire, Severino Chacón, Dolores Ibárruri, Federico Galán e Jesús Hernández (Santidrián, V.M.:*op.cit.*; páx. 181-183).

<sup>298</sup> A asociación de emigrantes, trala negativa do Comité Provincial do PSOE á inclusión na candidatura socialista do líder do sindicato de labregos de Ouviaño, promociona o seu nome coma candidato agrario de esquerda independente, co obxectivo de restar forzas ao orguismo (*El Progreso*, 31-10-1933, 15-11-1933).

## Cadro 17. Eleccións a Cortes (19-11-1933). Provincia de Lugo.

### Candidatura Republicana Conservadora-Radical.

Manuel Becerra Fernández	PRR
Manuel Saco Rivera	Independente
Ubaldo de Azpiazu y Artazu	PRR
Luís Recasens Siches	PRC
Gumersindo Rico González	Independente
Enrique Gómez Giménez	PRC
Ricardo Gasset	PRR
José Cobreros	PRR

Fonte: *El Progreso*<sup>299</sup>

En canto á dereita non republicana, existirá unha conxunción de catro nomes que coexiste con outras candidaturas, sumando en total oito; o cal fai supor que se trata dunha coalición implícita de oito da cal só se fan públicos catro nomes para comerlle voto á coalición conservadora-radical.

Por contra, as organizacións minoritarias da dereita republicana, excluídas da coalición entre conservadores e radicais, presentarán candidaturas artelladas exclusivamente ao redor de determinados persoeiros polas minorías, e de carácter testemuñal.

A candidatura de coalición de dereitas: a Unión de Dereitas e Agrarios, traerá canda ela unha certa polémica, ao expandirse a información de que Luís Rodríguez de Viguri caía da

---

<sup>299</sup> Esta é a denominación máis empregada na bibliografía consultada (Grandío Seoane, E.: *op. cit.*, páx. 69; Velasco Souto, C.: *op.cit.*, páx. 107. A. Alfonso Bozzo fará coexistir esta nomenclatura coa de “*derecha republicana*” –*op.cit.*, páx. 252–), se ben na prensa se anunciará coma *Candidatura Republicana Conservadora-Independiente-Radical* (*El Progreso*, 12-11-1933). A finais de outubro, a prensa local anunciará unha candidatura probábel, que estaría configurada por Gumersindo Rico, Manuel Becerra e Ubaldo Azpiazu do PRR, Recasens e Gómez Giménez do PRC e Manuel Saco coma independente. A estes poderíanse engadir Rciardo Gasset, Rafael de Vega ou José Cobreros (*El Progreso*, 28-10-1933). Posteriormente, o PRR fará pública a súa candidatura, formada por catro nomes: Manuel Becerra, Gumersindo Rico, José Cobreros e Ricardo Gasset; o cal deixa aberta a posibilidade de incorporar catro candidatos máis doutras organizacións (*El Progreso*, 4-11-1933).

mesma, quedando formada polos outros tres<sup>300</sup>. Mais finalmente, a lista da UDA estará constituída por catro nomes: un da CEDA, un de Renovación Española, un do PAE e Rodríguez de Viguri coma independente.

#### **Cadro 18. Eleccións a Cortes (19-11-1933). Provincia de Lugo.**

##### **Candidatura da Unión de Dereitas e Agrarios.**

Ángel López Pérez	CEDA	ex –Alcalde de Lugo
José María Montenegro Soto	RE	ex – Presidente da Deputación
Felipe Lazcano Morales de Septién	PAE	ex –deputado monárquico
Luís Rodríguez de Viguri	Indep.	ex –deputado monárquico

**Fonte: *El Progreso***

A existencia doutras candidaturas formadas por afiliados das organizacións que integran a coalición probabelmente se debera, dunha banda, ás dificultades para chegar a un acordo con respecto á candidatura completa –o cal levou a designar tres nomes, un por organización, e logo que cadaquén concorrera en función das súas forzas– e, doutra banda, coa finalidade de asegurar os catro postos da coalición e arrincarlle votos á listaxe conxunta de PRR-PRC-CRA.

Renovación Española, que tiña un candidato na coalición (Montenegro), presentará ao seu líder, Calvo Sotelo –quen tamén se presentaba por Ourense– e máis a José Soto Reguera baixo a denominación de “derechas independientes”. A candidatura de Calvo Sotelo sería máis ben testemuñal, coa finalidade de dotar dun referente ao partido de cara ao electorado.

Pola súa banda, a CEDA presenta a Antonio Maseda Bouso e a Antonio Adrover Llompart coma independentes agrarios de dereitas<sup>301</sup>. Outros nomes que en principio eran

---

<sup>300</sup> Debido a esta confusión, a UDA saca unha nota á prensa na que explica o proceso de elaboración da candidatura por medio dun Comité de Enlace estatal integrado polas forzas de dereita (Acción Popular, RE, PAE, CT). Este comité designou tres persoas (López Pérez, Montenegro e Lazcano), dando liberdade ao Comité Provincial para alianzas en torno ao cuarto nome, sen desautorizar en ningún momento a candidatura de Viguri, que finalmente si irá baixo o rótulo da UDA (*El Progreso*, 15-11-1933).

susceptíbeis de integraren a coalición de dereitas e foron afastados dela pola CEDA, decidirán á fin retirarse da loita, para facilitaren a vitoria da dereita: este é o caso do membro da Comuñón Tradicionalista Jesús Cora y Lira e do ex-deputado monárquico Joaquín Quiroga y Espín –Conde de Quiroga Ballesteros–<sup>302</sup>.

As organizacións da dereita republicana que ficaran á marxe das conxuncións presentarán tamén candidaturas polas minorías, como é o caso das de Enrique Álvarez de Neyra –principal expoñente do PRP na provincia– e Pedro Menéndez y García del Busto –notario lucense designado por Melquíades Álvarez para organizar o Partido Liberal-Demócrata (PRLD) en Lugo–.

Co simple rótulo de independentes –sen ningunha adxectivación engadida– acoden á loita electoral Portela Valladares, Cándido Fernández, Virgilio Fernández de la Vega –membro da Asociación Xeral de Gandeiros, que é caracterizado coma “*indefinido*”– e Germán Anllo Verdes –Secretario do Concello de Cospeito e afín á ORGA–.

#### **b. Campaña electoral**

O período de campaña vaise caracterizar por unha efervescencia da actividade electoral e unha alta proxección mediática da mesma, principalmente por parte da dereita, que emprende unha operación de asalto ao poder cunha campaña marcada por un elevado ton demagógico, aproveitando até o último momento para fixar publicamente as súas mensaxes.

A campaña da dereita non republicana vai estar focalizada no xornal católico *La Voz de la Verdad* coma principal instrumento de xeración de opinión<sup>303</sup>.

---

<sup>301</sup> Trátanse ambos de persoas relacionadas coas organizacións católicas agrarias, o primeiro coma antigo dirixente da Federación Católica Agraria de Mondoñedo e o segundo acadara certa relevancia polas súas xestións –en compañía de Julio Pérez de Guerra e Santos Bugallo– relativas ao Matadoiro do Porriño. (*La Voz de la Verdad*, 21-5-1933).

<sup>302</sup> O candidato carlista, tras ter anunciado a súa candidatura ás eleccións a Cortes (*El Progreso*, 19-10-1933), fai pública unha carta despois de ter realizada unha viaxe a Madrid para ultimar a mesma, na cal explica que a UDA vetou a súa presenza na lista da coalición, optando finalmente por retirar a súa candidatura (*El Progreso*, 12-11-1933). OI monárquico Quiroga y Espín amosarase defraudado a través dunha carta á prensa ao retirárenlle o apoio aqueles que el consideraba aliados políticos na provincia (*El Progreso*, 15-11-1933).

<sup>303</sup> Así pois, dende mediados de outubro comézase unha campaña de desacreditación do bienio social-azañista e de orientación do voto de distintos sectores sociais en función do labor desenvolvido polo



As mensaxes lanzadas pola UDA irían na liña da defensa da confesionalidade católica e da propiedade, o antimarxismo, o mantemento da orde, a prosperidade económica, con mensaxes diferenciadas para cada sector da poboación; presentando unha análise regresiva do bienio reformista:

*“CATÓLICOS: Las derechas agrarias defienden la Religión.*

*PADRES: Las derechas católicas defienden la Familia.*

*PROPIETARIOS: Las derechas católicas defienden la Propiedad.*

*[...]Meditad en lo que para el bienestar de la Nación representan estos principios. Recordad todos los perjuicios que la Nación sufrió al ser estos principios conculcados.”*<sup>304</sup>

O acto de apertura de campaña consistiría nunha visita do Xefe estatal, Gil Robles, ao local da UDA, celebrando un xantar coa directiva da organización. O resto de actuacións circunscribíense a visitas dos distintos candidatos á provincia, reparto de follas voandeiras e colada de carteis. A dereita aproveitou até o último momento para estender a súa propaganda<sup>305</sup>.

O PRP, pola súa banda, preséntase coma forza pioneira do revisionismo da República, facendo unha reseña do seu labor parlamentario e chamando aos homes de orde e de senso relixioso a apoiar esa opción política. Manifestan estes argumentos a través do seu manifesto, publicado en forma de carta asinada por Enrique Álvarez Neyra:

*"[...] En Galicia destacó el partido por su actuación en sentido moderado, habiendo intervenido en la asamblea de Compostela el que estas líneas suscribe, logrando impedir que el Estatuto de Galicia llevase el sentido izquierdista que sus iniciadores se propusieron. A los elementos de orden, a los de sentimientos religiosos arraigados, se dirige hoy la organización regional del partido para rogarles que ayuden a sus candidatos en la obra emprendida de rectificar la República, asentándola sobre las bases indestructibles de la sociedad.”*<sup>306</sup>

O resto de organizacións tiveron unha campaña baseada no contacto persoal dos candidatos coa cidadanía; practicamente todos desfilaron ao longo do período electoral pola

---

Goberno do Estado até o de entón. Estes anuncios terían unha segunda fase na cal pedían o voto para as dereitas agrarias, para nunha terceira fase anunciar a candidatura da UDA, acompañada de argumentos que xustificasen esa escolla. O xornal católico inmiscuírase na campaña con forte tendenciosidade, chegando incluso a interpelar ás demais opcións políticas, criticando afirmacións de certos candidatos (*La Voz de la Verdad*, 17-11-1933).

<sup>304</sup> Así o expresaban nos seus anuncios de campaña electoral (*La Voz de la Verdad*, 26-10-1933).

<sup>305</sup> O mesmo día da votación, os candidatos da UDA publicaban unha carta “*A los electores de Lugo*”, incidindo en que a súa era a única candidatura oficial de dereita (*El Progreso*, 19-11-1933), incluso facendo campaña para a data en que se celebrarían as eleccións nos colexios nos que non se puideron celebrar antes (*La Voz de la Verdad*, 21-11-1933).

<sup>306</sup> *El Progreso*, 14-11-1933.

provincia, facendo visitas electorais que moi frecuentemente implicaban viaxes a varios concellos e bisbarras nun só día.

A programación de mitins decaeu, tan só optando por este mecanismo organizacións que concorían polas minorías. A metodoloxía propagandística máis utilizada foi a presenza constante na rúa por medio de repartos e colocación de carteis, que se mantivo con certa intensidade até última hora, como reflicte o xornal *El Progreso* no seu número editado na xornada electoral:

*“[...] Hasta anoche continuó la propaganda, que fue verdaderamente extraordinaria. Las calles céntricas de la población se veían completamente cubiertas de papeles, lo mismo que la mayor parte de las fachadas de diferentes edificios[...]*

*Casi todos los candidatos por esta circunscripción se encuentran en Lugo, proponiéndose hoy muchos de ellos recorrer la provincia [...]*<sup>307</sup>

A prensa vai acadar unha dimensión moi importante para as organizacións políticas, difundíndose anuncios coas candidaturas de todas as agrupacións electorais. Manuel Becerra, a través dos seus altosfalantes, exprimerá ao máximo este mecanismo e seguirá rendibilizando o seu posto de Subsecretario de Obras Públicas en plena campaña, con notas á prensa relativas a melloras acadadas para a provincia enviadas polos seus afíns. Outro elemento a valorar da prensa son os artigos e editoriais relativos ao desenvolvemento da campaña ou ben a determinadas organizacións ou candidatos<sup>308</sup>.

### **c. Votación e escrutinio: as eleccións a nivel local**

Resultan electos no total da provincia seis radical-conservadores máis os catro membros da listaxe da UDA. Fican fora os dous membros da candidatura de centro-dereita máis directamente relacionados co aparato do PRR na provincia: o Presidente da Deputación e ex-

---

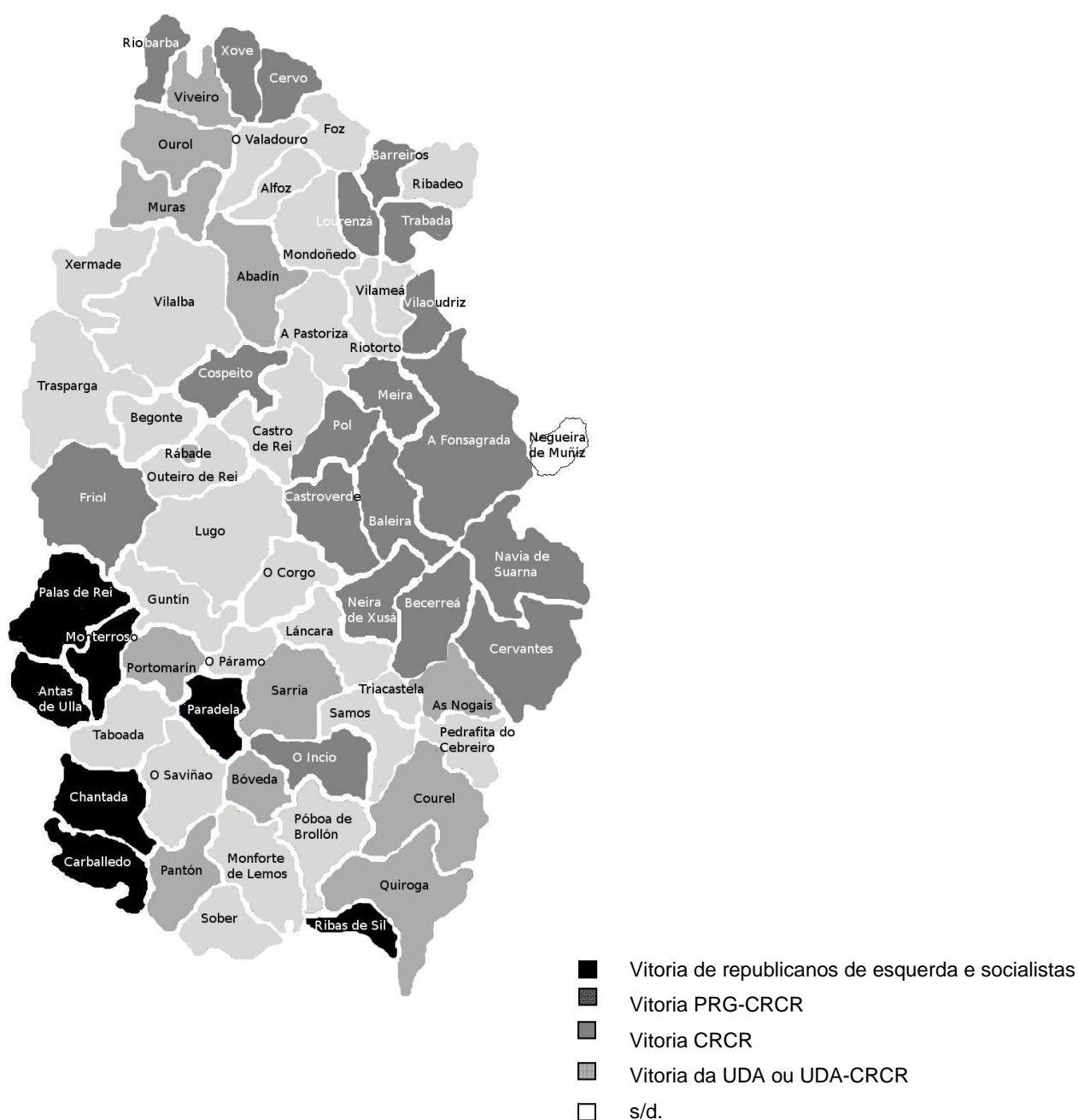
<sup>307</sup> *El Progreso*, 19-11-1933.

<sup>308</sup> Neste senso, cómpre destacar a xeira de artigos baixo o título “*AMBIENTE*”, obra de Antonio de Cora (ex-Director de *El Progreso*); tres reseñas de candidatos de dereita e centro: Luís R. Viguri, Felipe Lazcano e José Cobreros..No artigo adicado a Viguri preséntao coma garante da defensa dos principios de Familia, Patria, Propiedade, Relixión e Orde –ideario da CEDA–; anunciando o inmediato inicio da súa campaña (*El Progreso*, 1-11-1933). Na reseña de Lazcano aventúralle uns moi bos resultados na zona da Mariña: “[...] *Me aseguran que todo Mondoñedo está con usted –le dije –No sólo Mondoñedo, sino gran parte de Ribadeo y Vivero –me contestó–.*” (*El Progreso*, 12-11-1933). A Cobreros preséntao coma un candidato que coñece e defende os intereses e as necesidades da provincia. Exhorta ao electorado a ter en conta a condición relixiosa da historia de Lugo á hora de votar, recomendando o voto aos catro da UDA máis Cobreros e Becerra (*El Progreso*, 14-11-1933).

alcalde de Lugo, José Cobreros de la Barrera, e mailo avogado e propietario do Balneario do Incio Ricardo Gasset Alzugaray. Deste xeito, confórmase unha representación na que o PRR ten dous deputados cuneros, outros dous o PRC, dous independentes afíns a José Benito que se aproximarán progresivamente á dereita non republicana (Saco Rivera e Gumersindo Rico) e os catro da UDA, dos cales un se integrará na minoría da CEDA, outro na de Renovación Española e os outros dous no PAE. Confírmase, pois, a tendencia de centro-dereita amosada na convocatoria electoral repetida para Cortes Constituíntes, mais sen a hexemonía radical e cunha lixeira tendencia á dereita non republicana.

A capacidade electoral do PRG fica reducida ao Partido Xudicial de Chantada e algunhas localidades espalladas, dependendo das alianzas con redes establecidas de control do voto que lle permiten situar candidatos entre os máis votados nos partidos xudiciais de Becerreá, Fonsagrada e Ribadeo –neste último caso exceptuando a cabeceira– e a alianza puntual coas forzas da esquerda de extracción operaria nalgúns municipios. Por contra, hai zonas cunha consolidada posición da dereita, como é o caso dos partidos de Vilalba, Lugo, Mondoñedo e Monforte. Noutros espazos, coma Viveiro, Quiroga ou Sarria a coalición radical-conservadora ten unha posición hexemónica. Mais este reparto territorial non configura compartimentos estancos, promovéndose na provincia candidaturas pactadas, principalmente entre os radical-conservadores e a UDA, mais tamén –como se indica arriba– co PRG.

**Mapa 5. Eleccións a Cortes (19-11-1933). Resultados na provincia de Lugo.**



**Fonte:** elaboración propia a partir dos datos do ADPL<sup>309</sup>

Existen unha serie de claves definitorias nestes resultados. Por unha banda, a derrota da esquerda ven dada pola presentación por separado de varias candidaturas, a meirande parte delas polas minorías, que difuminan a súa presenza. Doutra banda, o proceso de reorganización encetado pola dereita deu froitos nas eleccións a Cortes, especialmente nun

<sup>309</sup> ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixas 7775 a 7786.

proceso coma este no que por primeira vez as mulleres exercerían de xeito entusiasta o dereito ao voto<sup>310</sup>. Non só dende a dereita non republicana se lanzaran mensaxes a prol do voto feminino e do rol da muller na sociedade republicana coma transmisora dos valores tradicionais, senón tamén se creara unha importante rede de organizacións femininas en toda a provincia –en moitos casos referente no rearme organizativo da dereita católica–. A isto engádense as redes societarias do socialcatolicismo, que malia seren en teoría apolíticas compartían base social coas agrupacións femininas da UDA.

Mais cómpre salientar que o de novembro de 1933 é o primeiro proceso electoral no que se presenta unha dereita non republicana que emprendera unha rápida e efectiva campaña de afiliación e reorganización na provincia e cuxos referentes sociais e políticos e a súa base electoral se mantiña en boa medida –mesmo recuperando elementos adheridos nun primeiro momento a partidos republicanos (ORGA, PRR) –.

Os resultados electorais da zona de Mondoñedo son sintomáticos da capacidade electoral da dereita non republicana, aprezándose unha tendencia xeral na práctica totalidade das seccións á vitoria electoral da UDA e dos candidatos da coalición radical-conservadora. En Alfoz concentran os dous terzos dos votos emitidos en cada sección os catro membros da UDA, tres da coalición de centro-dereita, Cándido Fernández e o cedista Maseda Bouso. Os candidatos do PRG e portelistas acadan tan só un terzo dos votos, repetindo nalgúns casos exactamente a mesma votación mesa a mesa, o cal evidencia a manipulación dos resultados.

#### **Cadro 19. Eleccións a Cortes (19-11-1933). Resultados no concello de Alfoz.**

	Distrito 1			D2		Total
	Secc.1	Secc.2	Secc.3	Secc.1	Secc.2	
Censo	469	472	520	472	442	2375
Votos emitidos	365	366	395	366	338	1830
José Calviño Domínguez	5	5	5	5	5	25
José Montero Losada	70	70	76	70	64	350
Roberto Ouro Vázquez	70	70	76	70	64	350
Luís Soto Menor	21	20	21	20	18	100

<sup>310</sup> Nas primeiras horas da xornada electoral producíronse ringleiras para efectuar a votación, amosándose os colexios electorais moi concorridos por mulleres (*El Progreso*, 21-11-1933).

<b>Manuel Becerra Fernández</b>	<b>239</b>	<b>240</b>	<b>259</b>	<b>240</b>	<b>222</b>	<b>1200</b>
<b>Manuel Saco Rivera</b>	<b>239</b>	<b>240</b>	<b>259</b>	<b>240</b>	<b>222</b>	<b>1200</b>
Gumersindo Rico González	120	120	130	120	110	600
<b>Enrique Gómez Giménez</b>	<b>239</b>	<b>240</b>	<b>259</b>	<b>240</b>	<b>222</b>	<b>1200</b>
<b>Ángel López Pérez</b>	<b>365</b>	<b>366</b>	<b>395</b>	<b>366</b>	<b>338</b>	<b>1830</b>
<b>José María Montenegro Soto</b>	<b>365</b>	<b>366</b>	<b>395</b>	<b>366</b>	<b>338</b>	<b>1830</b>
<b>Felipe Lazcano Morales de Septién</b>	<b>365</b>	<b>366</b>	<b>395</b>	<b>366</b>	<b>338</b>	<b>1830</b>
<b>Luis Rodríguez de Viguri</b>	<b>239</b>	<b>240</b>	<b>259</b>	<b>240</b>	<b>222</b>	<b>1200</b>
<b>Antonio Maseda Bouso</b>	<b>239</b>	<b>240</b>	<b>259</b>	<b>240</b>	<b>222</b>	<b>1200</b>
<b>Cándido Fernández López</b>	<b>239</b>	<b>240</b>	<b>259</b>	<b>240</b>	<b>222</b>	<b>1200</b>
Manuel Portela Valladares	5	5	5	5	5	25
Virgilio Fernández de la Vega	100	100	108	100	92	500

**Fonte: elaboración propia a partir dos datos do ADPL**<sup>311</sup>

Asemade, onda a reestruturación das formacións políticas, tamén se produce unha recomposición das alianzas electorais e redes de control do voto. Así, José Benito Pardo Rodríguez, antes colaborador da ORGA ou do PRR, e logo fundador dun Centro Republicano Autónomo integrado na candidatura de centro-dereita mais que en breve tempo se adscribiría ao PAE e logo se integraría na UDA, vai pór agora á súa clientela ao servizo da devandita candidatura. Do mesmo xeito, a proximidade ideolóxica de Portela Valladares ao espazo político centrista representado polo PRR –coma estreito colaborador que fora de Basilio Álvarez, agora integrado na minoría parlamentar desa organización– decanta a súa rede cara á conxunción radical-conservadora, mais deformándoa en candidaturas mixtas con elementos orguistas e independentes.

A esquerda republicana fica reducida a feudos electorais que se conforman sobre bases heteroxéneas: nuns casos, a infiltración orguista nas entidades agrarias –Chantada, O Saviñao, A Fonsagrada, Meira–; noutros é determinante a acción de sindicatos obreiros e entidades socialistas –Ribas de Sil, Monforte, Viveiro– e noutros a ósmose entre redes de control do voto de filiación portelista e orguista –Becerreá, Lourenzá, Castroverde, Friol, Neira de Xusá–.

---

<sup>311</sup> ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7775; expte. *Alfoz*.

Se ben é certo que o electorado se vira modificado considerabelmente co acceso das mulleres ao voto e que a dereita non republicana estaba en boas condicións de afrontar un proceso electoral logo do proceso de reorganización emprendido, tamén cabe interpretar a existencia dun voto prestado nos anteriores procesos que explica o éxito electoral do PRR, da ORGA ou de candidaturas integradas por ex-monárquicos con apoio dos poderes fácticos, provinte dun electorado que en nada trocara os seus esquemas de acción social e voto con respecto ao período monárquico.

Si se apreza unha mobilización pola competencia electoral mesmo en espazos nos que hai unha presenza hexemónica e case monolítica, o cal se traduce na presentación de denuncias contra a manipulación do proceso democrático por parte do oponente en varios concellos da provincia, incluso a proliferación de grupos que tentaban impedir que se deran por válidos os resultados rachando urnas e enfrontándose aos membros das mesas electorais. Un bo exemplo disto é o ocorrido na mesa electoral de Fonteita, no Corgo, paradigma dos procedementos levados a cabo na loita por controlar a fraude electoral:

*"Los que suscriben Presidente y Adjuntos de la mesa de Fonteita, 2ª de este Municipio se han constituido en el local designado para celebrar la elección a la hora legal del día de ayer y comenzó la votación normalmente hasta las dos de la tarde en que un numeroso grupo de individuos invadió el local en actitud poco respetuosa para la Autoridad que allí debía de imperar y procurando siempre soliviantar los ánimos permaneció en el Colegio hasta la hora de celebrar el escrutinio a cuya hora se convirtió aquello en un verdadero tumulto en medio del cual se oían las más graves amenazas y blasfemias y aun cuando el Sr. Presidente trató de imponer su autoridad, los revoltosos lejos de acatarla y con pretexto de que había desaparecido o se había notado la falta en aquel momento del Acta de Constitución de la mesa, por la violencia y dejando ver armas de fuego obligaron a los que suscriben a trasladarse con la urna a Gomeán para entregarla a la Guardia Civil y como esta no se encontrase en el cuartel les obligaron a llevar la expresada urna a la casa de D. Justo Ferreiro del mencionado pueblo de Gomeán y a permanecer allí hasta que viniese un notario el que al parecer vino y se volvió a marchar sin levantar acta. Por fin a las cuatro de la madrugada de hoy obligaron al adjunto Pedro Marey López a extraer las papeletas de la urna y simulando un recuento de votos estendieron un Certificado que por su nomenclatura se parece a los del escrutinio, y todos les obligaron a firmarlo a los que suscriben, quienes lo hicieron contra su voluntad a impulsos por el miedo que les infundieron. A los adjuntos los pusieron en libertad hoy a las siete pero el Presidente no pudeo recobrarla hasta las once del mismo día de hoy en que volvió el notario y al parecer los convenció de que debían ponerlo en libertad. Ante tales hechos que no quieren calificar bien justificada creen la falta de la documentación que debía de enviarse a las oficinas correspondientes. Lo que pongo en conocimiento para que adopte las medidas procedentes.*

*Corgo, 20 de novembro de 1933. El Presidente Ricardo Díaz. Los Adjuntos Pedro Marey, Manuel Marey*<sup>312</sup>

Noutros lugares existen claras evidencias da manipulación electoral, como ocorre coa documentación da mesa de Láncara, en cuxo sobre se recolle unha anotación por parte do carteiro-peón que a recolle abondo significativa:

*“Nota.= Fueron entregados en esta oficina de Correos de Puebla de San Julián con las solapas de cierre sucias, con señales de haber sido abiertas y vueltas a cerrar utilizando para ello goma. Hora entrega en Puebla de San Julián, las 11:30 de la mañana del día 21 de Novbre. 1933. Lleva sello de lacre. El peatón Domingo Ferreiro.”*<sup>313</sup>

Baixo a ameaza de terse que celebrar unha segunda volta, e faltando inda por coñecer os resultados de 180 seccións de toda a provincia, iníciase o 23 de novembro unha sesión de escrutinio provincial que xera grande expectación e conlevará de novo constantes cruces de acusacións de fraude entre vencedores e vencidos<sup>314</sup>, rexistrando de novo a denuncia de varios candidatos derrotados<sup>315</sup>. Malia as sospeitas infundidas, a Comisión de Actas do Congreso vai tomar un acordo aprobatorio dos resultados electorais da provincia de Lugo.

#### 4.4. ELECCIÓNS DA FRONTE POPULAR (16 DE FEBREIRO DE 1936)

O proceso electoral de novembro do 1933 dá paso a un Goberno Lerroux en minoría, co apoio da CEDA, mais sen entrar esta no goberno, o cal lle permite manter unha postura crítica a respecto do mesmo e queimar politicamente ao PRR. A actitude da CEDA forzaría diversas situacións de crise gobernamental das cales o gabinete Lerroux sairía enfeblecido, experimentando o PRR, ante esta situación subsidiaria do cedismo, unha viraxe cara á dereita,

---

<sup>312</sup> Esta reclamación, dirixida á Xunta Municipal, será remitida á Xunta Provincial do Censo, que trasladará a denuncia ao Fiscal da Audiencia Provincial (ADPL. Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixas 7777 e 7786).

<sup>313</sup> ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7779; expte. *Láncara*.

<sup>314</sup> “[...] *El local resulta insuficiente para acomodar el gran número de candidatos y apoderados, algunos de los cuales tuvieron que permanecer de pie en los pasillos [...]*”. Destaca a diatriba establecida entre Cándido Fernández e Luís Rodríguez de Viguri. Antonio Maseda pide a anulación dos votos recibidos por Cobreros no municipio de Lugo ao ser o Alcalde (*El Progreso*, 24-11-1933).

<sup>315</sup> Armando Peñamaría –apoderado de Portela Valladares– presenta unha impugnación que será apoiada polos candidatos Cándido Fernández e Antonio Maseda (*El Progreso*, 28-11-1933).



acentuada trala entrada no goberno da CEDA e a posterior situación de crise das estruturas estatais cos sucesos de Cataluña e Asturias en outubro de 1934.

A ilegalización das organizacións políticas da esquerda e a clandestinización da súa actividade convertirá ao Congreso nun “parlamento de cartón” e desvirtuará por completo a súa razón de ser, ficando sen operatividade nin lexitimidade. Asemade, o descubrimento de sucesivos casos de corrupción (Straperlo, Tayá-Nombela), onda a súa subsidiariedade respecto á CEDA, afondará no desprestixio do Goberno Lerroux e farao caer, sucedido por un gabinete encabezado por Portela Valladares.

Ante a inestabilidade do goberno resultante das eleccións de 1933, o baleirado de contido do Parlamento, o control total da Administración por parte da dereita e a forte polarización que experimenta o panorama político; o Presidente da República, resistíndose a encargarlle o Goberno á CEDA, convoca eleccións para o 16 de febreiro de 1936, agardando que se configurara un amplo grupo de centro que servira de tapón e freo á presión exercida dende unha dereita desunida pola acción de certos grupos (Falanxe, BN, PAE) e en proceso de fascistización e unha esquerda que vai concorrer coaligada baixo o nome de Fronte Popular, cunha forte vontade de loita antifascista.

#### **a. Candidaturas**

Froito da forte bipolarización da situación política a nivel estatal, na provincia de Lugo van concorrer ás eleccións dúas grandes coalicións: unha que formaban os partidos de dereitas e outra constituída polos integrantes da Fronte Popular máis a candidatura governamental do Centro, sendo este un caso excepcional a nivel nacional e estatal.

O proceso para artellar unha candidatura de coalición fronte á dereita iníciase coa convocatoria da Agrupación Local de Izquierda Republicana a unha xuntanza das representacións dos partidos que integran a Fronte Popular, ao tempo que cada organización ía elixindo aos seus candidatos<sup>316</sup>.

---

<sup>316</sup> O PSOE, en Asemblea Local, designa a Jacinto Calvo e Germán Lastra Cancio. Non é candidato Tizón por aplicación da circular da Executiva do PSOE que recomenda non elixir aos que cómpren condeas polos sucesos de outubro de 1934, para evitar que se poida invalidar a candidatura. Esta proposta de candidatos pasará logo ao Congreso da Federación Provincial de Colectividades Socialistas, sendo electos Jacinto Calvo e Evaristo Martínez del Sar Puente –membro do SNF–. En canto a IR, xorden rumores a respecto da súa candidatura, mais nada é oficial até que se fai pública a candidatura da Fronte Popular, que estará integrada por José María Díaz Villaamil, Glicerio Albarrán Puente e Roberto

O Centro portelista, pola súa banda, inicia as súas xestións para formar candidatura, contactando con Lazcano e Rodríguez de Viguri<sup>317</sup> e achegándose aos escindidos do PRR, que quedaran baixo a dirección de Manuel Becerra, pactando unha candidatura conxunta coa FP<sup>318</sup>. O PSOE, refractario a esa solución, decidirá, non embargantes, retirar a súa candidatura e apoiar a coalición do Centro coa Fronte Popular. Finalmente, a candidatura de Coalición Republicana estaría conformada por cinco membros do Centro, dous de IR e un de UR.

## **Cadro 20. Eleccións da Fronte Popular (16-2-1936). Provincia de Lugo.**

### **Candidatura da Coalición Republicana.**

Manuel Becerra Fernández	Centro
Luís Rodríguez de Viguri	Centro
Virgilio Fernández de la Vega	Centro
Armando Peñamaría Álvarez	Centro
Ramón Fernández Mato	Centro
Roberto Ouro Vázquez	IR
José María Díaz y Díaz Villaamil	IR
Ricardo Gasset Alzugaray	UR

**Fonte:** *El Progreso*<sup>319</sup>

En canto á dereita, debido a disensións internas no seo da CEDA lucense, concorrerán dúas candidaturas a este proceso electoral: a coalición antirrevolucionaria (integrada pola CEDA, BN, PAE, PRC e independentes) e unha candidatura independente de dereitas polas minorías artellada arredor da figura de Ángel López Pérez.

---

Ouro por IR; Lois Peña Novo, Ricardo Gasset e Rafael Fernández por UR; onda os dous candidatos do PSOE (*El Progreso*, 28-1-1936).

<sup>317</sup> Viguri, nunha entrevista a *El Progreso*, recoñece que este achegamento aos deputados integrados na minoría do PAE débese ao apoio dado por Martínez de Velasco a Portela na crise provocada por Acción Popular que fixo caer ao Goberno Chapaprieta. Considerándose lexitimado pola dirección galega do partido, recrimina a actitude de Lazcano ao non ir na lista do Goberno (*El Progreso*, 30-1-1936). Lazcano respostará criticando o camaleonismo político de Viguri e aclarando que a súa inclusión na candidatura da dereita ten o refrendo de Martínez de Velasco (*El Progreso*, 1-2-1936).

<sup>318</sup> A comezos de febreiro, *La Voz de la Verdad* expande o rumor dunha candidatura do “saldo”, con cinco do Centro, tres de IR e UR, un “disidente” e un socialista. Avánzanse, coma nomes polo Centro, os de Portela, Becerra, Peñamaría, Luís R. de Viguri e un señor acaudalado de Castroverde casado cunha muller castelá (*La Voz de la Verdad*, 2-2-1936).

<sup>319</sup> *El Progreso*, 5-2-1936.

A xestación da candidatura antirrevolucionaria iníciase cunha carta de Gil Robles a José Benito Pardo Rodríguez na que indica os nomes que a integrarán<sup>320</sup>, mais Ángel López Pérez opúxose a esa candidatura designada dende arriba, que impuña un cabeza de lista cunero, rexeitando ir nela e promovendo unha lista independente. No trasfondo da polémica estaba o carácter provincial ou meramente municipal da UDA e a súa lexitimidade para propor candidatos máis aló do concello de Lugo. O seu lugar na candidatura da coalición ocuparao Ramón Neira Pedrosa, logo de xestionar Gil Robles a inclusión do seu nome no Bloque Contrarrevolucionario.

## **Cadro 21. Eleccións da Fronte Popular (16-2-1936). Provincia de Lugo.**

### **Candidatura Antirrevolucionaria.**

José María Pérez Laborda	CEDA
José Benito Pardo y Pardo	CEDA
Manuel Saco Rivera	Indep.
Gumersindo Rico González	Indep.
Felipe Lazcano	PAE
Enrique Gómez Giménez	PRC
José Soto Reguera	BN
Ramón Neira Pedrosa	CEDA

**Fonte:** *El Progreso*<sup>321</sup>

Mais este desacordo vai provocar unha escisión no seo da dereita lucense: ao desautorizar Gil Robles a lista da UDA, promovida por Ángel López Pérez, parte da directiva da Agrupación Feminina Lucense demitirá por disconformidade coa viraxe dada pola CEDA na

---

<sup>320</sup> Estes eran Federico Salmón —ex-ministro da CEDA—, Ángel López Pérez (UDA), José Benito Pardo y Pardo (UDA), Manuel Saco Rivera (independente), Gumersindo Rico González (independente), Felipe Lazcano (PAE), Enrique Gómez Giménez (PRC) e José Soto Reguera (BN). (*La Voz de la Verdad*, 22-1-1936).

<sup>321</sup> A prensa faríase eco da carta enviada polo Xefe estatal da CEDA a Neira Pedrosa (*El Progreso*, 30-1-1936).

provincia<sup>322</sup>. Tamén a directiva das JAP lucenses vai ser desautorizada, afastando da mesma a Manuel Portela Nogueira e nomeando un Comité Provincial con carácter provisorio<sup>323</sup>.

Ángel López Pérez, ao non ser proposto para encabezar a lista da coalición de dereitas, promoverá unha candidatura propia. Tras varios rumores verbo da súa conformación, ficará composta polo ex-Alcalde máis Isauro Pardo y Pardo, Marqués de Leis –avogado, notario, ex-senador do Reino e membro da Xunta Provincial para a Reforma Agraria–<sup>324</sup>.

### **b. Campaña electoral**

Dada a forte polarización sociopolítica existente, a campaña electoral vai resultar tremendamente convulsa, chea de sucesos violentos e manexos caciquís.

A dereita vai desenvolver unha campaña ambiciosa, marcada en boa medida pola conxuntura política estatal, que traerá a Lugo aos líderes estatais das principais organizacións que integran o Bloque Contrarrevolucionario<sup>325</sup>. Unha vez máis, vai aproveitar á prensa adicta para fixar os seus posicionamentos e desacreditar aos seus rivais, chamando á participación e á vixianza de irregularidades por parte do electorado nun ton apocalíptico:

*“ANTE LAS ELECCIONES. El deber de los ciudadanos.*

*Las abstenciones, en los momentos actuales, son un suicidio político. El ciudadano que se abstiene de votar no logra sólo privar del voto a quien hubiera de ser votado, sino que con ello favorece a los enemigos de sus ideas, que se benefician de las abstenciones.*

*¡A votar todos! Y a votar sabiendo que el voto puede ser la salvación de de España”*<sup>326</sup>

---

<sup>322</sup> *El Progreso*, 24-1-1936.

<sup>323</sup> *La Voz de la Verdad*, 1-2-1936. Finalmente, Federico Salmón vai ser substituído na lista por José María Pérez Laborda –líder estatal das JAP–, ao ser preciso o primeiro para ir na lista de Murcia, ficando a lista composta por 3 da CEDA, un do PAE, un do BN, un do PRC e dous independentes (*vid.* TÁBOA).

<sup>324</sup> Os primeiros nomes que soan para acompañar ao ex-alcalde lucense son os de Ramón Neira Pedrosa e mailo directivo da Acción Católica Gregorio Saavedra, mais os contactos de Gil Robles, fixeron que o primeiro deles rematara á fin na lista oficial das dereitas (*El Progreso*, 23-1-1936).

<sup>325</sup> Pódese dicir que a dereita inicia a precampaña cunha xira de Gil Robles por varias localidades da provincia –Vilalba, Chantada– que remata en Lugo o 5 de xaneiro cun mitin famoso e polémico pola acusación de “*tránsfuga vil*” a Manuel Becerra e as declaracións a respecto do ex-Gobernador Civil, Artemio Precioso (*El Progreso*, 7-1-1936). O 26 de xaneiro, Calvo Sotelo visita Lugo para asistir a misa na Capela da Nosa Señora dos Ollos Grandes e celebrar un xantar íntimo con cargos provinciais do BN no Hotel Méndez Núñez, previo á súa participación no mitin programado para a tarde. Calvo Sotelo xulga coma insuficiente a representación do BN na fronte antirrevolucionaria, mais acéptaa. A saída do mitin prodúcese incidentes “[...] *viéndose algunos puños en alto y manos extendidas [...]*”, disolvendo os Gardas de Asalto aos implicados (*Idem*, 28-1-1936).

<sup>326</sup> *La Voz de la Verdad*, 7-2-1936. Estes anuncios que forman parte da campaña mediática da dereita católica a través deste xornal comezarán a publicarse xa o 9 de xaneiro, manténdose até o 16 de xaneiro. O Bloque Nacional conta co concurso do xornal *Alborada* –propiedade de José Soto Reguera–, que vai desenvolver

As JAP van participar activamente na campaña, difundindo un manifesto dirixido á mocidade lucense, identificando o voto á dereita coma un xeito de loita pola defensa da esencia nacional de España<sup>327</sup>.

O discurso da dereita seguirá a liña de desprestixiar á candidatura oposta e ao Goberno mesmo, denunciando insistentemente presuntas manobras destinadas ao control do voto, coma o nomeamento de Delegados Governativos ou o traslado de funcionarios. Presentarán os partidos de centro coma un anacronismo, controlados pola masonería, carentes de ideoloxía e polo tanto incapaces de garantiren un troco de políticas<sup>328</sup>.

No caso da CEDA, esta eríxese en garante dos dereitos de cidadanía da poboación católica, chamando ás mulleres a defendelos co voto e acusando á esquerda de querer impor o seu criterio. Gil Robles, no polémico mitin de comezos de xaneiro, expresaba:

*"[...] Vengo a Lugo, después de tres años, a recoger las aspiraciones de una multitud que aquí se ha congregado y que ha venido aquí a afirmar de un modo tajante sus derechos de ciudadanía, frente a las arbitrariedades de los que llegaron al poder público, no en virtud de los principios de la democracia, sino atropellando todas las formalidades y queriendo imponer un criterio[...]"*<sup>329</sup>

Noutro mitin coa intervención de Pérez Laborda polas JAP e Mercedes Sánchez Arrieta pola Agrupación Feminina Lucense, esta última exhorta á muller a participar na política para evitar que a política da esquerda rache o modelo de familia tradicional:

*"[...] A la mujer no le interesa la política partidista; pero esa política se ha metido en los hogares, tratando de arrebatarse con el divorcio los maridos a las esposas, y con el laicismo el*

---

tamén campaña a prol da súa opción política, mais polemizando habitualmente coa CEDA e con *La Voz de la Verdad* (*Idem*, 9-2-1936).

<sup>327</sup> "A las juventudes de Lugo y su provincia" (*La Voz de la Verdad*, 2-2-1936). Asemade, serán frecuentes os artigos do presidente das JAP de Chantada –Manuel Lorenzana Pardo – ao longo da campaña (*Idem*, 1-2-1936).

<sup>328</sup> Con frecuencia *La Voz de la Verdad* lanzaría críticas aos adversarios políticos: chegando a ser recollida a publicación por mor dun artigo relativo á contenda electoral (*La Voz de la Verdad*, 6-2-1936). A serie de artigos que levan coma título "*Bajo el signo del centrismo*" procurará presentar aos integrantes da coalición republicana coma electoreiros, denunciando supostos amaños (*Idem*, 14-2-1936).

<sup>329</sup> *La Voz de la Verdad*, 7-1-1936.

*corazón de los hijos, y la mujer se ha batido en las elecciones como una leona, y como la leona de España [...]*<sup>330</sup>

O activismo propagandístico dos dereitistas será unha tónica da campaña electoral da provincia, chegando colocando carteis e facendo visitas os seus principais referentes a certas localidades onde se presupuña unha loita moi disputada<sup>331</sup>.

Outro mecanismo moi utilizado pola dereita serán os anuncios na prensa, nos que fixarán a súa posición anti-marxista, dirixíndose aos diversos sectores sociais: obreiros, católicos, funcionarios, mulleres,... Fan especial fincapé na participación e no voto íntegro á candidatura de coalición, para contrarrestar así a sangría de votos que lles podía supor a candidatura independente coa figura de Ángel López Pérez. Estes, pola súa banda, cinguiranse a inserir anuncios en *El Progreso* coa súa candidatura.

Trala saída á luz dos manifestos da Fronte Popular e do Goberno, póñense en marcha as engranaxes electorais dos distintos partidos que concorreron coaligados fronte á dereita. A Fronte Popular establecerá oficiñas electorais nos locais de IR e UR. Celebrará un mitin en Viveiro coa participación dos principais líderes das organizacións republicanas e do PSOE no Teatro Nemesio ao comezo da campaña, acto que tivo grande éxito<sup>332</sup>.

A coalición republicana desenvolverá a campaña en torno á figura de Manuel Becerra, tentando sacar o meirande rendemento electoral ao seu labor no Goberno. A prensa tamén terá unha importancia capital neste caso, amosando *El Progreso* unha tendencia bastante favorábel a Becerra<sup>333</sup>.

---

<sup>330</sup> *La Voz de la Verdad*, 8-2-1936

<sup>331</sup> É destacábel o celo propagandístico do Bloque Contrarrevolucionario en concellos coma Vilalba ou o Courel. Na capital chairega os traballos electorais van parellos á constitución dun Comité Local de Dereitas que integra a antigos dirixentes conservadores e membros de Acción Popular, presidido por Manuel Fraga Bello (*El Progreso*, 15-2-1936). No Courel, ademais da ampla difusión de propaganda electoral (*Idem*, 7-2-1936), o líder conservador Enrique Gómez Giménez fará unha visita de campaña por varias parroquias pedindo o voto, con bastante predicamento entre os veciños (*Idem*, 12-2-1936). Nalgúns lugares, coma en Begonte –Damil– mesmo o labor proselitista da dereita é o único que se apreza nun ambiente xeral de apatía electoral (*Idem*, 13-2-1936).

<sup>332</sup> Foi preciso colocar alt falantes para que puideran escoitar fora os asistentes que non puideron entrar ao atoparse cheo o local (*El Progreso*, 5-2-1936).

<sup>333</sup> Non só lle proporcionará entrevistas (*Idem*, 9-2-1936), senón que tamén inserirá artigos que defenden o seu traballo nos cargos institucionais que ocupou –carta aberta de “un apolítico de la provincia” (*Idem*, 19-1-1936)–, ou recollendo mostras de apoio coma a do Sindicato Agrícola de Labregos de Ouviaño (*Idem*, 11-2-1936) ou dos elementos agrarios e de esquerdas de Chantada (*Idem*, 12-2-1936).

Os candidatos da conxunción de centro-esquerda tamén farán visitas de propaganda electoral e colocarán letreiros e farán pintadas en varias vilas da provincia.

Por riba do activismo propagandístico das diferentes candidaturas actúa o emprego dos mecanismos de poder institucional ao seu servizo para acadar as súas fins electorais. Dunha banda, a candidatura republicana de centro-esquerda actuará dende a súa posición governamental por medio do nomeamento de Delegados Governativos que teñen autoridade por riba dos alcaldes e xuíces municipais nos concellos onde se consideraba que a dereita non republicana ía facer pucheirazo ao seu favor. Pola súa banda, o Bloque Contrarrevolucionario activará aos cargos públicos afíns na promoción da súa candidatura neses concellos<sup>334</sup>.

A campaña electoral vaise caracterizar por unha profusa violencia verbal por parte da dereita contra o Goberno, que derivaría en ocasións en violencia física. Tal é o caso do japista ferido en Paradela, do atentado contra José Ramos, quen exercía de Delegado Governativo no Courel<sup>335</sup> ou dos incidentes producidos nun mitin de Acción Popular en Viveiro polos mineiros da Silvarosa que se atopaban en folga. Os xornais de dereitas lanzarán acusacións constantes ao Goberno de participar en amaños electorais e coaccións ao libre exercicio do sufraxio.. Ante isto o Gobernador Civil irromperá na campaña electoral con notas de prensa e comunicados respostando a tales acusacións<sup>336</sup>.

---

<sup>334</sup> Así o testemuña unha carta dos membros da candidatura governamental no Valadouro ao Gobernador Civil na que lle piden que interveña para contrarrestar a coacción exercida polos cargos públicos sobre o electorado: *"Los que representamos candidatura gubernamental esta villa ante V.E. enérgicamente protestamos descarada coacción pidiendo votos alcaldes, concejales y médicos municipales-Cuadrado."* (*El Progreso*, 11-1-1936).

<sup>335</sup> Manuel Rodríguez, mozo que fora de propaganda a Paradela co candidato Saco Rivera, tivo unha trifulca con varios veciños, resultando ferido dun balazo (*El Progreso*, 6-2-1936). O mestre José Ramos, López, militante da esquerda que fora designado polo Gobernador Civil para vixiar o desenvolvemento do proceso electoral no Courel, será ferido polas costas polo propio Fiscal Municipal da vila, que atentou contra o Delegado Governativo polo intrusionismo deste nas súas funcións (*Idem*, 15-1-1936).

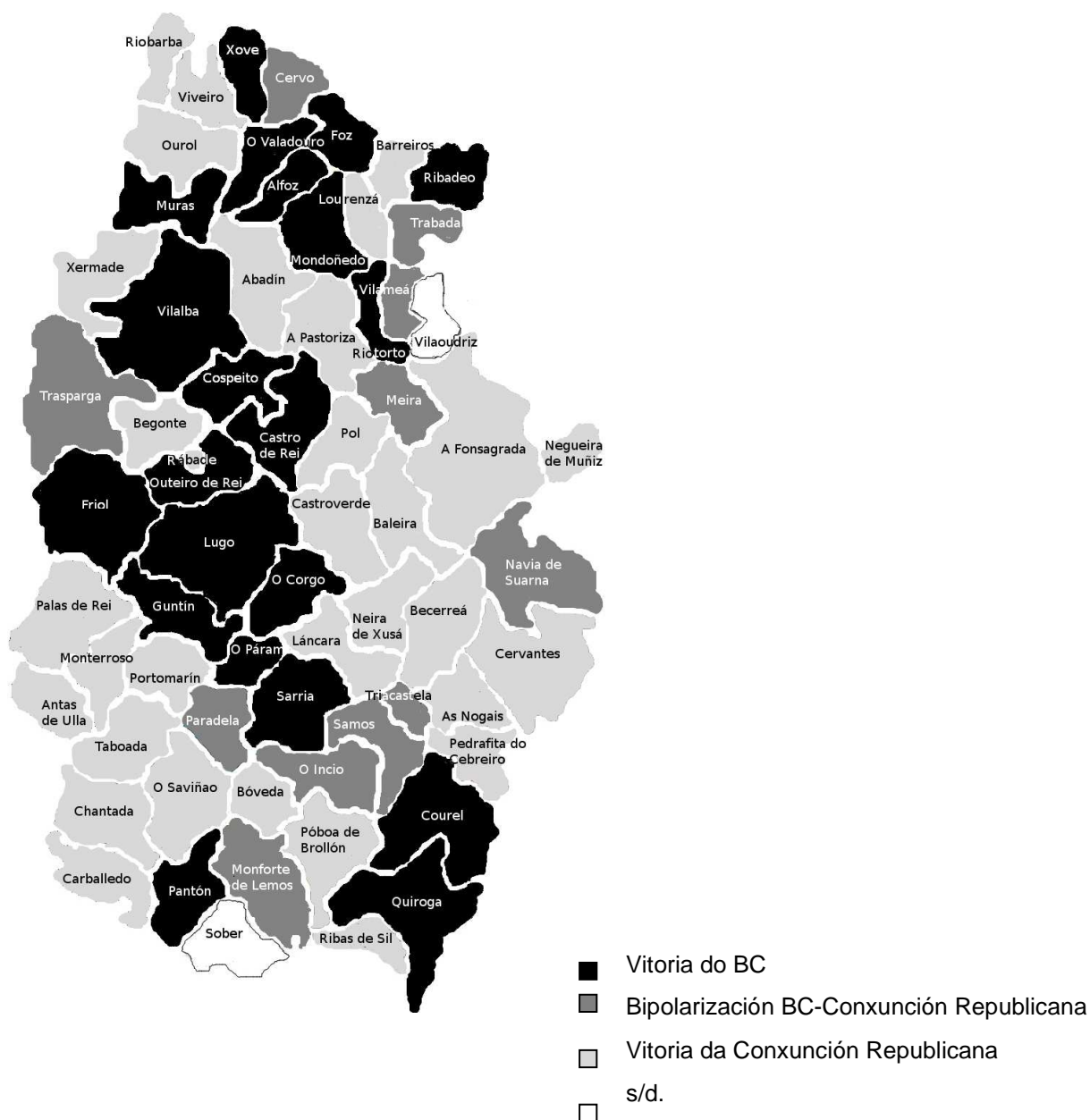
<sup>336</sup> En declaracións á prensa, rexeita as alusións "grotescas" dalgúns xornais a Manuel Becerra (*El Progreso*, 10-2-1936). Tamén respostará a un telegrama de protesta dos candidatos de dereita ao Presidente do Consello de Ministros no cal denunciaban a parcialidade dos Delegados Governativos. Aclara que só se nomearon en 24 concellos, actuando de xeito imparcial. Noutra nota, aclara que eses nomeamentos teñen a finalidade de desmontar o poder caiquil, co que estan comprometidos os reclamantes (*Idem*, 13-2-1936). Na mesma xornada electoral, o Gobernador Civil publica unha nota na cal sae ao paso de críticas estendidas que o acusan de manipular os Concellos, denunciando o tratamento sesgado por parte do xornal *Alborada* da información relativa aos sucesos do Courel, ao non inserir a nota do Goberno nin o parte facultativo (*Idem*, 16-2-1936).

***c. Votación e escrutinio: as eleccións a nivel local***

A ollada ao total dos resultados do proceso de febreiro de 1936 reflicte unha vitoria contundente da coalición de centro-esquerda, baseada na figura de Manuel Becerra e as aportacións do portelismo e dos ex-orguistas, resultando electos todos os integrantes da candidatura, fronte a dous dereitistas: o conservador Gómez Giménez e mailo cedista José Benito Pardo y Pardo. Xa que logo, a derrota da coalición antirrevolucionaria é considerábel, tendo en conta que o cabeza de lista, o japista Pérez Laborda, vai ser o menos votado da listaxe onda o outro candidato integrado a última hora pola renuncia de Ángel López Pérez, Ramón Neira Pedrosa. Cómpre sinalar que a candidatura independente de dereitas artellada polo ex-alcalde de Lugo e con apoio dalgúns prohombres locais da dereita católica en certos concellos si afectou negativamente aos resultados da coalición dereitista. O propio Ángel López Pérez colleitará, malia o improvisado da súa candidatura, máis de 43.000 votos en toda a provincia, superando aos candidatos do Bloque Contrarrevolucionario en varios municipios. Do mesmo xeito, o desvencellamento do cacique José Benito Pardo Rodríguez da UDA e máis da candidatura de coalición dereitista explicará o decaimento electoral da dereita non republicana. Por outra banda, o nomeamento de delegados gubernativos en municipios de tradicional voto dereitista contribuíra a neutralizar a acción da candidatura antirrevolucionaria, mesmo creando redes propias de control do voto afíns ao goberno.



**Mapa 6. Eleccións a Cortes (16-2-1936). Resultados na provincia de Lugo.**



**Fonte:** elaboración propia a partir dos datos do ADPL<sup>337</sup>

Cómpre establecer unha comparativa do comportamento electoral entre os procesos de 1933 e 1936, e ollar en que medida se traduce esa mesma dinámica amosada para o concello de Lugo nos municipios electoralmente máis representativos. Sendo estes os dous únicos procesos electorais comparábeis mesa a mesa, ao coincidiren tanto a masa electoral coma a

<sup>337</sup> ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixas 7804 a 7816.

estruturación das circunscricións na meirande parte dos concellos; resulta útil unha visión da evolución do comportamento electoral entre os dous procesos sobre os escenarios de partida resultantes do proceso anterior. É precisa unha consideración previa encol deste exercizo, xa que a diversificación do comportamento electoral das diferentes zonas entre si e a respecto da capital provincial, mais que resultan asimilábeis nun esquema de parámetros de voto que se distribúen dun xeito desigual polo conxunto do territorio. O obxectivo está en discriminar até que punto se traduce a mesma evolución do posicionamento electoral ou non, para así coñecer a base electoral das coalicións concorrentes en febreiro de 1936 e que condicionantes incidiron no resultado. Hai, pois, tres parámetros máis ou menos identificábeis de evolución do voto:

- Escenario 1: lugares nos que se dá a vitoria da UDA ou da dereita en xeral en 1933, que vai derivar en 1936 na vitoria do Bloque Contrarrevolucionario. Esta pauta cúmprese na práctica totalidade dos casos nas principais vilas da provincia, se ben se ve erosionada en contados casos pola existencia de actas dobres ou a vitoria da Conxunción Republicana. Xa que logo, a dereita vai manter en trazos xerais a súa base electoral na provincia.
- Escenario 2: concellos onde venceran a UDA e a Coalición Radical-Conservadora en 1933, que devén en múltiples opcións nas eleccións da Fronte Popular. Maniféstase unha pluriopcionalidade entre a hexemonía do BC, as votacións heteroxéneas e a vitoria da Coalición Republicana, se ben cunha tendencia máis marcada este última opción ou a resultados heteroxéneos artellados arredor da mesma.
- Escenario 3: vitoria da Coalición Conservadora-Radical ou votación heteroxénea en 1933 maioritariamente devén en resultados favorábeis á Conxunción Republicana en 1936, mais existindo unha certa deriva cara á hexemonización por parte da dereita contrarrevolucionaria nalgúns espazos da provincia –non así nas mesas da capital–, inda que proporcionalmente supoña moi pouco con respecto ás outras dúas opcións. Isto é proba de que en certos lugares a existencia de votacións heteroxéneas se debía á integración nunha das candidaturas de elementos influíntes no eido local que logo evolucionarían cara a posicións extremas ou a un pacto entre distintas redes de control do voto, que na situación de bipolarización dada en febreiro de 1936 xa non ten razón de ser.

O concello de Rábade é un exemplo claro da proporcionalidade existente entre participación baixa (46'5%) e votación heteroxénea: resultan os máis votados cinco republicanos (dous do Centro, dous de IR e un de UR), tres contrarrevolucionarios (dous da CEDA e un do PRC) e os socialistas Juan Tizón Herreros e Marcelino Fernández Prada, datos que supoñen unha proba de competencia electoral libre na que se expresa unha base electoral republicana e de esquerdas importante nese concello. De feito, os candidatos socialistas –que se retiraran da competencia electoral unha vez frustrada unha listaxe de Fronte Popular de esquerdas– acadarán máis votos que boa parte dos integrantes das candidaturas polas maiorías e os membros de IR serán os que teñan meirande votación de entre os membros da conxunción de centro-esquerda, onda Manuel Becerra.

## **Cadro 22. Eleccións da Fronte Popular (16-1-1936).**

### **Resultados no concello de Rábade**

	Resultado
Censo	594
Votos emitidos	276
<b>Manuel Becerra Fernández</b>	<b>189</b>
Luís Rodríguez de Viguri	86
Virgilio Fernández de la Vega	88
<b>Armando Peñamaría Álvarez</b>	<b>106</b>
Ramón Fernández Mato	53
<b>Roberto Ouro Vázquez</b>	<b>109</b>
<b>José María Díaz y Díaz Villaamil</b>	<b>111</b>
Ricardo Gasset Alzugaray	97
José María Pérez Laborda	89
<b>José Benito Pardo y Pardo</b>	<b>169</b>
Manuel Saco Rivera	87
Gumersindo Rico González	86
Felipe Lazcano y Morales de Septién	87
<b>Enrique Gómez Giménez</b>	<b>169</b>
José Soto Reguera	87

<b>Ramón Neira Pedrosa</b>	<b>165</b>
Ángel López Pérez	81
Isauro Pardo y Pardo	76
Ángel Penas	1
<b>Juan Tizón Herreros</b>	<b>94</b>
Lois Peña Novo	2
Evaristo Martínez del Sar	58
<b>Marcelino Fernández Prada</b>	<b>95</b>
Julián Besteiro	1

Fonte: elaboración propia a partir do ADPL<sup>338</sup>

Esta situación, amosada en poucas seccións ao longo da provincia, contrasta coa tónica xeral, na que haberá unha forte poxa pola manipulación do proceso, amañando actas que presentan resultados homoxéneos a prol dunha soa candidatura. Neira de Xusá, contextualizada nunha zona –o Partido Xudicial de Becerreá e concellos limítrofes con esa demarcación– de tradicional influencia orguista que se vai manifestar no devorcado do voto a prol da coalición de centro-esquerda, é un dos máximos expoñentes da fraude electoral: cunha participación superior ao 90%, a Conxunción Republicana acada arredor do 95% dos votos consignados en acta, levando todos os votos mesa a mesa e rexistrando tamén unha alta votación o candidato dereitista escindido Ángel López Pérez.

---

<sup>338</sup> A heteroxeneidade amósase mesmo na designación de interventores na mesa, onde hai representantes de todas as candidaturas (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7813; expte. *Rábade*).

**Cadro 23. Eleccións da Fronte Popular (16-1-1936).**

**Resultados no concello de Neira de Xusá.**

	Distrito 1			Distrito 2				Total
	Secc.1	Secc.2	Secc.3	Secc.1	Secc.2	Secc.3	Secc.4	
Censo	509	s/d.	370	<b>570</b>	547	579	536	2541
Votos emitidos	418		437	<b>551</b>	491	499	455	2300
<b>Manuel Becerra Fernández</b>	<b>369</b>		<b>388</b>		<b>487</b>	<b>494</b>	<b>452</b>	<b>2190</b>
<b>Luís Rodríguez de Viguri</b>	<b>368</b>		<b>388</b>	<b>540</b>	<b>459</b>	<b>273</b>	<b>436</b>	<b>1924</b>
<b>Virgilio Fernández de la Vega</b>	<b>369</b>		<b>378</b>	51	<b>487</b>	<b>491</b>	<b>452</b>	<b>2177</b>
<b>Armando Peñamaría Álvarez</b>	<b>371</b>		<b>388</b>	<b>551</b>	<b>489</b>	<b>496</b>	<b>452</b>	<b>2196</b>
<b>Ramón Fernández Mato</b>	<b>369</b>		<b>379</b>	<b>540</b>	<b>238</b>	<b>200</b>	<b>449</b>	<b>1635</b>
<b>Roberto Ouro Vázquez</b>	<b>371</b>		<b>388</b>	<b>540</b>	<b>489</b>	<b>496</b>	<b>452</b>	<b>2196</b>
<b>José María Díaz y Díaz Villaamil</b>	<b>371</b>		<b>388</b>	<b>540</b>	<b>489</b>	<b>496</b>	<b>452</b>	<b>2196</b>
<b>Ricardo Gasset Alzugaray</b>	<b>371</b>		<b>388</b>	<b>540</b>	<b>489</b>	<b>496</b>	<b>452</b>	<b>2196</b>
José María Pérez Laborda						28		28
José Benito Pardo y Pardo			5	<b>551</b>		28	2	35
Manuel Saco Rivera				<b>551</b>		28		28
Gumersindo Rico González						28		28
Felipe Lazcano y Morales de Septién						28		28
Enrique Gómez Giménez			1		1	201	1	204
José Soto Reguera			2			28		30
Ramón Neira Pedrosa						28		28
<b>Ángel López Pérez</b>	<b>369</b>		<b>378</b>		<b>300</b>		10	<b>1057</b>
Isauro Pardo y Pardo	16		17			150	8	191
Outros candidatos non proclamados			8			3	22	33

**Fonte: elaboración propia a partir do ADPL**<sup>339</sup>

<sup>339</sup> ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7806; expte. *Neira de Xusá*.

Nas seccións de Baralla, Vilachambre e Pacios engádese a esta lista a Ángel López Pérez. A documentación electoral de San Martiño (sección 2 Distrito 1º) e Aranza (sección 1 Distrito 2º) non se chegou a escutar por chegar tarde –27 de febreiro–. Na mesa de Baralla (sección 1 do Distrito 1º) houbo reiterados problemas para a súa constitución pola incomparecencia dos membros designados para exercer tal función.

A presentación de dúas coalicións en poxa polas actas de deputados coa intervención de delegados gubernativos nalgúns zonas vai exacerbar a confrontación, dando lugar a actas dobres, pregos que proceden de carterías non validadas, enfrontamentos e múltiples reclamacións por parte de apoderados das candidaturas perdedoras, protagonizando varios conflitos en mesas electorais. Así ocorre en varias mesas de Vilalba, como é o caso da discusión que se produce sobre a acta de escrutinio da mesa de San Simón da Costa entre dous apoderados:

*"Manuel Baamonde Ramudo como apoderado del candidato José Díaz Villaamil formula la siguiente protesta fundada en los atropellos y anomalías siguientes:*

*1º.-Por falta de certificaciones de defunciones de los votantes que figuran en el censo de esta sección (fallecidos)*

*2º.-Por no estar expuesta la lista del censo a la puerta del Colegio electoral durante el tiempo que señala la ley.*

*3º.-Por votar los que no están inscritos en el censo*

*4º.-Por estar la lista adicional de votantes falseada dando lugar a que votaran alguno que no tenía veintitrés años cumplidos, por estar entrando y saliendo en el coegio los interventores y viendo todos estos atropellos el interventor José Seijas Díaz abandonó el local. Todas estas anomalías las podrá justificar en su día con abundancia de pruebas"*

*"Manuel Maseda Pardo como apoderado del candidato José Benito Pardo y Pardo, hace constar lo que sigue: Respecto a la certificación de defunción se tuvo en cuenta para llevar a efecto la votación asegurando además con pruebas suficientes si a esto se diese lugar que no es omitió voto de personas fallecidas. La lista del censo estuvo expuesta el tiempo reglamentario, como se acreditará. En cuanto a votar los que no figuran en el censo esto no es verdad por haberse presentado D.Jesús Cillero Camba y otros y fueron rechazados y por último la lista adicional está bien por haber sido examinada al tiempo de votar por los señores de la mesa interventores y apoderados. Todo lo dicho también en su día se probará"*<sup>340</sup>

---

<sup>340</sup> Situacións semellantes prodúcense nas mesas de Corbelle e Árbol, do mesmo municipio (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7816; expte. *Villalba*)

Estas tensións derivan moi frecuentemente en enfrontamentos entre apoderados e simpatizantes das dúas candidaturas en loita no proceso electoral, reproducíndose sucesos violentos pola acción de partidas armadas de militantes dereitistas, sendo de destacada repercusión os sucesos protagonizados polo grupo do candidato japista Pérez Laborda no Partido Xudicial de Chantada. Estes grupos pretendían tomar as mesas electorais a punta de pistola coma mecanismo para rachar co monolitismo orguista na zona, protagonizando enfrontamentos en varios concellos do partido debido á resposta popular á súa presenza.

No colexio electoral da vila de Antas de Ulla produciuse un tiroteo entre representantes das dúas candidaturas polas maiorías, ficando tres homes feridos. Na parroquia de Mariz en Chantada tamén houbo outro tiroteo entre a garda persoal do dirixente japista e os veciños, e en Palas percorreron varias mesas electorais nas que se lles fixo fronte por parte dos veciños, tendo que marchar do concello.

O alcalde de Palas envía un telegrama ao Gobernador Civil denunciando a actuación dos grupos armados dereitistas no seu municipio:

*"En nombre Ayuntamiento, que me honro presidir, protesto ante V.E. tan respetuosamente como enérgicamente contra proceder candidato Pérez Laborda, que acompañado de unos 12 pistoleros de la JAP traídos expresamente de Madrid, pretendió sembrar pánico en colegios electorales, especialmente en este pueblo, donde tuvo que salir precipitadamente, gracias a la valentía de los ciudadanos encargados de sostener el orden en ausencia de la Guardia Civil que se hallaba concentrada en otro Ayuntamiento"*<sup>341</sup>

Na sesión de escrutinio provincial, José Soto Reguera, en representación da coalición de dereitas, presentará un escrito de protesta xeral contra o proceso que fai consignar en acta, denunciando os traslados arbitrarios de funcionarios e a destitución de alcaldes en período electoral. A Xunta Provincial do Censo decide proclamar electos aos nove candidatos máis votados. Dado que non se computaron os votos das actas dobres, o segundo posto das minorías fica por decidir entre Luís Rodríguez de Viguri e Soto Reguera, deixando a resolución para a Comisión de Actas do Congreso. O 1 de abril, o Parlamento aproba por unanimidade a aprobación das actas de Lugo, correspondéndolle o décimo posto ao candidato centrista.

---

<sup>341</sup> *El Progreso*, 18-2-1936.

#### 4.5. CONCLUSIÓNS: CIDADANÍA E EXERCIZO DO VOTO NO PERÍODO REPUBLICANO

As cifras e incidencias que agroman nos tres procesos electorais a Cortes que teñen lugar na Segunda República configuran tres esquemas políticos ben diferenciados, se ben non de todo cambiantes. Mentres no contexto galego se suceden tres esquemas bipartidistas –ORGA-PRR en 1931, dereita-PRR en 1933 e FP-BC en 1936<sup>342</sup>–, en Lugo esta traxectoria vaise ver matizada pola forte imprantación electoral das posicións centristas –en estreita relación coas redes clientelares da provincia: portelismo, José Benito–, xa reflectida nas eleccións municipais de maio de 1931 e constatada na repetición das eleccións a Cortes Constituíntes e o reparto de escanos entre a coalición de dereita non republicana e a coalición PRR-PRC-CRA en novembro de 1933. De feito, será a conxunción cos elementos gobernamentais do Centro portelista a que permitirá a vitoria á candidatura frontepopulista en febreiro de 1936.

Tralo 14 de Abril, prodúcese o desartellamento da estrutura política das organizacións monárquicas, que fican sen referentes de actuación, atraéndose por parte das organizacións republicanas aos xefes das principais redes clientelares. Neste contexto, a concorrencia ben dunha esquerda asociada a estes elementos –candidatura “oficial” coa participación da estrutura portelista– ou ben do republicanismo unido –coalición republicano-socialista– garantiralle o éxito nos comicios, debido á desmobilización e atomización inicial da dereita.

No 1933, a fragmentación da esquerda, concorrente en varias candidaturas polas minorías e nunha coalición improvisada arredor do PRG, vai facilitar a vitoria dunha dereita non republicana que concorre unida e dun radicalismo que mantén a súa posición central no esquema de voto do electorado lucense, ao asociarse de novo a José Benito.

No 1936, a polarización existente a nivel estatal favorece a conformación de dous grandes bloques electorais –con excepción da escisión sufrida no seo da dereita, que condiciona en certa medida a súa derrota–, dándose por primeira vez a adaptación das organizacións políticas concorrentes a unha Lei Electoral que favorece a configuración de grandes coalicións. Nesta ocasión, a participación do Centro portelista na candidatura frontepopulista vai permitir a vitoria desta sobre a dereita, o cal non se acadaría de non se ter dado unha actuación intervencionista sobre o proceso electoral –ao que se presentaba cal candidatura ministerial propia dos tempos da monarquía– por parte do Goberno saínte, practicando a remoción de concellos e o nomeamento de delegados gubernativos.

---

<sup>342</sup> Alfonso Bozzo, A.: *op.cit.*, páx. 250-254.



A vaga republicana vai estar marcada por un esquema de comportamento electoral no cal as posicións de centro actuarán coma catalizadoras dos procesos –rendibilizando o persoalismo de determinados referentes sociais e altos cargos administrativos–, manténdose unha orientación de voto conservadora mediatizada pola acción das redes clientelares, que seguen a dominar os distritos tradicionalmente homoxeneizados por elas.

O advimento da República non vai supor unha transformación radical a nivel xeral nas dinámicas de participación electoral da cidadanía na provincia, mais ben esta tan só se deu nalgúns espazos moi concretos, vencellada a un ambiente máis urbano ou cunha certa forza dos movementos sociais. Polo xeral, o poder real segue a determinar os resultados electorais, de tal xeito que os acaldes, secretarios de concellos e o Gobernador Civil van ser activos que incidan no desenvolvemento da xornada electoral en todas as convocatorias, perpetuándose os mecanismos anteriores.

Existen unha serie de espazos diferenciados de control do voto por parte de diferentes opcións políticas, graneiros de votos nos que se devorca a votación maioritaria cara a unha opción moi determinada elección tras elección. Identifícanse espazos de irradiación de organizacións políticas ou influencias persoais como é caso da puxanza do orguismo en todo o Partido Xudicial de Chantada, do portelismo na Fonsagrada, a dereita en Vilalba, as redes lazcanistas nos partidos xudiciais de Ribadeo e Mondoñedo ou a emerxencia dun importante voto obreiro e de esquerdas no *hinterland* de Viveiro, na capital e máis na zona sur da provincia. Xa que logo, malia a pretensión da lexislación electoral republicana de rematar cos antigos distritos comarcais, a lóxica destes segue a actuar nos procesos electorais republicanos, configurando territorios de voto case homoxéneo a unha soa opción que compiten con outros espazos onde o resultado maioritario se devorca cara ao signo contrario sendo aínda recorrente o mecanismo da fraude para acadalo.

Os datos aportados reflicten indicios de persistencia na sociedade dunha desmobilización, dun xeralizado rol pasivo a respecto da participación política e dos procesos electorais. A pluralidade de opcións non se traduce nunha pluralidade na representación política: moitos dos concelleiros e deputados electos xa o foran baixo a monarquía ou a ditadura e os resultados electorais en cada partido xudicial fanse previsíbeis antes da celebración das eleccións, de tal xeito que a participación dun ou outro persoeiro nunha candidatura determina as cifras finais do proceso. Non embargantes, a imaxe dos procesos electorais baixo o gorro frixio non é a mesma ca no período precedente, a persistencia de

mecanismos de control do voto e de manipulación da vontade popular non significa que nada cambiara despois do 14 de Abril.

No sistema liberal do turnismo a fraude era o mecanismo que garantía a estabilidade do sistema, na medida en que a exercía unha ou outra facción co consentimento da facción alternante. Había, xa que logo, un pacto por riba do proceso democrático e da vontade cidadá que o condicionaba de partida, mesmo acordando a concesión ou non de opción ao exercizo dos dereitos de participación política ao pobo por medio da práctica do encaselado.

No sistema republicano, hai unha competencia plural pola instrumentalización das redes de control do voto e polo exercizo da fraude na que, efectivamente, se segue a excluír a aquelas opcións que non teñen forzas nin recursos para competiren, mais isto non condiciona o proceso de partida, existindo unha consciencia cidadá na relevancia do proceso e mesmo unha resposta por medio do exercizo ao dereito de intervención e reclamación no proceso electoral antes impensábel pola aplicación do artigo 29. Pódese dicir, xa que logo, que o que se produce en período republicano é un certo xeito de “democratizar” a execución da fraude, ofrecendo ademais aos grupos sen asentamento nas redes clientelares –mais cunha estrutura mínima para facer fronte ao proceso– a posibilidade de participar, fiscalizar e intervir. Polo tanto, confírese un valor á participación no proceso democrático cunha incidencia que antes non era contemplada.

A isto hai que engadir a configuración dun sistema electoral que favorece ás maiorías e que potencia a conformación de coalicións no camiño cara á instauración dun modelo bipartidista, que suporía o pleno asentamento do sistema electoral republicano. Nunha situación na que a fragmentación e feble estruturación organizativa de boa parte dos partidos, pervivindo as redes de control do voto e fidelidade persoal a prohombres de ascendencia prerrepública; a loita polos postos das maiorías fai imprescindible ás organizacións que optan a eles o achegamento, pacto ou integración destes elementos, cunha capacidade de acción local ou comarcal que en moitos casos complementa o labor da estrutura provincial dos partidos. Así ocorre co acordo ORGA-Portela Valladares nas eleccións a Cortes Constituíntes, o pacto entre a organización que lideraba José Benito Pardo Rodríguez –CRA–, a rede do ex-upetista Gómez Giménez –PRC– e a estrutura provincial do PRR en 1933; ou a alianza inédita entre o Centro portelista e os partidos da esquerda republicana en 1936.

A manifestación dunha dinámica electoral transicional na que se manteñen moitos elementos propios do período anterior e se comezan a indicar outros de carácter rupturista que xorden na propia xornada electoral creando conflito con estes entra dentro da lóxica dun

régime republicano inda inestábel, cunha vida moi curta: tan só cinco anos nos que se está a asentarse un régimen de pluralidade de partidos e cun programa social avanzado. As organizacións republicanas, por moito que acadasen éxito electoral e tivesen poder institucional; por moito que tivesen unha destacada imprantación social e foran quen de atraer sectores influíntes da comunidade, inda non foran quen de enfeblecer ás elites dominantes en época monárquica, que nun rápido proceso de reartellamento no eido político –pois no social ficaron intactas as súas estruturas despois do 14 de Abril– estará en condicións de determinar a vida política e mesmo respostar violentamente cando a baza institucional deixe de servirille para conquistar os seus intereses.

Non embargantes, si se apreza na evolución dos procesos electorais un crecente rol a cada pouco máis decisivo de novas elites emerxentes que captan poder social e político. Trátase dunhas novas clases medias de influencia principalmente local forxada a través da súa participación no tecido societario, xogando ás veces un papel decisivo no devorcado dos resultados electorais cara a determinadas posicións.

## IV. DESTRUCCIÓN DA SOCIEDADE CIVIL DEMOCRÁTICA

### 5. A GUERRA E A CREBA DO MODELO DE CIADÁN REPUBLICANO: GOLPE DE ESTADO E DESTRUCCIÓN DA SOCIEDADE CIVIL

A presión a cada pouco meirande dos grupos armados da extrema dereita e a resposta da esquerda ás provocacións, xerando unha etapa de confrontación social consumada nos asasinatos do tenente Castillo e de Calvo Sotelo, serán o preludio da conspiración e o posterior golpe de Estado iniciado polos mandos do Exército destacados en África e Canarias o 17 de xullo e expandido o 18 ao territorio peninsular<sup>343</sup>.

As forzas militares de Lugo súmanse o 20 de xullo á sublevación, unha vez declardo o estado de guerra. Colócanse ametralladoras en distintos puntos da capital e depóñense ás autoridades republicanas, que non ofrecerán resistencia. Ocupará o Goberno interino da provincia o Presidente da Audiencia, Sánchez Arévalo. Os grupos de persoas armadas que se organizaran nas vilas –principalmente procedentes da parte sur da provincia– e que viñan defender a legalidade republicana, disgregaríanse ante a presenza da forza militar.

A resistencia en Lugo non tivo capacidade para manter unha loita prolongada contra os golpistas e foi vencida con bastante facilidade. Os mozos falanxistas e persoas que se ofrecerán á autoridade militar golpista para cooperaren nos servizos de vixianza, serán armados no Cuartel de San Fernando. O 21 de xullo abren xa con normalidade os comercios en Lugo. O exército, reforzado por falanxistas, acudiría a varias zonas da provincia nas que a resistencia se fixera forte, principalmente nas zonas de meirande concentración de masa obreira e xa destacadas pola conflitividade social antes de xullo do 1936; de tal xeito que en poucos días se van sofocando os últimos núcleos de resistencia, especialmente activa na Montaña e na zona Sur da provincia<sup>344</sup>.

A rápida caída da provincia lucense no bando nacional supón unha creba radical no universo social dos anos trinta, esgazando o modelo de cidadán tecido nos anos anteriores asentado sobre a base do asociacionismo coma mecanismo para reivindicar e exercer dereitos

---

<sup>343</sup> Para a análise da trama civil do golpe de Estado de 1936 e como este se produce na Galiza e a posterior política de persecución, tanto para o caso da provincia da Coruña –e Capitanía Xeral da Rexión Militar– coma na de Lugo, *vid.* Grandío Seoane, E. (ed.ao c.): *Anos de odio. Golpe, represión e guerra civil na provincia da Coruña (1936-1939)*, A Coruña: Deputación, 2007; Souto Blanco, M<sup>a</sup>.J.: “Golpe de Estado y represión en la provincia de Lugo” in Juana, J.de et Prada Rodríguez, J.: *Lo que han hecho en Galicia: violencia, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona: Crítica, 2006, páx. 59-96.

<sup>344</sup> Souto Blanco, M<sup>a</sup>.J.: *La represión en la provincia de Lugo...*, páx. 52-68.

e obrigas no contexto da democracia liberal. Nunha situación de guerra, máis concretamente de persecución do “inimigo” nun espazo de retagarda como era o galego, a orientación que podía ter a asociación de individuos ficaba totalmente desviada dese contexto e estaba mediatizada pola propaganda de guerra e a presenza pública de grupos armados na persecución e contención da disidencia.

Lugo, coma toda Galiza, constituía unha faixa de retagarda onde a finalidade non era a de estender dereitos nin empoderar a grupos sociais subalternos, dado que a inspiración dos sublevados procuraba, por contra, retornar ao poder á oligarquía tradicional nun réxime declaradamente antiliberal. A finalidade dos gobernantes que asumen as Comisións Xestoras e os gobernos civil e militar é a de establecer o control político desta retagarda por medio da persecución de elementos non afíns e mobilizar recursos para gañar a guerra e instaurar un novo réxime cunha orientación autoritaria.

O baleiro legal dos primeiros momentos e os obxectivos militares de control das vilas leais favoreceu a acción de grupos paramilitares armados que espallan o terror alí por onde van, perseguindo e asasinando a persoas adscritas ás organizacións republicanas ou que simplemente amosaban indiferencia ou inhibición coa causa dos *alzados*. Estes grupos adoitaban actuar conxuntamente cos corpos de seguridade oficiais na detención e persecución de individuos leais á República, que encherían os cárceres da provincia nos primeiros meses agardando á apertura de proceso militar ou a posta a disposición da autoridade, camiños en varios casos interrompidos pola *saca* dos cárceres para seren *paseados*.

Nos primeiros anos do novo réxime vanse definindo as bases dun sistema con vontade totalizante sobre as cinzas da democracia republican. Nesa dinámica de destrución-construción, agroma un novo sistema de valores que reverte o anterior, conformándose un suxeito cidadán reaccionario, non fundamentado na reclamación e exercizo de dereitos e deberes, senón en aspectos morais e de asunción da xerarquía dunha nación-estado orgánica nos que non intervén a vontade individual nin colectiva.

Neste contexto procédese, dunha banda, á persecución e prohibición da actividade política e sindical proxectada nos anos anteriores: os cidadáns que se organizaban para preservar, reclamar ou exercer os seus dereitos no primeiro terzo do século XX mediante unha lóxica socialmente transformadora e igualitaria, acadando cotas de representatividade social e institucional que lles daban relevancia pública coma grupo, pasan agora a ser disidentes, “marxistas”, “extremistas”, “rebeldes” ou “sediciosos”.

Por outra banda, os individuos e grupos que sempre opuxeron resistencia á ampliación de dereitos porque empinoraba os seus intereses de clase e limitaba certos privilexios adquiridos pasan a conformar o modelo de cidadán no contexto de orde, totalitarismo e exaltación patriótica españolista dos primeiros intres despois do golpe militar, sendo os principais protagonistas da esfera pública, promocionando e institucionalizando os modelos societarios representativos dos seus intereses.

O golpe de Estado e a guerra posterior producen unha fenda no proceso de construción cidadá: ábrese un período cuxas bases lexitimadoras están opostas radicalmente ao proceso democratizador anterior, desbotado por ter levado ao Estado Español á decadencia e a desorde ao deberse á penetración de ideoloxías disolventes promovidas por intereses estranxeiros (masóns, soviéticos, etc.). O liberalismo e o recoñecemento de dereitos individuais e colectivos son combatidos duramente polo discurso oficial, pois representan ao inimigo na guerra, ao tempo que se constrúe un novo Estado baixo a tutela do exército, a Igrexa e os grupos oligárquicos.

A tarefa de construción dun réxime político baixo unha base ideolóxica reaccionaria efectúase xa durante a guerra nun territorio de retagarda como era o caso galego en tres eidos de acción: dunha banda, a eliminación e vixianza sobre elementos que actúen ou representen o modelo cidadán republicano; doutra banda, procédese ao encadramento e mobilización da poboación civil para o apoio, aprovisionamento e intendencia do exército e, ao mesmo tempo, a configuración dun novo imaxinario colectivo infundindo os valores do novo réxime por medio de manifestacións, festas e actos públicos.

Na construción da nova sociedade interveñen diferentes actores, que se significan especialmente no desenvolvemento de cada un dos eidos performativos da mesma, tendo en conta o rol coercitivo que nos primeiros momentos teñen estes elementos. Tres son os principais axentes: *os de verde* (forzas de seguridade), *os de azul* (grupos paramilitares, Requetés, *Falange*) e *os de negro* (a Igrexa)<sup>345</sup>, mais cobran especial relevancia aqueles que non destacan polo uniforme que visten senón pola posición social e económica preeminente que xa ocupaban antes e cuxo apoio á causa vai ser determinante durante a guerra: grandes comerciantes e industriais, propietarios e profesionais liberais das familias tradicionalmente

---

<sup>345</sup> Estes tres grupos son caracterizados deste xeito coma activos no labor de control da poboación trala caída da Fronte Norte no medio rural asturiano en García Piñeiro, R.: “Boina, bonete y tricornio. Instrumentos de control campesino en la Asturias franquista (1937-1977)”, in *Historia del Presente*, n. 3 (2004), páx. 45-64.

poderosas da provincia. A heteroxeneidade social dos grupos adictos ao *Movimiento* determinará unha poxa entre eles polo poder que caracteriza estes primeiros anos logo do 18 de xullo.

*Falange* foi capaz de adaptar a súa organización ás necesidades do momento, intervindo nas diversas fronte de acción, a través do cal se pretendía presentar coma a avangarda do *Movimiento* e posicionarse coma a organización imprescindíbel para a dirección dun novo réxime que, segundo eles propugnaban, debía ter a forma dun estado fascista cun partido único ao estilo alemán ou italiano.

Así pois, mentres o exército se adica tan só á función represiva sobre os elementos disidentes, as corporacións económicas e patronais destacan no apoio pecuniario e de intendencia á fronte de guerra e a Igrexa no labor adoutriñador e ideoloxizante; a organización fascista é quen de desenvolver un rol relevante neses tres eidos, mobilizando aos seus militantes en labores de vixianza, persecución e *paseo* de fuxidos e presos, comités de recadación de subscricións patrióticas e acompañamento en desfiles e paradas militares aos actos oficiais. Ao tempo, van constituíndo seccións de oficio da CONS coa finalidade de acadar unha certa vantaxe no eido sindical sobre as sociedades obreiras e agrarias católicas.

Mais logo lle han xurdir competidores polo poder aos falanxistas, que tenten capitalizar o réxime cara aos seus postulados.

Os tradicionalistas, contrarios á totalitarización do Estado e ao rol preeminente do partido fascista, tamén organizarán milicias e grupos de apoio ao exército, tendo ademais presenza singularizada nas manifestacións públicas do réxime.

O sector católico, pola súa banda, vai ser o principal freo ás aspiracións falanxistas, ao ter un tecido societario amplo e estruturado que non se vai integrar no entramado sindical de *Falange* e considerarse a natural tuteladora de certas funcións coma o ensino ou a beneficencia, espazos que se manterán refractarios á penetración do falanxismo.

Pola súa banda, o Exército tamén reaccionará contra a vontade hexemonista de *Falange* cando a organización fascista pretenda dar rango oficial ás súas milicias, inmiscuíndose na función de mantemento da orde que lle corresponde ao corpo armado.

O xeito en que se manifestan esas tensións e se configura a esfera pública na retagarda nacional pódese definir a través do desenvolvemento desas tres funcións básicas que cumpren as distintas pólas da coalición reaccionaria no territorio sometido á súa causa: a “purificación”

da retagarda por medio da represión, a mobilización de recursos de apoio ao exército e a conformación dun novo imaxinario colectivo.

### 5.1. MOBILIZACIÓN DE RECURSOS DE APOIO AO EXÉRCITO

Un dos principais obxectivos que guían a actuación das autoridades na dirección da nova sociedade posterior ao golpe é o fornecemento de efectivos, alimentación, roupa e medios ao exército alzado.

Dunha banda, procederase á militarización dunha parte importante da sociedade: chamaranse inicialmente a quintas aos soldados de remprazo dende 1933 até o ano en curso, ao tempo que se fai unha intensa campaña de inscrición en grupos militares e paramilitares, como é o caso do *Banderín de Enganche* do Terzo da Lexión ou os grupos de milicianos de *Falange* e dos Requetés. Unha centuria da *Falange* lucense, integrada por milicianos voluntarios, estará entre as tropas que loitan en Asturias contra o exército republicano, destacándose na toma de varias vilas da zona occidental asturiana<sup>346</sup>.

Outra tarefa a desenvolver por parte da poboación civil da retagarda era a da organización de estruturas de apoio ao exército nacional. Era preciso o envío de víveres para manter os soldados que estaban a loitar contra a República, ademais de facer aportacións económicas para o propio exército. Para estas funcións artelláronse por parte das novas institucións comisións en todas as localidades conformadas principalmente por militantes de *Falange*, novos cargos públicos das xestoras franquistas e grupos de mozos e mozas das familias acomodadas das vilas que exerceron coma dinamizadores neste proceso. Estas comisións encargábanse de recoller produtos necesarios na fronte e de xestionar a colecta das subscricións patrióticas de apoio económico ao exército.

Deste xeito, estas comisións, que adoitaban ter a colaboración dos cregos párrocos, visitaban casa a casa todas as parroquias dos concellos lugueses recollendo víveres e diñeiro

---

<sup>346</sup> Xa dende o comezo da guerra o rol das milicias foi fundamental para o mantemento da orde na retagarda e coma vehículo de mobilización ideolóxica, constituíndose grupos coma a *Milicia Española* ou a *Bandera Legionaria Gallega de Falange*, esta formada en agosto de 1936 por voluntarios filofalanxistas de todo o territorio galego; mesmo despois do Decreto de Militarización das Milicias, en decembro de 1936, *Falange* organizará milicias provinciais do partido (Artiaga, A.: “Todo por España y España para Dios”. A Bandera Legionaria Gallega de Falange Española na Guerra Civil, in Axeitos, X.L., Grandío Seoane, E.F. et Villares, R. (ed. ao c.): *A Patria Enteira. Homenaxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2008; páx. 21-48).



ou xoias para aportar ao exército. O recadado en todo o municipio era enviado a través do alcalde ao Goberno Civil no caso das subscricións patrióticas e á cabeceira comarcal máis próxima no caso dos víveres para organizar convois que levarían eses produtos á fronte de guerra. Resulta bastante destacada a participación de propietarios, industriais e comerciantes de declarada tendencia reaccionaria nesas subscricións de apoio ao exército, facendo importantes aportacións económicas e en especie ou perdoando o cobro de facturas por transportes ou venda dalgún produto.

Asemade, a masiva participación popular nesas colectas no contexto de persecución vivido dálles un carácter máis ben de requisas ou de usurpacións de bens ás clases populares. As contribucións doadas por parte dos particulares eran publicadas nos xornais facendo relacións por parroquias e por concellos. Esas contribucións foron especialmente intensas no primeiro ano despois do golpe, xustamente coincidindo coas meirandes dificultades do exército sublevado para avanzar.

Cómpre sinalar o efecto inflacionista que supuña o sobre-esfuerzo do abastecemento á fronte, de tal xeito que a escaseza de produtos de primeira necesidade tiña coma resultado a suba dos prezos dos mesmos, da que as autoridades adoitaban culpabilizar á cobiza, oportunismo e mesmo falta de patriotismo dos comerciantes e industriais, cando as causas da inflación eran de carácter estrutural<sup>347</sup>.

As subscricións patrióticas facíanse con aportacións monetarias, xoias ou con recargos que se impuñan aos selos –selos de 10 céntimos que tiñan o recargo pro-patria–. As entidades patronais e económicas tamén acordaron a cesión de parte dos beneficios acadados ao exército<sup>348</sup>.

Este universo de aportacións e de solidariedade co exército, de caridade cos “patriotas” da fronte, forneceuse ademais para o financiamento de actividades de subsidio, de recoñecemento e de agasallo aos militares que estaban a loitar na guerra. Este era o caso da recollida de diñeiro para organizar a asistencia a feridos en combate, así coma as campañas de

---

<sup>347</sup> O Gobernador Civil emite unha Circular instando aos alcaldes a vixiaren o aumento inmotivado de determinados produtos de primeira necesidade na provincia, tales coma os carretes de fío ou a carne de vacún, animando aos cidadáns a denunciar os prezos abusivos (*El Progreso*, 15-9-1936). Noutras provincias tense dado xa en datas temperás esta situación, adoptando as autoridades unha actitude semellante (González Leirós, X.: “Expansión de la miseria y auxilios de *Falange*. Pontevedra, 1939-1945” in *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V. Historia Contemporánea*, n. 14(2001), páx. 383).

<sup>348</sup> A cifra recadada a finais de 1936 ascendía a un total de 606.133’95 pesetas (*La Voz de la Verdad*, 31-12-1937).

aportación de doazóns a militares hospitalizados nos diversos hospitais que se habilitaron en Lugo, destacando neste eido o pulo á mobilización feminina por parte das organizacións que formaban parte da coalición reaccionaria insurrecta.

Existía unha Comisión de Asistencia a feridos no Hospital integrada por mulleres luguesas que dividía o seu traballo en seccións para a procura de alimentación e tabaco, roupa e un servizo de información sobre as familias dos feridos. Dende o verán de 1937 estaba organizada en Lugo a Delegación Provincial do Servizo de Asistencia a *Frentes y Hospitales de Falange*, baixo control das mulleres tradicionalistas, que repartía agasallos aos feridos hospitalizados na capital e tiña un servizo de paquetería á fronte moi demandado polas familias dos soldados. Tamén recadaban víveres para o abastecemento do exército, despregando unha campaña intensiva no Nadal. Era habitual que en celebracións ou datas sinaladas se obsequiasen aos soldados hospitalizados con cigarros ou licores, chegando a instaurarse datas nas que se exacerbaba a caridade cos militares feridos, coma o “*Día del cigarrillo*”<sup>349</sup>.

O Gobernador Civil, de novo apelando á solidariedade patriótica do pobo de Lugo, recollería doazóns de libros para combater o aburrimiento dos soldados internados nos hospitais da capital<sup>350</sup>.

A Cruz Vermella desenvolvería un labor asistencial e informativo. As doazóns recollidas permitiríanlle ter un corpo de enfermeiras por toda a provincia e crear un hospital para atender a feridos en Lugo, ademais de manter un servizo de información para familias que tiñan parentes do outro lado da fronte.

Outra necesidade de intendencia a cubrir pola retagarda do bando nacional era o aprovisionamento de roupa para os combatentes, desenvolvendo as mulleres un papel destacado na recollida de roupa usada ou na confección de abrigos. Eis o labor de *Mujeres al Servicio de España* ou a iniciativa do Roupeiro Normalista do Soldado, proxecto pensado pola

---

<sup>349</sup> O control deste servizo por parte da facción tradicionalista de FET-JONS refíctese a nivel provincial na ubicación da súa sé no local social das Margaritas –número 9 da rúa San Pedro en Lugo–, senón no claro sesgo tradicionalista das actividades que promove, como é o caso dos exercizos espirituais a cargo do capelán de requetés Lamamié de Clairac (*El Progreso*, 22-4-1938). *Frentes y Hospitales* fora unha organización creada polas Margaritas xa antes do Decreto de Unificación, e sería o principal espazo de actuación que estas terán dende a creación de FET-JONS (Thomàs, J.M.: *La Falange de Franco. Fascismo y fascistización en el régimen franquista (1937-1945)*, Barcelona: Plaza&Janés, 2001, páx. 136-138).

<sup>350</sup> Esta era unha iniciativa da arquiveira da Delegación Provincial de Facenda logo respaldada polo Goberno Civil, que almacenaría na súa sé os libros usados que os lucenses foran entregando alí (*El Progreso*, 18-4-1937).

directora da Escola Normal de Lugo. Para dotar de roupa de abrigo ao exército establecerase un obradoiro nunha das galerías da Escola de Maxisterio, organizándose ademais comisións encargadas de recadar aportacións en metálico e en xéneros<sup>351</sup>.

Unha iniciativa de apoio moral na que cumpría a muller un labor destacado era no intercambio de cartas con soldados da fronte: as madriñas de guerra respostarían á solicitude de mozos lucenses combatentes mantendo un contacto de apoio moral e confidencialidade para superar a soidade e penuria da guerra<sup>352</sup>.

Cando se achegaba o Nadal púñase en marcha o mecanismo recadatorio patriótico para obsequiar ao exército e as milicias cun aguinaldo, empregando o mesmo mecanismo ca no resto de cuestacións intensivas: publicábase na prensa a listaxe completa concello por concello e parroquia por parroquia de todos os contribuíntes e coas cantidades con que o fixeran.

A Xunta Provincial de Requisa procedera á incautación de automóbiles por necesidades de intendencia dada a situación de guerra, procedendo a publicar as matrículas dos coches que prestarían servizo cada mes e a identificalos cun distintivo para establecer o control sobre os vehículos que estaban a circular polas estradas da provincia –mecanismo que tamén ía encamiñado á prevención de movementos subversivos–. Habilitaríanse subsidios para os propietarios de vehículos requisados<sup>353</sup>.

Na medida en que o exército de Franco ía avanzando e ocupando novas zonas, recadaríanse subscricións entre a poboación lucense para reconstruír as vilas e cidades ocupadas segundo os principios ideolóxicos da coalición sublevada: recolleranse doazóns de obxectos de culto para as dióceses ocupadas, facendo colecta para a reparación de igrexas devastadas, establecendo incluso institucións para recadar fondos para as aldeas e vilas de Asturias e de Castela.

---

<sup>351</sup> A través desta iniciativa, saudada positivamente coma “*una admirable y patriótica institución*”, conseguirá confeccionar un número elevado de prendas en pouco tempo (*El Progreso*, 22-9-1936).

<sup>352</sup> Un traballo sobre este tipo de documentación en Ramón Carrión, M. de et Ortiz, C.: *Madrina de guerra: cartas desde el frente*, Madrid: Esfera de los libros, 2003.

<sup>353</sup> Os vehículos que estaban a prestar servizo a tempo completo ou xa o cumpriran identificaríanse cunha folla branca chamada de Tipo A, e aqueles que só foran requisados parcialmente levarían unha folla amarela –Tipo B–, que debían exhibir obrigatoriamente, inda que non era habitual que os propietarios de vehículos que foran requisados cumpriran con esta disposición, o que conlevaría varias chamadas de atención na prensa por parte das autoridades (*Idem*, 17-6-1937).

Un segundo eido de mobilización de recursos desenvólvese por medio da disposición de gratificacións e actividades propagandísticas a prol do bando sublevado, como é o caso da subscrición para dotar ao exército nacional dun avión que leve o nome de Lugo (subscrición Pro-Avión Lugo), ou para gratificar ás locutoras do Radio Club Portugués, que dan unha visión benévola dos sublevados e dos seus avances militares. En varias vilas fanse colectas para dotarse de bandeiras bicolores e crucifixos, simboloxía que encumarán os alzados coma esencia dos valores patrióticos<sup>354</sup>.

Un terceiro aspecto da mobilización imprimida dende as autoridades e poderes fácticos é o da actividade tendente ao artellamento da nova sociedade na retagarda por medio da dotación duns mecanismos mínimos de prestación social e máis polo cumprimento de servizos de vixianza e orde pública.

As organizacións políticas que apoiaron o golpe e se estaban a dimensionar neste clima de guerra recollerán aportacións entre o pobo para financiar a súa estrutura burocrática e paramilitar e as actividades que desenvolvan. No caso de *Falange*, artellará delegacións locais nas vilas da provincia, nas que destacará un grupo de milicianos mantidos pola veciñanza que se adicarán a labores de recadación de subscricións patrióticas e doazóns varias, apoio en funcións de vixianza aos postos da Garda Civil e aplicación de medidas coactivas e represivas sobre elementos indiferentes ou disidentes co novo réxime.

Ademais da mobilización de quintas para o exército, a *Junta Técnica del Estado* creara as *Milicias de España*, integradas por homes entre 29 e 60 anos –que non foran mobilizados para o exército debido á súa idade– para o exercizo de funcións de vixianza e policía nas localidades ocupadas. Para formaren parte das Milicias tiñan que ter informes favorábeis da Garda Civil e da Comisaría, acreditando non teren relación con ningún partido da Fronte Popular<sup>355</sup>.

Resultaba necesario que, unha vez tomado o control polos rebeldes, se garantise por parte das novas autoridades a cobertura dun mínimo de necesidades para granxearse a

---

<sup>354</sup> En Sarria ponse en marcha en setembro de 1936 unha cuestación para adquirir crucifixos, encabezada polas familias de máis renome da vila (*Idem*, 11-9-1936). En Triacastela e Samos recadaranse subscricións para a bandeira do posto da Garda Civil e máis para *Falange* (*Idem*, 27-11-1936). A Cámara de Comercio da provincia acorda aportar o 1% das certificacións de obra cobradas polos contratistas (*Idem*, 27-10-1936).

<sup>355</sup> Exercían funcións de policía governativa, consideradas forza armada a todos os efectos cando estaba de servizo. Levaban no uniforme a Cruz de Santiago coa bandeira bicolor (Artiaga Rego, A.: *op.cit.*, páx. 25-26). En Lugo instalárase o Cuartel das Milicias no edificio antigo do Colexio das MM. Xosefinas, sito na rúa Xoán Montes, lugar onde se procedía ao recrutamento (*El Progreso*, 27-8-1936).

adhesión das masas populares. Deste xeito, póñense en marcha medidas para a consecución de emprego, a través das oficiñas de colocación obreira e a recadación de subscricións pro-paro obreiro, coas que se tentaba aliviar a situación dos traballadores desocupados.

Outro aspecto que se desenvolve xa nos anos da guerra é a posta en marcha dun aparato de beneficencia estatal por medio da mobilización da muller para funcións asistenciais e caritativas, a través do Servizo Social da Muller ou o *Auxilio de Invierno*, controlados pola Sección Feminina de *Falange*, destinados á axuda ás familias pobres e con especial incidencia sobre os orfos e familiares directos de represaliados.

As estruturas de beneficencia pre-existentes, tales coma *La Gota de Leche*, o Padroado Lucense de Protección Escolar ou as entidades cooperativas de carácter profesional ou corporativo, continúan a desenvolver o seu labor asistencial e de previsión. A Xunta Provincial de Beneficencia encargaríase de administrar as aportacións para a organización do Prato Único e do Día Sen Postre. Establecíanse unhas cotas de participación por parte dos establecementos de hostalería coas que tiñan que cumprir quincenalmente, correspondentes ás recadacións feitas entre os hóspedes e clientes o luns e venres de cada semana, para soste os comedores sociais da provincia e, mentres durou a guerra, para sufragar os gastos de manutención da tropa. O pagamento das cotas facíase nas mesas de recadación establecidas en institucións oficiais e establecementos de cada localidade.

O labor protector por parte das novas autoridades vai amosar unha especial atención ás familias dos combatentes e aos ex-combatentes. Constitúese unha Xunta Provincial encargada de recadar e distribuír os subsidios compensatorios para as familias de combatentes, segundo os censos elaborados polos concellos. A comezos de 1940 créase o Servizo Nacional de Ex-Combatentes, que procura a gratificación daqueles que loitaran no bando nacional unha vez gañada a guerra<sup>356</sup>. Os mutilados de guerra “*pro-Patria*” tamén recibirán a protección do Estado, tendo prioridade para o acceso a postos funcionariais e a empregos de traballadores manuais ou especializados na reconstrución das zonas ocupadas, habendo meirande demanda da zona de Levante.

---

<sup>356</sup> O Alcalde de Lugo, Antonio Macía Valado, emite un bando no que pide que todos aqueles excombatentes se dirixan ao Cuartel de Milicias coa documentación correspondente para comprobar a súa filiación e inscribilos no censo de excombatentes da localidade (*El Progreso*, 28-1-1940).

## 5.2. IMPOSICIÓN DUN NOVO IMAXINARIO COLECTIVO

Un aspecto definitorio do novo contexto reside na proxección ideolóxica sobre a poboación civil cunha perspectiva claramente aleccionadora e de exhibición de forza por parte das forzas *alzadas*: tanto a Igrexa coma o Exército e os grupos paramilitares fascistas ou tradicionalistas saltarían á esfera pública coa realización de actos nos que conxugan os valores da coalición reaccionaria, normalizando e institucionalizando un discurso que asocia o catolicismo, o autoritarismo, o patriotismo españolista exacerbado e a acción e disciplina militar<sup>357</sup>.

Todas as celebracións públicas, ben sexan procedentes das institucións emanadas da *Junta de Defensa Nacional* ou ben organizadas pola Igrexa ou por grupos políticos coma *Falange* ou os Requetés, conformarán unha mestura do factor relixioso co militar coma esencia da identidade española, facendo apelacións ao pasado de esplendor imperial e á Cruzada contra os inimigos da patria: masonería, comunismo e liberalismo. Estas celebracións inclínanse nun primeiro momento cara á reposición de símbolos relixiosos e nacionais, aos que se lles retirara o carácter de oficialidade na xeira republicana, resultado da aplicación dun modelo de estado laico.

A substitución de símbolos efectúase nos edificios oficiais –escolas e concellos– por medio de cerimoniais públicas de reposición nas que adoitan estar presentes as distintas faccións da coalición reaccionaria. A reposición do crucifixo nas escolas faise na presenza do párroco, que adoita formular unha beizón e en ocasións tamén un discurso político. Estarán presentes tamén o mestre ou mestra correspondente, un grupo de falanxistas e unha delegación da Garda Civil e, ás veces, tamén asisten as autoridades locais –alcalde, xuíz municipal, pedáneo, etc.–. Polo xeral o oficio relixioso –misa de campaña ou beizón– abre o acto, seguido dun discurso do mestre ou do Xefe Local de *Falange*, interpretándose logo os himnos monárquico, ecuarístico ou de *Falange*.

Os discursos incidían na esencialidade española da relixión coma feito definitorio na historia, na importancia do ensino da relixión para a formación moral da infancia, no principio de autoridade e na súa orixe divina, facendo acendidas exaltacións patrióticas, como se pode

---

<sup>357</sup> Unha completa análise da proxección destas mensaxes a través da prensa e no ámbito dos soldados voluntarios no bando nacional en Núñez Seixas, X.M.: *¡Fuera el invasor!: nacionalismos y movilización bélica durante la guerra civil española (1936-1939)*, Madrid: Marcial Pons, 2006; sobre a utilización dos rituais funerarios en perspectiva comparada, Casquete, J. et Cruz, R. (eds.): *Políticas de la muerte: usos y abusos del ritual fúnebre en la Europa del siglo XX*, Madrid: Los Libros de la Catarata, 2009.

ver no discurso do crego e Xefe de Milicias de *Falange* Daniel Otero no acto de beizón do crucifixo e enxalzamento da bandeira bicolor realizado na escola de Mirandela, en Castroverde:

*"[...] explicó en elocuentes párrafos el principio de la autoridad, cuya trayectoria y línea a seguir nos trazó el Divino Redentor de quien emana toda autoridad, relacionándolo con el movimiento presente, que no es movimiento de odios ni de represalias, ni tampoco de venganzas personales, sino movimiento de justicia, de paz y de salvación.*

*[...] el laicismo moderno quería apoderarse de la juventud educándola sin Dios y pretendiendo arrancar del corazón del inocente niño toda idea de moralidad, puesto que es el hombre con todo su porvenir encerrado en sus primeros años[...]*

*Luego en patrióticos párrafos hizo una delirante exaltación de la Patria[...]"<sup>358</sup>*

Cómpre sinalar estes actos nas escolas adoitan estar organizados polos mestres ou mestras e implicar aos alumnos na mesma, por medio da lectura de poesías, levando bandeiras bicolores ou cantando. A utilización de nenos e nenas nos actos públicos co dobre obxectivo de socializalos nos valores do réxime e presentalos coma imaxe coa carga de inocencia e tenrura das súas verbas coma *captatio benevolentiae* do público será un recurso empregado con bastante asiduidade por parte do réxime franquista.

Nos primeiros meses despois do golpe espállanse tamén polas vilas da provincia actos de homenaxe á bandeira bicolor ou xuras de bandeira públicas. Nestes actos as autoridades do novo réxime e o exército van ter o protagonismo principal, mais os outros grupos da coalición reaccionaria entran moi habilmente en escena nesas celebracións, mantendo así a súa cota de representación. Estes actos irán acompañados dunha misa de campaña ou da beizón da patrona da Arma correspondente do Exército, de tal xeito que a Igrexa ten un rol activo nesas celebracións por medio da prédica e da execución dunha parte dos actos. Un rol máis secundario será o que teñen as milicias de *Falange* e Requetés que acoden a eses actos, onde se limitan a estar presentes cos seus militantes en formación e participar do desfile posterior.

Nalgunhas localidades mesturábanse estes actos con exhibicións públicas de culto católico na honra de determinadas advocacións, cunha clara relación con sucesos da guerra que foron empregados polos sublevados para formular a identificación do conflito civil cunha Cruzada contra os inimigos de Deus e da Patria, como é o caso das entronizacións do Sagrado Corazón de Xesús, da Inmaculada ou da Virxe do Pilar. Este tipo de actos sucédense entre o 18

---

<sup>358</sup> *El Progreso*, 29-8-1936.

de xullo e os últimos meses de 1936, con especial efervescencia nos momentos inmediatos ao golpe de Estado, ao longo da xeografía da provincia.

Asemade, prográmanse festivais e celebracións de homenaxe aos aliados das tropas nacionais na guerra, coma gratificación á axuda e ao recoñecemento oficial que está a ter o Goberno de Franco por parte de Portugal, Italia, Alemaña e Xapón. A iniciativa e presenza destacada de *Falange* nestes actos, ao tratarse de homenaxes a potencias fascistas que realizaran o modelo político que este partido proxecta para o Estado Español. Entre estas programacións atópanse a visita a Lugo do Cónsul alemán Guillermo Cloos en novembro de 1936 ou o festival en honra de Italia organizado por FE-JONS en febreiro de 1937 no Círculo das Artes a beneficio das centurias falanxistas na fronte<sup>359</sup>.

As novas dos acontecementos bélicos teñen unha especial repercusión na sociedade da retagarda, principalmente polo ímpeto que amosan os falanxistas na mobilización da poboación en manifestacións cualificadas de “espontáneas”, mais que estaban claramente dirixidas e programadas por eles: a toma de Oviedo, Donosti, Málaga ou Toledo por parte dos sublevados foi celebrada en distintas vilas da provincia e máis na capital con manifestacións polas rúas e desfiles, liderados polas forzas de *Falange*, con especial afán de protagonismo nestes actos, mesmo tentando suplir nalgúns casos ás autoridades<sup>360</sup>.

As exhibicións públicas de patriotismo bélico complementáanse cos funerais e actos de homenaxe fúnebre aos militares do bando nacional mortos na guerra. Os enterros do Comandante Manso, do falanxista Cedrón del Valle e dos militares, lexionarios e milicianos franquistas que van morrer no Hospital de Lugo terán o acompañamento de forzas militares e paramilitares en formación, co correspondente desfile.

Pola súa banda, *Falange* impulsará a celebración do *Día de los Caídos* coa ocasión do aniversario da súa fundación: o 29 de outubro organizarase unha homenaxe aos mortos do bando nacional que contará dende a primeira edición coa presenza das autoridades

---

<sup>359</sup> *El Progreso*, 21-11-1936 e 13-2-1937.

<sup>360</sup> Cando o exército *nacional* ocupa Donosti, unha manifestación espontánea conformada por unha nutrida representación de todas as seccións de *Falange* marchará polas rúas de Lugo até o Goberno Civil, onde o Gobernador pronuncia un discurso (*El Progreso*, 15-9-1936). Logo da toma de Toledo, os falanxistas saen á rúa ás 00:30 coa súa banda de música tocando o seu himno e van buscar ao alcalde de Lugo á súa casa para que presida a manifestación. Ao día seguinte organizarase a manifestación oficial (*El Progreso*, 27-9-1936). En Cospeito os falanxistas organizan unha manifestación para celebrar a toma de Oviedo na que participará a banda de música “*La Antigua*” de Vilalba que, logo de varias voltas polas rúas da Feira do Monte, rematará cun discurso do Delegado Local de Prensa e Propaganda de FE, Germán Anllo Verdes (*El Progreso*, 25-10-1937).



franquistas e irá acadando progresivamente o rango de acto oficial no que participen o exército, a Igrexa e as autoridades. Consolidarase coma unha misa fúnebre no altar do Bo Xesús na Catedral e un posterior acto político de ofrenda floral perante unha estatua-altar aos caídos instalada diante do Concello, nunha praza pública ou no local de *Falange*. Nalgunhas vilas, coma Mondoñedo, construíranse altares de homenaxe aos Caídos<sup>361</sup>.

A estas celebracións engádese un calendario de festividades que enche todo o ano. Por unha parte, pasan a ter rango oficial de primeira orde as festividades relixiosas: a Semana Santa, o Sagrado Corazón, o Corpus, a Inmaculada e a Festa de Cristo Rei van contar coa participación das autoridades en manifestacións públicas multitudinarias de fervor relixioso, feito que non se daba no período republicano. No Nadal organízase a Cabalgata de Reis —na que se implican especialmente as *OOJJ de Falange*—, e o Concello de Lugo reparte agasallos entre os nenos necesitados. Doutra banda, o propio réxime instaura unha serie de datas oficiais nas que se conmemoran feitos destacados na historia de España que supoñen exemplos de patriotismo, onda a celebración dos aniversarios da propia guerra civil: o 1 de abril, *Día de la Victoria*, 2 de maio conmemorativo da resistencia aos franceses, o 18 de xullo, data do *Alzamiento*, o 12 de outubro, *Día de la Raza* —xa celebrado anteriormente— e o 20 de novembro en lembranza da morte de José Antonio Primo de Rivera.

O aproveitamento da radio coma canle de comunicación e de extensión do discurso patriótico e partidario levou á creación dun programa de radio: o *Servicio de Propaganda Patriótica de Radio-Lugo*, no que se emitían himnos e discursos dos xefes de *Falange*, e se difundían as actividades realizadas polos fascistas lugueses. Entre estas actividades facíase especial seguimento ás visitas a vilas organizadas por grupos de falanxistas, funcionando coma “misións” de supervisión do labor de recadación patriótica e de mobilización de recursos e efectivos. Nestas visitas percorríanse todas as parroquias dun concello requisando víveres para manter aos falanxistas alí acuartelados e recollíanse aportacións económicas a prol das subscricións abertas, todo elo baixo a atmosfera coactiva conformada por un grupo de camisas azuis armados que ían casa por casa esixindo as contribucións. Adoitaban celebrarse de xeito

---

<sup>361</sup> O presidente da Comisión Xestora Municipal, Jorge González Redondo, publicará un manifesto pedindo o apoio económico popular para sufragar a estatua (*El Progreso*, 1-2-1938).

parello actos públicos –funcións de teatro, desfiles– de exaltación patriótica e fascista, con frecuente participación de autoridades<sup>362</sup>.

Todas as postas en escena do bando sublevado van encamiñadas a inocular un discurso autoritario ao pobo, que se constrúe a través da simboloxía e as mensaxes transmitidas nas celebracións e actos varios. As ideas forza espalladas teñen coma finalidade prioritaria desacreditar o sistema republicano e o réxime de liberdades que se acadara progresivamente no primeiro terzo do século XX.

Os sublevados comezan por aplicar unha perspectiva tendenciosa do proceso histórico acaída á situación de guerra que espalla unha demonización do bando inimigo. A visión do período precedente fórmase nunha clave reaccionaria negadora dos principios básicos do espazo ideolóxico que podía representar a Fronte Popular: tanto o liberalismo, ideal inspirador da democracia burguesa, coma o marxismo, fonte do programa socialista revolucionario, son ideoloxías foráneas cuxa aplicación supuxo unha invasión e unha deturpación do ser nacional español.

Na cosmovisión dos sublevados, os “*rojos*” eran uns individuos abxectos, políticos e sindicalistas corruptos que o único que pretendían era usurpar uns postos que non lles correspondían e incrementar o seu nivel de vida a conta do engano de inocentes labregos e obreiros apelando a unhas diferenzas de clase que dividiron aos españois. Estas ideoloxías foráneas trouxeron a crise á sociedade española, que perdeu os seus principios reitores tradicionais: a moralidade, a orde e a relixión católica que levaran a España ao seu meirande esplendor. Este caos reinante República provocou que os sectores ultramontanos se ergueran, nun aceno de xenerosa valentía, por medio dun *Alzamiento* que derivou nunha “Cruzada” de liberación nacional contra os inimigos da patria española, en defensa da tradición, da relixión e da orde.

Cómpre analizar, asemade, o discurso e o modelo de suxeito político que se constrúe por oposición á democracia liberal: os alzados teñen coma modelo a España do Antigo Réxime,

---

<sup>362</sup> Na visita realizada a Quiroga, son recibidos polo alcalde, o secretario do Concello, o Administrador de Correos e o Comandante da Garda Civil (*El Progreso*, 4-9-1936). Na Póboa de San Xiao, os “misioneiros” falanxistas son despedidos por un grupo de *balillas* en formación (*El Progreso*, 15-9-1936).

como amosa o propia formulación da guerra coma unha cruzada, e as alusións ao esplendor do Imperio de Felipe II, tópico logo frecuente nos libros de texto do ensino<sup>363</sup>.

Proxéctase unha identidade nacional de España construída a partir dunha lectura imperialista e católica, resultado dun pouso filosófico e ideolóxico que se viña conformando xa dende o século XIX acentuado pola crise de 1898: o nacionalcatolicismo. Un dos principais elementos deste novo discurso –en relación cos procesos que se están a impulsar nunha parte dos estados da Europa do momento– é o principio de autoridade, concebida coma de orixe divina, polo que se lle debe render non só respecto, senón incluso culto. Nesa lóxica, o individuo é un simple elemento dun todo orgánico e debe obedecer cegamente as ordes da autoridade, por patriotismo, para favorecer a paz social en contraposición á división e o enfrontamento social que xeraban as ideoloxías disolventes; o individuo debe responder coma un soldado, non coma un cidadán con criterio independente e cunhas liberdades recoñecidas.

### 5.3. A “PURIFICACIÓN” DA RETAGARDA: DESTRUCCIÓN DO TECIDO SOCIETARIO REPUBLICANO

Dende o primeiro momento despois do golpe de Estado, as novas autoridades e os grupos de apoio ao bando sublevado van poñer en práctica unha serie de mecanismos destinados a rematar co asociacionismo propio dunha sociedade democrática pluralista construído na fase anterior, impedindo a organización das mesmas e retirando da esfera pública aos seus dirixentes. Desencadéase, pois, unha lóxica destrutiva que amosa un carácter selectivo, na medida en que procura a eliminación de persoas cunha influencia pública notábel e a exemplariedade do castigo coma mecanismo silenciador da masa social.

#### **a. Magnitude da persecución**

A dimensión da práctica aniquiladora emprendida por parte dos sublevados na provincia de Lugo arroxa unha cifra dun total de 1.853 vítimas durante o período da guerra civil, as cales sufriron persecución por parte das autoridades con diferentes resultados, dende a eliminación física até a condea a prisión ou as detencións, torturas e rapas<sup>364</sup>.

---

<sup>363</sup> Martínez Risco-Daviña, L.: *O ensino da historia no bacharelato franquista*, Sada: Edicións do Castro, 1989, páx. 202-224.

<sup>364</sup> Datos extraídos da páxina web <http://vitimas.nomesevoces.net> disponibilizada polo Proxecto de Investigación Interuniversitario *Nomes e Voces* (Investigador Principal Dr.Lourenzo Fernández Prieto). As

Pódense establecer tres grandes tipoloxías referentes ás prácticas de persecución, tendo en conta os actores, os métodos aplicados e as consecuencias dos mesmos:

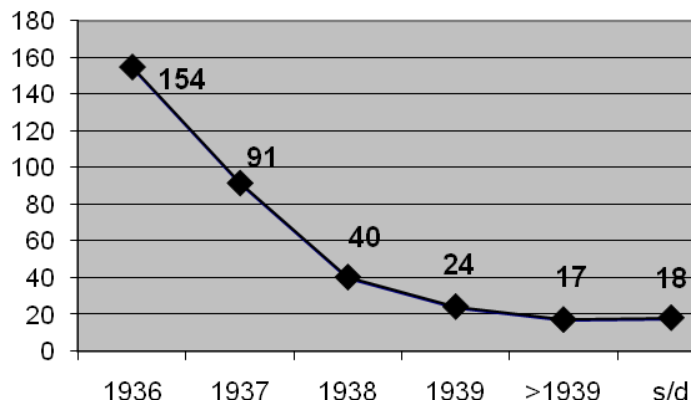
- Os asasinatos, que engloban as mortes en enfrontamentos nos primeiros intres despois do golpe de Estado, os *paseos* practicados por partidas armadas e as desaparicións (eliminación física de persoas sen constancia documental da súa morte). Tamén se inclúen aquí as execucións de sentenzas a pena de morte coma resultado dun proceso vehiculizado a través das canles da Xustiza Militar.
- A incoación de causas militares, da cal resulta o procesamento e, posteriormente, ben o sobresemento e arquivo da causa ou ben o sometemento a un consello de guerra e posterior sentenza. Estes procesos resólvense de tres xeitos: simplemente a apertura dun procedemento que non vai máis aló, o xuízo e condea a prisión ou ben a sentenza a pena de morte e posterior execución.
- Un terceiro bloque constitúeno outros medios de castigo, ben de carácter económico e administrativo (multas, depuración de funcionarios, expedientes de responsabilidades políticas) ou físico e policial e cunha incidencia máis cotiá (torturas, rapas, detencións, persecucións de todo tipo).

A posta en práctica destes mecanismos amosa unha evolución nestes primeiros anos que ten clara relación coa lóxica da guerra civil e da marcha das operacións millitares na fronte de guerra. Tanto no caso dos asasinatos coma na apertura de causas militares, amósase unha progresiva redución do celo represivo que é explicábel a través desas claves:

---

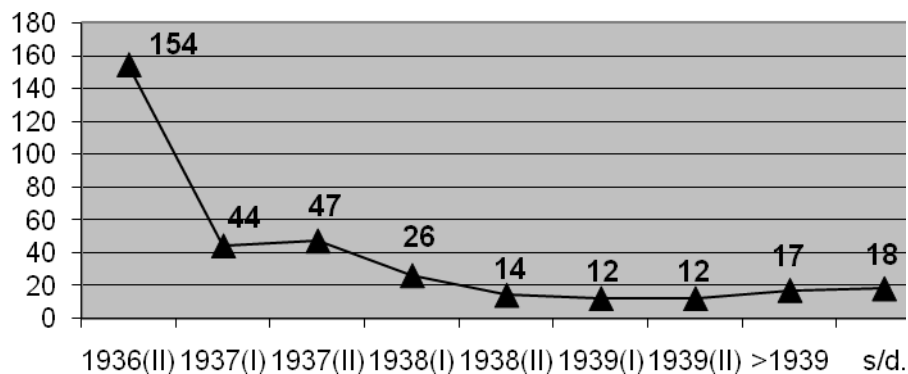
posteriores gráficas e táboas que se presentan no presente traballo son resultado dunha pescuda feita a partir desa investigación, sobre os datos expostos ao público na rede con data de 22-2-2010.

**Cadro 24. Asasinatos na provincia de Lugo (1936-1939). Cronoloxía.**



Fonte: elaboración propia a partir dos datos en <http://vitimas.nomesevoces.net>

**Cadro 25. Asasinatos na provincia de Lugo (1936-1939). Cronoloxía por semestres.**



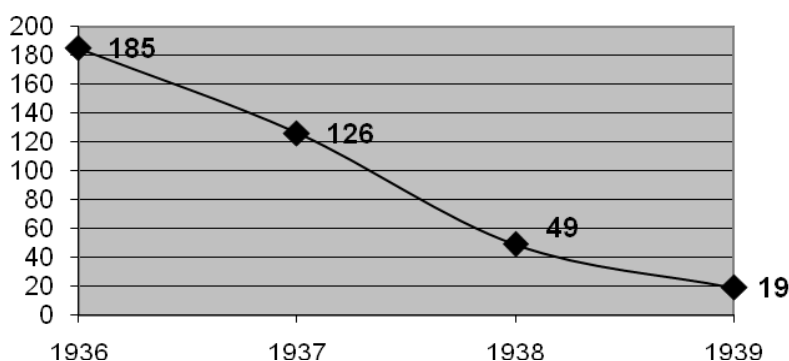
Fonte: elaboración propia a partir dos datos en <http://vitimas.nomesevoces.net><sup>365</sup>

Os catro primeiros meses que seguen ao golpe de Estado rexistran o groso das mortes producidas con motivo da represión, manténdose unha intensidade represiva considerábel mais moito menor ao longo de 1937 e pasando posteriormente a ser mínimo o número de

<sup>365</sup> Datos procedentes do baleirado de todos os libros de defuncións dos rexistros civís de todos os xulgados de Galiza, levado a cabo polo Proxecto de Investigación Interuniversitario «Nomes e Voces», dirixido polo Catedrático de Historia Contemporánea Lourenzo Fernández Prieto, e disponibilizados na devandita páxina web.

asasinatos. A persistencia de mortes nos anos corenta vencelladas ao período 1936-1939 explícase polos procedementos de tramitación das causas militares, principalmente daquelas que teñen un carácter colectivo, cuxa complexidade leva a que non se celebren os consellos de guerra correspondentes até dous ou tres anos anos despois da incoación da causa. Trátase, polo tanto, de execucións provintes de sentenzas de causas iniciadas durante a guerra civil, ás que se engaden outras tipoloxías de morte que difiren dos comúns “paseos”, ao tratarse de asasinatos de persoas fuxidas no monte, nalgúns ocasións froito de tiroteos entre estas e a Garda Civil.

**Cadro 26. Causas militares incoadas na provincia de Lugo (1936-1939).  
Cronoloxía.**



**Fonte:** elaboración propia a partir dos datos en <http://vitimas.nomesevoces.net><sup>366</sup>

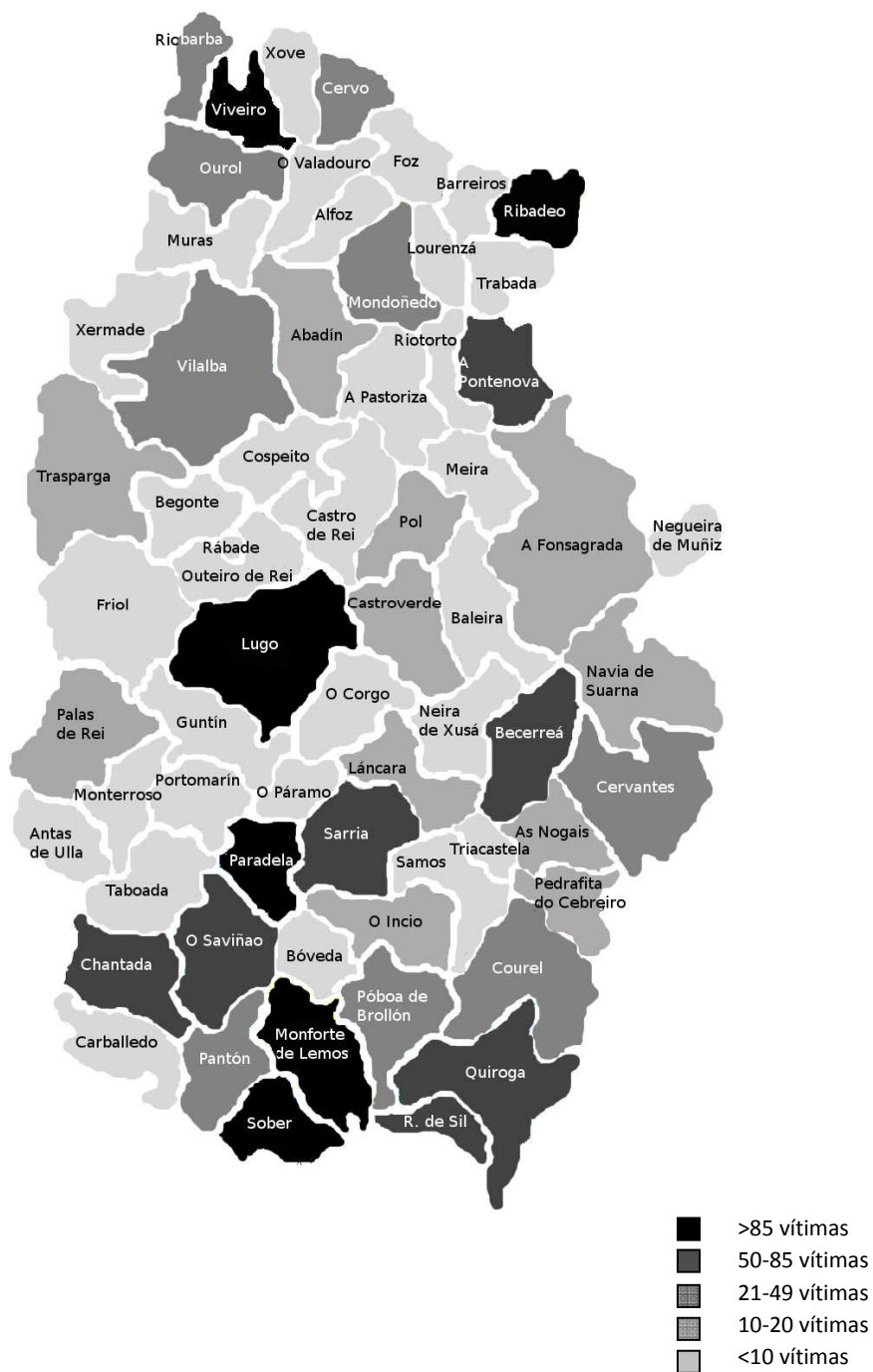
A evolución cronolóxica da apertura de procesos militares tamén amosa unha caída considerábel nos anos 1938 e 1939 con respecto á intensidade represora dos primeiros meses. Isto atopa a explicación na proximidade da Fronte Norte, que cae en outubro de 1937, de tal xeito que os prisioneiros de guerra que serán procesados e condeados polo Código de Xustiza Militar ían ser detidos e sometidos a proceso en Lugo, ademais dos procesos que continúan a incoarse polos sucesos dos primeiros meses despois do 18 de xullo na provincia ao longo de 1937. As causas que se abren nos anos 1938 e 1939 teñen relación, maioritariamente, con sucesos asociados á guerrilla en determinadas zonas onde as persoas fuxidas da represión se organizaron para resistir no monte.

<sup>366</sup> Datos procedentes do baleirado de todos os expedientes das causas militares incoadas en Galiza e conservadas no Arquivo Territorial Militar da Rexión IV, ubicado en Ferrol. Este traballo foi levado a cabo polo Proxecto de Investigación Interuniversitario «Nomes e Voces», dirixido polo Catedrático de Historia Contemporánea Lourenzo Fernández Prieto, cuxos resultados son disponibilizados na devandita páxina web.

A intensidade da represión relaciónase directamente, pois, coa necesidade de toma rápida do control e represión de actitudes contrarias na retagarda dun bando en guerra, reducíndose na medida en que se acada ese obxectivo e se avanza nas accións militares na fronte.

En canto á incidencia territorial da represión, esta prodúcese con meirande intensidade nos lugares nos que se presentou resistencia política activa ao golpe de Estado, indo asociada, asemade, con espazos de meirande proxección da rede societaria de preguerra, incidindo especialmente nas principais vilas e cabeceiras de Partido Xudicial. Por outra banda, as zonas onde se organizan partidas de fuxidos que circulaban polo monte escapando da represión tamén van ter especial atención por parte das novas autoridades e dos brazos executores da represión.

**Mapa 7. Persecución na provincia de Lugo (1936-1939).  
Cifras absolutas por concellos.**



Fonte: elaboración propia a partir dos datos en <http://vitimas.nomesevoces.net>

Habería catro grandes zonas nas que se estendería a práctica aniquiladora contra os líderes locais do republicanismo e da esquerda:



- Toda a faixa sur da provincia, concentrada en canto a intensidade nos partidos xudiciais de Monforte e Chantada, e con extensión a Paradela, Sarria e Chantada. A forte resistencia que houbo ao golpe militar nesa zona, na que se organizaran comités de defensa da República nas principais vilas e se enviaron grupos de operarios defender a legalidade á capital da provincia, vai determinar a forte represión en canto a número xeral de persoas perseguidas e mesmo en canto á intensidade da incidencia das mortes. Isto garda relación, asemade, coa existencia dun sindicalismo operario e agrario con grande capacidade reivindicativa.
- A comarca da Mariña, principalmente no *hinterland* de Viveiro, en Ribadeo e na Pontenova, tratándose tamén de localidades cunha grande concentración de masa operaria que organiza a resistencia nos primeiros días despois do 18 de xullo.
- A cidade de Lugo, cunha incidencia moito menor nalgúns concellos da contorna coma Castroverde ou Pol e en relación á intencionalidade de aniquilar o activismo societario do período anterior.
- A Montaña, sendo os concellos de Becerreá e Cervantes os máis afectados pola acción represora, aplicada con especial empeño por tratarse dunha zona de agocho habitual de fuxidos.

Alén destes espazos, hai algunhas vilas cabeceiras de comarca ou de certa relevancia nas que se apreza unha menor acción represiva, como é o caso de Vilalba, Palas, Trasparga ou Láncara; na medida en que o obxectivo dos represores, a sociedade civil articulada e plural, amosaba unha incipiente conformación á altura de 1936, tendo pois a persecución un matiz simbólico e exemplarizante. Asemade, a meirande capacidade de interrelación das novas elites republicanas de base societaria coas elites tradicionais vai determinar esta menor incidencia do fenómeno represivo neses espazos<sup>367</sup>.

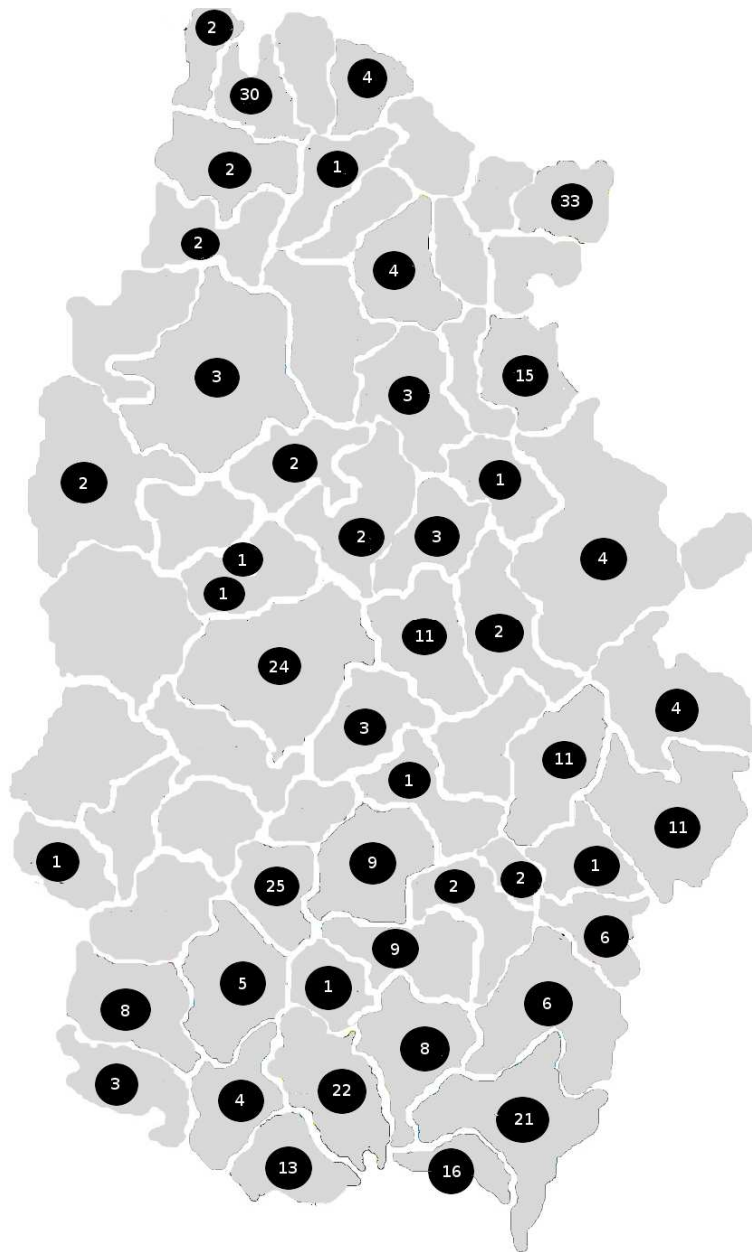
Mais estas cifras recollen persoas perseguidas por medio de diferentes mecanismos de aniquilamento, englobando dende asasinatos até simples multas ou detencións por un período breve. Recollendo os asasinatos coma unha fórmula máis definitiva da vontade de eliminar ás

---

<sup>367</sup> Esta distribución espacial coincide *grosso modo* coa fixada en Souto Blanco, M<sup>a</sup>J.: *La represión franquista en la provincia de Lugo...*, páx. 336-339.

persoas que poden representar outro modelo de sociedade diferente ao que se pretende implantar, pódense observar moito máis marcadas estas mesmas tendenzas.

**Mapa 8. Asasinatos na provincia de Lugo (1936-1939).  
Distribución por concellos.**



**Fonte: elaboración propia a partir dos datos en <http://vitimas.nomesevoces.net>**

Un elemento a destacar é o alto número de asasinatos en proporción ao total de persoas perseguidas que ten lugar en varias das vilas da provincia, que presentan cifras de mortes parellas ou moi superiores ás da propia capital da provincia, facéndose este fenómeno

reiteradamente presente nas vilas de meirande activismo sindical e agrarista durante o período republicano e onde houbo unha resistencia activa ao golpe de Estado.

Agrupando os datos por partidos xudiciais e contrastando as tres principais vías de persecución obtemos algunhas claves interpretativas da estratexia de aniquilación da oposición que se pon en marcha por parte dos novos poderes.

**Cadro 27. Tipoloxías de persecución na provincia de Lugo (1936-1939).  
Distribución por tipoloxías e por zonas.**

	Mortes	Procesamentos	Outras	Total
<b>PX.Lugo</b>	<b>45</b>	<b>80</b>	<b>81</b>	<b>206</b>
<b>PX.Becerreá</b>	<b>31</b>	<b>92</b>	21	144
PX.Chantada	12	27	55	94
PX.Fonsagrada	11	17	16	44
PX.Mondoñedo	8	28	25	61
<b>PX.Monforte</b>	<b>45</b>	<b>229</b>	38	<b>312</b>
<b>PX.Quiroga</b>	<b>51</b>	<b>114</b>	30	<b>195</b>
<b>PX.Ribadeo</b>	<b>48</b>	<b>127</b>	15	<b>190</b>
<b>PX.Sarria</b>	<b>46</b>	<b>128</b>	21	<b>195</b>
PX.Vilalba	7	24	30	61
<b>PX.Viveiro</b>	<b>40</b>	<b>256</b>	55	<b>351</b>
Total	344	1122	387	1853

Fonte: elaboración propia a partir dos datos en <http://vitimas.nomesevoces.net><sup>368</sup>

<sup>368</sup> As cifras que aquí se verquen difiren das xa formuladas en sucesivos traballos por María Jesús Souto Blanco, tendo o exemplo máis recente en Souto Blanco, M<sup>a</sup>J.: “Golpe de Estado y represión franquista en la provincia de Lugo” in Juana, J.de et Prada, J. (coords.): *Lo que han hecho en Galicia: violencia, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona: Crítica, 2006, pág. 96; onde reseña 169 mortes sumariais, 416 mortes violentas non sumariais e 41 mortos no cárcere ou no hospital, facendo un total de 626 persoas mortas. Cómpre sinalar a este respecto que o propio cadro elaborado pola autora pretende ser un “BALANCE APROXIMADO DE MUERTES CAUSADAS POR LA REPRESIÓN EN LA PROVINCIA LUCENSE”, incluíndo, pois, tan só ás persoas que morren na provincia. O presente estudo mantén coma criterio de adscrición territorial das vítimas a veciñanza, por ser este factor determinante na persecución que se exerce contra esas persoas. Ficarían así excluídos, por exemplo, os asturianos capturados na fronte, xulgados e executados en Lugo, ou persoas procedentes doutras provincias paseadas nalgún concello lucense. En canto ao marco temporal, este tamén difire no presente estudo a respecto dos traballos de M<sup>a</sup>J. Souto, pois estes estenden as súas pesquisas até o ano 1940. Por outra banda, cómpre facer unha precisión a respecto das mortes: en Souto Blanco, M<sup>a</sup>J.: *La represión en la provincia de Lugo...* detállanse por partidos xudiciais e concellos as vítimas que se consideran de represión extraxudicial contabilizando as mortes cuxa causa pode responder a unha acción violenta –mais que non está contrastada que sexa por causa da represión–. Esta cautela, que xa é advertida pola autora, foi incorporada pola equipa do Proxecto “Nomes e Voces” da que ela mesma forma parte, de tal xeito que se construíu unha metodoloxía de traballo cos libros de defuncións dos rexistros civís que extrema a precaución a respecto destas tipoloxías de morte que ofrecen dúbida, de tal xeito que tan só se dan por válidos os resultados contrastados a través dese método. Deste xeito, as cifras presentadas neste estudo amosan unha imaxe máis axustada da dimensión real que tivo a represión na provincia de Lugo para o período da guerra civil, coma resultado dos criterios definidos e a metodoloxía empregada.

Nunha visión comparativa por partidos xudiciais, aprézase a especial dureza en canto ao número de mortes nas zonas antes indicadas, debidas ao alto número e proporción de execucións de penas de morte nas áreas que puxeron resistencia activa ao golpe. Do mesmo xeito, os procesos militares supuxeron o mecanismo principal de represión na provincia, englobando baixo esa maquinaria a un número importante de persoas que foron detidas en relación á apertura dunha causa militar, experimentando diferentes avatares, dende aquelas que simplemente sufriron uns meses de detención e declaracións até as que foron procesadas e levadas a consello de guerra, co resultado de absolución ou condeas a prisión e mesmo a pena de morte. Tamén nestes casos os novos poderes van amosar un meirande ensañamento nas comarcas que tardaron máis tempo en caer nas súas mans, sendo os procesamentos moito meirandes nesas zonas, fronte aquelas que se adheriron máis cedo ao golpe, nas que as detencións e a punición económica ou administrativa son máis aplicadas.

**Cadro 28. Causas militares na provincia de Lugo (1936-1939): resolucións**

Execucións	117
Condeas a prisión	606
Procesamentos sen sentenza	516
Total	1239

Fonte: elaboración propia a partir dos datos en <http://vitimas.nomesevoces.net><sup>369</sup>

Así pois, o mecanismo da incoación de causas militares concentra o groso das actuacións represivas na provincia, acadando especial significación as causas colectivas abertas nas principais vilas contra os referentes sociais e políticos do período republicano, sendo a instrución das mesmas un paradigma do xeito de actuar que terían as novas autoridades, amosando unha clara vontade de singularizar o castigo máis duro nuns poucos individuos ao tempo que se estende o ámbito da represión ao colectivo, convertendo en obxecto da mesma a todo o que existe ao redor deses individuos: ás súas relacións sociais e societarias, á comunidade en xeral. Isto amósase nos procesos con encausamentos e procesamentos

---

<sup>369</sup> Do mesmo xeito que no cadro anterior, tamén aquí as cifras difiren das aportadas en Souto Blanco, M<sup>º</sup>J.: “Golpe de Estado y represión...”, pág. 90, calculando 167 penas de morte executadas, 60 penas de morte conmutadas, 419 sentenzas a cadea perpetua, 71 condeas a 15 anos de prisión e 123 condeas a 12 anos. Ademais da xa indicada diferenza no criterio de adscrición territorial da represión que neste caso resultan determinantes, cómpre ter en conta que a propia autora indica no cadro a composición dos datos que amosa: “CONDENAS MÁIS APLICADAS (CINCO PRIMERAS) EN LAS CAUSAS MILITARES DE LUGO”; mentres no presente cadro se presentan as cifras de todas as sentenzas a prisión máis os procesos que non acabaron en condea: aqueles casos de persoas que foron sometidas a consello de guerra e absoltas e máis aqueles que nin sequera chegaron a ser sometidos a xuízo, ao seren suspendidas as actuacións por sobresemento da ou atopárense ausentes e seren declaradas en rebeldía.

masivos, como é o caso dos abertos contra os veciños de Castro de Rei de Lemos (Paradela) ou de Becerreá.

Estas actuacións inícianse xeralmente a partir dun informe da Garda Civil sobre uns feitos de resistencia ao golpe de Estado nos que presuntamente están implicadas unha serie de persoas, aportando os seus nomes e o grao de implicación que teñen nos feitos en función do liderazgo que exercen sobre un determinado grupo. A partir de aí, tómasese declaración a testemuñas que son propostas polo alcalde do municipio correspondente para que informen sobre os feitos e as persoas inmiscuídas neles. Posteriormente recíbense informes do Xefe Local de Falange, da Comandancia de Posto da Garda Civil e do crego párroco relativos á conduta moral e política deses individuos, dándose conta da súa afiliación a sindicatos ou partidos políticos ou da súa participación nalgún tipo de asociación antes do golpe militar, así coma as relacións con elementos destacados da esquerda e do republicanismo, coma a súa condición de interventor nas eleccións ou participación ou asistencia a mitins, en particular en relación coa Fronte Popular. Normalmente a tendencia é a de encausar aos principais dirixentes ou ás directivas das organizacións adscritas a esa fronte electoral.

A causa militar número 168 de 1936, á que se engaden outras dúas (a 108 e maila 909 do mesmo ano) acumulará un total de 73 procesados de Paradela e Sarria, acusados de organizaren partidas armadas que se dirixiron a Lugo para defender a República. Entre o inxente número de encartados atópanse os alcaldes e ex-alcaldes de Paradela e Sarria, o socialista José Ramón Dosío López –alcalde de Paradela en 1931– e mailos republicanos de esquerda José López Armesto –alcalde dese municipio entre 1933 e 1936– e Antonio Páramo Sánchez –primeiro edil do consistorio de Sarria en 1936–, varios concelleiros líderes do republicanismo e das sociedades operarias e labregas da zona<sup>370</sup>. En Becerreá incoarase un proceso colectivo contra 65 veciños do municipio pola queima de varias igrexas, entre elas a capela privada do pazo de Horta. Ademais do alcalde –Rudesindo Fernández Vilor (Izquierda Republicana), quen acabará desaparecendo asasinado pola Garda Civil– son encausados os principais líderes das formacións republicanas da zona<sup>371</sup>.

---

<sup>370</sup> Causa de Terra n. 168/36 Praza de Lugo (AIVRM, Ferrol).

<sup>371</sup> Atópanse procesados nesta causa os directivos de Unión Republicana José Fernández López e Adolfo Fernández Díaz, o directivo de Izquierda Republicana en Neira de Xusá, Faustino Cela Sanmartino –que se atopaba fuxido–, o secretario da agrupación local do PSOE, Balbino López González e mailo membro do radio do PCE, Manuel Villares Gómez; así coma o concelleiro de elección popular Claudio Arrojo Suárez (Causa de Terra n. 190/37 Praza de Lugo, AIVRM, Ferrol).

As penas máis duras aplicaranse sobre os individuos que representan o poder democrático, así coma aqueles que cumprían un rol relevante na esfera pública en canto que activistas sindicais ou políticos, así coma persoas socialmente influíntes ben pola súa posición económica ou ben pola súa formación. Deste xeito, alcaldes e concelleiros, así coma os dirixentes dos partidos e sociedades de orientación republicana e de esquerdas, estarán no punto de mira dos represores, así coma os funcionarios e profesionais liberais non afectos ao *Movimiento*. Procúrase, pois, o descabezamento da sociedade civil e a aniquilación das relacións societarias preexistentes; a través dunha actuación programada que resulta funcional coa situación de retagarda nun conflito armado: procúrase o control e sometemento total da poboación polo medo. Exemplo desta práctica resultan os propios procesos xudiciais, onde hai unha clara vontade de eliminar da esfera pública aos elementos máis destacados do sistema que se tenta destruír<sup>372</sup>.

A causa que se abre na praza militar da Coruña contra os líderes do republicanismo en Mondoñedo depara a sentenza a pena de morte conmutada posteriormente por cadea perpetua aos tres principais representantes do mesmo: José Sánchez Gacio – ex-presidente da Deputación e Gobernador Civil da Coruña–, Alfredo Martínez Martínez –presidente de IR– e Guillermo Otero Villalba –directivo de IR e compromisario para a elección do presidente da República–, sendo condeados outros cinco a cadea perpetua e dous a seis anos de prisión<sup>373</sup>. Este caso é representativo da incidencia da represión na provincia, pois malia a relevante posición que tiñan estes individuos nos seus partidos ou sindicatos, mantiñan lazos societarios e persoais con familias da clase media vencelladas á dereita e ao catolicismo social, ou ben mantiveran relación con eses sectores no pasado, o cal permitiu que salvaran a vida<sup>374</sup>.

---

<sup>372</sup> Sobre este aspecto –e en coherencia co aquí expresado– preséntase un estudo xeral para o caso de Galiza, avanzando unha serie de conclusións de carácter provisorio en Somoza Cayado, A., Domínguez Almansa, A. et Fernández Prieto, L.: “La génesis del Régimen franquista en Galicia: aniquilación política y destrucción de la sociedad civil (1936-1939)”, comunicación presentada a *La Dictadura franquista: la institucionalització d’un Régim. Congrés Internacional, Barcelona, 21-23 d’abril de 2010*, organizado polo *Centre d’Estudis Històrics Internacionals da Universitat de Barcelona* (en prensa).

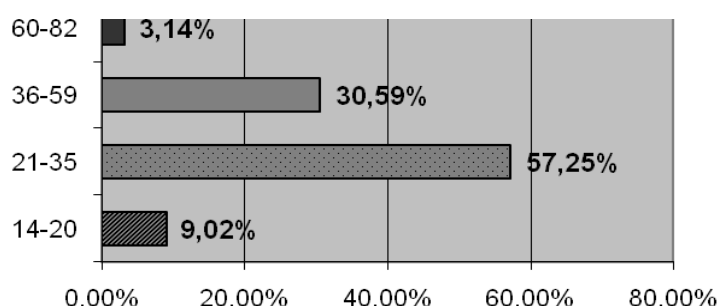
<sup>373</sup> Causa de Terra n. 1119/37 Praza da Coruña (AIVRM, Ferrol), Pedreira Pérez, R.: Consejo de Guerra. Mindonienses condenados a muerte en 1937, Mondoñedo: Asociación de Amigos de la Ciudad de Mondoñedo, 2006.

<sup>374</sup> Sánchez Gacio estivera vencellado á Unión Patriótica, o cal provocara críticas de certos sectores do republicanismo ligados ao PRR cando fora proposto coma membro da Comisión Xestora da Deputación. O médico Germán Fanego Salaverri estaba emparentado con persoeiros da dereita católica, concretamente co administrador do xornal *La Voz de la Verdad*, Antonio Salaverri de la Torre, ademais de coincidir en eventos sociais con persoeiros de orde que abrazarán a causa golpista, coma Andrés Pérez Balsa, Ramón Rego ou Luís Sánchez Arrieta. Alfredo Martínez, onda anteditos dirixentes republicanos, compartía a directiva do Casino de Mondoñedo con persoeiros da dereita. Do mesmo xeito, o socialista José Ramón Villamarín Pallín, Alcalde en 1936, fora un dos líderes da Federación

Por contra, alí onde sectores da pequena e mediana burguesía, profesionais liberais, labregos e operarios foran capaces de conformar lazos sociais alternativos aos dos grupos de poder tradicionais, a reacción vai ser máis virulenta. Así pois, as dúas principais causas militares da Pontenova rematarán coa sentenza a pena de morte e posterior execución dos líderes da esquerda local<sup>375</sup>.

Cómpre facer unha mínima caracterización das vítimas da represión desencadeada nos primeiros anos despois do golpe de Estado, para ver en que grado se está a eliminar unha parte dinámica da sociedade democrática.

**Cadro 29. Persecución na provincia de Lugo (1936-1939). Distribución por idades.**



**Fonte:** elaboración propia a partir dos datos en <http://vitimas.nomesevoces.net>

Estes grupos de idade confórmanse dende unha perspectiva xeracional na lóxica da historia social e política do primeiro terzo do século XX, comprendidas entre as idades extremas de 14 e 82 anos, que corresponden coa vítima máis nova e a máis vella neste período. Así pois, o grupo de inferior idade (14-20 anos), correspóndense cos que non adquiriran aínda a maioría de idade ao producirse o golpe e que se van socializar politicamente no golpe de Estado, o conflito civil e a posguerra. O segundo grupo (21-35 anos) está conformado por aquelas persoas que se socializaron na Ditadura de Primo de Rivera, a Ditabrande e a Segunda República, sendo xa activos sociais e políticos nesa fase. O terceiro grupo (36-59) está

---

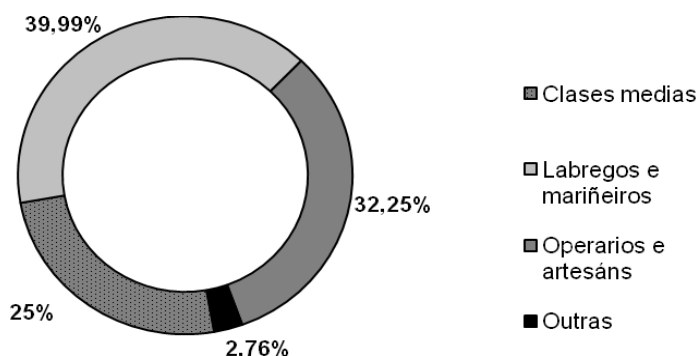
Mindoniense de Sociedades Agrarias Católicas nos anos vinte, xunta José González Redondo e Antonio Maseda Bouso.

<sup>375</sup> Trátase do alcalde de Vilaoudriz, José María Gallo y Gallo (IR), o dirixente mineiro da UGT Manuel Enríquez Vázquez (Causa de Terra n. 1017/36 Praza de Lugo -AIVRM, Ferrol-), o farmacéutico Ángel Pérez Gándaras e mailo médico José María Torviso Bermúdez, vencellados a IR, e mailo directivo do PSOE Jesús Muruais Gasalla (Causa de Terra n. 228/36 Praza de Lugo -AIVRM, Ferrol-).

integrado polos que experimentaron en plena madurez a crise de 1898 e a construción do estado liberal até a crise do sistema restauracionista. Por contra, o cuarto grupo correspóndese con persoas cunha experiencia inicial anterior, de finais do século XIX.

Como se observa na gráfica, o grupo de idade máis golpeado pola represión vai ser o que representan os individuos cunha socialización na expansión societaria dos anos vinte e trinta, de descomposición e formulación de alternativas ao turnismo canovista e á monarquía e, en menor medida, a sectores sociais que experimentaron a imprantación das bases da democracia liberal e a posterior evolución.

**Cadro 30. Persecución na provincia de Lugo (1936-1939). Extracción sociolaboral.**



**Fonte:** elaboración propia a partir dos datos en <http://vitimas.nomesevoces.net>

As clases populares son o albo da represión exercida na provincia, sendo labregos, mariñeiros e traballadores manuais case dous terzos das vítimas, representando as clases medias o outro terzo. Non embargantes, estes datos agochan micro-realidades que permiten perfilar moito mellor a condición social das persoas que sofren persecución. No sistema liberal e, posteriormente na democracia republicana, as posibilidades de ascenso social, combinadas coa volta de galegos emigrados a América, fixeran que moitos labregos acadaran unha situación acomodada coma pequenos comerciantes ou propietarios, así coma moitos artesáns ou operarios especializados foran quen de crear pequenos obradoiros e negocios familiares, polo cal a cualificación profesional que ofrecen as fontes consultadas é, por si propia, insuficiente para caracterizar socialmente a estes individuos, o cal nos permite indicar que a



proporción das clases medias sería superior á reseñada<sup>376</sup>. Do mesmo xeito, esta é unha evidencia dun dos obxectivos da represión: a eliminación das posibilidades de ascenso social das clases populares, dirixindo a súa meirande agresividade a clases medias e grupos profesionais que rachaban as barreiras da sociedade tradicional creando novos grupos sociais influíntes en emerxencia.

Polo arriba exposto, faise necesaria unha caracterización máis detallada de quen eran socioeconomicamente estas persoas para ver os graos de diferenciación interna destes grupos e poder tirar conclusións máis aló da súa ocupación profesional. Afóndase, coma mostra, nun estudo a nivel microespacial en tres eidos diferenciados, que poden exemplificar o status social e económico das vítimas das accións de aniquilación levadas a cabo polos golpistas na provincia de Lugo: tómanse coma referenzas o concello de Lugo –coma definitorio dunha cidade cunha masa operaria e cunha relevancia social das clases medias–, Mondoñedo –vila cun importante peso das elites tradicionais, mais cunha proxección a cada pouco meirande dunha mesocracia republicana que non entra en conflito con aquelas– e A Póboa de Brollón –concello rural de importante imprantación das reivindicacións agraristas en tensión coas elites tradicionais–. Céntrese a análise nos grupos sociais que presentan diversidade interna: as clases medias e profesionais e mailos labregos, atendendo aos impostos que pagan.

---

<sup>376</sup> A fonte oral matiza a ocupación profesional, explicando con meirande concreción as condicións de vida e a proxección económica das vítimas de referencia, este é o caso do mecánico socialista mindoniense Graciano Leivas, quen traballaba nun obradoiro familiar onde o seu pai e o seu irmán (entrevista a Orlando Leivas Freire realizada por Andrés Domínguez Almansa e Antonio Somoza Cayado. Mondoñedo, 2008. Proxecto de Investigación Interuniversitario “Nomes e Voces”. 2318 Fondo Leivas Freire). Unha caracterización socioprofesional máis axustada á realidade procuraríase coa combinación dos datos de ocupación profesional cos referentes ao pagamento de tributos en concepto de renda industrial e rústica, tal e como se demostra en Lanero Táboas, D.: “Unha aproximación á conformación dos poderes locais en Galicia. Arzúa entre a II República e a protoinstitucionalización do réxime franquista (1931-1937)” in Axeitos, X.L., Grandío Seoane, E. et Villares, R. (ed.ao c.): *A patria Enteira. Homenaxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández*, Compostela: Consello da Cultura Galega, 2008; páx. 171-194. Nas vindeiras páxinas tentarase proxectar unha análise desas características.

**Cadro 31. Persoas perseguidas no concello de Lugo (1936-1939).  
Análise socioeconómica.**

	Profesión	rústica	industrial
Ángel Abuín Lombao	Labrego	3,04	
Jacinto Calvo López	Industrial		850,39
Antonio Cardero Veloso	Farmacéutico		1503,53
Rodrigo Castro Fernández	Industrial		782,14
José Cobreros de la Barrera	Enxeñeiro	623,21	
Clemente Cordeiro González	axente de negocios		596,34
Alfonso Díaz Trigo	Médico		446,62
José María Díaz y Díaz Villaamil	Avogado		566,2
Anador Fernández García	Chacineiro		323,54
Manuel Fernández Márquez	Médico		446,62
Luís Gabín Lugilde	dependente		272,72
Enrique Graña Valiño	Industrial		1275,14
Avelino Iglesias Quijada	Industrial		2195,03
Francisco Lamas López	Médico		446,62
César López Otero	Avogado		566,2
Camilo López Pardo	Procurador	11,4	309,27
José Pena Ferreiros	Labrego	4,62	
Lois Peña Novo	Avogado		566,2
Ángel Pérez López	Industrial		126,88
Domingo Pérez y Pérez	Comerciante		133,22
Ángel Quiñoá González	Avogado		566,2
Tomás Saavedra Pardo	Industrial		218,87
Esteban Sánchez Guisasola	Comisionista		203,05
Carlos Vázquez F. Pimentel	Médico		641,87
Luís Vázquez F. Pimentel	Médico		446,62
Adolfo Vázquez López	Churreiro		42,82
Rafael de Vega Barrera	Médico		1081,02
Narciso Vidal Fraga	Avogado		566,2

**Fonte: elaboración propia a partir dos datos en <http://vitimas.nomesevoces.net> e do Fondo da Delegación Provincial do Ministerio de Facenda no AHPL<sup>377</sup>**

Pódese apreciar a heteroxeneidade das clases medias que sofren persecución no concello de Lugo, dende artesáns ou dependentes de negocios familiares que acumulan considerábeis beneficios –este é o caso do socialista Jacinto Calvo ou do republicano Luís Gabín Lugilde, dos cales se tomaron as cifras de contribución dos seus familiares titulares da empresa– até profesionais liberais con pequenos negocios ao seu cargo coma casas de saúde –Vega Barrera, Vázquez Pimentel– e mesmo con propiedades familiares rústicas de certa importancia –Cobreros, tómanse os datos do seu pai–, até empresarios con negocios múltiples e diversificados que acumulan grandes riquezas –Avelino Iglesias Quijada (venta e fabricación

<sup>377</sup> AHPL, Fondo Delegación Provincial do Ministerio de Facenda, Sección Administración de propiedades e contribucións territoriais, serie Rústica e pecuaria, caixa 15824; Sección Usos e Consumos, serie Industrial, caixa 16159; Padrón de Matrícula Industrial do Concello de Lugo, 1936.

de móbeis), Enrique Graña Valiño (almacén de viños e fábrica de chocolates), Antonio Cardero (drogaría e farmacia)–, fronte a labregos con pequenas propiedades agrarias.

Vese unha presenza destacada de profesionais liberais, preto da metade dos membros das clases medias perseguidas na capital, cuxas contribucións respostan polo xeral a un nivel medio-baixo de beneficios, se ben algúns deles froito das propiedades ou negocios que sustentan, superan con moito a media e sitúanse en cotizacións máis próximas ás dos grandes empresarios lucenses. Por contra, moi poucos teñen un nivel de aportación en impostos inferior ao dos grupos profesionais, referíndose principalmente a pequenos sectores de intermediarios, propietarios de pequenas industrias de carácter artesanal ou vendedores ambulantes cuns máis reducidos recursos e beneficios

**Cadro 32. Persoas perseguidas no concello de Mondoñedo (1936-1939).  
Análise socioeconómica.**

	Profesión	rústica	industrial
Cándido Carreiras Doménech	Industrial		88,82
Benito Expósito García	Labrego	15,07	
Germán Fanego Salaverri	Médico	22,34	263,9
Emilio González Valoria	Menciñeiro	53,5	
Graciano Leivas Freire	Mecánico	8,36	
José Loureiro Fiallega	Labrego	17,96	
Pedro Marful Fernández	Labrego	24,52	
José A. Morales Gruñeiro	Labrego	4,6	
Guillermo Otero Villalba	Procurador		294,36
Graciano Paz Amieiro	Follalateiro	35,25	82,47
Jaime Polo Barro	Industrial		57,09
Eusebio Redondas Camarista	Labrego	11,4	
Adolfo Rivas Pérez	Labrego	27,22	
José Sánchez Gacio	Avogado		466,01
Patricio Vijande Villar	Industrial		841,58
José Ramón Villamarín Pallín	perito agrícola		215,7

**Fonte: elaboración propia a partir dos datos en <http://vitimas.nomesevoces.net> e do Fondo da Delegación Provincial do Ministerio de Facenda no AHPL<sup>378</sup>**

A diferenza da dinámica amosada na capital provincial, os principais niveis de cotización en Mondoñedo –sendo xa polo xeral moito menores– corresponden ás profesións liberais. En canto a comerciantes e industriais, sacando o negocio familiar de ferretaría de Patricio Vijande, trátase de taberneiros ou labregos que complementan a actividade agraria

<sup>378</sup> AHPL, Fondo Delegación Provincial do Ministerio de Facenda, Sección Administración de propiedades e contribucións territoriais, serie Rústica e pecuaria, caixa 16525; expte. Repartimentos individuais do concello de Mondoñedo, 1936; Sección Usos e Consumos, serie Industrial, caixa 16140; Padrón de Matrícula Industrial do Concello de Mondoñedo, 1936.

coa artesanal. Nalgúns casos estas persoas teñen parentes con recursos adicionais, mesmamente que contribúen por outros conceptos nunha cantidade superior, principalmente irmáns. Esta dinámica, que se observa no caso dos profesionais liberais Germán Fanego Salaverri ou Guillermo Otero Villalba e no do labrego José Antonio Loureiro Fiallega, está asociada a contextos rurais e confírmase en máis casos, como se verá abaixo<sup>379</sup>.

Os labregos teñen contribucións inferiores por rústica e pecuaria do que as clases medias con propiedades no eido rural, polo xeral trátase de pequenos contribuíntes. Cabe destacar o caso de Emilio González Valoria, quen ademais da riqueza das súas propiedades rústicas tiña unha ascendencia entre a comunidade polas súas habilidades de menciñeiro e a súa implicación societaria e política.

**Cadro 33. Persoas perseguidas no concello da Póboa de Brollón (1936-1939).  
Análise socioeconómica.**

	profesión	rústica	industrial
Bonifacio Arias Páez	xornaleiro agrario	5,16	
Manuel Carril Armesto	Labrego	3,99	
Juan Casas Fernández	Labrego	1,61	
Ángel Casas Rodríguez	Muiñeiro	7,43	75,88
José Díaz Rodríguez	Labrego	5,98	
Benjamín Fernández Castaño	Labrego	11,71	
José Fernández Díaz	xornaleiro agrario	14,36	
José López Casas	industrial	16,34	88,82
Manuel Macía Díaz	Labrego	22,69	
Jesús Macía y Macía	Labrego	3,99	
Pedro Prieto Prada	industrial		76,13
Antonio Reboiro Rodríguez	Labrego	17,49	
Rogelio Rodríguez Fernández	Labrego	5,08	
Domingo Vázquez Carballo	Labrego	11,97	

**Fonte: elaboración propia a partir dos datos en <http://vitimas.nomesevoces.net> e do Fondo da Delegación Provincial do Ministerio de Facenda no AHPL<sup>380</sup>**

As baixas cotizacións dos empresarios que aquí se estudan respostan tamén a unha situación económica media-baixa, tendo en conta que os principais contribuíntes por industrial

<sup>379</sup> O irmán de José Antonio Loureiro, Germán, cotiza un total de 218 ptas. por concepto de negocio de ferretaría e maquinaria. Varios dos irmáns Otero Villalba pagan un total de 36'14 ptas. por diversas propiedades rústicas, o cal se apreza tamén para as propiedades das familias de Germán Fanego ou de Graciano Leivas no barrio dos Muíños (*ibidem*).

<sup>380</sup> AHPL, Fondo Delegación Provincial do Ministerio de Facenda, Sección Administración de propiedades e contribucións territoriais, serie Rústica e pecuaria, caixa 16526; expte. Repartimentos individuais do concello da Póboa de Brollón, 1936; Sección Usos e Consumos, serie Industrial, caixa 16140; Padrón de Matrícula Industrial do Concello da Póboa de Brollón, 1936.

na Póboa de Brollón non superan as 600 ptas., a diferenza do que ocorre noutros concellos onde a impronta rural é moito menor. Asemade, esta condición de industriais está moi ligada á actividade agraria e mesmo simultaneada, como se pode ver: o muiñeiro Ángel Casas Rodríguez ou o labrego e tendeiro –contribúe en concepto de abacería– José López Casas son un bo exemplo. Trátase, pois, de contribuíntes medios ou baixos en concepto de rústica que nalgúns casos explotan pequenos negocios ligados á actividade agraria.

Aprézase moi marcado un perfil de irmáns segundóns de familias de medianos propietarios agrarios que, adicionalmente ao seu traballo na terra desenvolven algunha pequena actividade económica ou se implican no agrarismo coma medio de defensa conxunta dos seus intereses e de progreso material. Varios labregos presentados no cadro teñen irmáns que contribúen cunha renda por rústica e pecuaria superior, corroborando así esta interpretación<sup>381</sup>.

A diferenza dos espazos urbanos ou vilegos, os grupos profesionais cun nivel de beneficios intermedio e con certas ligazóns coas elites tradicionais non teñen o mesmo grao de representatividade –que se apreza, en todo caso, que é superior canto menor é o peso da actividade agraria na economía–. En canto aos labregos, o nivel de riqueza é moi dispar entre eles, podendo gardar nalgúns casos unha relación coas variábeis arriba indicadas.

Retomando a relevancia dos asasinatos coma expresión máis clara da vontade de eliminación física das persoas perseguidas, unha vez consideradas as variábeis económicas, faise precisa a comparanza coa temporalidade das mortes para ver en que grao existe algún tipo de correlación entre estas variábeis. Tomaranse coma referencia os tres casos indagados arriba, presentando seguidamente unha listaxe cronolóxica dos asasinatos nos concellos de Lugo, Mondoñedo e A Póboa de Brollón.

---

<sup>381</sup> Esta tendencia é evidente nos casos dos irmáns Vázquez Carballo en Santalla da Veiga: fronte á contribución arriba reseñada de Domingo, a Manuel correspóndenlle 30'70 ptas. O mesmo ocorre en Súa co irmán de Jesús Macía y Macía, Manuel, que contribúe con 7'96 ptas., case o dobre que seu irmán. Outro tanto para os irmáns Fernández Castaño de Santalla de Rei: Antonio paga 66'35 ptas. e Salustio 33'16, cifras moi superiores á que se consigna para Benjamín. Noutros casos, coma David e Manuel Carril Armesto en Pino (3'49) ou Manuel e Jaime Macía Díaz en Eixón (18'74), as cantidades son moi parellas, diluíndose esta interpretación (*Ibidem*).

**Cadro 34. Extracción socioeconómica e temporalidade dos asasinatos. Concellos de Lugo, Mondoñedo e A Póboa de Brollón(1936-1939).**

		Profesión	Contrib.	Veciñanza	Data morte
Adolfo	Vázquez López	Churreiro	42,82	Lugo	02/08/1936
Narciso	Vidal Fraga	Avogado	566,2	Lugo	10/08/1936
Amador	Rodríguez Guerra	Labrego		Póboa de Brollón	19/08/1936
Rogelio	Rodríguez Fernández	Xornaleiro agrario	5,08	Póboa de Brollón	22/08/1936
Luis	Souto Neira	Albanel		Lugo	26/08/1936
Ramón	Pardo López	Mecánico		Lugo	26/08/1936
José María	Fernández Rodríguez	Empregado		Lugo	27/08/1936
Odilo	Rodríguez	Carpinteiro		Póboa de Brollón	03/09/1936
Juan	Abramo Dios	Mestre		Póboa de Brollón	03/09/1936
José María	Díaz y Díaz Villaamil	Avogado	566,2	Lugo	25/09/1936
Avelino	López Otero	Xornalista		Lugo	02/10/1936
José	Ramos López	Mestre		Lugo	21/10/1936
Perfecto	Abelairas Castro	Practicante		Lugo	21/10/1936
Ángel	Pérez López	Industrial	126,88	Lugo	21/10/1936
Ramón	García Núñez	Funcionario		Lugo	21/10/1936
Rafael de	Vega Barrera	Médico	1081,02	Lugo	21/10/1936
Juan	Marey Díaz	Estudante		Lugo	24/10/1936
Víctor	Dorrego Queizán	Funcionario		Lugo	29/10/1936
Joaquín	Da Silva Ferreiro	Serrador		Póboa de Brollón	16/12/1936
Alberto	Cardero Marión	Auxiliar de farmacia		Lugo	13/02/1937
José	Casas Martínez	Carpinteiro		Póboa de Brollón	17/03/1937
Fernando de	Benito Lázaro	Albanel		Lugo	27/07/1937
Manuel	Rodríguez Castro	Ebanista		Lugo	27/07/1937
Francisco	García Callalta	Colchoneiro		Lugo	27/07/1937
Manuel	Prendes Miranda	Labrego		Lugo	27/07/1937
Manuel	Jul Rodríguez	Enfermeiro		Lugo	14/12/1937
Siervo	González Rivas	Funcionario municipal		Mondoñedo	11/01/1938
Manuel	Rodríguez Núñez	Dependente		Mondoñedo	11/01/1938
Graciano	Paz Amieiro	Follalateiro	117,72	Mondoñedo	11/01/1938
Dositeo	Casanova Álvarez	Dependente		Póboa de Brollón	07/03/1938
Antonio	Reboiro Rodríguez	Labrego	17,49	Póboa de Brollón	07/03/1938
Rafael	Peinó Neira	Mecánico		Lugo	07/03/1938
Antonio	Álvarez Fernández	Albanel		Lugo	26/09/1939
Jesús	Cendán Rivas	Tipógrafo		Lugo	13/09/1940
Feliciano	Méndez López	Electricista		Lugo	21/12/1940
Pedro	Marful Fernández	Labrego	24,52	Mondoñedo	10/06/1941

**Fonte: elaboración propia a partir dos datos en <http://vitimas.nomesevoces.net> e do Fondo da Delegación Provincial do Ministerio de Facenda no AHPL**

Esta relación non fai máis que reafirmar a heteroxeneidade das persoas vítimas dos mecanismos de aniquilación da democracia liberal, rexistrándose o asasinato de grupos

socioeconómicos diversos, que –como se demostra arriba– fican asentados en tres grupos: unha clase media conformada principalmente por profesionais liberais, funcionarios e pequenos e medianos empresarios –que conforma un terzo das mortes nestes tres concellos–, labregos e traballadores.

Con respecto ás clases medias, detéctase a súa capacidade para escapar dos asasinatos, sendo esta meirande cantos máis recursos teñen, tanto no referente a aqueles de carácter económico coma de relacións sociais. Do mesmo xeito, e se ben o número de mortes nos primeiros meses é proporcionalmente superior independentemente da súa situación social e económica, si se detecta que as persoas con maior nivel de riqueza son asasinadas xusto nesas datas, sendo menor a súa proporción a partir de xaneiro de 1937: na relación superior, das doce persoas que se poderían encadrar dentro da etiqueta de clases medias, dez teñen rexistrada a súa defunción antes do remate do ano do golpe de Estado. Isto explícase tamén polo proceso militar tan rápido ao que son sometidos os principais líderes do republicanismo e da esquerda no municipio de Lugo, na medida en que se trata das principais autoridades do réxime contra o que se perpetra o golpe militar<sup>382</sup>.

A persecución irá orientada con meirande dureza cara ás autoridades da República: 41 alcaldes ou ex-alcaldes e 207 concelleiros ou ex-concelleiros van ser perseguidos en toda a provincia, nunha espiral de violencia da que non escapan sequera aqueles persoeiros de posicións máis moderadas, como é o caso do deputado Rafael de Vega Barrera, ou do ex-alcalde de Monforte Rosendo Vila Fernández, que vai ser asasinado o 7 de setembro de 1936 ao ser asaltada a súa casa por unha partida de falanxistas<sup>383</sup>. Asemade, serán perseguidos aqueles funcionarios cunha especial relevancia ou capacidade de incidencia no poder político, como é o caso dos secretarios e oficiais maiores de concellos, xuíces e secretarios dos xulgados municipais ou autoridades de Mariña.

Mais a implicación societaria vai ser un elemento determinante que levará á morte, procesamento, prisión ou fuxida de até 503 directivos de sociedades agrarias, sindicais e políticas, o cal representa case un terzo do total de vítimas documentadas. Esta represión esténdese a todo tipo de estruturas, chegando a estar baixo vixianza mesmo aquelas sociedades consideradas inocuas ou que son expresión dun asociacionismo voluntario alén da agrupación profesional ou de clase, como é o caso das entidades culturais ou deportivas. Isto ocorre na causa incoada contra o secretario da Sociedade Venatoria de Lugo, concelleiro e

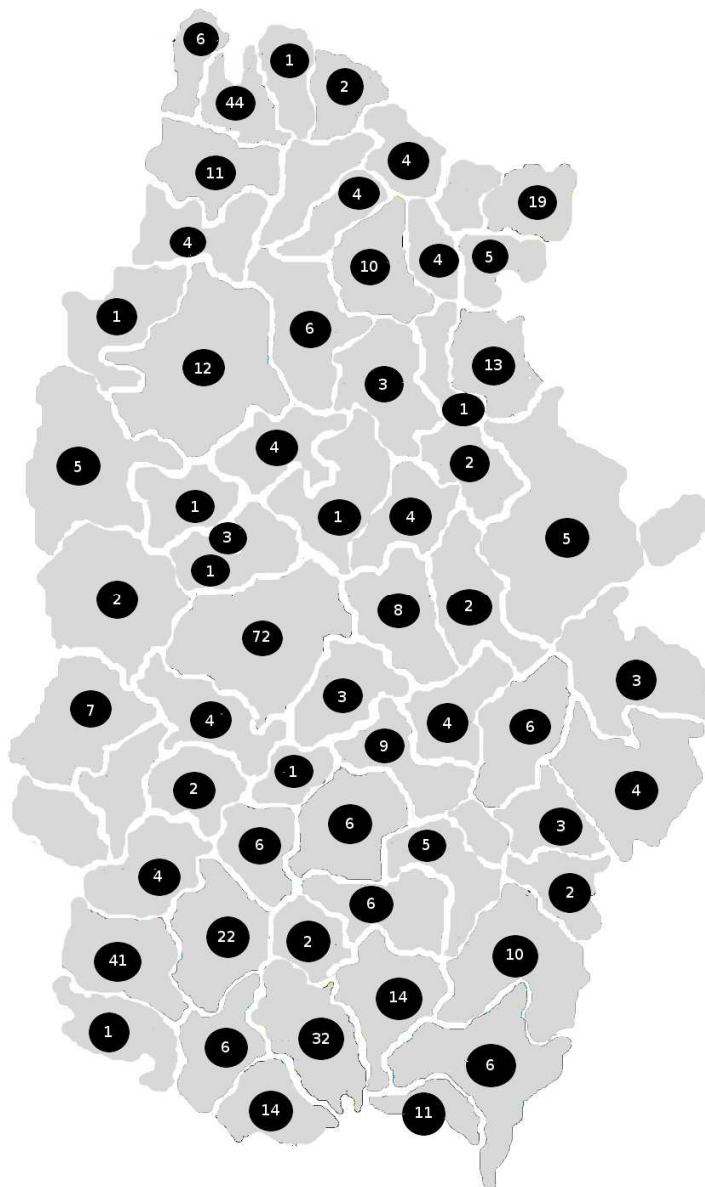
---

<sup>382</sup> Souto Blanco, M<sup>a</sup>.J.: “Proceso Vega Barrera”, in *Unión Libre*, n.2 (1997); páx. 197-226.

<sup>383</sup> Xulgado de Instrución de Monforte, Libro de Rexistro de Defuncións n. 73, f. 392.

directivo de UR, Luís Gabín Lugilde, acusado de repartir armas baixo las ordes do Gobernador Civil. No momento en que se informa do su cargo na Venatoria, esta entidade pasa a ser tamén investigada, solicitando o Xulgado Militar os seus estatutos para estudar as súas finalidades e posíbeis implicacións<sup>384</sup>.

**Mapa 9. Persecución a directivos de sociedades na provincia de Lugo.  
Distribución por concellos (1936-1939).**



**Fonte: elaboración propia a partir dos datos en <http://vitimas.nomesevoces.net> e do AHPL**

<sup>384</sup> Causa de Terra n. 171/36 Praza Lugo -AIVRM, Ferrol-. Finalmente a causa foi sobresida, sen iniciarse actuacións contra ningún outro directivo da Venatoria.



Os mecanismos represivos retiran da comunidade onde teñen influencia aos principais activistas sociais, artífices do modelo de cidadanía de base societaria que xermola no período anterior. Isto ocorreu cos líderes do asociacionismo agrario vencellado ao PARG, sendo asasinados ou sometidos a consellos de guerra. Amador Rodríguez Guerra, o Secretario Xeral do Partido, que ademais era delegado da Unión de Propietarios de Automóviles de Servizos Públicos Libres, será asasinado. Os dirixentes do Comité da Veiga e Santalla de Rei (Póboa de Brollón), Antonio Reboiro e José Casas Martínez, serán executados sen apertura de causa. Marcelino Fernández Prada, alcalde e presidente da Agrupación Socialista de Ribas de Sil, que fora fundador da Sociedade Agraria “La Unión” de San Martiño de Torbes e da Sociedade Cultural Recreativa Artesá dese municipio, morrerá a consecuencia da enfermidade contraída no cárcere no que se atopaba detido<sup>385</sup>.

Outro dos principais animadores do societarismo agrarista e republicano no Incio, Manuel Rodríguez Valcárcel, enfrontarase a un proceso militar e será condeado a seis anos de prisión<sup>386</sup>, do mesmo xeito que o socialista lucense Germán Lastra Cancio, quen será xulgado en Xixón. Este, alén do seu compromiso político coas organizacións da esquerda –primeiro co PRRS e, posteriormente, coma directivo da UGT e do PSOE–, participara activamente de diferentes proxectos culturais e cooperativos de base, coma o Ateneo Popular ou a Sociedade de Casas Baratas Pablo Iglesias, sendo ademais habitual articulista nos xornais da provincia e secretario da Asociación da Prensa. Virgilio Ledo Santoandré, xornalista e oficial do Concello de Chantada, fundador de varias organizacións agrarias no concello e da Asociación Republicana Agraria, tamén sería detido polas novas autoridades. Francisco Roca y Roca, directivo do PRR de Vilalba, ademais de presidente do Racing Club Vilalbés e socio do Ateneo Cultural de Outeiro de Rei, vaise ver sometido, andando no tempo, á apertura dun expediente de responsabilidades políticas<sup>387</sup>. Outros significados dinamizadores do tecido societario

---

<sup>385</sup> Acusado de organizar a resistencia ao golpe e de ordear a queima de varias igrexas no concello de Ribas de Sil, fora condenado a pena de morte en 1941, mais será conmutada a pena e permanecerá no cárcere até que en xuño de 1943, e tras sucesivas conmutacións, a consecuencia do seu grave estado de saúde, lle sexa concedida a liberdade condicional. Consérvase un diario do tempo que está preso no cárcere provincial agardando a resolución do proceso e un pequeno epistolario en relación coa súa familia (Redondo Abal, F.X.: *Memoria(s) de Marcelino Fernández Prada. Un alcalde socialista e revolucionario*, A Nosa Terra: Vigo, 2007).

<sup>386</sup> Souto Blanco, M<sup>a</sup>J.: *op.cit.*, páx.400.

<sup>387</sup> *Ibidem*, páx. 376.

republicano serían vítimas da persecución das novas autoridades, detidos, xulgados, asasinados ou obrigados a fuxir e agocharse<sup>388</sup>.

En ocasións as denuncias contra algunha persoa motivan a solicitude de informes ao Goberno Civil sobre a súa pertenza a un sindicato ou a unha organización política de orientación esquerdista ou republicana. Isto é o que lle ocorre a Manuel Velayos Pérez-Cardenal, fillo do Gobernador Militar de Lugo, o Coronel de Infantaría Adolfo Velayos Valenciaga, quen, estando a exercer o cargo de Inspector de Abastecementos e Transportes na provincia de Cáceres en 1940, é acusado de ter pertencido a unha organización comunista cando se atopaba en Chantada na súa profesión de mestre. Este indicio, que de comprobarse suporía a súa separación do cargo e a sanción pola Lei de Responsabilidades Políticas – finalidade que probabelmente motivara a denuncia–, desembocou nunha investigación encol da súa relación con algunha das organizacións da esquerda nesa vila no período anterior, non atopando probas da acusación feita<sup>389</sup>.

#### **b. A aniquilación do tecido societario**

O aspecto máis tallante da represión sobre a sociedade civil republicana é o referente á destrución das relacións existentes entre as bases sociais que a sustentaban, na medida en que se caracterizaba polo seu alto grao de articulación e recoñecemento da pluralidade: a destrución do societarismo de todo tipo, pola vía da prohibición das sociedades de carácter político e sindical que se asociaran á Fronte Popular e da incautación dos seus bens. En canto ás sociedades consideradas afíns, procurárase a súa afiliación a *Falange*, desencadeando certas tensións co asociacionismo católico de carácter cooperativo ou obreirista.

---

<sup>388</sup> No citado caso do alcalde de Becerreá, paseado, tratábase de eliminar ao fundador da Agrupación Socialista Obreiro-Agraria de San Martiño da Riveira en Cervantes e máis secretario fundador de Izquierda Republicana na vila da Montaña luguesa. Ramón Fernández Ledo, procesado nuna causa militar, fora fundador da Asociación Republicana de Chantada e promotor da Sociedade de Labregos de San Fiz de Asma –adherida á UGT– e da Unión de Labregos de Santa Cruz de Viana. Os seus irmáns exercerían cargos directivos nas sociedades de Muradelle, Argozón e Asma. Pablo Noguerol Sierra, detido, presidente da Xuventude Republicana de Chantada e directivo do PRR, fora fundador do Comité de Afeizoados de Caza e Pesca.

<sup>389</sup> Solicítanse por parte do Xulgado Instrutor Provincial de Responsabilidades Políticas ao Goberno Civil o informe do Comandante de Posto da Garda Civil de Chantada, a copia da acta de constitución das JSU na vila, así coma a información relativa a todas as organizacións que formaran parte da Fronte Popular, en relación ao expediente nº 8/1940 de RRPP. Intervén no proceso o seu pai, alegando non só que o seu fillo non pertencía a ningunha organización comunista, senón que se alistou coma voluntario ao desatarse a guerra civil. As propias indagacións do Goberno Civil informan que non formaba parte de ningunha das organizacións referidas (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13052/38: *Juventud Socialista de Chantada*).

As entidades de carácter aséptico, ou cuxas fins non entraban en colisión cos principios defendidos polas novas autoridades, serán somentidas a un forte escrutinio por parte destas. A partir do Decreto de 25 de xaneiro de 1941, que regulaba o exercizo do dereito de asociación dentro das canles do novo sistema, os alcaldes e gobernadores civís pasan a ter inxerencia directa no devir da vida societaria, xogando un rol fundamental á hora de proporcionar informes sobre os individuos que integraban as xuntas directivas das mesmas. Deste xeito, serán de facto as autoridades do réxime as que guiarán a marcha de todo tipo de asociacións, quitando ou poñendo directivos en función da súa afinidade ou non ao réxime.

Algunhas entidades ven impedido o seu intento de reorganización despois da parálise da actividade societaria que supuxo para elas a guerra por mor dos informes contrarios dalgunha das autoridades do novo réxime. Isto ocorre coa Sociedade “*Hijos de Sante*”, de Trabada, que atopa informes contrarios á súa reconstitución por parte da Garda Civil, desestimando a súa autorización en xullo de 1939:

*“[...] la sociedad "Hijos de Sante" no cumple finalidad cultural, toda vez que carece de biblioteca, no se cultivan los deportes, no se organizan conferencias, etc, no llenando tampoco ningún fin recreativo el local con que cuenta carece por ahora, de las condiciones necesarias y con relación a los socios los había de todas las ideologías, por lo que se considera que dicha sociedad no viene a llenar ningún fin práctico, aunque su funcionamiento tampoco constituiría ningún peligro para la moral, orden y tranquilidad pública [...]”*<sup>390</sup>

Unha situación semellante é a que atravesaba a Sociedade Venatoria de Chantada, que tenta artellarse trala disolución do Comité de Afeizoados de Caza e Pesca, atopando a oposición da Xefatura Provincial de FET, incidindo no perigo que supuña autorizar a concesión de permisos de armas a persoas cunha orientación política de esquerdas que, segundo inofrma, son a maioría dos membros da asociación. Aprézase aquí xa a loita polo poder entre as *familias* de falanxistas:

*“La Venatoria de Chantada está presidida por el camarada JESÚS JORGE LEDO, expedientado y sancionado por la Organización, con dos meses de inhabilitación para cargos de mando y de confianza. Este camarada se dedica a actividades sospechosas, relacionándose íntimamente con los más significados izquierdistas de Chantada.= El Secretario es Modesto Somoza Ledo,*

---

<sup>390</sup> AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13051/23; Informe da Garda Civil, 3-7-1939. O Vicepresidente en funcións da entidade, Constantino Rodríguez, informara na solicitude que a sociedade deixou de ter actividade pola suspensión decretada en período bélico e máis porque varios dos seus directivos se atopaban loitando no exército.

*destacado frente populista, agente ejecutivo de la Recaudación de Contribuciones de Chantada, de dudosa moralidad y francamente desafecto al Movimiento.=Consecuencia de esta dirección son los siguientes hechos.=1º.La admisión como socios activos de cuantos izquierdistas lo han interesado, resultando que la mayoría de los socios la componen estes elementos, resultando que, de hecho, está la asociación en sus manos.=2º.La concesión de licencia de uso de armas de caza y para cazar a todos los desafectos al Movimiento, pues si bien es verdad que el informe de la Venatoria se contrae a la ley de caza y que el informe político-social incumbe a la Guardia Civil, no lo es menos que cuando mandaba el Puesto del Benemérito Instituto el cabo (Hoy Sargento en Asturias), Juan Fernández, amigo entrañable y compadre del Jorge Ledo, consiguieron licencia con su intervención todos los extremistas que lo solicitaron.=Por ello cree el que suscribe que al igual que se hizo con otra sociedad similar en Saviñao, debe procederse a la disolución de la sociedad, digo,entidad previo el informe de la Guardia Civil de Chantada, quien puede hacerse cargo de los libros y activo que resultare.= [...]"<sup>391</sup>*

A situación de presión sobre o tecido societario condiciona a actividade do día a día das entidades, cuxas xuntanzas serán supervisadas por un delegado governativo que informa á Xefatura de Investigación e Vixianza dos temas tratados. O control exercido mesmo leva a algunha sociedade a someter ás autoridades a iniciativa sobre aspectos que non lles competen ao teren que ver simplemente coa execución das disposicións estatutarias en beneficio de asociados que foron perseguidos politicamente. Así, a Sociedade de Socorros Mutuos “La Luz” dos axentes ferroviarios de Monforte, que consulta ao Gobernador Civil se estima procedente atender a reclamación de cartos por parte de varios asociados expulsados do seu traballo por seren opostos ao *Movimiento*:

*"[...] Se trata Excmo. Señor de que un número no muy considerable -por fortuna- de compañeros de trabajo han sido separados del servicio ferroviario por la Superioridad de nuestra Compañía,*

---

<sup>391</sup> AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13049/20; Comunicación da Xefatura Provincial de FET-JONS ao Gobierno Civil, 31-7-1940. O texto referido é unha extracción da nota que o Xefe Local de FET, Ángel Soto, envía ao Secretario Provincial, Benjamín Álvarez, advertindo da situación e que este inclúe no seu informe. A solicitude de informes sobre os directivos de asociacións de todo tipo son unha constante ao longo de todo o período, con especial celo alí onde tivo meirande incidencia un sindicalismo combativo ou os partidos republicanos e da esquerda (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13050/15: *Sociedad de Socorros Mutuos de Ganado Vacún “La Protectora” de Valcarria –Viveiro–*; Informe do Tenente Coronel da Garda Civil, 28-1-1948). Así, en 1948, cando se tenta reorganizar a Agrupación Artística Musical de Monforte, farase un detallado escrutinio dos antecedentes políticos e da conduta moral e grao de afección ao réxime por parte de cada un dos directivos propostos para a sociedade, tendo todos coma denominador común a súa condición de afectos ao réxime e persoas de orde, aspecto que se indica mesmo naqueles que, coma o presidente, Mariano Guntiñas Díaz, ou o vogal Maximino Touzón López simpatizaran co réxime anterior: “[...]Considerándose antes del Movimiento simpatizante de la República, si bien no se sabe haya pertenecido a ningún partido político y actualmente está considerado de apolítico, de ideas moderadas y de orden[...].” (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13043/3; Informe do Xefe Accidental da Comisaría de Monforte ao Gobernador Civil, 3-3-1950).

*estos al quedar vacantes se amparan en el artículo 13 de nuestro Reglamento, o sea en el art. 13 de la Sociedad ya citada, para que les liquidemos con arreglo a lo que les corresponde.*

*Consultadas por nosotros las autoridades locales tanto civiles como militares, para ver si al liquidar a los agentes mencionados incurriamos en alguna responsabilidad, se nos contesta que en nada pueden aconsejarnos y en cambio nos recomiendan dirigirnos a V.I. para que con su mayor autoridad nos resuelva definitivamente el caso presente.*

*Concretamente deseamos saber si al liquidar a los socios ya mencionados con las cantidades que prescribe el art. 13 de nuestros Estatutos, incurrimos o no en alguna clase de responsabilidad*<sup>392</sup>.

**c. Medo e persecución: a violencia coma mecanismo de parálise da sociedade**

Cómpre deterse a facer unha reflexión sobre o rol simbólico que exerce na comunidade a memoria das accións represivas, conformando unha atmósfera de medo, delacións e desconfianza que creban de facto as relacións sociais. Primeiramente, pola singularización e magnificación da brutalidade e ensañamento sufrido por determinadas vítimas, hiperbolización que en moitas ocasións fomentaban os propios perpetradores coa aldraxe pública das vítimas ou cos asasinatos realizados nun determinado punto de paso nas estradas<sup>393</sup>. En segundo lugar, coma un efecto derivado do propio carácter selectivo da represión exercida, as delacións e cambios de posición fronte ao golpe xogaban un papel importante para silenar á poboación e destruír as relacións pre-existentes, de tal xeito que só ficarían reducidas a pequenas redes de solidariedade de eido case exclusivamente familiar<sup>394</sup>.

---

<sup>392</sup> Finalmente a Avogacía do Estado resolve a autorización á sociedade a indemnizar aos oito asociados afectados por tal situación, dado que non se trata dunha entidade de carácter político nin sindical (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13051/36).

<sup>393</sup> Unha caracterización dos mecanismos represivos con especial incidencia nas aldraxes públicas para o caso das mulleres en Domínguez Almansa, A. et al.: "Mujer, memoria y represión" in *Ayeres en discusión. Temas claves de Historia Contemporánea Hoy. IX Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Murcia, 2008. É destacábel a permanencia na memoria tanto de situacións de abusos públicos sobre mulleres, como é o caso da muller que era exhibida en roupa interior por uns falanxistas na feira de Becerreá nos últimos meses de 1936 (entrevista a Ovidio Becerra Souto realizada por Andrés Domínguez Almansa e Antonio Somoza Cayado. As Nogais, 2008. Proxecto de Investigación Interuniversitario "Nomes e Voces". 2309 Fondo Becerra Souto). Outro exemplo de pervivencia da memoria atópase nos asasinatos de Montecubeiro en Castroverde e nos detalles do ensañamento co cadavre do mestre de Pol Argimiro Rico Trabada (Gabriel, N. de: *Arximiro Rico, luz dos humildes: vida e morte dun mestre republicano*, 2002; Sarille, X.M.: *Polos fillos dos fillos*, Compostela: Candeia, 2003).

<sup>394</sup> Entrevista a José Luís Mundiña Pozas realizada por Antonio Somoza Cayado. Lugo, 2007. Proxecto de Investigación Interuniversitario "Nomes e Voces". 2234 Fondo Mundiña Pozas; entrevista a Isabel Sampedro Vázquez realizada por Antonio Somoza Cayado. A Pontenova, 2008. Proxecto de Investigación Interuniversitario "Nomes e Voces". 2314 Fondo Sampedro Vázquez.

A análise da violencia desatada a raíz do golpe de Estado por parte da coalición sublevada permite recoller unha serie de conclusións que rachan certos apriorismos ou tópicos que se conservan na focalización dos estudos sobre a represión en Galiza. Cómpre subliñar o xa indicado carácter selectivo da mesma, destinando as accións directas e máis duras contra individuos con influencia social ou participación destacada e trasladando o medo xeralizado a toda a poboación: nin o aprofundamento na extracción socio-profesional das vítimas nin a súa militancia política resultan elementos determinantes, senón o seu rol na comunidade. Isto racha coas clásicas interpretacións da guerra civil coma un episodio de loita de clases e a represión posterior ao golpe entendida coma un mecanismo dirixido contra a clase operaria, que quizabes ten aplicabilidade a outros contextos do Estado nos que houbo fronte de guerra, mais non ao galego.

Asemade, estes datos introducen varias dúbidas razoábeis en canto á aplicabilidade da interpretación para o caso galego da persecución emprendida polos golpistas baixo as claves da práctica xenocida<sup>395</sup>. Primeiramente o emprego da terminoloxía relativa á comisión de delitos contra os dereitos humanos xera bastantes controversias en canto ao seu axustamento á categorización xurídica, dado que o concepto non só emana desa disciplina, senón que ten claras implicacións no eido do Dereito, no que ten tradición a partir da convención da ONU en París de 1948 e garda relación cos chamados delitos contra o dereito de xentes, é dicir, aqueles que nos remiten á destrución total ou parcial dun grupo étnico, racial, relixioso ou político, ou a exposición dese grupo ou dos seus membros a situacións que poñan en perigo a súa supervivencia<sup>396</sup>. Por contra, si terían varias das accións represivas a caracterización de delitos contra o exercizo de dereitos, e de feito esa é a finalidade do bando sublevado: rachar co modelo de cidadanía construído no marco da sociedade liberal. A magnitude das accións represivas directas –entendendo coma tales a eliminación da esfera pública e do contexto comunitario habitual– non respostan a estes parámetros e dificilmente é

---

<sup>395</sup> Miguez Macho, A.: *O que fixemos en Galicia. Ensaio sobre o concepto de práctica xenocida*, Ourense: Difusora de Letras, Artes e Ideas, 2009. Nesta obra faise unha aproximación ao concepto de xenocidio e os singificados que adquire a partir da súa formulación inicial, analizando as prácticas que se adscriben a tal denominación, buscando unha forzada aplicabilidade desas categorías ao golpe de Estado de 1936 e a represión en Galiza; *idem: Xenocidio e represión franquista en Galicia. A violencia de retagarda en Galicia na Guerra Civil (1936-1939)*, Compostela: Lóstrego, 2009. O autor fai unha análise comparativa da ditadura franquista e os mecanismos represivos no seu contexto histórico –ditaduras centroeuropeas e o Salazarismo–, asimilando as prácticas de control e aniquilación da sociedade civil do Franquismo ás aplicadas nas ditaduras Latinoamericanas posteriores, concluindo que tanto estas coma aquel se corresponden coa práctica xenocida.

<sup>396</sup> Ribó, L.: *Diccionario de Derecho*, Bosch, 1987. Esa definición é recollida tamén nestes termos pola correspondente Resolución 96(I) da ONU.

equiparábel á que tivo lugar noutros casos. Non implica isto unha simple análise numérica das mesmas, senón tamén o xeito de se levaren a cabo.

En segundo lugar, cómpre ter en conta que, se ben as achegas que pretenden relacionar a represión coa práctica xenocida demostran a existencia de puntos de confluencia, non resollen unha cuestión nuclear: a substancialidade que conleva, coma un elemento decisivo na práctica xenocida, o feito de tratarse en todos os casos así caracterizados a actuación deliberada contra un grupo definido e delimitado, non só pola definición dunha outredade por parte do grupo que procede ao exterminio, senón por tratarse dun grupo obxectivamente definido e cunha definición propia e cun certo grao de coherencia interna.

No caso que estudamos non resulta posíbel –con todas as cautelas que se deben ter a respecto da definición de dous grupos enfrontados<sup>397</sup>– a singularización do grupo que sofre a represión, existindo un alto grao de diferencialidade interna nas vítimas, como se pode comprobar co estudo da súa procedencia social e ocupación profesional, dato extensíbel á súa posición ideolóxica ou militancia política; do mesmo xeito que as bases sociais emerxentes co golpe e que actúan coma executoras ou simplemente expresan o seu apoio ao réxime teñen tamén unha caracterización heteroxénea. Non se procura a eliminación física dunha masa social republicana e obreirista nin existe unha actitude de non recoñecemento do outro no sistema que se instaura despois. Proba delo é que algúns individuos procesados ou expedientados por responsabilidades políticas asumen cargos no entramado sindical ou teñen permitida a participación en asociacións sen matiz político xa nos anos corenta, como se vén de comprobar arriba, se ben é certo que a conformación do *Nuevo Estado* limita a participación dos sectores que sufriron persecución. Unha ollada exclusivamente atenta ás consignas e publicacións das elites do bando sublevado e á caracterización que estas fan do inimigo para xustificar a súa causa pode tender a interpretar de forma sesgada o transfondo das prácticas represivas aplicadas. Por outra banda, a emisión de propaganda nun contexto de guerra na que se expresan posicións maniqueas e se demoniza ao inimigo é constante en todos os enfrontamentos bélicos que tiveron lugar ao longo da historia, non é un aspecto

---

<sup>397</sup> Cómpre destacar as aportacións feitas por Kalyvas, S.: “Nuevas” y “viejas” guerras civiles. ¿Una distinción válida?” in *Zona Abierta*, n. 112-113 (2005), páx. 22-47, que incide nos efectos que a guerra fría tivo na modificación do xeito en que se interpretan as guerras civís: ao eliminárense categorías e formas de clasificación coherentes prodúcese unha esaxeración dos aspectos criminais dos recentes conflitos civís restando importancia aos aspectos políticos. Do mesmo xeito, cuestiona a división entre “vellas” e “novas” guerras civís tanto na súa organización militar coma na súa formulación coma conflitos binarios entre dous bloques perfilados coma resultado de divisións sociais ben definidas.

exclusivo daqueles réximes ou conflitos nos que se deu unha conduta tipificada coma xenocidio.

De feito, o discurso maniqueo da anti-España e da Cruzada, máis que entendido coma un proceso de negación da condición humana do inimigo, está orientado na lóxica da moral cristiá tendo un espírito reprobatorio no moral da actitude dos “instigadores” das divisións soicais que, segundo os golpistas xustifican a guerra. Estes instigadores, que procuran aproveitarse da boa vontade das clases populares para tiraren rendemento económico da súa posición coma líderes sindicais, son os responsábeis da “ocupación” de España polas ideoloxías estranxeirizantes e disolventes da esencia católica e conciliadora da nación, sumíndoa no enfrontamento e no caos.

A violencia exercida ten un carácter eminentemente selectivo e está rexida, ademais, polos procedementos da xustiza militar do réxime liberal, os mesmos que se puxeron en práctica nas causas militares que se abren en 1934 por mor das detencións en relación ao achádego de armas e explosivos no contexto da Folga Xeral Revolucionaria. De feito, este proceso no que xa se aprezen boa parte das medidas emprendidas dous anos despois – encausamento xudicial, suspensión da actividade de asociacións que mesmo se leva até a usurpación de facto dos seus bens, destitución de cargos públicos afíns ás organizacións da esquerda, vixianza sobre as súas actuacións, etc.– é parte da mesma reacción das elites tradicionais, mais nesta ocasión coa clara convicción de levalo ao extremo e non permitir unha volta atrás. A existencia dese precedente e a actitude da dereita nos meses previos ao golpe de Estado desbotan a percepción inesperada da magnitude da violencia exercida, cando menos unha vez pasados os primeiros días de incertidume, proba do cal son os numerosos casos de persoas fuxidas e agochadas.

De feito, o número de fuxidos é bastante alto, o cal se apreza perfectamente nas causas militares incoadas, nas que a cifra de declaracións en rebeldía coma resolución última dos procesamentos ascende a 1.437 casos, aos que se engaden 303 individuos fuxidos e capturados que serán posteriormente xulgados e condeados a prisión ou pena de morte, conformando unha proporción do 20% das persoas procesadas as que estiveron fuxidas e declaradas en rebeldía con diferentes traxectorias posteriores. Asemade, até un total de 131 persoas fuxidas non van ser posteriormente xulgadas, ás que se suman aqueles que pasan a integrar grupos de resistencia armada á nova situación. Destacan as fuxidas masivas por mar, que dan lugar a unha chea de causas militares nos principais portos da costa galega. A rápida apertura de procesos nos meses posteriores ao golpe explica que a conta de fuxidos non sexa



superior, mais cómpre ter en conta que faltan neste cálculo os procesos por deserción no Exército de Terra, que de darse na mesma proporción que os de Mariña suporían un notábel incremento das proporcións sinaladas<sup>398</sup>.

O mesmo carácter selectivo que se observa a partir do golpe militar posterior pódese achar noutros procesos represivos que tiveran lugar en intres precedentes, como se demostra arriba ao analizar a reacción represiva desatada en outubro de 1934. Un paralelismo probábel atópase nos mecanismos de control exercidos no norte de África polo exército español, explicábel pola extracción de boa parte dos militares golpistas e as súas implicacións políticas<sup>399</sup>.

Unha ollada microespacial achéganos un reforzo dese carácter selectivo, que vai destinado a desactivar a sociedade civil e rachar as relacións existentes nunha clave alternativa aos poderes tradicionais, xogando un papel decisivo a obtención de información sobre estas redes e os seus actores coma motivación para o exercizo de accións represivas, sexan xudiciais ou extraxudiciais. Resultan paradigmáticas determinadas dinámicas emprendidas polas novas autoridades, coma a constante solicitude de informes de antecedentes ou a existencia de redes de delatores oficiais nas causas militares –propostos polas novas autoridades locais en función do seu grao de conduta política e moral pública e privada, é dicir, de adhesión aos seus postulados–, enmarcadas no contexto político da preguerra permiten comprender a dinámica selectiva posta en práctica polas forzas golpistas, dirixida inicialmente a persoas que teñan destacado poder ou influencia sobre a masa social ou que se opuxeran activamente ao levantamento<sup>400</sup>.

---

<sup>398</sup> Estes datos (cifras extraídas de <http://vitimas.nomesevoces.net>) contradin o que se afirma en Miguez Macho, A.: *O que fixemos en Galicia...*, páx. 60-64.

<sup>399</sup> O modelo de ocupación española no Norte de África, en réxime de protectorado, supuña o impedimento no exercizo de dereitos civís básicos –liberdade de prensa, reunión asociación, sindicación e sistema de ensino propio–, a aplicación da xustiza militar e a persecución e detención dos elementos contrarios á ocupación, mais establecendo equilibrios políticos cos poderes locais que derivarán nun apoio explícito decisivo á causa golpista o 18 de xullo de 1936 (García Cruz, J.F.: “Las fuerzas militares nativas procedentes del Protectorado de Marruecos. Transcendencia política de su aplicación en las operaciones militares de la Guerra Civil española” in *Hispania Nova*, n.2 (2001-2002); <http://hispanianova.rediris.es>).

<sup>400</sup> O papel da delación coma mecanismo de obtención da información a nivel microespacial é considerado coma determinante da aplicación da violencia para un estudo das guerras civís dende a lóxica da violencia selectiva, analizando as condicionantes de control social e protección dos delatores contra as represalias do grupo delatado nunha “economía política da delación”, en Kalyvas, S.N: *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge University Press, 2006; páx. 173-209. O cálculo da forza e capacidade de resposta por parte dos denunciados e o grao de protección ofertado polas novas autoridades explica a actuación en función de se as persoas ou grupos denunciados teñen recursos ou non para contrarrestar esas denuncias. Iso explica os diferentes comportamentos represivos no nivel

Tampouco houbo, nun primeiro momento, unha vontade de ocultación da violencia exercida –nin sequera daquela que non se escenificaba a través dos procedementos da Xustiza Militar–, posto que a publicación na prensa das sentenzas, a aparición de cadavres nas cunetas e mesmo as execucións en lugares públicos pretendían ser ferramenta desa vontade exemplarizante e de amedrentamento da poboación, e mesmo nos discursos oficiais emitidos nos anos corenta se fará louvanza da heroica da dureza de tal actuación contra os “inimigos” da patria e se atribuirá a “paz” acadada á represión exercida.

A reacción violenta desatada en xullo de 1936 enmárcase claramente na fase de ascenso das políticas autoritarias e na ofensiva que a coalición de elites tradicionais e sectores paramilitares e radicais da dereita devorcan na Europa de entreguerras. Non embargantes, inda tendo en conta que os mecanismos de persecución que se teñen dado noutras experiencias de signo semellante nese contexto amosan un carácter selectivo parello, as condicións nas que se desatou esa violencia para o caso galego dificultan unha equiparación.

Malia a existencia de coincidencias na vontade dos perpetradores e en certos aspectos coa práctica xenocida, a súa asimilación require ser ponderada, tanto máis canto máis se afonda no estudo das dinámicas represivas postas en funcionamento despois do golpe de Estado de 1936 nunha perspectiva ampla e non só restrinxida ás vítimas das que se coñece militancia e participación política ou obreirista e se traspasa o eido urbano. Mesmo na comparativa de casos na historia do Estado Español e na transposición á realidade actual que vivimos, presenta dúbidas a universalización desa atribución no período histórico referido.

---

microespacial, como posteriormente se verá, ou mesmo as actuacións na causa polo asasinato do falanxista e ex-deputado cedista sarriao Manuel Saco Rivera, froito de enfrontamentos entre grupos afíns ao réxime, que remata coa sentenza a pena de morte e execución dos seus asasinados, única causa por homicidio que remata coa condeza dos denunciados en toda a provincia, sendo fusilados por estes sucesos os falanxistas Manuel Castro Castro e Manuel Díaz Gómez (Xulgado de Instrución do Partido Xudicial de Lugo, Libro de Rexistro de Defuncións do Xulgado Municipal de Lugo, libro n. 151, folios 260 e 261). Das 26 causas militares que se abren por homicidio na provincia de Lugo no período estudado, 17 corresponden ao ano 1936, 4 ao 1937 e 5 ao 1938; sendo neste último ano incoadas pola morte de fuxidos no monte que integraban pequenas partidas armadas. Tan só se procesa e condeza por eses feitos aos implicados na causa pola morte de Saco Rivera, nos demais casos fican sobresidos os encausados, tendo coma principal excusa a aplicación da “lei de fugas”.

#### 5.4. SUBSTITUCIÓN DE ELITES

Parellamente á aniquilación do modelo de cidadanía societaria e dos seus principais activos e recursos, estase a construír un novo réxime cuxa base ou principal componente está na erradicación e substitución das elites do sistema democrático precedente por novos grupos dirixentes que toman a esfera pública asumindo cargos nas xestoras das institucións, cumprindo unha función aleccionadora nas escolas e na prensa, ocupando postos de dirección de organismos oficiais da función pública ou organizando e desenvolvendo as funcións económicas dos sindicatos verticais; todo elo sen esquecer as funcións de celosa vixianza, información e control social.

Un novo persoal político vai ser investido de poder e autoridade sobre as cinzas do sistema anterior, conformando unha nova elite cunha procedencia heteroxénea –que atopa a súa lóxica na heteroxeneidade da trama civil e os apoios ao golpe de Estado–, a través da cal se tentan cubrir as necesidades dun novo marco de relacións sociais. Por unha banda, o mantemento das estruturas societarias das elites tradicionais que apoiaran decididamente o golpe –grandes propietarios, industriais e comerciantes, católicos militantes– favorece a acumulación de poder por parte destas e a súa reprodución social, recuperando espazos de participación que no período precedente lles foran gañando as elites republicanas. Por outra banda, a necesidade por parte dos militares golpistas de substituír ás autoridades depostas por novos organismos de goberno baixo o seu control fará que se bote man deses sectores para a conformación de xestoras nos concellos e na Deputación.

Esta substitución de elites supuxo a emerxencia de redes clientelares asociadas ao exercizo dese poder, de grupos que amosarían a súa adhesión ao réxime en función do beneficio que tirarían do espallamento de prácticas corruptas ou simplemente polas políticas de discriminación positiva que o réxime poría en práctica para aqueles que amosaran o seu apoio ao *Alzamiento*<sup>401</sup>.

A posta en marcha de procesos de depuración nos corpos funcionariais e no maxisterio, e posteriormente a desposesión de negocios en aplicación da Lei de Responsabilidades Políticas, tamén xera unha demanda de persoas afíns ás posicións

---

<sup>401</sup> Sobre a xeración dunha rede de apoios en función do beneficio acadado, con especial incidencia no reparto de cotas a través do Servicio Nacional del Trigo e outros mecanismos de intervención económica desenvolvidos cunha extensa manifestación de prácticas corruptas, así coma os beneficios sociais e económicos tirados polos ex-combatentes para o caso da provincia de Lugo, *vid.* Cabana Iglesia, A.: *Xente de orde. O consentimento cara ao Franquismo en Galicia*, Santa Comba: TresCtres, 2009; páx. 131-156.

ideolóxicas dos golpistas que ocupen certos postos de influencia sobre a comunidade<sup>402</sup>. Do mesmo xeito, a creación de estruturas de encadramento social precisa da dotación de persoal contratado para as funcións administrativas correspondentes, tanto nas estruturas do Partido Único e das súas organizacións de masas coma no artellamento de servizos con función asistencial a través desas canles. Para a dotación destes postos había un rigoroso estudo dos antecedentes da persoa que se presentaba, coa fin de evitar que unha persoa cun activismo social ou político vencellado á esquerda ou ao republicanismo no período anterior ocupase cargos de responsabilidade no novo entramado social xerárquico do réxime, facéndose habituais as investigacións realizadas sobre unha persoa a partir dunha denuncia previa.

Un exemplo significativo dese proceder atópase nos procesos selectivos para a provisión de Síndicos Económicos Provinciais dos Sindicatos nos primeiros anos despois do golpe, aínda en plena guerra<sup>403</sup>. As persoas propostas deberían entregar un cuestionario persoal no que se indagaba sobre os seus antecedentes políticos e sindicais, a súa historia profesional, a condición de militante ou non dalgunha das organizacións que apoian o golpe, asociacionismo e referenzas. A meirande parte dos propostos para dirixiren os sindicatos non tiñan antecedente político nin sindical ningún, estando unha pequena parte deles afiliados a partidos da dereita durante a Segunda República –UDA, PAE– ou ás estruturas de partido único durante a Ditadura de Primo de Rivera –UP, Somatén–. Tratábase principalmente de industriais, comerciantes, profesionais liberais, funcionarios e axentes comerciais ou técnicos especializados que se afiliaran a algunha das estruturas de *Falange* –Milicias de Primeira e de Segunda Liña, CNS– no segundo semestre de 1936<sup>404</sup>.

As referenzas que se aportan en cada expediente resultan datos significativo das novas relacións que se están a establecer na sociedade que está en construción: de seguido, unha serie de prohombres dos grupos de poder vencellados á conspiración e o golpe militar, identificados coas elites tradicionais, van actuar coma *recomendadores* en función da súa posición favorábel ao golpe, a súa autoridade ou o seu poder político no novo réxime. Van ser

---

<sup>402</sup> Un estudo detallado sobre a depuración de mestres e funcionarios na provincia en Souto Blanco, M<sup>º</sup>J.: *La represión franquista en la provincia de Lugo...*, páx. 301-335.

<sup>403</sup> Non embargantes, esta figura concebida polo Ministerio de Organización e Acción Sindical coma unha elite do entramado sindical non xogou na práctica papel ningún na conformación dos sindicatos, sen chegaren a proverse eses cargos e sendo desprazados polas Comisións Reguladoras da Producción (Aparicio, M.A.: *op.cit.*, páx. 41-43).

<sup>404</sup> Analízanse os 46 expedientes que se conservan para a designación de síndicos nos sindicatos verticais de Auga, Gas e Electricidade, Transportes e Comunicacions, Cereais, Banca e Profesións Liberais (AHPL, Fondo AISS, Expedientes provisorios de Síndicos Económicos Provinciais por Sindicatos, decembro de 1938, sig. I-18 538).

eses grupos quen controlen o entramado sindical e quen dirixan realmente todos os espazos de participación que se xeren. Así, persoeiros que procedían principalmente das opcións de dereita –republicana ou non– coma o industrial lucense e xestor municipal Ramón Jato Pérez, o funcionario de Correos José Iglesias Presa, o Xuíz Municipal de Viveiro Cándido Cao ou o avogado de Becerreá Eduardo Rosón Pérez van controlar as redes de apoio social ao novo sistema acaparando influencia e poder e introducindo persoas afíns nos organismos dos sindicatos verticais xa en 1938, data correspondente a estes expedientes. A orixe política destes elementos é tamén moi significativa: máis dos dous terzos das referenzas aportadas polos candidatos propostos para síndicos económicos procedían de antigos militantes da dereita posibilista na fase republicana: DLR, CEDA, PAE ou BN, cunha procedencia maioritaria das organizacións católicas; fronte á reducida capacidade de influencia dos falanxistas de vello.

Os datos arriba indicados son un testemuño dos sectores que toman o poder despois do golpe e dos mecanismos de participación que se introducen. A construción dun novo réxime sobre a represión dos elementos que amosaran o seu apoio ao réxime republicano conleva a exclusión deses sectores do dereito á plena participación no *Nuevo Estado*, para o cal se determinan unha serie de procedementos para impermeabilizar as novas estruturas de persoas non afíns. Polo tanto, a indagación sobre os antecedentes político-sociais vai ser unha constante en calquera proceso de provisión de cargos. Asemade, existe un baremo de méritos perfectamente definido que se artella en catro niveis: a militancia en *Falange*, un pasado ligado ás organizacións da dereita, a participación na guerra e a recomendación de persoeiros cun destacado posicionamento de apoio ao golpe de Estado e ao novo réxime, así coma das novas autoridades. Estes criterios darían certa capacidade de incidencia aos falanxistas, se ben serían os elementos procedentes do catolicismo social e doutros grupos de apoio ao golpe quen coparían a meirande parte dos postos de responsabilidade xa dende o primeiro momento. Este proceso de substitución de elites non se daría sen conflictividade entre os sectores que poxan por eses espazos de participación, habendo un amplo abano de prácticas corruptas e arbitrarias que respostaban aos intereses dos diferentes grupos<sup>405</sup>. Estas manobras

---

<sup>405</sup> Sobre as prácticas caciquís dos dirixentes de FET de Sarria, a partir dos datos fornecidos polo proceso militar contra o líder hedillista Mario González Zaera, *vid.* Souto Blanco, M<sup>ª</sup>J.: “Cobiza de lobos. A Falange en Lugo” in *A represión franquista en Galicia: actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria, 4-7 de decembro de 2003*; Ferrol: Asociación Memoria Histórica Democrática, 2005; páx. 591-600. Un dato significativo que aporta, en relación aos grupos que pasan a ocupar responsabilidades no novo réxime, é o rol cumprido polo propietario de pasado upetista José Pérez Batallón coma *man dereita* da Deputación Provincial e os entes económicos –Cámara de Comercio, Asociación Patronal– fronte á indisciplina da comisión xestora municipal, controlada por falanxistas. A mesma autora fai un

destinadas a promover a elementos afíns en loitas internas en *Falange* chegarían ao seu máximo exponente en 1942, co cese por indisciplina de varios cargos do *Movimiento* na provincia<sup>406</sup>.

Así pois, os roles dirixentes do *Nuevo Estado* van ser desenvolvidos inicialmente por persoeiros que proxectaran a súa influencia por medio da experiencia societaria do primeiro terzo do século XX, afiliados ou non xa no novo contexto a *Falange*. Directivos de sociedades agrarias católicas, presidentes de casinos, ex-concelleiros de Unión Patriótica ou dos partidos da dereita na Segunda República, grandes propietarios e industriais serán quen se farán cargo das xerarquías sindicais e das comisións xestoras provinciais e municipais dende o primeiro momento, por amosaren o seu decidido apoio ao golpe militar.

En canto á dirección dos sindicatos verticais no eido provincial unha vez asentada a DNS, esta será ocupada maioritariamente polas principais empresas, cuxa representatividade excede mesmo os lindes das Xuntas de Sección Económica –destinada xustamente á patronal, tendo o control tamén sobre a maioría das xefaturas da Sección Social –representación dos traballadores– (64% das mesmas ocupadas por persoas vencelladas a estas empresas) e das xefaturas provinciais dos sindicatos (55%). Son ben significativos algúns casos coma o da eléctrica BEGA, que copa a dirección do Sindicato da Auga, o Gas e a Electricidade con tres persoas da confianza da dirección da empresa, o Hotel Méndez Núñez, que dirixe o Sindicato de Hostalería e máis e o da Pesca, ou Ramón Jato S.A. e Industrias Abella, que introducen representantes en varios sindicatos do ramo da alimentación<sup>407</sup>.

---

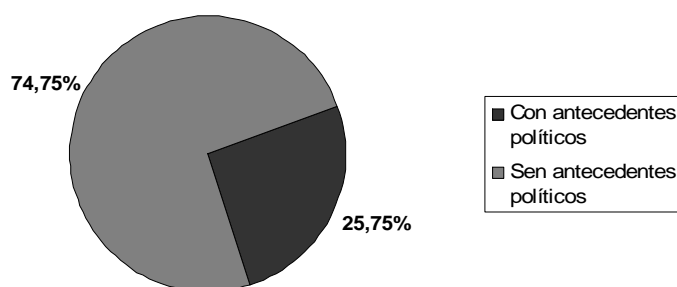
estudo das denuncias presentadas por fraude a varios dirixentes de *Falange* na provincia de Lugo en Souto Blanco, M<sup>º</sup>J.: *La represión franquista...*

<sup>406</sup> Esas liortas, que tiñan a súa procedencia na poxa entre o sector dos Rosón e o Xefe Provincial do *Movimiento*, Ramón Ferreiro; tiñan sumida á organización nun inmovilismo que resultaba do conflito de intereses por beneficiárense economicamente da súa posición (López Rodríguez, P. et Baz Vicente, M<sup>º</sup>J.: “Una aproximación a Falange en la provincia de Lugo (1936-1942)” in Axeitos, X.L., Grandío Seoane, E. et Villares, R. (ed. ao c.): *A Patria Enteira. Homenaxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández*, Compostela: Consello da Cultura Galega, 2008; páx. 195-217). Trátase dun enfrontamento entre unha familia tradicionalmente a Unión Patriótica e ás organizacións da dereita católica procedente de Becerreá e o falanxista de vello Ramón Ferreiro.

<sup>407</sup> Sobre a composición das xestoras municipais, *vid.* Souto Blanco, M<sup>º</sup>J.: *Los apoyos al régimen franquista...*; os datos sobre as xerarquías provinciais dos Sindicatos Verticais extráense de AHPL, Fondo AISS, Relación de xefes de Sindicato, Sección Social e Económica elixidos nas Eleccións de Segundo Grado na provincia, xaneiro de 1947, sig. I-18 370; Relación de Xefes de Sindicato, Sección Social e Económica elixidos nas Eleccións de Segundo Grao na provincia de Lugo, 10-1-1947. Do mesmo xeito, xa dende o primeiro momento se atopan inseridos nas estruturas de *Falange* a destacados membros da dereita no período anterior, coma Enrique Gómez Giménez, Germán Quintana Peláez ou Ramón Jato Pérez, que engrosan a formación da Segunda Liña.

Malia seren –en boa medida condicionado isto polas anteditas circunstancias– a meirande parte dos xerarcas sindicais persoas sen vencellamento político ningún antes do 18 de xullo de 1936, si existe unha proporción considerábel de cargos provinciais con antecedentes políticos relacionados na fase anterior principalmente coas opcións do centro e da dereita posibilista –José Páramo Fernández (UDA) no Sindicato da Gandaría, Germán Quintana Peláez (PRR) no Têxtil, José Iglesias Presa (PRR, PAE) e Eleuterio López y López (Círculo Conservador) en Transportes e Comunicaci3ns, Rufino Dugñol Álvarez (DLR) en Seguros–.

**Cadro 35. Orixe política dos dirixentes provinciais dos sindicatos verticais en Lugo (1947).**



**Fonte: elaboración propia a partir dos datos do AHPL**

Entre aqueles dirixentes sindicais que teñen antecedentes de participación política en período republicano, o reparto é case aritmético entre membros da DLR, o PRR e maila UDA. Prodúcese, en certo xeito, un rexurdimento das elites tradicionais que voltan ao poder, desta volta afastando definitivamente a outros sectores que foran medrando de xeito autónomo e integrando a certos sectores que se posicionaran co republicanismo máis moderado.

A imprantación das reformas legais introducidas polo *Nuevo Estado* en función da conxuntura internacional contra o remate da Segunda Guerra Mundial conlevou a posta en marcha de procesos electorais non competitivos, cuxa principal finalidade é a lexitimación do réxime e a perpetuación no poder dos grupos que o apoian. Estes sistemas electorais, a imaxe e semellanza dos imprantados no Estado Novo portugués, establecían unhas condicións de participación limitadas, monopolizadas na realidade polo poder, que controla os medios de comunicación e os resortes para presentar e validar candidaturas, confeccionar censos e

modificar resultados<sup>408</sup>. Coa convocatoria de procesos electorais preténdese dar unha imaxe interna e externa de lexitimidade da que carecía o réxime, presentando os resultados acadados coma unha mostra popular de adhesión ao caudillo. Do mesmo xeito, a competencia electoral, prohibida a participación de grupos ou candidatos non afíns ao réxime e mediatizada esta a través do Partido Único e maila súa estrutura sindical, resulta ficticia e resposta unicamente á poxa de intereses entre os grupos de apoio ao sistema.

O primeiro aspecto a ter en conta son as limitacións que se establecen para a participación, de tal xeito que non se trata de procesos abertos a toda a poboación por sufraxio universal coma no período anterior, xustamente polo que supón o *Nuevo Estado* de negación da democracia liberal. A participación queda supeditada á integración nas canles orgánicas constituíntes da nación que establece o *Fuero de los Españoles*. Por riba diso, non se deixa cabida sequera a posicionamentos á marxe da liña oficial das xerarquías dirixentes, establecendo condicións moi estritas para intervir nos procesos con plenos dereitos á marxe daquelas.

Non se pode obviar a coerción que o aparato do sistema exerce sobre a cidadanía, dende o carácter obrigatorio do voto até as cautelas que toma o réxime para evitar infiltracións de candidatos non afíns, conformando *listaxes negras* cos cargos públicos que asumiran un rol destacado nas organizacións da esquerda durante o período republicano, en aplicación da lexislación en canto a responsabilidades políticas, tendo en conta o rol decisivo que aqueles tiñan no desenvolvemento dos procesos electorais, principalmente no referente ao nomeamento de candidatos.

Un terceiro elemento a reseñar é a falta de garantías dos procesos, nos que as cúpulas dirixentes do réxime controlan todos os mecanismos de comezo a fin, espallándose as irregularidades e prácticas fraudulentas en todas as fases da convocatoria, sen discernir os axentes que participan en cada unha delas.

A principal funcionalidade que teñen os procesos electorais –alén da lexitimación interna e externa do réxime– é a de establecer uns mecanismos para a conformación dun corpo social de apoio ao caudillo, que funcione coma unha maquinaria perfecta de propaganda e transmisión de ordes e, ao mesmo tempo, contente aos grupos que apoiaron o golpe ofrecéndolles postos de responsabilidade a nivel local e provincial na estrutura hiper-

---

<sup>408</sup> Moreno Fonseret, R.: “Las consultas populares franquistas: la ficción plebiscitaria”, in Moreno Fonseret, R. et Sevillano Calero, F. (eds.): *El Franquismo. Visiones y balances*, Alacant: Universidade, 1999; páx. 45-59.



burocrática creada tanto no eido municipal coma no sindical. Fracasada a tentativa totalitaria de *Falange* para mobilizar ao pobo arredor do partido fascista e o sindicalismo vertical, as eleccións serán a ferramenta que vehiculice a adhesión ao réxime de elites locais ansiosas de aplicaren políticas que favorezan os seus intereses económicos.

Por outra banda, o propio Partido Único tentará maniatar os procesos electorais para incluír aos seus militantes en postos de responsabilidade e ter meirande capacidade de acción dentro do réxime. A posta en práctica do sufraxio orgánico está vencellada, pois, á construción do *Nuevo Estado* dende as bases que este mesmo definira –familia, municipio e sindicato– co asentamento dunha clase política nova, que non tivera relación cunha praxe liberaldemócrata que fora cercenada vinte e dous anos antes. Contodo, boa parte das xerarquías locais e provinciais da CNS ou dos novos concelleiros e alcaldes das corporacións municipais tiñan un pasado de participación cidadá no societarismo ou nas eleccións por sufraxio universal no primeiro terzo do século XX e, máis nomeadamente, no período republicano.

Cómpre inserirse nestas primeiras convocatorias electorais para analizar non só a eficacia dos mecanismos limitadores da participación, senón tamén as mensaxes que se dirixen á masa votante, a dinámica participativa en relación ao voto e á fiscalización do proceso, os casos de fraude electoral e a súa incidencia nos resultados. Esta aproximación permitirá o contraste coas vías de participación electoral experimentadas no período precedente, de tal xeito que definirá a praxe do modelo de cidadán-súbdito franquista, así coma as implicacións de carácter deconstrutivo do modelo de cidadanía societaria anterior. Asemade, trátase tamén de ollar até que punto se introduce na masa social actuante neses comicios a nova normativa en canto á participación, é dicir, até que punto calla a aprendizaxe social das formas de expresión no novo contexto ou hai unha indiferencia ou incompreensión inicial ás mesmas, que pode acoller un certo grao de resistencia nalgúns sectores.

Para esta aproximación teranse en conta principalmente as eleccións sindicais de 1944 e mailas eleccións municipais por terzos de 1948, analizando en segundo plano e en comparanza con estes procesos o Referendo sobre a Lei de Sucesión de 1947.

#### ***a. Eleccións Sindicais***

As eleccións sindicais supoñen un relevante eido de proxección de grupos sociais que controlen o aspecto laboral e económico, debido ás atribucións que tiñan certos organismos sindicais na fixación de prezos, distribución e racionamento de recursos e insumos agrarios, regulación de bases de traballo, etc.

Especial interese acadan o proceso de participación deseñado polas autoridades sindicais e as consignas lexitimadoras do mesmo, na medida en que veñen definir non só os postulados sobre os que se asenta o modelo de participación, como se desenvolve e as fins que procura, senón incluso as mensaxes coas que o réxime pretende borrar a experiencia societaria e democrática anterior e xustificar eses postulados e o sistema de elección empregado.

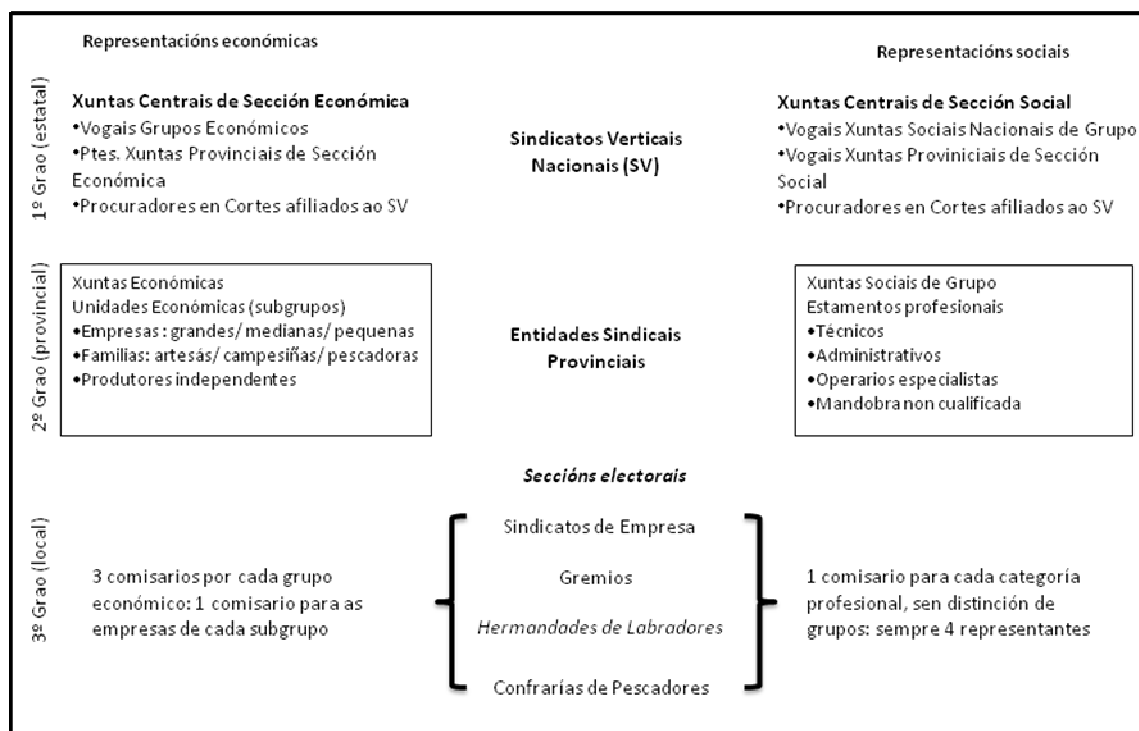
Asemade, as eleccións sindicais adquiren un carácter plebiscitario —se ben este fora negado pola propaganda oficial— a través do cal se pretende amosar a total adhesión da clase operaria ao caudillo e, por outra banda, as xerarquías dos sindicatos verticais pretendían a través desta convocatoria a extensión e consolidación do poder político e administrativo de FET. Estes comicios sindicais respostan tamén ao devir da Segunda Guerra Mundial e a recuada das potencias fascistas, cos cales se pretendía unha lexitimación ante os aliados e neutralizar a propaganda contraria promovida pola oposición no exilio.

As eleccións sindicais desenvolvíanse en tres niveis diferentes denominados Grados. Así, as eleccións de Primeiro Grado dábanse no eido estatal, as Segundo Grado na dirección provincial dos sindicatos verticais e as de Terceiro Grado nas empresas, seccións ou unidades económicas correspondentes. O nivel que estaba realmente á participación da base afiliada nos sindicatos verticais era o Terceiro Grado, mentres nos outros a representación tiña carácter indirecto.

Un primeiro aspecto a sinalar a respecto da dinámica de participación é a división, encadramento e categorización que se fai dos integrantes do sindicato, tanto no eido da patronal coma no dos traballadores. Isto vai claramente destinado a impedir que existan reivindicacións colectivas sobre a base de intereses comúns obxectivos de clase, impedindo non só a resposta obreira senón tamén que certos grupos de pequenos empresarios ou contapropistas tiveran capacidade de decisión en igualdade de condicións cos grandes empresarios. A propia división en unidades económicas (grupos e subgrupos) e unidades ou sección de cada grupo favorece a disgregación da resposta conxunta por parte de sectores sociais determinados e, polo tanto, a súa funcionalidade orgánica. Determínanse dous tipos de representación a escoller nas eleccións sindicais: a representación económica, reservada á patronal, e a representación social, reservada aos traballadores. Deste xeito, a decisión sobre aspectos relativos a prezos, adquisición e distribución de insumos ou materiais necesarios para actividade correspondente correspondíalle á Xunta Económica de Subgrupo. Por contra, o relativo ás bases de traballo ou previsión social recaía na capacidade decisoria da Xunta de

Sección Social. A Xunta Económica estaba conformada por tres membros: un representante das empresas menores, outro das familias do grupo ou subgrupo e outro dos produtores independentes. A Xunta de Sección Social, pola súa banda, tiña catro membros: un en representación de técnicos, outro de administrativos, outro de obreiros especialistas e outro de mandobra en xeral. Esa representatividade non era fixa, posto que dependía da existencia desas categorías profesionais nas unidades económicas correspondentes.

**Cadro 36. Esquema da representación sindical**



Fonte: elaboración propia a partir dos datos recollidos no AHPL<sup>409</sup>

Ráchase pois, co modelo de xurados mixtos no que representantes da patronal e dos traballadores, en pé de igualdade, vixiaban o cumprimento da normativa laboral. Agora a representación dos traballadores vai estar máis centrada na previsión social –serán na práctica as xerarquías dos sindicatos verticais as que negocien as bases de traballo– e a patronal

<sup>409</sup> AHPL, Fondo AISS, sign. I-18 739; Regulamento Electoral Sindical das Eleccións de Segundo Grao de 1950; AHPL, Fondo AISS, sign. I-18 370/2; Circular da Delegación Provincial de Sindicatos sobre Eleccións Sindicais, 1-10-1944. Segundo o establecido no regulamento electoral, cada Sindicato Vertical Nacional debería establecer previamente os grupos que eran contidos no seu seo e, a partir desa clasificación, ellexíanse os representantes correspondentes dos existentes en cada provincia e localidade en función da súa estrutura produtiva.

decidirá sobre as condicións económicas do mercado. Non haberá unha representación dos traballadores, senón das categorías profesionais, disgregándoa asemade por seccións electorais: empresas, gremios, *Hermandades* e Confrarías.

Outro elemento a ter en conta son as propias condicións en que ten lugar a votación para elixir representantes das Xuntas Sindicais e das Xuntas de Sección Social, principalmente no que atinxe a estas últimas en tanto que representación dos traballadores. A dinámica de votación para elixir representantes das categorías profesionais na empresa desenvolvíase nun clima claramente coactivo no que o patrón vixiaba e fiscalizaba non só a votación senón incluso o sentido do voto:

*"[...] Se procederá a la votación en el momento del pago de jornales y antes de efectuarse o por citación de la Empresa para que comparezcan ante la Mesa los productores de talleres, Secciones o Divisiones del Trabajo.*

*Los productores serán llamados nominalmente por el presidente de la Mesa, según el orden de Nómina de Jornales, para que ejerciten su derecho.*

*Cada elector votará tantos nombres de la lista de candidatos de su categoría cuantos sean expuestos a cubrir, a cuyo efecto tachará de la candidatura oficial el resto de los nombres o la totalidad rellenando el espacio en blanco de la papeleta con los nombres que propongan. La papeleta podrá entregarla sin necesidad de subscribirla con su firma"*

*[...]Acto seguido el Presidente puntuará el voto emitido en la casilla correspondiente al candidato votado en el pliego de recuento y hará entrega de la papeleta a uno de los vocales de Mesa para su custodia. Al propio tiempo el vocal, a cuyo cargo se halla la lista de la Nómina consignará en la misma junto al nombre del votante, el hecho de haber emitido su voto"<sup>410</sup>.*

A propia normativa prima a elección de candidatos oficiais, que eran nomeados polo Delegado Sindical Local coa aprobación do Xefe Local de FET, primando os militantes falanxistas sobre o resto á hora de conformar as candidaturas oficiais<sup>411</sup>. Por riba, determina a

---

<sup>410</sup> AHPL, Fondo AISS, Sección Delegación Provincial de Sindicatos, sig. I-18 370/2; Circular sobre eleccións sindicais emitida polo Delegado Provincial de Sindicatos, Eduardo García Rodríguez, 1-10-1044.

<sup>411</sup> Martínez Ovejero, A.: "¡La Falange convoca elecciones! Las elecciones sindicales de 1944, significación política general del primer proceso electoral del franquismo, desde la realidad de una ciudad industrial y minera como Cartagena", in Navajas Zubeldia, C. et Iturriaga Barco, D.(eds.): *Crisis, dictaduras, democracia. Actas del I Congreso Internacional de Historia de Nuestro Tiempo*. Logroño: Universidad de la Rioja, 2008; páx. 196-197. A concepción das eleccións sindicais e mesmo municipais coma procesos rotinarios nos que non había capacidade de decisión ao estaren os cargos xa repartidos polas elites que controlaban o sistema afonda na desmobilización dos afiliados ao sindicalismo franquista, como se indica para o caso das *Hermandades de Labradores* en Lanero Táboas, D.: *Sindicalismo agrario franquista na provincia de Pontevedra (1936-1975)*, Tese de Doutoramento, Universidade de Santiago de Compostela, 2005; páx. 529-530. Sobre o emprego de medidas coactivas para amañar os resultados das eleccións sindicais tamén no sindicalismo agrario, vid. Ortiz Heras, M.:

contabilización dos votos nulos ou brancos coma votos para o cabeza de lista desa candidatura, sen recoñecer igualdade de opcións aos candidatos oficiais a respecto dos non oficiais<sup>412</sup>.

Outro aspecto a ter en conta é a propaganda difundida pola organización sindical para lexitimar o proceso electoral e “convencer” aos traballadores que o sindicalismo vertical é a solución aos seus problemas.

A diferenza dos procesos anteriores, a difusión de mensaxes de propaganda non é plural e aberta a todos os candidatos, senón que isto fica reservado aos organismos oficiais, que lanzan consignas para animar á participación aos traballadores. Estas son deseñadas dende as xerarquías sindicais e transmitidas a través de circulares aos mandos intermedios da CNS para que elaboren cartaces e follas voandeiras con eses lemas. Do mesmo xeito, celebráranse mitins e xuntanzas cos distintos sindicatos nas que os mandos do *Movimiento* e da CNS emiten discursos lexitimadores do novo sistema.

As mensaxes que se proxectan na propaganda das eleccións sindicais franquistas de 1944, primeiras en celebrarse, van encamiñadas en dúas direccións: por unha banda, mensaxes en positivo, dirixidas a promocionar as bondades do novo entramado sindical e do seu sistema de representación e, por outra banda, mensaxes en negativo, que teñen coma finalidade desacreditar os sindicatos de clase artellados no primeiro terzo do século XX e o sistema de relacións laborais configurado na Segunda República para presentar o novo coma a solución a eses “males”.

A propaganda formulada en positivo tentaba presentar o novo sistema de representación coma un mecanismo que conseguía a representación de todos os traballadores con fidelidade aos intereses reais que cada categoría profesional tiña, en contraste coas agrupacións en sindicatos de clase nos que confluían técnicos e obreiros non cualificados:

---

*Las Hermandades de Labradores en el Franquismo. Albacete 1943-1977*; Albacete: Instituto de Estudios Albacetenses, 1992; páx. 153-164.

<sup>412</sup> Os candidatos oficiais, alén da discriminación positiva que supuña a contabilización de votos nulos ou brancos, tiñan coma vantaxe que o seu nome xa figuraba nas papeletas, mentres o dos non oficiais tiña que ser anotado a man polo votante na propia papeleta. No escrutinio, os candidatos oficiais ficaban proclamados con ter tan só maioría relativa, mentres os non oficiais precisaban un número de votos maior ou igual ao 10% do corpo electoral correspondente á súa categoría (AHPL, Fondo AISS, Sección Delegación Provincial de Sindicatos, sig. I-18 370/2; Circular sobre eleccións sindicais emitida polo Delegado Provincial de Sindicatos, Eduardo García Rodríguez, 1-10-1044).

*"QUE TODOS TENGAN SU PUESTO QUE LES PERMITA COLABORAR EN LA VIDA DE LA NACIÓN, Y LO MISMO QUE LAS INICIATIVAS DEL CAUDILLO LLEGAN A LOS ÚLTIMOS RINCONES, SUBAN LAS INICIATIVAS DEL TRABAJO A FECUNDAR ESPAÑA. Elecciones Sindicales: 22 de Octubre"*

[...]

*"EL SINDICALISMO VERTICAL TE PROPORCIONA LA PARTICIPACIÓN ORGÁNICA JERARQUIZADA EN LAS TAREAS PÚBLICAS, DONDE EL INDIVIDUO EN SU CONDICIÓN DE PRODUCTOR, NO ES ANULADO SINO POTENCIADO. Elecciones Sindicales: 22 de Octubre"*

[...]

*"ALREDEDOR DE 40.000 PRODUCTORES AUTÉNTICOS VAN A SER ELEGIDOS EL 22 DE OCTUBRE PARA SER PORTAVOCES SINDICALES ANTE EL ESTADO DE LOS TRABAJADORES ESPAÑOLES. Elecciones Sindicales: 22 de Octubre"*<sup>413</sup>

Había consignas con destino específico a combater o abstencionismo, enalzando a utilidade que tería para o traballador participar elixindo os seus representantes e mesmo enmarcándoo no modelo orgánico do réxime, conferíndolle importante en tanto que implicación na vida da nación.

*"Se quiere dar al Sindicato una enorme participación en las tareas públicas. Esto se hará también con el Municipio. Por tanto, al ser el pueblo quien designe los gestores de una y otra Institución básica del Movimiento, no hay duda que participa vigorosamente en aquellas fundamentales labores."*

[...]

*"El obrero que se lamenta de que sus problemas y necesidades no se ven atendidas por los dirigentes sindicales no pueden abstenerse de votar."*

*El técnico que no halla garantías en la actuación de los organismos profesionales tampoco. Ni menos el empresario que alega no encuentra cauce a sus peticiones ni estudio a sus dificultades."*<sup>414</sup>

Resultan bastante significativas aquelas mensaxes que expresan unha certa retórica de conciliación coa esquerda, que tentan poñer en valor a bondade do novo sistema e das novas autoridades, que mesmo permiten exercer o seu dereito a voto a aqueles que estiveron afiliados a sindicatos de esquerda no período anterior. Lonxe de ser sinceras esas expresións, posto que boa parte dos líderes sindicais foran encarcerados ou asasinados e, pola Lei de RRPP ficaban inhabilitados para presentarse coma candidatos nestas eleccións; o efecto que procuraban crear era o dun réxime benévolo capaz de perdoar no que non contaban as ideas

---

<sup>413</sup> AHPL, Fondo AISS, Sección Delegación Provincial de Sindicatos, sig. I-18 370/2; Orde da Vicesecretaría Nacional de Ordenación Social remitindo modelos de lemas para paquíns e murais, 20-10-1944.

<sup>414</sup> AHPL, Fondo AISS, Sección Delegación Provincial de Sindicatos, sig. I-18 370/2; Modelos de pasquín deseñados pola Xefatura de Propaganda da CNS, 13-10-1944.

políticas de ninguén para participar, buscando asemade o voto de operarios despolitizados que tiñan apoiado no seu día os sindicatos ilegalizados. Por outra banda, procuraba evidenciar que a ideoloxía política fora o mal que incidira sobre a representación sindical nos anos anteriores, por iso non era –segundo os novos dirixentes sindicais– representativa das inquedanzas e necesidades dos traballadores:

*"LOS SINDICATOS VERTICALES NO EXCLUYEN DE LA COMUNIDAD SOCIAL A QUIENES PROFESARON IDEAS DISTINTAS O MILITARON ACTIVAMENTE EN ANTIGUAS ORGANIZACIONES OBRERAS.-*

*CON TAL DE SER PRODUCTOR, TODOS LOS HOMBRES Y TODAS LAS MUJERES DE ESPAÑA TIENEN VOZ Y TIENEN VOTO EN EL SINDICALISMO NACIONAL. Elecciones Sindicales: 22 de Octubre"*

*[...]*

*"¡TRABAJADOR!.*

*PARA DEFENDER TUS JUSTAS DEMANDAS SE TE PREGUNTA EN LOS SINDICATOS VERTICALES A QUE ORGANIZACIÓN OBRERA O POLÍTICA PERTENECÍAS ANTES DEL MOVIMIENTO? BIEN SABES TÚ QUE NO.*

*¡PREPÁRATE AHORA PARA COLABORAR PERSONALMENTE CON LA DIRECCIÓN SINDICAL!. Elecciones Sindicales: 22 de Octubre"<sup>415</sup>*

En canto ás mensaxes que buscaban desvalorizar o sistema anterior, estas ían dirixidas contra as características que se consideraban deturpadoras da representación dos intereses dos traballadores no período anterior: o perfil político das centrais sindicais, o recurso a persoas liberadas para representar á clase operaria e os Xurados Mixtos coma mecanismo de concertación das relacións laborais.

Dunha banda, considérase indigno de ser representante quen non compaxine o traballo con esa función, acusando aos anteriores líderes sindicais de seren unha caste de parásitos profesionais que afondaban nas contradicións sociais para viviren do seu cargo, esquecendo representar aos traballadores unha vez que saían elixidos. Fronte as centrais sindicais de preguerra, criticadas polo seu perfil político, o sindicalismo vertical di representar a todos os traballadores sen importarlle a súa orientación ideolóxica.

Faise un cuestionamento dos Xurados Mixtos coma instrumento de toma de decisións nas relacións laborais e da representación operaria nos mesmos a través das centrais sindicais de carácter político, sen permitirlles aos traballadores non sindicados elixir os seus

---

<sup>415</sup> Orde da Vicesecretaría Nacional de Ordenación Social remitindo modelos de lemas para paquíns e murais, 20-10-1944; AHPL, Fondo AISS, Sección Delegación Provincial de Sindicatos, sig. I-18 370/2.

representantes directamente. Estas acusacións derivaban en expresións que descualificaban a democracia liberal en xeral e, concretamente, as eleccións que tiveran lugar no período republicano.

Ademais dos pasquíns repartidos aos traballadores, celebráronse varios actos de propaganda nos principais núcleos de concentración de masa operaria: Lugo, Vilalba, Monforte e Viveiro. Nestes, cumpriu un rol destacado o Gobernador Civil e Xefe Provincial do Movimiento, Santiago Vallejo Heredia, acompañado do Delegado Provincial de Sindicatos, o Secretario Técnico Sindical e mailo Delegado Provincial do Instituto Nacional de Previsión. Tentábase, por unha banda, explicar a dinámica de participación e a súa vixencia en contraposición co sistema liberal e, pola outra, poñer en valor e capitalizar as primeiras medidas sociais que o réxime destinara aos traballadores, como se extrae da intervención de Ramón Pita Las Santos –Delegado Provincial do INP e Xefe da Obra Sindical *Educación y Descanso*– nos obradoiros de RENFE en Monforte:

*"[...] el acto no tiene la significación electoral de un "mitin" puesto que la Falange, sentida hoy más que nunca, no reclama votos, sino que tan sólo recuerda el ejercicio de un derecho que el Mando Nacional, por el procedimiento orgánico, otorga a todos aquellos que, presentando una actividad y categoría profesional para elegir a los más capaces de ellos [...] A continuación hizo ver las diferencias fundamentales entre los traidores gobiernos que padeció España, titulándose defensores de la clase obrera [...] Sólo por los subsidios familiares en la Agricultura se pagaron estos días tres millones seiscientas mil pesetas y concretamente en la demarcación de Monforte, pasa de ochocientas mil [...] Y estas conquistas sociales, unidas a la magnífica legislación laboral del Nuevo Estado, se dan a conocer después de implantadas porque es estilo de la Falange el conseguir sin ofrecer.*

*Terminó su vibrante disertación diciendo que una vez expuesta esta realidad que nadie puede negar, el que no estuviese con nosotros era un traidor a España [...]"*<sup>416</sup>

Outro elemento a ter en conta é a reafirmación no proxecto falanxista que fan as novas autoridades nas súas intervencións públicas, tanto no relativo á xustificación da implicación na insurrección e na represión posterior coma un exercizo de compromiso patriótico fronte a un suposto inimigo exterior –o cal contrasta coa imaxe condescendente amosada noutras mensaxes– coma a reivindicación da vixencia do proxecto falangista e da Falange coma organización política no contexto de institucionalización do réxime:

*"[...] A la Falange le ha tocado imponer su doctrina en los tiempos más tempestuosos del mundo; tiempos de dolor, de lucha y de apasionamiento, en los que no se puede mirar con*

---

<sup>416</sup> *El Progreso*, 21-10-1944.



*serenidad la labor que realiza, ni se puede lograr que el recelo deje sitio a la inteligencia. Pero no por ello la Falange ha de torcer el paso ni ha de procurar ganar la simpatía de las gentes por procedimientos equívocos.*

#### **NADA DE CAMUFLAR A LA FALANGE**

*Ahora está muy de moda eso de camuflar a la Falange y vestirla del más inofensivo aspecto democrático, como antes lo estuvo de presentarla como una fiera solución ultrafascista: nada de eso [...]"<sup>417</sup>*

*"[...] frente a toda la organización absurda y el politiquero liberal se alzó la Falange con virilidad y entusiasmo y denunciando todo el sistema que llevaba a España a la ruína, salió a la calle dispuesta a terminar con toda la carroña que impedía prosperidad a nuestra Patria [...]"*

*Por eso desde el primer día la Falange combatió al liberalismo que entregaba indefenso al productor a la rapacidad y egoísmo del empresario sin conciencia, y luchó contra el marxismo que esclavizaba al obrero, matando en él todo estímulo y privándole de cualquier iniciativa. Y vió desde el comienzo que había que salvar a una sociedad que se debatía entre estas ideas absurdas y nefastas que habían surgido por desaparecer del mundo la noción de justicia [...] Hoy se reconoce por todos la necesidad del Sindicato que sólo es atacado por las empresas que no quieren poner coto ni freno a sus ambiciones de lucro, y por los mangoneadores que explotan las necesidades del productor para vivir a su costa sin trabajar [...] La Falange ha podido muy bien desde arriba implantar la representación sindical, pero esto hubiera sido contra la misma esencia de su ser que, eminentemente, es la participación nacional en las tareas del mando[...]"<sup>418</sup>*

Asemade, hai unha intencionalidade persistente en combater as mensaxes que se envían dende a oposición no exterior, tendentes a aventurar un fracaso da convocatoria electoral pola desafección da clase traballadora cara ao réxime, cegando mesmo a recoñecer actitudes de desconfianza e discrepancia entre a masa social votante:

*"[...] Muchos influenciados todavía por la norma liberal; creerán que en estas elecciones se va a decidir la aprobación o desaprobación del Régimen Nacional-Sindicalista. Nada de esto: la permanencia de la Patria no es cosa que nosotros podamos poner a disensión. Estamos plenamente convencidos que España no se salva más que por el camino falangista, y no nos interesa la opinión de nuestros enemigos o la de aquellos que no tienen convicciones [...] Lo que en estas elecciones sindicales se decide es el modo de gobernarse los propios sindicatos [...] Bien sabemos que habrá oposición: la de todos aquellos que buscan nuestro fracaso y ven claramente que lo único que faltaba a los Sindicatos era esta compenetración del que manda con el que obedece [...] Sobre el marco de enemigos de la Falange se levanta, como siempre, el que no nos quiere y el que no nos comprende. El que no nos quiere pondrá todas las dificultades posibles a nuestra marcha. El que no nos comprende se mantendrá alejado de nuestra inquietud y hasta quien sabe si se unirá a ese coro de ingenuos, que tan frondoso suele ser en los momentos creadores para el que todo lo que sea contemplativo es deserción a la pura y auténtica doctrina [...]"<sup>419</sup>*

---

<sup>417</sup> Fragmento do discurso do *Ministro Secretario General del Movimiento*, José Luís Arrese na conferencia impartida relativa á participación do pobo nas tarefas do Estado (*El Progreso*, 20-10-1944).

<sup>418</sup> Alocución radiada do Gobernador Civil de Lugo, Santiago Vallejo Heredia, no micrófono de Radio Lugo (*El Progreso*, 22-10-1944).

<sup>419</sup> Fragmento do discurso de Arrese...*op.cit.*

O desenvolvemento das eleccións sindicais tivo lugar en varias fases, dende a local á estatal (primeiro, segundo e terceiro grao), que se desenvolveron a partir da convocatoria local do 22 de outubro de 1944 e non rematou todo o proceso até marzo de 1946, un longo proceso de elección de representantes sindicais que evidencia o carácter experimental e ao mesmo tempo fraudulento do mesmo, suxeito ao cálculo de opcións e reparto de cargos entre os mandos sindicais. De feito, a propia fase de elaboración de censos foi tan precipitada e inefectiva que obrigou aos mandos sindicais a decretar a obrigatoriedade do voto con ameaza de sancións para garantir a participación operaria<sup>420</sup>.

A campaña electoral estivo marcada por xuntanzas do Delegado Provincial de Sindicatos ou do Gobernador Civil con traballadores e empresarios, coa finalidade de mobilizar votantes, explicarlles a dinámica de participación e acordar, dalgún xeito, as candidaturas que debían apoiar.

Toda esa mobilización de recursos deveu nuns resultados insólitos que denotan o alto nivel de coacción e manipulación: cento por cento da participación na capital e nas principais vilas, longas ringleiras para votar na Dirección Provincial de Sindicatos, sen darse novas de ningún incidente<sup>421</sup>. Os resultados no concello de Lugo amosan uns organismos sindicais nos que a representación patronal –sección económica– é mais do dobre da operaria –sección social– e esta, como se indica arriba, está en certos sectores sometida a mecanismos de cooptación dirixidos polas elites económicas que dirixen os sindicatos<sup>422</sup>.

Entre os nomes dos electos atópanse destacados industriais do momento, algúns deles con pasado nas organizacións da dereita, tanto republicana –DLR, PRC–coma católica –CEDA–, e mesmo algún centrista<sup>423</sup>. A alta capacidade de cooptación do sector empresarial no proceso

---

<sup>420</sup> Martínez Ovejero, A.: *op.cit.*, páx. 199-201.

<sup>421</sup> Como se ten indicado, a propia aplicación da normativa vixente non fai precisa a intervención sobre as actas (Aparicio, M.A.: *El Sindicalismo Vertical y la formación del Estado Franquista*, Barcelona: Eunibar, 1980, páx. 200-201), mais a caracterización coma “fraude” deste proceso, recollida en traballos xa clásicos (Bulnes, R.: “Del sindicalismo de represión al sindicalismo de integración” in *Horizonte Español*, 1966, París: Ruedo Ibérico, Tomo II, páx. 285 e ss.) é innegable, pois a propia conformación dunhas condicións de participación que impiden intervir a uns e obrigan a facelo a outros era en si mesmo un mecanismo fraudulento tendo en conta a lectura política que se daba do proceso na propaganda emitida polo sistema en relación ao período democrático anterior.

<sup>422</sup> Baixo o titular “*Jornada magnífica de españolismo la del domingo en nuestra ciudad*” indicábase en *El Progreso* que a totalidade do censo da capital, así coma de Viveiro, Sarria, Fonsagrada, Mondoñedo e Vilalba, acudira a votar o domingo nas eleccións sindicais, resultando electos en Lugo 122 candidatos pola sección económica e 50 pola social (*El Progreso*, 24-10-1944).

<sup>423</sup> Destacados militantes da dereita e do centro republicano ostentarán cargos de representación económica ou social nas xerarquías locais dos sindicatos: o arriba citado Luís Gabín Lugilde –PRR– na sección social do subgrupo de Comerciantes de Calzados do Sindicato da Pel, Rufino Dugñol Álvarez –

de eleccións sindicais permite que incluso nalgúns eidos de actividade sexa un patrón o que ocupe a representación social, ou ben que un mesmo empresario tivera cargos en varios sindicatos, debido á diversidade do seu negocio<sup>424</sup>.

Xa que logo, o poder sindical atopárase principalmente en sectores da patronal que representaban a considerada política “de orde” por riba de cuestións ideolóxicas no período anterior, tendo os grandes empresarios unha forte capacidade de incidencia sobre o entramado dos sindicatos verticais, o cal é significativo da súa capacidade de adaptación ao novo contexto. Dun modelo de representación paritaria de traballadores e patróns pásase a outro no que a representación operaria é mínima e a toma de decisións está, na práctica, en mans do empresariado.

O carácter monolítico dos resultados non tardou en ser instrumentalizado politicamente polo réxime, que lanzaría mensaxes de lexitimación do *Nuevo Estado* a través dos resultados acadados, en resposta á oposición:

*"[...] Siguen llegando datos de todos los Ayuntamientos de la provincia, acusando un porcentaje casi total de votación en relación con el censo. Las proporciones del éxito electoral son tales que se puede considerar que rebasan el carácter meramente sindical que tenían, convirtiéndose en un verdadero plebiscito que ha dado el más rotundo mentis a ciertos sectores del exterior que deseaban para España nuevas revueltas [...]"*<sup>425</sup>

#### **b. Eleccións Municipais por Terzos**

As eleccións municipais por terzos supoñen un paso de relevancia para a institucionalización do réxime, en canto que consolidación no poder dunha elite local que pretende amosarse coma unha remoción das anteriores formas de facer política e coma un

---

DLR– e José Delgado Paz –PG– na sección económica do Sindicato do Seguro, ou Eugenio Pérez Abadín – ORGA– no subgrupo de Tabernas e Adegas do Sindicato da Hostalería en Viveiro; canda elementos procedentes da UDA, coma José Páramo Fernández –subgrupo de Exportadores de Gando do Sindicato da Gandaría–, José María Grandío –*Hermanidad de Labradores y Ganaderos* de Guntín–, Carlos Amat Donapetry –subgrupo de Fábricas de Serra do Sindicato da Madeira e do Cortizo de Viveiro– ou Pedro Súa Quintela –*Hermanidad de Labradores y Ganaderos* de Lugo– (*El Progreso*, 24 e 25-10-1944).

<sup>424</sup> O propietario de *El Progreso*, Purificación de Cora Sabater, que será o único representante da sección social no Sindicato do Papel, Prensa e Artes Gráficas. O almacenista Jesús R. Arias Amedín faría parte da sección económica do subgrupo de Comercio do Sindicato da Construción e, ao mesmo tempo, do Sindicato de Cereais. Outro tanto ocorre con José Arias Nadela, membro dos subgrupos de comercio dos sindicatos da Construción e do Combustíbel, e con José Herrero, dirixente da sección económica do sindicato da Vide, Cervexa e Bebidas e mais do subgrupo de Almacenistas do Sindicato de Cereais (*Ibidem*).

<sup>425</sup> *El Progreso*, 25-10-1944.

mecanismo de consolidación das estruturas do *Nuevo Estado*, conformado por un entramado de carácter corporativo que é definido co nome de “democracia orgánica”.

O proceso para a elección das corporacións municipais que ten lugar en 1948 vaise desenvolver en tres seccións que se corresponden cos eidos orgánicos de representación nos concellos franquistas e no *Nuevo Estado* segundo establece o *Fuero de los Españoles*: familias, sindicato e entidades. O corpo electoral que facía parte de cada un dos terzos constituía –a diferenza da experiencia anterior– unha parte moi reducida da sociedade. O número de representantes era o mesmo para cada un dos terzos, variando o tamaño da corporación segundo o censo de residentes en cada concello<sup>426</sup>. Desenvolvíanse, asemade, tres votacións por separado e cunha dinámica diferente para cada caso.

O terzo de familias confórmano tan só os veciños e veciñas do municipio que constan no censo coma cabezas de familia. Para isto, deberían cumprir as seguintes condicións: ser maior de idade (21 anos) e residir no municipio máis de dous anos, tendo vivenda propia ou compartida ao seu cargo. Para a proclamación coma candidato neste terzo era preciso, ademais de estar censado, ter sido concelleiro durante cando menos un ano ou ser proposto por dous procuradores, tres deputados e catro concelleiros –en activo ou que exerceran o cargo anteriormente–, ou ben polo 5% do censo de cabezas de familia.

As autoridades franquistas instruían as actuacións conducentes a purgar do proceso aos antigos xestores, deputados e concelleiros de filiación republicana e de esquerdas, para evitar que participaran do proceso, ao atoparse afectados pola Lei de Responsabilidades Políticas –incapacitaba para o exercizo de cargos públicos aos expedientados–. Así, os distintos organismos informarían ao Gobernador Civil sobre as persoas que desempeñaran cargos institucionais nos vinte anos anteriores, e aquel elaboraría unha listaxe de persoas que se debían excluír do proceso, conformada polos seguintes nomes: Glicerio Albarrán Puente, Victorino Castro Ves, José Cobreros de la Barrera, Ricardo Díaz Neira, Vicente Durán Carballés, Octavio García Fernández, Enrique Graña Valiño, Germán Lastra Cancio, Celestino Noya Rodríguez, Emilio Prieto Saavedra, Carlos Rodríguez Barbeito, José Rodríguez López, Manuel Rodríguez Paz, Hortensio Saavedra Lastra, José Sánchez Gacio, Juan Tizón Herreros e os irmáns

---

<sup>426</sup> Camarera Merino, V.: “Las elecciones municipales de 1948: normalización y continuidad del poder local en la provincia de Guadalajara”, in Sigalat, M<sup>a</sup>J. et alii (coord.): *Tiempos de Silencio. Actas del IV Encuentro de Investigadores del Franquismo*, Valencia: Fundació d’Estudis i Iniciatives Sociolaborals, 1999; páx. 172; Cerón Torreblanca, C.: “Institucionalización y legitimación del *Nuevo Estado*. Referéndum y elecciones municipales en Málaga durante el Primer Franquismo”, in *Historia Actual Online* (2007-inverno: páx. 111).

Carlos e José Vázquez Fernández Pimentel. Desta listaxe, conformada por antigos xestores da Deputación en período republicano non menciona a: Salustiano Carro Crespo, José Cedrón López, Isaac Correa Calderón, José Cuba López, José González Rosón y Losada, José López Santos, Sergio Peñamaría y Flores de la Sierra e Daniel Vázquez Campo.

O criterio para ficar excluído do proceso semella ser aqueles que foron sancionados pola Lei de Responsabilidades Políticas, mais entre os que faltan, atópase o ex-alcalde de Friol, José González Rosón, que fora sancionado <sup>427</sup>. Do mesmo xeito, entre os excluídos está o ex-concelleiro de Becerreá Emilio Prieto Saavedra. Este home, de filiación monárquica, eleito polo artigo 29 nas eleccións municipais de 1931, fora xestor da Deputación trala destitución dos membros das organizacións da esquerda en 1934 despois da Revolución de Outubro, sendo un elemento próximo ao portelismo. Fora designado xestor nas primeiras xestoras municipais nomeadas polas novas autoridades despois do golpe de Estado. Non fora expedientado, mais aparece na listaxe de excluídos. Finalmente vai ser candidato polo terzo de entidades, polo que se entende que foi aceptado –ese terzo é proposta do Gobernador–, se ben é certo que tan só recibe un voto e non sae electo <sup>428</sup>. Tamén sorprende a inserción do antigo xestor de filiación dereitista Carlos Rodríguez Barbeito, que formaba parte da mesma corporación provincial que o anterior, en representación do Distrito Monforte-Quiroga.

A non inclusión na *listaxe negra* doutros destacados membros de organizacións da esquerda republicana é explicábel polas influencias sociais que estes tiñan ou pola toma de posición co novo réxime despois do golpe. Este é o caso de Salustiano Carro Crespo –antigo concelleiro da ORGA en Lugo e xestor da Deputación, membro dunha familia de industriais con grande influencia, irmán do líder do Bloque Nacional Ángel Carro Crespo–; Isaac Correa Calderón –fundador de Acción Republicana en Lugo, irmán do ex-galeguista e despois do golpe destacado xefe de *Falange*, Evaristo Correa Calderón–; José López Santos –concelleiro e deputado provincial da ORGA de Viveiro, ex-upetista, destacado industrial conserveiro da zona que estivera detido e posteriormente inserido no sindicalismo vertical– ou Daniel Vázquez Campo –líder agrario e deputado provincial e nas Cortes Constituíntes de Chantada pola ORGA, dunha influínte familia, ex-*Explorador de España* e ex-upetista–; así coma o mencionado González Rosón.

---

<sup>427</sup> Souto Blanco, M<sup>a</sup>J.: *La represión franquista...* pág. 386.

<sup>428</sup> Sobre os antecedentes citados, o seu nomeamento coma xestor da Deputación no período republicano, *vid. El Progreso*, 7-2-1934; a súa designación coma xestor despois do golpe de Estado, *vid. Souto Blanco, M<sup>a</sup>J.: Los apoyos al régimen franquista en la provincia de Lugo (1936-1940). La corrupción y la lucha por el poder*, Sada: Edición do Castro, 1999; pág. 113; e sobre a súa candidatura nas eleccións por terzos *vid. ADPL, Elecciones, Expedientes de Elecciones*, caixa 7958; *expte. Becerreá*.

O terzo sindical confórmano os delegados sindicais. Para ser candidato cómpre ser proposto polos sindicatos verticais aos que se atope adscrito. Posteriormente, unha xuntanza de delegados sindicais –tamén nomeados polos sindicatos correspondentes previo reparto do número de compromisarios que lle correspondían a cada un<sup>429</sup>– elixirá os seus representantes no concello. En boa parte dos concellos dábase o caso de coincidiren as mesmas persoas simultaneamente coma candidatos e coma electores, dado que se presentaban para a elección de concelleiros a membros da dirección local da CNS.

As actas de concelleiro correspondentes ao terzo de entidades tiñan un método de elección indirecta, posto que a condición de candidato se adquiría a proposta do Gobernador Civil por medio dunha listaxe de candidatos, e a elección facíana os concelleiros xa electos polos outros dous terzos en votación secreta.

Con este sistema, a *Falange* tería en efecto o control da maioría das corporacións municipais, ao ter incidencia directa sobre o terzo sindical e sobre o de entidades a través da figura do Gobernador Civil, que era o seu Xefe Provincial. Asemade, as condicións para a presentación de candidaturas no terzo de familias, impedirían que houbo de facto eleccións nese terzo en boa parte dos concellos, pois o feito de non haber máis candidatos que postos a cubrir desencadearía a aplicación do artigo 21 das normas electorais, que implicaba a proclamación automática dos candidatos presentados coma cargos electos, sen producirse proceso electivo ningún.

En canto á campaña electoral no Terzo de Familias, esta reduciuse á publicación de anuncios en prensa, resultando especialmente relevante a da capital da provincia, onde se presentan tres candidaturas. Unha delas vai estar conformada por cinco destacados militantes da dereita non republicana antes do golpe de Estado: Manuel Portela Nogueira, Antonio Rodríguez López, Pedro Súa Quintela, Juan Balboa Amado e Ángel Carro Crespo. Poñen en valor na súa propaganda o seu compromiso coa cidade –facendo clara alusión ao seu pasado tanto no tecido societario coma no plano institucional–:

---

<sup>429</sup> Nese reparto discrimínase o número de representantes segundo as categorías: empresários, técnicos e operarios; insistindo no fraccionamento da representación operaria. O número de compromisarios de cada sindicato diverxería en función das características dese sector de actividade concreto na localidade: deste xeito, dos 50 compromisarios que lle corresponden ao concello de Lugo, 20 son empresarios, 10 técnicos e 20 operarios, sendo designados no caso do Sindicato da Hostalería dous pola patronal e un polos operários, mentres no Sindicato da Banca e Bolsa un corresponde ao sector empresarial, outro aos operarios e dous aos técnicos e na *Hermandad de Labradores* catro a cada sector (*El Progreso*, 21-11-1948).

*"CIUDADANOS: Os garantiza una actuación eficiente en la regiduría de los destinos municipales la candidatura que os brinda Manuel Portela Nogueira, Antonio Rodríguez López, Pedro Súa Quintela, Juan Balboa Amado y Ángel Carro Crespo ¡VOTADLA!"<sup>430</sup>*

[...]

*AMANTE DE LUGO: La candidatura integrada por: Manuel Portela Nogueira, Antonio Rodríguez López, Pedro Súa Quintela, Juan Balboa Amado y Ángel Carro Crespo*

*No somete a tu consideración ningún programa especial a realizar. Estima más leal decirte solamente que los sagrados intereses del Municipio, que son los tuyos y no los de un grupo, continuarán constituyendo siempre su máximo anhelo y su primordial objetivo.*

*¡Si los votas no te defraudarán!"<sup>431</sup>*

Fronte a esta, a candidatura encabezada polo *camisa vieja* Jesús Cedrón del Valle recoñecía a súa inexperiencia mais facía valer a vontade de cumprimento do deber e de administración austera e correcta da institución local:

*"LUCENSES: Nada podemos decir que hemos hecho porque no nos ha cabido aún el honor de representarnos. Nada prometemos porque sólo las realidades han sido siempre nuestra norma de conducta. Vamos a estas elecciones sin egoísmos personales de ninguna clase. Un acendrado amor a Lugo y un espíritu de trabajo y sacrificio nos mueve a presentar esta candidatura. Estad seguros que el más exacto cumplimiento del deber ha de presidir nuestros actos.*

*Votad la candidatura compuesta por: **Jesús Cedrón del Valle, Manuel Rodríguez Polín, Manuel López Macía, Francisco Rivera Manso, Román Fernández Rodríguez**"<sup>432</sup>*

A terceira opción constituía a candidatura definida como independente presentada polos industriais Leovigildo García Fernández e Manuel Castro Pérez. Estes, propietarios de sendos establecementos de hostalería –unha hospedaxe e unha cafetería– na capital provincial, fan valer o seu contacto directo coa xente do pobo a través dos seus negocios e a súa vontade de colaboración polo ben público e o progreso da cidade, así coma a súa condición de representantes sindicais:

*"A los electores lucenses.*

*ELECTOR: No nos presentamos a los electores lucenses trazando un programa utópico de futura actuación en el Municipio. No queremos prometer lo que no podamos cumplir, como solía hacerse en los viejos sistemas electorales. Pero sí afirmamos nuestra decisión de poner todo el entusiasmo al servicio de los intereses comunes, aportando iniciativas y esfuerzos que tiendan a solucionar los problemas municipales.*

*Miembros del Sindicato de Hostelería, e industriales dedicados de un modo activo al ramo de la Cafetería, poseemos uno de los más eficaces medios de conocer lo que la ciudad desea y necesita, ya que en nuestros establecimientos, como es sabido, se exponen con*

---

<sup>430</sup> *El Progreso*, 21-11-1948.

<sup>431</sup> *El Progreso*, 19-11-1948.

<sup>432</sup> *Ibidem*.

*toda libertad y por parte de representantes de todas las clases sociales, opiniones u sugerencias, muchas de las cuales, porque deben ser recogidas, queremos nosotros recoger y cooperar a que sean llevadas a la práctica.*

*No defendemos solamente intereses de clase, pues ello significará un egoísmo que pugna con nuestros deseos y con los de la misma clase, y que redundaría en la defensa de un bien particular, que en algunos momentos pudiera ser opuesto al bien general. Nosotros defenderemos todo cuanto pueda ser un progreso para el término municipal y prestaremos nuestra decidida cooperación a toda labor honrada, sincera y digna, que tienda a engrandecer a Lugo y a su Municipio, que será también cooperar a engrandecer España.*

*ELECTOR: Al depositar tu voto en la urna, anota nuestros nombres, porque con ello contribuirás a hacer que la futura Corporación esté integrada por hombres que representen a todos los sectores económicos y que estén dispuestos a encaminar la gestión por los cauces de la eficiencia.*

*Como dijimos antes, no hacemos exageradas promesas, sino que afirmamos nuestro firme propósito de trabajo y cooperación, aleccionados por la experiencia que nos da el conocer los problemas locales, expuestos libremente por los lugenses que frecuentan nuestros establecimientos.*

*ELECTOR: Haz figurar en la papeleta de votación nuestros nombres:*

*LEOVIGILDO GARCÍA FERNÁNDEZ*

*MANUEL CASTRO PÉREZ"<sup>433</sup>*

A súa condición de independentes remárcase mesmo con críticas directas ao resto de candidaturas, que non explican os seus programas, formulando a proposta independente coma un proxecto dirixido aos grupos sociais con menos recursos e aos barrios periféricos da cidade, incidindo na mellora e extensión dos grupos escolares e na dotación de vías de comunicación ao extrarradio da capital:

*"Es lamentable que ninguno de los candidatos haya dicho concreta y claramente con qué objeto requiere la adhesión de los electores.*

*[...]*

*Poco puede hacer un Municipio. Sin embargo, con buena voluntad y rectitud un gestor honesto y dinámico puede conseguir algo. Mi deseo, más vehemente deseo, puesto que siempre me he sentido cordialmente hermanado con los más humildes, será mejorar la instalación de las escuelas nacionales. Con franqueza, las escuelas lucenses están pobremente dotadas. Con poco dinero pueden convertirse en un modelo. Pues bien, para que el niño humilde sea instruído en condiciones inmejorables, lucharé sin descanso [...]*

*Aparte mi preocupación por la instrucción del niño humilde, caso que los electores me honren con su confianza, deseo excitar a la nueva Corporación a que preste mayor atención a los barrios extremos de la población, porque creo de mal gusto mimar las calles principales mientras la periferia permanezca convertida en un barrizal.*

---

<sup>433</sup> *Ibidem.*



[...]

*No, no crea que los dos puntos enumerados son una obstinación. Todos los problemas locales me interesan por igual. Y en su estudio sólo me guiará el deseo vehementísimo de defender los intereses de nuestra ciudad*"<sup>434</sup>

Esta terceira vía estaba conformada por dous industriais de negocios de hostalería, cun nivel de beneficios importante, que tiñan representación no entramado sindical. Fronte á candidatura das elites que tradicionalmente participaran en política e que viñeran controlando secularmente o poder municipal até os tempos da república —a encabezada por Manuel Portela Nogueira— e a candidatura do falanxismo radical —encabezada por Cedrón del Valle—, a iniciativa destes dous hostaleiros representaba esa nova clase política que emerxe no *Nuevo Estado*: sectores empresariais con poder económico que non se implicara previamente en asuntos políticos mais que unha vez institucionalizado o novo réxime vai xogar un papel activo ligando beneficio económico a poder político; tentando, neste caso, capitalizar o apoio e dar representación institucional aos sectores empresariais e principais contribuíntes implicados na dirección da CNS —como se demostra arriba—.

A prensa facía presentacións entusiastas da actividade electoral dos candidatos, facendo un chamamento á participación masiva dos censados para eleixir ás persoas máis capaces para xestionar o municipio, en contraste coas eleccións que se producían no pasado. O exercizo do voto era formulado coma unha obriga cidadá ineludíbel, cunha clara vontade de mobilización electoral masiva lexitimadora do réxime ao xeito dos procesos anteriores:

*"[...] Nos complace vivamente ver cómo de esta propaganda ha sido suprimido todo lo personalista, todo lo que signifique ataque y todo lo que pudiera representar molestias para unos u otros candidatos. La elevación de todos en que se producen los candidatos viene a significar que en este aspceto, como en otros muchos, las elecciones al viejo estilo, en las cuales se basaba la propaganda tanto en zaherir y a veces calumniar al contrario, como en trazar programas de soluciones a los problemas municipales.*

[...]

*La postura de los que se titulan indiferentes, es decir, de los que juzgan que su voto no tiene importancia y que, por lo tanto, no debe ser emitido, indica la ignorancia de los deberes ciudadanos, ya que no puede negarse la influencia económica y social que para un municipio tiene el que se halle bien o mal regido; de lo que se deduce la obligación de todos y cada uno de los electores de emitir el voto, cumpliendo con ello su deber de ciudadanía*"<sup>435</sup>

---

<sup>434</sup> "EN TORNO A LAS ELECCIONES MUNICIPALES. Manifestaciones de un candidato". Entrevista a Manuel Castro Pérez, propietario do Café-Bar Argentino (*El Progreso*, 21-11-1948).

<sup>435</sup> *El Progreso*, 20-11-1948.

Unha ollada aos resultados do proceso electoral de 1948 permite unha aproximación aos mecanismos que se empregarán no Franquismo para o mantemento de elites locais afíns ao réxime. Un primeiro dato a ter conta son as limitacións na participación e na pluralidade, que conlevaron a non celebración do sufraxio na meirande parte dos casos en moitas das circunscricións dos terzos.

En sete concellos da provincia non tiveron lugar eleccións en ningún dos terzos, sendo proclamados directamente os candidatos –como é o caso de Outeiro de Rei e Lourenzá– ou simplemente celebrando xuntanzas meramente formais para elixir representantes dos terzos sindicais e de entidades cando o número de candidatos presentados eran os mesmos que o número de postos a cubrir –Antas de Ulla, Pantón, Trabada, Vilameá e Láncara–. Por contra, tan só en doce concellos se celebran eleccións coa presentación de varias candidaturas en todos os terzos<sup>436</sup>.

A celebración de eleccións no terzo de familias, que acada certa relevancia debido ao que implica en canto que é o único espazo –se ben limitado– de manifestación da vontade popular a través do sufraxio, ten lugar en dez e oito concellos da provincia, dos cales a meirande parte son cabeceiras de Partido Xudicial ou localidades cun continxente poboacional –e, polo tanto, un censo electoral– destacado. En canto á participación, en catro deles esta resulta inflada –Ribeira de Piquín, Quiroga, Ribadeo e Becerreá–, mentres noutros cinco non supera o 50% –Navia de Suarna, Negueira de Muñiz, Mondoñedo, Abadín e Monforte–, habendo polo xeral un nivel de participación media no resto de municipios. Dous destes –Trasparga e Neira de Xusá– só manifestan pluralidade e convocatoria de votación no terzo de familias, deixándose de celebrar nos outros terzos.

O terzo sindical é a sección na que se produce meirande competencia electoral, celebrándose en 51 dos 65 concellos, presentándose en boa parte deles dúas candidaturas. En nove destes, é o terzo sindical o único que rexistra pluralidade e convocatoria de eleccións<sup>437</sup>. En canto ao terzo de entidades, celébranse eleccións en 44 municipios e déixanse de convocar en 21. Hai sete concellos nos que unicamente se celebra votación no terzo de entidades, non tendo lugar no de familias nin no sindical. Polo xeral, a celebración de eleccións garda relación

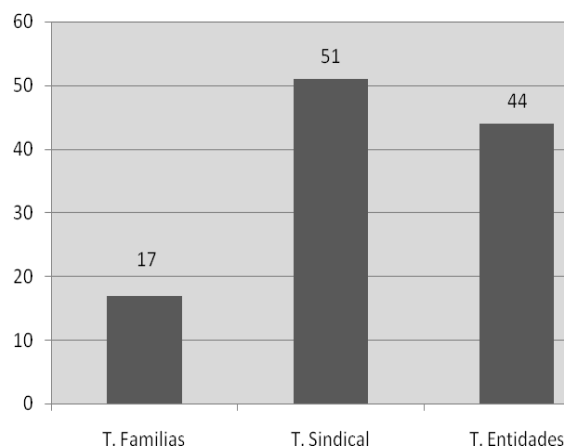
---

<sup>436</sup> Trátase de Lugo, O Corgo, Becerreá, Chantada, Navia de Suarna, Negueira de Muñiz, Mondoñedo, Monforte, Quiroga, Ribadeo, Sarria e Samos.

<sup>437</sup> Estes concellos eran Antas de Ulla, Riobarba, Vilaoudriz, A Póboa de Brollón, Taboada, Carballedo, Triacastela, Pol e Castroverde. Na meirande parte dos concellos a listaxe de candidatos resposta á presentación de dúas candidaturas para copar os postos, excepto no Corgo (7 candidatos), Chantada (12), Xove (7), Lugo (21), Ribadeo (11), Samos (8), Taboada (8) e O Valadouro (8), onde o nivel de competencia é superior (*El Progreso*, 25 e 26-11-1948).

coa competitividade no terzo sindical, posto que non se dá ningún caso en toda a provincia de concellos nos que haxa eleccións no terzo de familias e no de entidades en exclusiva, sendo máis habitual a traslación da competencia do terzo sindical ao de entidades –xustamente os dous eidos de meirande incidencia de FET–.

**Cadro 37. Eleccións Municipais por Terzos (1948). Provincia de Lugo. Concellos nos que se celebra a votación en cada terzo.**



Fonte: elaboración propia a partir dos datos do ADPL

**Cadro 38. Eleccións Municipais por Terzos (1948). Provincia de Lugo. Terzos nos que se celebra a votación por concellos.**

T. Familias	T.Sindical	T.Entidades	Nº Concellos
			8
X			2
X	X		3
	X		8
	X	X	29
		X	3
X		X	1
X	X	X	11
Total			65

Fonte: elaboración propia a partir dos datos do ADPL<sup>438</sup>

Maniféstanse irregularidades no desenvolvemento do proceso electoral en quince concellos da provincia, mais tan só se presentan denuncias contra o resultado en catro deles –

<sup>438</sup> A anotación “X” baixo cada columna indica que nese terzo se celebrou a votación, o espazo baleiro refírese ao caso contrario.

O Valadouro, O Incio, Samos e Foz—, tendo que repetirse a votación en Ribeira de Piquín e O Incio.

A primeira conclusión que cabe sinalar é o feito de darse a competencia electoral no eido sindical, de tal xeito que determina a competencia nas outras dúas patas do sistema. Isto garda relación coas propias condicións de partida do sistema electoral franquista: resulta moi complicado artellar unha candidatura á marxe da liña oficial do réxime —tendo en conta a división evidente das correntes políticas dentro de FET—, principalmente no terzo de familias; ademais de que a propia dinámica de elección establece que o terzo sindical se elixe a si mesmo a proposta propia, mentres o terzo de entidades se elixe por parte dos representantes dos outros terzos a proposta do Gobernador Civil e no terzo de familias é determinante a proposta feita por ex-concelleiros, sendo elixido —de haber máis candidatos que postos a cubrir— por sufraxio universal de cabezas de familia. Polo tanto, a chave do sistema téñena os sindicatos verticais, que teñen soberanía sobre o seu terzo e inciden no terzo de entidades, e a propia *Falange* a través da estrutura sindical e dos cargos públicos que proclaman candidatos no terzo de familias e no de entidades<sup>439</sup>.

Un exemplo de competencia entre novas e vellas elites no terzo de familias represéntao o concello de Mondoñedo, onde se presenta unha candidatura oficial conformada por tres xestores franquistas, fronte a catro candidatos máis. A candidatura oficial compóñena o ex-alcalde e militante do Bloque Nacional Jorge González-Redondo y Serrano e mailos ex-membros das Milicias de España Alejo Barja Prieto —quen fora xestor do concello no *bienio negro*— e Pedro Manuel López y López. Á marxe desta preséntanse Andrés Pérez-Balsa Rodríguez —de filiación católica e dereitista, que tamén fora xestor na Segunda República e durante a guerra, un dos principais activistas na recollida de recursos para a fronte—, Gervasio Bermúdez Fernández, José Ramón Cantil Palacios e Enrique Rivas Díaz. A candidatura de Pérez-Balsa presentouse por iniciativa propia na súa condición de ex-deputado provincial, á marxe da oficial, tendo un respaldo nulo. A candidatura oficial é votada homoxeneamente en catro das sete mesas electorais, obtendo a maioría noutra máis e perdendo por unha reducida diferenza noutras dúas. A competencia resolveuse, pois, coa vitoria da candidatura oficial conformada por integrantes de xestoras nos primeiros anos do réxime:

---

<sup>439</sup> É especialmente significativo o caso do Páramo, onde o alcalde e catro xestores de FET-JONS propoñen aos tres únicos candidatos que se presentan polo terzo de familias para ocuparen os tres postos correspondentes. O mesmo ocorre en Pantón, onde os catro candidatos para cubrir os postos nese terzo son un ex-concelleiro e outros tres candidatos presentados por catro concelleiros falanxistas. En Taboada, a lista formada polo secretario do Concello e dous ex-xestores copa os postos tamén no terzo de familias (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, Eleccións Municipais, caixa 7597, carp. 3).

**Cadro 39. Eleccións Municipais. Terzo de Familias (1948). Concello de Mondoñedo**

	Distrito 1	Distrito 2	Distrito 3	Distrito 4
Censo	593	575	316	598
Total votación	278	241	159	255
Brancos	1		2	1
Nulos			1	
<b>Pedro Manuel López y López</b>	<b>174</b>	<b>139</b>	<b>118</b>	107
<b>Alejo Barja Prieto</b>	<b>168</b>	<b>137</b>	<b>111</b>	106
<b>Jorge González-Redondo y Serrano</b>	<b>168</b>	<b>137</b>	<b>111</b>	107
Gervasio Bermúdez Fernández	116	106	44	<b>147</b>
José Ramón Cantil Palacios	101	102	32	<b>147</b>
Enrique Rivas Díaz	96	100	36	<b>143</b>
Andrés Pérez Balsa Rodríguez	2		1	

**Fonte: elaboración propia a partir dos datos do ADPL**<sup>440</sup>

Un caso semellante ocorre en Lugo, onde –como se expuxo arriba– a candidatura formada por activistas da dereita non republicana confluínte na UDA nos anos trinta se imporía mecanicamente aos candidatos falanxistas na práctica totalidade dos colexios electorais<sup>441</sup>.

A incidencia do Partido Único no sistema de elección explica que non se repitan candidatos entre o terzo de familias e o sindical, detectándose unha certa impermeabilidade do segundo, que chega mesmo a manifestarse na frecuente simultaneidade entre a condición de candidato e a de compromisario, de xeito que moi habitualmente a mesma persoa aparece propóndose coma candidato polo terzo sindical, integrando a listaxe de candidatos propostos e votando esa candidatura<sup>442</sup>.

A existencia ou non de loita electoral no terzo sindical resposta xeralmente ben á propia estrutura da organización sindical nas localidades ou ben á poxa interna polo poder. En boa parte dos municipios da provincia as Delegacións Locais de Sindicatos estaban constituídas

---

<sup>440</sup> ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7958; expte. *Mondoñedo*

<sup>441</sup> ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7959, expte. *Lugo*.

<sup>442</sup> Esta práctica faise especialmente recorrente nos concellos do Partido Xudicial de Monforte, onde en todos os procesos electorais polo terzo sindical se apreza simultaneidade na condición de elector e electíbel. O mesmo ocorre en Ourense, Muras, Xermade e no Courel, onde todos os candidatos eran ao tempo compromisarios. En Lugo, nove dos vinte e un candidatos propostos eran, ao tempo, compromisarios con voto na elección da representación sindical.

case en exclusiva polas Hermandades locais, habida conta da propia estrutura socioeconómica que determinaba isto.

Era habitual que dende as estruturas agrarias se presentasen varios candidatos coa finalidade de incidir nos consistorios. Este factor explica que en moitas localidades só se presente unha candidatura conformada por directivos da Hermandad local e, onde se presentan varias, estas sexan conformadas na súa totalidade por membros da rede sindical agraria, como é o caso do concello de Muras. Noutros casos, coma o de Sober, páctase o resultado do proceso, o cal supón que a Hermandad local retire tres dos cinco candidatos que presentan renuncia escrita a última hora –entre eles o Secretario– para dar entrada no concello ao empresario do sector da cerámica de Canabal José Cabo Castro<sup>443</sup>.

Un exemplo de competencia polo terzo sindical que se traslada ao de entidades é o do concello de Pol, no que concorren cinco candidatos para tres postos, saíndo victoriosos os tres directivos da Hermandad Sindical local por ampla maioría. É significativo que o Delegado Local de Sindicatos, Gerardo Carballo, non fora presentado polo terzo sindical e si polo de entidades, onda un dos dous candidatos derrotados, o cal implica a súa man nos resultados do terzo sindical<sup>444</sup>.

Estando o terzo sindical controlado principalmente polas xerarquías locais e comarcais da CNS, fican o terzo de entidades e, principalmente, o terzo de familias coma espazos de competencia entre vellas e novas elites. Isto é especialmente reseñábel nas cabeceiras de Partido Xudicial e principais vilas, destacada excepción na celebración de eleccións pola sección de cabezas de familia; mais tamén se sostén esta aseveración no feito de que sexan o terzo de familias e o de entidades as circunscricións nas que existe un meirande promedio de candidatos con experiencia política pre-franquista, ligada fundamentalmente ás organizacións da dereita durante o período republicano.

---

<sup>443</sup> ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7958; expte. *Sober*; Acta de proclamación de proclamación de candidatos do Terzo Sindical.

<sup>444</sup> ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7958; expte. *Puertomarín*, Acta de proclamación de candidatos do Terzo Sindical e Acta de proclamación de candidatos do Terzo de Entidades.

**Cadro 40. Eleccións Municipais por Terzos na provincia de Lugo (1948).  
Antecedentes dos candidatos.**

	Terzo Familias		Terzo Sindical		Terzo Entidades	
	candidatos	electos	candidatos	electos	candidatos	electos
xestores 1936-1940	25	23	12	7	25	17
participación antes 1936	44	30	35	21	57	21
sen antecedentes	207	160	321	185	280	175
total	276	213	368	213	362	213

**Fonte: elaboración propia**<sup>445</sup>

A meirande parte do persoal político non ten antecedentes no período anterior ao golpe de Estado. Mais si se detecta nunha porcentaxe próxima ao vinte por cento do total de candidatos que se presentan a participación de persoas que teñen rexistrada unha participación en procesos electorais no período republicano e, nalgúns casos, antes – vencellada a partidos monárquicos ou á Unión Patriótica –, principalmente coma militantes de base ou colaboradores e en menor medida na ocupación de cargos públicos ou orgánicos destacados. A procedencia partidaria deses persoeiros vai ligada á UDA ou á DLR na meirande parte dos casos, sendo menos habitual a procedencia de proxectos agrarios (PAE, PARG) ou centristas (PRR, portelismo). Mesmo se pode trazar un posicionamento coherente segundo evolúen os acontecementos políticos: interventores nas eleccións municipais de 1931 ou nas de Cortes Constituíntes en representación de candidatos de filiación monárquica, que aparecen en 1933 e 1936 ligados aos candidatos da dereita, son nomeados xestores despois do golpe de Estado e preséntanse ás eleccións por terzos de 1948<sup>446</sup>.

Refórzanse, deste xeito, as conclusións aportadas pola recente investigación sobre o tema en Galiza, que sostén unha procedencia plural do persoal político do novo réxime, malia tratarse maioritariamente de persoas sen antecedentes políticos<sup>447</sup>.

<sup>445</sup> Téñense en conta aquí os datos recollidos na Sección de Eleccións do ADPL, xunta os relativos á filiación dos xestores dos primeiros anos despois do golpe en Souto Blanco, M<sup>aj</sup>.: *Los apoyos al régimen...*

<sup>446</sup> Este é o caso de Francisco Barreira López, concelleiro da DLR no Incio no período republicano, vencellado aos candidatos do contubernio nas eleccións a Cortes Constituíntes e interventor do bloque contrarrevolucionario en 1936, que é nomeado xestor co cargo de terceiro tenente de alcalde e elixido polo artigo 21 en 1948. Outro tanto ocorre cos candidatos do terzo de familias en Lugo, de entre os cales Pedro Súa Quintela, candidato monárquico da Unión de Labregos –plataforma electoral da Federación Católica Agraria– ás eleccións municipais de 1931 e interventor da dereita, será xestor da CEDA entre 1934 e 1936 e agora integra a candidatura oficial nesa sección; do mesmo xeito Manuel Portela Nogueira, un dos líderes da CEDA local, xestor tamén no *bienio negro*, é nomeado integrante da xestora franquista en 1938 e agora candidato oficial.

<sup>447</sup> Lanero Táboas, D.: *Sindicalismo agrario...*, páx. 47-64, 71. Sobre a caracterización da poxa de falanxistas fronte a dereitistas cómpre destacar a achega de Sanz Hoya, J.: “El estudio de la dicatura en

Outro aspecto a ter en conta é o altísimo promedio de resultados homoxéneos, o cal revela a existencia dunha competencia desigual alí onde hai varias candidaturas: vai haber sempre unha candidatura –a oficial– votada en bloque e masivamente fronte ao resto de candidatos. Isto débese ao forte control que as xerarquías do réxime exercen sobre o proceso, que mesmo ofrece resultados pactados coas xerarquías locais como ocorre no terzo sindical e, con menor incidencia, no de entidades, que evidencian a simulación da competitividade<sup>448</sup>.

Amósase unha tendencia de certos grupos promotores de candidaturas á marxe das oficiais para empregar estratexias de infiltración por varias vías, conseguindo ser proclamados candidatos noutro terzo unha vez apartado dos procesos electivos anteriores. Isto prodúcese xeralmente por parte de candidatos derrotados no terzo de familias que acadan ser promocionados na listaxe de candidatos polo terzo sindical ou de entidades<sup>449</sup>, sendo tamén unha estratexia frecuente nos candidatos desprazados do terzo sindical. Xa que logo, o feito de celebrárense as eleccións en tres tandas, favorece mecanismos compensatorios por parte do poder instituído a respecto dos candidatos derrotados. Contodo, esta actuación non sempre é garante de saír electo concelleiro.

A detección de irregularidades e denuncias emerxe coma termómetro da heteroxeneidade, de tal xeito que alí onde non está todo o proceso atado dende arriba, a competencia se vai dar na fraude. De feito, os procedementos polos que se leva a cabo o proceso electoral, dende a configuración do censo de cabezas de familia e o nomeamento de mesas electorais até a celebración da votación, non ofrecen garantías de ningún tipo aos candidatos nin aos participantes e están sometidos á arbitrariedade de quen ostenta o poder. Estas prácticas rexístranse xustamente pola denuncia que algúns intervintes no proceso fan ás

---

las provincias. Algunas reflexiones sobre la metodología y el estado de la cuestión”, in *VII Encuentro de Investigadores sobre el Franquismo*, Santiago de Compostela, novembro de 2009 (comunicación).

<sup>448</sup> Proba delo é a efervescencia de xuntanzas que o Gobernador Civil ten no seu despacho cos Xefes Locais do *Movimiento* nos días previos á celebración do proceso electoral (*El Progreso*, 17-11-1948).

<sup>449</sup> Esta é a estratexia adoptada pola candidatura non oficial ao terzo de familias do concello de Quiroga, que tras ser derrotada por unha maioría mecánica en todas as seccións –cuxa traslación homoxénea evidencia unha clara manipulación do sufraxio– introduce aos tres membros da candidatura entre as propostas do terzo de entidades, conseguindo renovar a acta de concelleiro Vicente Fernández Regueiro e introducir no concello ao seu irmán Luís. En Ribadeo, tres dos candidatos afastados do terzo de familias, Ignacio Amor Bravo, Antonio Martínez Mencía e Constantino Fernández Veiga van tentar saír electos por outras seccións. Os dous últimos son propostos tamén polo terzo sindical, saíndo electos. Ignacio Amor, pola súa banda, é proposto polo terzo de entidades, quedando fóra do consistorio. É semellante a estratexia dos dous candidatos derrotados no terzo de familias na Negueira de Muñiz, Andrés Díaz López e Manuel Ferreiro Cachán. Ambos preséntanse polo terzo sindical sen éxito, e o primeiro aínda consegue ser proclamado candidato polo terzo de familias na listaxe do Gobernador Civil, mais fica fóra do Concello ao resolverse o empate na votación coa proclamación coma electos dos dous candidatos máis vellos (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixas 7958 e 7957, carp. 3).



autoridades, como é o caso das reclamacións presentadas contra a Xunta Municipal do Censo de Samos. O médico titular da localidade, vogal dese organismo, denuncia a actitude escurantista do presidente, que non o convoca ás xuntanzas nin lle permite participar para desenvolver libremente irregularidades na conformación dos grupos de nomes para o sorteo de membros das mesas:

*"[...] las exclusiones y las inclusiones en vez de ser deliberadas por los componentes de la Junta, se dió el caso de que el Sr. Presidente las tenía hechas de antemano, limitándose a dictarlas al oficial que escribía a máquina"*

[...]

*"Terminada esta tarea de componer los grupos aludidos, aún tenía yo las esperanzas de que a continuación se haría el sorteo como manda la ley, pero ¡oh desencanto! en vez de ser así, se limitó el Sr. Presidente a anunciar que de aquellas listas había que elegir los Presidentes y Adjuntos; y dirigiéndose al vocal que tenía a su derecha le dijo: "A ver, diga V. que número de esa lista elige para Presidente.-el uno" y así los demás vocales convencionales y ¡claro! todos el uno, sentándose la norma de que el presidente había de salir del grupo A, y del grupo B y C los adjuntos[...]"<sup>450</sup>*

A elección de presidentes e adxuntos de mesas electorais faríase en moitos casos polo procedemento de designación entre asistentes a unha xuntanza das xuntas municipais do censo ou por nomeamento en troques de por sorteo<sup>451</sup>, o cal non garantía a imparcialidade dos mesmos. En canto ao proceso de votación –do mesmo xeito que nas eleccións sindicais–, só había papeletas impresas das candidaturas oficiais, o cal dificultaba a votación para aos candidatos presentados á marxe do poder<sup>452</sup>.

---

<sup>450</sup> O propio alcalde da vila, Ramón Mendoza García, enviaría un oficio á Xunta Provincial do Censo protestando polo feito de que non se incluía nas mesas a un só dos nomes que el propuxera (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7957 carp. 3).

<sup>451</sup> A acta de nomeamento de mesas da Xunta Municipal do Censo de Navia de Suarna (10-11-1948) reflicte o acordo tomado, a proposta dun vogal, de elixir os membros das mesas entre os concorrentes a esa sesión pública, en lugar de realizar un sorteo. No resto de actas das xuntas municipais preséntanse os nomes dos integrantes das mesas de cada sección coma nomeamentos, sen facer alusión ao procedemento de elección por sorteo (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7957, carp. 2: Eleccións Municipais de 1948: Designación de colexios, carterías e correspondencia).

<sup>452</sup> Por este motivo presenta unha reclamación o candidato polo terzo sindical do Concello de Foz Manuel González Palacio, pedindo que todas as papeletas sexan iguais e que estean impresas a máquina, colocando cabinas para garantir o segredo do voto, a cal é desbotada pola mesa despois da intervención contraria por parte dos candidatos Serapio Arias Rey, José Ramón Marful Moreda –electos– e Cándido Martínez López (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7957, carp. 3).

En ocasións non se respectan os casos de incompatibilidade, o cal fomenta a presentación de reclamacións, como ocorre no Valadouro co tenente de alcalde, contratista e axente bancario Ramón Canoura Fernández, quen logo de ser excluído da listaxe de candidatos do terzo de familias pola súa relación contractual co Concello, volve ser proposto polo Gobernador Civil para o terzo de entidades<sup>453</sup>.

Asemade, o simple proceso burocrático a cumprimentar polas autoridades designadas para xestionar as eleccións presenta contínuas deficiencias e irregularidades que desvelan a falta de rigor e de garantías, que en ocasións provoca a repetición dos procesos ao desenvólverense de xeito contrario ás instrucións dadas ou non resultar funcionais para o sistema. É habitual que non apareza consignado nas actas de votación o número total de electores con dereito a voto adscrito a esa circunscrición electoral ou que non se rexistre o número total de electores que exerceron o seu dereito ao voto<sup>454</sup>. Por outra banda, prodúcense casos de actas dobres ou procesos anulados, principalmente no Terzo de Entidades, relacionado coa celebración da votación sen consignar todos os nomes propostos, tendo en ocasións resultados contrarios aos pretendidos polas novas autoridades. Isto ocorre en Guntín, no Incio ou na Ribeira de Piquín, onde as actas de votación enviadas con tan só tres candidatos presentados serán anuladas e terá que repetirse o proceso en febreiro de 1949, tendo en conta a listaxe completa fornecida polo Gobernador Civil<sup>455</sup>. Noutros casos, coma nas

---

<sup>453</sup> O falanxista Pedro Lamelas denuncia que levaba o contrato de arrendamento da Casa Consistorial e saíu beneficiado coa concesión da explotación dunha canteira e varios traballos de descombramento (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7958).

<sup>454</sup> Nas actas de once das 37 seccións nas que se divide o concello de Lugo para a votación do terzo de familias falta por consignar o número de votantes censados, faltando ademais a documentación da mesa de Ombreiro –Distrito 4 Sección 2– (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7958). No terzo sindical é bastante habitual que isto ocorra, sendo consignados na acta de elección tan só os votos recibidos polos candidatos.

<sup>455</sup> En Guntín, a acta enviada só cos nomes de Eulogio López Novo, Juan Cerceda Prado e Eduardo González García recibindo os cinco votos emitidos polo Terzo de Entidades vai ser anulada e repetido o proceso, cos nomes dos nove candidatos propostos, resultando electos co total dos seis votos emitidos Serafín Lázare García, Jesús Gorgoso Fernández e o antedito Juan Cerceda Prado, único dos tres primeiros que recibe votos. Na Ribeira de Piquín, por contra, tense que repetir o proceso debido á forte fragmentación existente entre os candidatos electos polo terzo sindical e de familias, da que resulta unha acta de votación cos seis nomes propostos votados en dous bloques de tres, de tal xeito que se produce un empate a tres votos entre todos os candidatos, sendo electos por idade Pascasio Álvarez Osorio, Modesto Rancaño Arias e Antonio Bermúdez Pin –os tres cun pasado de participación política no período republicano–. Este resultado –non convinte para a xerarquía do réxime– é anulado, tendo que volver celebrarse eleccións por esta sección o 20 de febreiro de 1949. Desta nova sesión saen electos entre os nove candidatos consignados na acta Antonio Fernández Santomé, Manuel Díaz Gómez e José Couso López, xustamente os tres que non aparecían no documento fedatario anterior. Inda así, Modesto Rancaño e Antonio Bermúdez Pin recibirían cadanseus tres votos, resolvéndose dous dos tres postos de concelleiro por idade. Outro tanto ocorre no Incio, tanto no terzo sindical coma no de entidades. No terzo sindical, logo de presentarse unha acta na que non aparece o total de votos emitidos, resultan

Nogais, simplemente se producen erros no rexistro dos nomes dos candidatos, corrixíndoos sen necesidade de volver celebrarse a elección.

A participación e a manifestación de irregularidades e fraude presentan unha dimensión destacada ao establecer a comparativa cos resultados do Referendo sobre a Lei de Sucesión de 1947. Unha primeira cautela a ter en conta a diferenza existente en canto a censos, dado que para o referendo se amplía o dereito a participación aos maiores de 21 anos, decretando ademais a obrigatoriedade do voto baixo a ameaza de sancionar a quen non fose votar, o que explica a meirande participación rexistrada nese proceso. Outro aspecto a ter en conta é o emprego no terzo de familias nas eleccións municipais do censo de transeúntes coma mecanismo de corrección de maiorías en certas localidades<sup>456</sup>.

A participación no Referendo da Lei de Sucesión oscila entre o 75% e o 90%, habendo catro concellos por baixo dese abano e oito por riba<sup>457</sup>. Ese alto grado de participación recolle un elevado nivel de manipulación dos resultados e comisión de irregularidades e prácticas fraudulentas. Nalgúns concellos, como é o caso da Pastoriza, esta dinámica resulta máis que evidente polos propios resultados, pois unha das cifras de participación máis altas da provincia (93'70%) conleva un apoio unánime dos votantes ao texto da Lei de Sucesión<sup>458</sup>, sendo polo xeral unha porcentaxe superior ao 90% na maioría dos concellos a que vota a favor, salvo contadas excepcións nas que o voto en contra ou nulo superan o 4% as que rachan a regra<sup>459</sup>.

---

inicialmente electos ao teren entre 15 e 19 votos José González López, Evaristo Macía Castro e Lino Castro y Camba –este último relacionado co apoderado dereitista en 1933 Serafín Rey Rodríguez–. O proceso repítese o 13 de febreiro de 1949, ficando electos os dous primeiros máis José Guitián Iglesias –quen non fora anotado coma candidato nin recibira votos segundo a acta inicial– con 25 e 23 votos. No terzo de entidades, por contra, da repetición da elección por empate a tres votos que tivera lugar na data sinalada inicialmente, obtense de novo o mesmo resultado, sendo electos por idade Garcilaso Villeta Álvarez, Sabino Mao González e José Díaz Losada (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7957, carp. 3)

<sup>456</sup> Contodo, no caso da provincia de Lugo tan só se ergue acta de votación de transeúntes nas eleccións de Monforte (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7598).

<sup>457</sup> Rexistran unha participación baixa Castro de Rei (56'69%), Pol (61'56%), Pedrafita (68'51%) e Negueira de Muñiz (62'11%). Por outra banda, entre os concellos que amosan unha participación inflada contan Rábade (91'92%), As Nogais (95'42%), A Pastoriza (93'70%), A Póboa de Brollón (98'98%), Paradela (95'79%) e Xove (90'97%).

<sup>458</sup> ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7950, expte. *Pastoriza*.

<sup>459</sup> Os concellos nos que o voto en contra é superior son: Muras (12'65%), O Páramo (11'08%), Cospeito (9'59%), Begonte (9'48%), Baleira (9'29%), O Incio (9'04%), Monterroso (8'94%), Láncara (8'49%), Bóveda e O Valadouro (7'26%), Riotorto (5'04%), Vilameá (4'90%) e Lugo (4'41%). En certos concellos as cifras que se extraen amosan un certo grado de resposta contraria ao texto e, por extensión, ao réxime. Iso evidénciase ao contrastar as porcentaxes de votos en contra e nulos ou brancos: O Valadouro (6'14% nulos), Baleira (5'46%), Riotorto (5'20% contabilizados coma brancos nas actas que serían pasados despois a nulos), Muras (5'03% nulos), Cospeito (4'78%), Begonte (4'27%) ou Lugo (3'13%). Noutros

A manipulación do proceso dende as instancias oficiais xera unha serie de irregularidades que se cinguen ao eido administrativo, ben a incumprimentos ou erros a respecto dos mecanismos burocráticos que se definen nas normas electorais ou ben ao descoido no exercizo das funcións determinadas por estas. As restricións introducidas polo réxime para a participación fai que xustamente o proceso de confección dos censos sexa o que xere meirandes conflitos. Proba disto é o feito de que até en vinte e tres concellos os membros da Xunta Municipal do Censo serían sancionados co pagamento de 100 pesetas por non remitiren á Xunta Provincial os censos elaborados ou non expoñelos ao público<sup>460</sup>. Outro efecto da manipulación dos resultados do referendo é a frecuencia coa que se cubren incorrectamente as actas de escrutinio, sen consignar certos datos coma o número total de electores e votos emitidos, mais é especialmente significativo o feito de que até un total de dez e seis concellos presentan actas nas que non cadran as contas por ser superior a suma dos votos que corresponden a cada opción (si/non/nulo) á do número de votos consignado no cadro correspondente ao total de sufraxios emitidos<sup>461</sup>.

En canto á presentación de denuncias contra o proceso electoral, esta é practicamente nula e restrínxese á solicitude de corrección de erros e irregularidades ou á protesta dalgún cargo local de FET pola súa exclusión para o nomeamento de membros da xunta do censo<sup>462</sup>.

O meirande nivel de comisión de irregularidades e fraude nas eleccións municipais por terzos resposta principalmente á existencia de varias candidaturas, malia o carácter reducido que ten a pluralidade de opcións electorais no terzo de familias.

---

concellos onde o voto contrario é menor, a votación nula é máis destacada: Courel (4'25%), Viveiro (4'07%), Pol (3'95%), Xove (3'30%).

<sup>460</sup> Trátase dos presidentes e secretarios das xuntas municipais de Barreiros, O Courel, Foz, O Incio, Xove, Láncara, Mondoñedo, Pantón, O Páramo, Pol, Portomarín, Rábade, Riobarba, Riotorto, Samos, Sarria, Trabada, Triacastela, Vilaoudriz, Viveiro, Castro de Rei, A Fonsagrada e Vilalba (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7948, Certificación de acordo da Xunta Provincial do Censo). Na meirande parte dos casos son recorridas aludindo a que é a súa primeira experiencia nesas funcións e indicando que os seus cargos son gratuítos e non están retribuídos como deberían por parte das autoridades municipais nin estatais (ADPL, Eleccións, Expedientes de Eleccións, caixa 7950, exptes. *Ribadeo* e *Vivero*), noutras ocasións responsabilizan ao mal funcionamento do servizo de correos, como esgrime José María Oca Polo, Secretario do Xulgado de Paz de Riobarba, no seu recurso (*Idem*, expte. *Riobarba*).

<sup>461</sup> Isto ocorre en Castro de Rei, Castroverde, Pol, Becerreá, Neira de Xusá, Carballedo, Palas de Rei, Navia de Suarna, Ribeira de Piquín, Alfóz, A Póboa de Brollón, Sarria, Láncara e Riobarba.

<sup>462</sup> No Saviñao preséntase unha reclamación para a corrección de todas as actas de escrutinio e listaxe de votantes ao teren nomes repetidos ou cifras dispares (*Idem*, expte. *Saviñao*). O Delegado Local de Sindicatos da Pontenova, Acerdino Díaz, presenta unha reclamación porque a Xunta Municipal do Censo de Vilameá inclúe coma vogais de meirandes contribuíntes a José Carballosa e José López Remourelle, que non pertencen á *Hermandad* do Concello, pedindo que se designen a outros por non cumpriren estes a orde do servizo Nº55 da Vicesecretaría Nacional de Ordenación Social da DNS (*Idem*, expte. *Villameá*).

## 6. AS ESTRUTURAS SOCIETARIAS DO FRANQUISMO

O desmantelamento dos sectores máis dinámicos da sociedade civil e a substitución dos seus líderes sociais por grupos afíns ao bando golpista veu acompañado da construción de estruturas societarias que ocupan na esfera pública o lugar das destruídas, mais nun contexto e cunha orientación ben diferente daquelas.

Dende os primeiros momentos a acción das forzas sublevadas foi máis aló do celo prohibitivo e destrutivo do modelo de cidadanía societaria anterior, constituíndo modelos asociativos que pretendían encadrar politicamente á poboación baixo un modelo social totalitario. Xorden, así, unha mancha de iniciativas sociais de signo partidario –promovidas nunha primeira fase por *Falange*– que pretenden a hexemonización na práctica dos seus postulados.

Cómpre focalizar a atención, alén das entidades clausuradas ou perseguidas, na tipoloxía e características das entidades que sobreviven, ben alentadas ou ben simplemente toleradas polas novas autoridades. Existe un grupo considerábel de colectivos que proceden da sociedade civil democrática do primeiro terzo do século e sobreviven ao golpe, ben pola súa implicación no bando sublevado ou ben pola súa inocuidade aos ollos das novas autoridades. Por outra banda, agroman novas sociedades cunha imbricación institucional, converténdose en importantes activos sociais no proceso de construción do novo réxime.

A creba que supón o golpe militar débese analizar en relación coas súas consecuencias no tecido societario, vendo en que medida isto afecta na liña dunha retracción ou non da súa extensión polo territorio e na incorporación á participación na vida civil das capas máis baixas da sociedade. Tendo en conta que as elites tradicionais se posicionan a prol do golpe, tamén cómpre saber se isto supón unha reconquista de espazos de poder e influencia por parte destas ou, por contra, se manteñen ou reproducen as novas elites emerxentes no período precedente. Tamén se tentará coñecer o papel que se reserva aos novos actores sociais empoderados na fase precedente, concretamente como se concreta a participación da muller.

Por outra banda, as organizacións que se crean coma resultado da vontade totalizante dos novos poderes instaurados cumprían unha función substitutiva do que se acababa de clausurar ou prohibir. O nivel de éxito na consecución destes obxectivos nun sentido mobilizador ou, por contra, de indiferenza e desinterese por parte da maioría da poboación, é unha incógnita a despexar no desenvolvemento desta análise.

## 6. 1. ESTRUTURAS QUE PERVIVEN

Entre as entidades ás que lles é permitida a súa actividade e seguen a funcionar despois do 18 de xullo existen unha serie de características comúns que revelan a súa evolución posterior.

Primeiramente, trátase dun espectro social reducido no cuantitativo e en canto a pluralidade ideolóxica e de modelos societarios. Outro aspecto a reseñar é a súa posición a respecto do réxime: todas as sociedades que perviven caracterízanse, ben pola súa posición a favor do golpe militar ou ben pola súa indiferencia e actitude acomodaticia ás novas circunstancias.

A isto engádese outro aspecto ligado ás disposicións da Xunta Técnica do Estado: o seu carácter supostamente apolítico, pois non só ningunha delas ten obxectivos políticos explícitos nin actúa nunha clave política, senón que se manteñen, polo xeral, distantes mesmo das posicións políticas dominantes na nova orde de cousas –catolicismo–.

A conta das entidades superviventes ao golpe simplifícase en catro tipoloxías societarias con características dispares, tanto no referente ao trato das autoridades coma na súa propia razón de ser:

- Entidades do eido social-católico, destacando entre elas federacións agrarias.
- Sociedades mutualistas e cooperativas.
- Asociacións culturais, recreativas e de lecer
- Asociacións patronais e corporativas

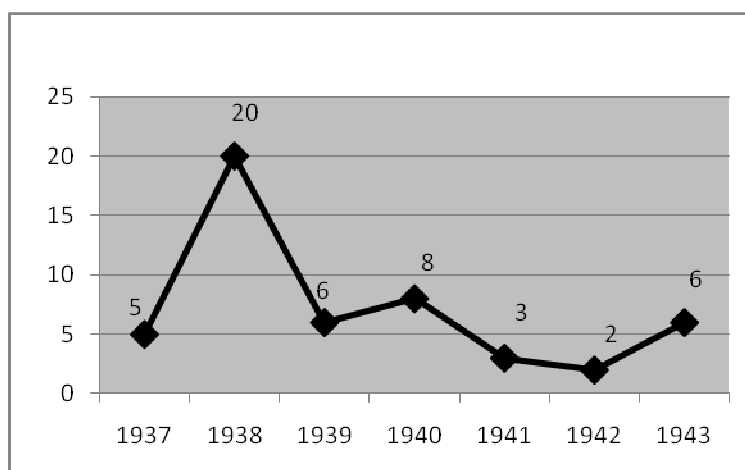
### ***a. A rede societaria dependente da Igrexa Católica***

Dunha banda, as entidades do tecido social-católico, cuxa actividade non só é tolerada senón que é promocionada dende o poder: mantense intacta a estrutura de Acción Católica nas dióceses e localidades, seguen a actuar os sindicatos católicos obreiros e agrarios e as ordes e entidades relixiosas. A participación dalgunha destas sociedades é destacada en actos

públicos onde autoridades e outros grupos da coalición reaccionaria. Mais a pervivencia de estruturas do catolicismo social que colixían cos modelos sindicais fascistas ou tradicionalistas vai traer conflitos especialmente nos anos inmediatamente posteriores ao *Alzamiento*<sup>463</sup>.

O golpe de Estado e a guerra, en tanto que reacción contra os postulados laicos da sociedade liberal, propician a expansión e a creación de novas entidades católicas, rexistrándose unha efervescencia na creación de sociedades, especialmente das mocidades de Acción Católica, tanto masculinas coma femininas, de tal xeito que xurdirán novas estruturas a partir dese sector de apoio ao réxime. Isto responde claramente a unha estratexia de toma de posicións, mobilización e ideoloxización da poboación nun catolicismo militante no novo contexto de formación do réxime.

**Cadro 41. Constitución de sociedades católicas na provincia de Lugo (1936-1943).**



**Fonte: elaboración propia a partir dos datos do AHPL.**

Acadan unha dimensión importante todas as organizacións de crentes para a oración, como é o caso da Adoración Nocturna e a súa sección infantil, os Tarsicios, coa programación de exercizos relixiosos periódicos que pasan a ter unha destacada repercusión pública, inserindo anuncios na prensa e mesmo tendo presenza en actos oficiais, do mesmo xeito que outros colectivos coma as *Hijas de María* ou a Asociación de Sirventas da Sagrada Familia<sup>464</sup>.

---

<sup>463</sup> Cabana Iglesia, A. et Cabo Villaverde, M.: “Cuando lo viejo muere y lo nuevo no acaba de nacer: la represión del asociacionismo agrario en Galicia (1936-1945)” in Juana, J.de et Prada, J. (coords.): *Lo que han hecho en Galicia: violencia, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona: Crítica, 2006, páx. 165-185.

<sup>464</sup> Estes rezos colectivos, realizados por quendas que correspondían ás advocacións e celebracións relixiosas, terían o seu momento de meirande activismo coa celebración da Semana Santa, establecendo

Estas organizacións adoitaban ter unha relación orgánica coa estrutura da Unión Diocesá de Acción Católica, considerándose organizacións adheridas a algunha das súas estruturas, como se especifica no regulamento da Asociación de Mulleres Católicas de Viveiro en referencia ás Conferencias de San Vicente de Paúl, Camareiras de Xesús Sacramentado ou mesmo as Congregacións Marianas<sup>465</sup>.

Parte destacada desa ofensiva cristianizadora, máis alá das agrupacións ligadas directamente ao culto e o apostolado, confórmana algunhas entidades sectoriais, concretamente a Asociación Católica de Mestres, fundada en 1937, e mailas federacións agrarias católicas que existían xa en período republicano.

En canto á Asociación de mestres, sería un dos seus principais promotores o mestre Andrés Gómez Legaspi, ligado na fase anterior a Unión Republicana, igual que outro dos seus membros: Amador Fernández Carral. A entidade de mestres católicos irá incrementando progresivamente o seu número de socios e o seu capital co apoio explícito da xerarquía eclesiástica, sendo o seu presidente honorario o Bispo de Lugo; mentres o sindicalismo vertical atopa dificultades para artellar o Sindicato Nacional do Maxisterio<sup>466</sup>. Programaría eventos formativos coma círculos de estudos, charlas sobre temáticas relixiosas e exercizos espirituais, en estreita colaboración con ordes relixiosas e outras entidades sociais católicas. Xa en maio de 1937 celebran uns cursiños nos que se pretende formar aos seus afiliados para impartir docencia no novo réxime que se está a construír, explicando as bases do “*magisterio nacional*”. Vese dende o primeiro momento como a Igrexa está disposta a reconquistar os espazos de socialización e adoutriñamento que tiña gañados na sociedade tradicional e que foran socavados pola imprantación dun modelo de ensino laico na fase republicana. Os discursos que se formularán nese evento están impregnados da retórica da cruzada contra os inimigos da relixión e das esencias da nación española, asociando o discurso patriótico co confesional, reaxindo non só contra a esquerda senón tamén contra o modelo pedagóxico liberal e laico:

---

unha serie de actos de vixilia e oficios que pasaban a ter carácter institucional no novo réxime, coa participación das novas autoridades (*El Progreso*, 4-4-1940).

<sup>465</sup> AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13053/8.

<sup>466</sup> Á súa asemblea fundacional asisten 108 mestres e mestrás, acumulando xa no primeiro exercizo económico 2.076'30 ptas. de beneficio. En tan só catro anos ese saldo chega á cifra de 10.852'30 ptas., ascendendo por volta de 1941 o número de socios a 697 (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13052/47).



*"[...] los enemigos de Dios, como ellos se llamaban, los "Atilas" del siglo XX, querían arrancar de la conciencia del niño toda idea religiosa y en el corazón del maestro surgía aquella generosa protesta: ¡Señor, si nosotros hemos sido malos, ¿Que culpa tienen estas inocentes criaturas que tanto os aman para que así las abandones? [...] Era el genio del mal, era el espíritu de las tinieblas encarnado en individuos desaprensivos que no sentían los principios religiosos por que los temían y, convirtiéndose en nuevos Judas, habían vendido su Dios y su Patria [...]*

*PATRIOTISMO.-¿Podríamos desligar este principio del religioso, tan reciamente arraigado en nuestras almas? ¡Jamás! Somos católicos cien por cien, y lo somos, además, porque no podemos dejar de sentir los excelsos ideales de la Verdad, porque somos españoles; y solo ansiamos que cristalice en halagüeña realidad la promesa del Sagrado Corazón de Jesús: "REINARÉ EN ESPAÑA CON MÁS VENERACIÓN QUE EN OTRAS PARTES"*

*[...]*

*Pedagogía, sí, pero pedagogía cristiana, pedagogía española, y no aquella moscovita y la del enciclopedismo, que tantos estragos han ocasionado a la humanidad. Pedagogía de Vives, de Manjón, de Rufino Blanco, tan vilmente asesinado por la anti-España; pedagogía, en fin, de Ruiz Amado [...]; Pedagogía cristiana, que al serlo, también tiene que ser española, porque lo uno, se quiera, no se quiera, tiene que ser y será inherente a lo otro [...]"<sup>467</sup>*

A referencia á situación de guerra contra a anti-España é permanente en todas as charlas impartidas, especialmente presente nos discursos dos membros do comité organizador da Asociación. Entre formulacións de carácter historicista que reclaman a España imperial coma referente e se encadran no ideario nacional-católico, insístese no papel do ensinante coma adoutriñador das novas xeracións. Estes discursos están cargados de espírito militarista e belicista, apelando ao Sagrado Corazón de Xesús coa carga simbólica que lle deran a esta figura os sublevados. Destaca a reacción contra o liberalismo e, máis concretamente, contra a liña pedagóxica da Institución Libre de Ensinanza, que dominaba no maxisterio dos anos trinta. Neste sentido é abondo significativa non só disto senón tamén do clima de guerra e martiroloxio católico a referencia que se fai a Rufino Blanco, o principal pedagogo neoescolástico que fora Gobernador Civil de Segovia na época monárquica e fora asasinado en Paracuellos del Jarama no outono de 1936. Do mesmo xeito, o feito de nomear a un crego – Andrés Manjón– que imprantara métodos pedagóxicos para a aprendizaxe da oración en idade infantil é outro sinal da intencionalidade por parte da xerarquía católica de recatequizar España.

---

<sup>467</sup> Vázquez Saco, J.: "Pórtico" in Vázquez Saco, J. (comp.): *FÉ-PATRIOTISMO-PEDAGOGÍA. Discursos pronunciados en los cursillos de Religión y Moral, que han tenido lugar, organizados por la A.C.M., en Lugo, los días 24, 25, 26, 27, 28 y 29 de mayo de 1937*, Sarria: Ed.Casa Severino, 1937; páx. 5. Jesús Vázquez Saco era coengo da Catedral e representaba á xerarquía eclesiástica nestes cursiños, de tal xeito que a súa intervención resposta á consigna dada pola institución relixiosa no momento.

Dentro das estruturas do catolicismo social, teñen especial importancia as federacións católicas agrarias. Fronte ás presións para integrárense nas estruturas sindicais baixo control de FET, o sindicalismo católico empregará diferentes mecanismos para manter a súa cohesión e actuar con autonomía, mesmo gañando espazos de actuación ao partido único. Así ocorrera coa sinatura do contrato co servizo de Intendencia Militar abastecemento ás tropas da VII Rexión, que recaera na FCA de Lugo. Esta autonomía permítelle tamén unha folganza económica que redundará na propia Igrexa para superar a crítica situación do Seminario de Lugo durante a guerra<sup>468</sup>.

Dende finais de 1939, distintas modificacións organizativas e de status oficial van encamiñadas a manter a autonomía das federacións católicas agrarias. Primeiramente, en resposta ao Decreto de Unidade Sindical, a consigna dada pola CNCA era a de cambiar a súa denominación de sindicatos pola de cooperativas para escapar da fusión co entramado sindical falanxista. Así o fan as federacións da provincia de Lugo, fusionándose a Federación Mindoniense e maila FCA –previamente inscrita no rexistro de cooperativas– nunha Federación Católico-Agraria de Lugo-Mondoñedo a iniciativa da primeira, asinando un convenio polo que esta se integra na FCA coma unha delegación da súa Xunta Directiva<sup>469</sup>. Isto resposta a unha necesidade expresada pola Federación Mindoniense de desenvolver unha actividade cooperativa, social e comercial e ao feito de que boa parte dos sindicatos máis activos federados na mesma tiñan xa relación directa na entrega de gandos coa FCA<sup>470</sup>.

A pesar desas estratexias para fuxir da fusión coa CNS, na Asemblea Xeral da FCA de 1941 concrétase oficialmente a inclusión naquel entramado, sendo presidida polo Delegado Provincial de Sindicatos. O Presidente da FCA, o Xeneral de Brigada e Gobernador Militar Heli Rolando de Tella y Cantos, emite un discurso xustificativo desta integración, mais matizando a autonomía das estruturas cooperativas a respecto das *Hermandades de Labradores y Ganaderos*:

---

<sup>468</sup> En maio de 1938 a Xunta Directiva acorda entregar 10.000 pesetas ao Seminario debido á súa depauperada situación económica, cantidade que volve aportar en xullo de 1939. En 1940 hai de novo un apoio económico para amañar os desperfectos que sufríu o edificio coma consecuencia da súa habilitación coma cuartel (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, S.Católicas, Libros de Actas, L. 3 ff. 123-124; 131-132; 134-135; 146-147).

<sup>469</sup> AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, S.Católicas, Libros de Actas, L. 3 ff.137-142, Asemblea Xeral Ordinaria, 7-4-1940.

<sup>470</sup> AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, S.Católicas, Libros de Actas, L. 4 ff. 105-107, sesión da Xunta Directiva, 28-3-1940.

*"[...] Da cuenta de la incorporación de la Obra a los Sindicatos Nacionales, y dice que se halla presente en la Presidencia el Jefe Provincial de Sindicatos, Sr.Regueiro, y expresa al mismo tiempo la seguridad de que los sindicatos federados marcharán estrechamente unidos a los Sindicatos Nacionales, con la finalidad de engrandecer a España y al campo. Podéis -agrega- al regresar a vuestros pueblos dar la seguridad a los sindicatos de que por disciplina, por patriotismo, por obediencia al mandato del Caudillo, nosotros seguiremos trabajando hermandados con los sindicatos españoles, y todos los integrados en el Sindicato Nacional Sindicalista, que ha acogido a las federaciones con toda la consideración y cariño debidos a la importancia de nuestra Obra y a la labor de las Federaciones en el campo español.*

*Agregó que la Ley Sindical no ha querido suprimir ninguna de las actividades de las Federaciones, sino que expresa el deseo de que los sindicatos sigan trabajando como hasta ahora, sin interrumpir la labor, debiendo las secciones cooperativas continuar actuando como tales.*

*Añadió que las dificultades actuales han impedido desarrollar la necesaria labor de propaganda; pero ahora, de acuerdo con el Jefe Provincial Sindical, se iniciará la propaganda en la provincia, para crear las Hermandades de Labradores, de tanta importancia para el campo [...]"<sup>471</sup>*

Trátase dun militar africanista con destacada participación en varias accións bélicas na guerra civil, que ademais ostentaba o cargo de Gobernador Militar da Provincia e tiña contactos entre os sectores monárquicos, que eran os que dominaban a FCA naquel entón – participaría na conspiración borbónica contra Franco–, ademais de levar unha fábrica de farina.

Así pois, ficaba supeditada a estrutura sindical á CNS e ficaba concebida a estrutura cooperativa coma un ente autónomo no que desembocaba o sindicalismo católico, mantendo a súa actividade á marxe do control político do partido único<sup>472</sup>. Deste xeito, trala publicación da Lei de Cooperación, a Federación Católico-Agraria de Lugo-Mondoñedo acorda a súa disolución en 1943 para a constitución en Unión Territorial de Cooperativas, que absorberá todo o seu patrimonio, integrándose coma sociedade cooperativa dentro da rede sindical de xeito máis serodio<sup>473</sup>.

---

<sup>471</sup> AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, S.Católicas, Libros de Actas, L. 3 ff.151-154, Asamblea Xeral Ordinaria, 7-2-1941.

<sup>472</sup> O cooperativismo será un exemplo de como a ausencia de control sociopolítico esperta un meirande interese por participar nas estruturas sindicais agrarias, fronte a xeralizada apatía rexistrada noutros ámbitos (Lanero Táboas, D.: Sindicalismo agrario..., páx. 528-529).

<sup>473</sup> AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, S.Católicas, Libros de Actas, L. 3 ff.172-173, sesión do Consello Directivo, 19-6-1943.

### **b. Seguros mutuos e cooperativas agrarias**

Outro sector de entidades que destaca numericamente é o movemento mutualista e cooperativista, hexemonizado polos seguros mutuos do gando. Cómpre ter en conta que boa parte das mutualidades gandeiras eran de inspiración católica e respostaban á aplicación dese modelo sindical agrario de inserción no mercado capitalista, mais tamén seguen a actuar sen interrupción entidades que non teñen ningún “apelido” político nin confesional, e incluso cuxos directivos non se destacan coma simpatizantes ou militantes do *Movimiento*. Boa parte delas seguiron as recomendacións oficiais de ingreso nas filas do sindicalismo vertical falanxista, o cal lles reportou en moitas ocasións beneficios abondo.

A adhesión adoitábase realizar en xuntanza da Asemblea Xeral, adoptando o acordo segundo a fórmula oficial que se repite textualmente en todos os casos:

*"[...] A propuesta de la presidencia se acuerda por unanimidad que esta sociedad, de carácter benéfico-mutualista ingrese en la Central Nacional-Sindicalista de la FET y de las JONS, formando así parte integral del Nuevo Estado y organizándose dentro del mismo y bajo la protección de su insigne Caudillo el Generalísimo Franco para la mejora de la ganadería y regulación de su contratación y cuanto se refiera a la propulsión de la agricultura [...]"*<sup>474</sup>

Ademais da integración no sindicalismo vertical, en ocasións establecíanse mecanismos de xuramento dos cargos directivos que expresaban a adhesión ao réxime por parte da sociedade e dos seus representantes, como é o caso da Sociedade de Seguros Mutuos “*El Heraldo del Labriego*” da parroquia focega de Nois, na que os membros electos pola Xunta Xeral “[...] ofrecen desempeñar con lealtad al Caudillo y a los intereses de los asociados[...]"<sup>475</sup>.

A entrada na CNS supón a reactivación de varias destas sociedades e un crecemento en canto a número de socios e de capital evidente. Este é o caso da Sociedade de Socorros Mutuos “*La Caridad*” de San Xoán de Alaxe (O Valadouro), que se recupera a partir da adhesión á CNS dunha dinámica regresiva iniciada nos últimos anos trinta, incrementando considerabelmente os seus fondos.

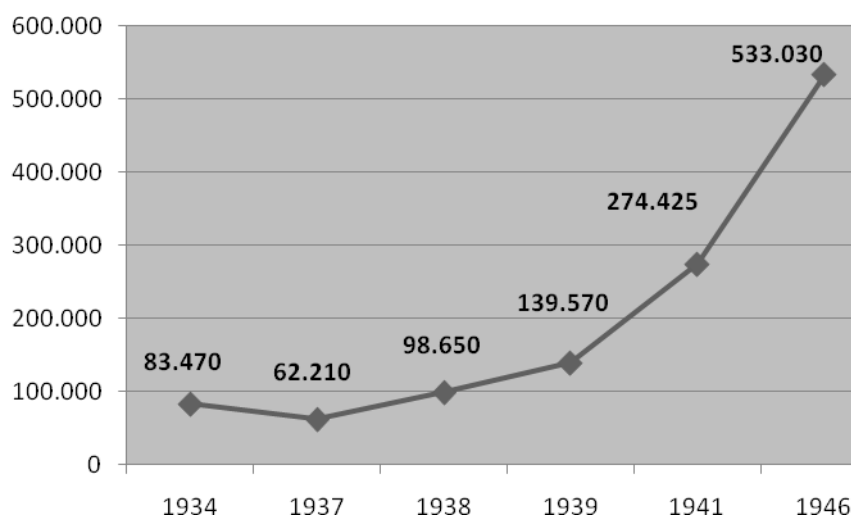
---

<sup>474</sup> Certificación da Acta da Asemblea Xeral de 23-1-1938 da Sociedade de Seguros Mutuos nos Gandos “*El Ideal Campesino*” de Nois-Foz (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 14042/15).

<sup>475</sup> AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13047/30.

**Cadro 42. Seguros Mutuos “La Caridad” de Alaxe (O Valadouro).**

**Evolución do capital (1934-1946)**



**Fonte: elaboración propia a partir dos datos do AHPL.<sup>476</sup>**

Outras sociedades de seguros mutuos, en cambio, non entraron na rede sindical e seguiron a funcionar autonomamente. Estas sociedades formulaban un modelo asociativo agrario non relacionado con ningunha estrutura política, coincidente co das cooperativas católicas, malia non teren unha relación directa con elas, o cal explica unha actuación semellante a respecto do sindicalismo vertical auspiciado polo partido único<sup>477</sup>. Por outra banda, as novas autoridades xa tiñan unha alta capacidade para inmiscuírense no seu funcionamento designando as súas directivas, de tal xeito que o control estaba asegurado para persoas afíns aos novos poderes. Isto ocorre coa Sociedade Protectora Gandeira “*La Cosmopolita*”, de Reinante (Barreiros): o presidente da Comisión Xestora do Concello anula a directiva que fora elexida na xunta xeral de 1941, substituíndo á metade dos vogais da mesma<sup>478</sup>.

---

<sup>476</sup> O capital social acusa un descenso constante nesta entidade dende as 83.470 ptas. do exercizo de 1934 a 70.195 en 1935 e 66.125 en 1936, caendo até 62.210 ptas. en 1937, e comezando a recuperación xustamente no exercizo do ano no que se acorda a entrada na CNS, malia seguir baixando o número de socios (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13037/04).

<sup>477</sup> Martínez López, A.: *op.cit.*, páx. 107-112.

<sup>478</sup> AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13044/18; oficio da Alcaldía de Barreiros, 2-6-1941.

Forzar a integración no sindicalismo vertical de entidades que tiñan un importante arraigo nas parroquias e localidades nas que actuaban –na medida en que eses colectivos tiñan un patrimonio e un capital compartido que comprometía a súa liña de actuación– podería contribuír a crear un conflito nas zonas rurais nas que actuaban, optando as novas autoridades por unha permisividade sometida a un férreo control político e a un meticuloso escrutinio da súa actividade ao abeiro da normativa vixente<sup>479</sup>.

**c. *Sociedades para a cultura e o lecer das elites tradicionais***

Un terceiro grupo máis heteroxéneo confórmano aquelas sociedades que non teñen de partida unha finalidade política mais sobre as que xa existe unha meirande vixianza por encadrárense en modelos societarios con crecente presenza de elementos republicanos e socialistas nos anos trinta, ademais do xurdimento de iniciativas cunha certa afinidade ou inspiración ideolóxica con tendencias da esquerda, como xa se ten sinalado. Este grupo estaría integrado por distintas formas societarias que revelan o activismo arredor do lecer: entidades culturais, recreativas, deportivas e mesmo de promoción da instrución; así coma os casinos. Poucas ficaron en pé das que xurdiran nos anos anteriores, sendo principalmente as recreativas e deportivas as que tiveron menos problemas para seguiren funcionando, se ben o golpe de Estado e a guerra supuxeron unha parálise evidente na súa actividade. Destas, son as entidades que promovían un tipo de lecer máis elitista ou anódino, ligado ao xogo e ao entretemento –principalmente casinos–, as que configuran o modelo de sociedade cultural tolerada polas novas autoridades.

**d. *Agrupacións patronais e colexios profesionais***

Aos tres tipos anteriores engádense as organizacións que conformaban o entramado de agrupacións que defendían os intereses dos grupos de poder tradicionais: patronais e sociedades de comerciantes e industriais, as cales continúan a operar mentres non se configura a estrutura sindical do novo réxime, na que se van integrar de cheo liderándoa. Tampouco os colexios profesionais se van ver afectados por prohibicións, se ben si se excluírá a boa parte dos seus colexiados, moitos deles de tendenza republicana e esquerdista, que por mor de seren depurados nos seus oficios, por sufriren represión ou por non seren aceptados polas autoridades coma directivos mermarán dalgún xeito a este tipo de sociedades.

---

<sup>479</sup> Esta hipótese apúntase tamén en Cabana Iglesia, A. et Cabo Villaverde, M.: *op.cit.*

O apoio ao golpe militar por parte das entidades económicas, na medida en que este propiciaba unha situación favorábel aos seus intereses, é outro motivo da permisividade e o mantemento da súa actividade. No caso dos colexios profesionais, cómpre sinalar que boa parte deles xa estaban maioritariamente controlados por persoal político situado en posicións da dereita ou monárquicos e que mesmo despois do golpe tiñan posicións relevantes no partido único, como é o caso dos médicos falanxistas José María Fenollera ou José Lomas —este último presidente do Colexio Médico—. Por outra banda, estas entidades non rachaban coa lóxica corporativa que se pretende formular neste novo período aberto despois de 1936, e mesmo podían servir coma mecanismos de control deses sectores habida conta dos mecanismos disciplinarios internos de que se dotaban.

Un trazo destacábel é a orixe cronolóxica das sociedades que perviven, que permite coñecer o grao de adaptabilidade a outros contextos das experiencias societarias previas. A meirande parte das entidades que continúan a actuar foran fundadas antes da Segunda República. Isto explícase pola intensa politización do movemento asociativo nese período, ficando prohibidas boa parte das entidades fundadas nos anos trinta pola súa orientación esquerdista ou republicana ou pola destacada implicación nelas de persoal afín a eses principios. Por outra banda, este dato tamén dá conta do forte arraigamento do furor asociativo dos anos vinte, que ben pola súa proximidade a sectores das elites tradicionais ou ben polo seu carácter apolítico consegue sobrevivir o cambio de sistema. Tan só se amosa un meirande grao de pervivenza por parte de estruturas nadas en tempo republicano no caso de sociedades sen posíbel connotación política esquerdista nin republicana, coma os clubs deportivos e sociedades venatorias, e mesmo daquelas que xa tiñan unha tendencia ideolóxica afín ao bando golpista, coma as agrupacións de Acción Católica. Do mesmo xeito, a pervivenza de entidades políticas que apoian o golpe de Estado —Bloque Nacional, carlismo, PAE— antes do Decreto de Unificación, e mesmo con posterioridade, tamén denota unha permisividade por parte das novas autoridades cara a elas.

En moitos casos o mantemento das asociacións logo do golpe e dos decretos prohibitivos non significa —como se demostra no capítulo anterior deste traballo— que non fosen depurados dos postos directivos os elementos considerados sospeitosos, ben pola súa detención ou fuxida, ou ben polo simple desprazamento por parte das novas autoridades debido a informes desfavorábeis. Este procedemento de solicitude de informes de antecedentes e de indagación sobre a procedencia política das persoas que conforman as xuntas directivas do asociacionismo manterase ao longo de todo o período estudado.

## 6.2. NOVAS ESTRUTURAS SOCIETARIAS

As novas sociedades constituídas despois do golpe de Estado de 1936 representan, alén da xa indicada expansión do catolicismo social, por unha banda, os grupos que apoian o golpe, especialmente de *Falange*, creando estruturas que encadraran aos diversos sectores sociais; mais tamén cómpre reseñar a actividade das organizacións de masas de signo tradicionalista, mesmo despois do Decreto de Unificación. Este activismo, concretado oficialmente coa promulgación de lexislación e normativa específica, dá pulo á configuración das estruturas de básicas do *Movimiento*.

Por outra banda, agroman timidamente as sociedades non marcadas politicamente pola súa adscrición a ningunha facción da coalición de intereses alzada contra a República: mutualidades, sociedades deportivas, culturais, recreativas, e instrutivas; sometidas ao forte control establecido sobre o asociacionismo, que limita a proliferación de iniciativas deste tipo até o momento en que se ten feita a limpeza de elementos disidentes inseridos na sociedade civil crebada co golpe. Este é o motivo polo que nestes anos tan só se amosará unha feble tendencia á alza no ímpeto fundador de sociedades desas características.

Falanxistas e tradicionalistas crearan no contexto bélico grupos de intervención social e política que tiñan coma finalidade encadrar á sociedade baixo as súas siglas e os seus principios, en labores de vixianza e represión, mobilización e apoio ás tropas na fronte e recadación de bens e diñeiro.

A publicación do Decreto de Unificación do 19 de abril de 1937 significa a instauración dun réxime de partido único que vai facer confluír as dúas faccións en pugna polo poder dentro da coalición reaccionaria, prevalecendo unha *Falange* supeditada á xefatura de Franco, a *Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista* (FET-JONS), cunha hexemonía interna de fascistas, inda que certos servizos ficarían en mans dos tradicionalistas<sup>480</sup>. Mais xa nesta altura, cómpre matizar o componente falanxista no proceso de unificación, debido á afiliación masiva de neofalanxistas procedentes doutros espazos políticos da dereita que apoia o golpe.

A unificación facilitará o acceso de falanxistas a postos de goberno e dirección na administración, mais estruturará o *Movimiento* en subordenación a un único xefe, o Xefe do Estado, en troques do que sería desexábel para *Falange*: que no proceso de fascistización do

---

<sup>480</sup> Thomàs, J.Mª: *La Falange de Franco*, Barcelona: Plaza & Janés, 2001; páx. 90;



Estado a dirección dese entramado dependese directamente do partido único, que este tivera independencia da facción militar e do goberno.

O organigrama do partido único aséntase no trinomio milicias do *Movimiento*-organización política-organización económica sindical, de tal xeito que as entidades creadas a partir do goberno e coa presenza unívoca de FET-JONS se artellan en xerarquías arredor deses tres piares<sup>481</sup>.

Durante a guerra tivo especial repercusión a organización de grupos armados que tiñan coma finalidade a vixianza e o exercizo da represión na zona ocupada polo bando nacional. Isto supuña o encadramento paramilitar da sociedade baixo a simboloxía fascista, exhibindo a vestimenta do uniforme coa camisa azul ou a boina vermella segundo os casos e adoptando o saúdo á romana, se ben se detecta unha certa relaxación disciplinaria na vestimenta e nas formas. Este feito, que se contrasta noutras zonas do territorio galego, motiva as frecuentes sancións e chamadas de atención públicas por parte das xerarquías falanxistas aos militantes que non cumpriran a orde de iren uniformados correctamente<sup>482</sup>.

A Milicia Nacional –nome que adoptan as milicias trala unificación– constaba de dúas seccións: a Primeira Liña (menores de 29 anos, destinados á fronte de guerra) e a Segunda Liña, constituída por militantes que non tiñan xa a idade para ir á fronte. Esta tiña unha función auxiliar da Garda Civil. Establecíanse uns postos e uns horarios de vixianza e distribuíanse os milicianos para cubrilos en tres ou catro quendas que pretendían cubrir todo o día. A Segunda Liña, ademais das quendas correspondentes por zonas, tiña establecido o servizo de *correrías*, para a vixianza no monte, algúns días á semana. Os grupos de quendas da *Milicia Nacional* na capital provincial destinaban unha persoa a vixiar cada tren que pasaba pola cidade<sup>483</sup>.

Nalgunhas zonas da provincia tiveron unha actuación especialmente eficaz na persecución de fuxidos e noutras destacáronse polo seu carácter sanguento, destacando neste aspecto os grupos de milicias na zona do val do Eo e a “escadra negra” dirixida por Santiago

---

<sup>481</sup> *Ibidem*; páx. 125.

<sup>482</sup> Estes recordatorios facíanse habituais xa dende moi cedo (*El Progreso*, 31-12-1936). A indisciplina era habitual nos falanxistas na zona dos Ancares, que non adoitaban levar uniforme practicamente nunca (Proxecto Interuniversitario “As vítimas: os nomes e as voces”, Fondo Ovidio Becerra Souto n. 2309, entrevista realizada nas Nogais). En Ourense, onde a unificación non se fai efectiva até xullo de 1937, prodúcese constantes chamadas de atención por parte do secretario provincial de FET aos xefes de milicias polo feito de non levaren o uniforme regulamentario mentres non se fai público un uniforme único de integración (Prada, J.: “Que jamás la sangre derramada sirva para florecer partidos políticos. El nacimiento de FET y de las JONS en Ourense”, in *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V, Hª Contemporánea*, t. 15 (2002); páx. 451-452).

<sup>483</sup> *El Progreso*, 13-3-1937, 14-8-1937.

Pantoja “o Chaquetón” en Sarria <sup>484</sup>. Pola súa banda, as milicias de Primeira Liña lucenses destacáronse na fronte de Asturias no desenvolvemento de accións armadas que eran narradas de xeito épico pola Delegación de Prensa e Propaganda de Lugo nos xornais locais<sup>485</sup>.

O proceso de unificación supuxo, nun primeiro termo, a eliminación das distintas agrupacións armadas partidarias que xurdiran no contexto de guerra e retagarda, que pasaron a integrarse na Milicia Nacional. Outra consecuencia foi a dependencia do exército, que pasou a dirixir e tentou controlar o recrutamento das milicias do partido único. Non embargantes, tanto requetés coma falanxistas seguirían a ter cuarteis separados e milicias cunha certa autonomía durante un tempo.

Unha vez rematada a guerra civil, FET terá unha Delegación de Ex-Combatentes destinada a atender os intereses deste colectivo, o cal tería determinadas prebendas recoñecidas polo novo réxime no acceso a postos oficiais. Aqueles mozos que foran mobilizados para a fronte de guerra pola *Falange* terán, ademais, unha Hospedaría en Lugo para facer estancias na cidade por un máximo de tres días<sup>486</sup>.

A estrutura política do Partido Único tiña organismos dependentes que gozaban dunha autonomía organizativa, ligada ao encargo dunha función de encadramento dentro do *Movimiento Nacional*. Deste xeito, a Sección Feminina, a *Organización de Juventudes* (posteriormente *Frente de Juventudes* ou *Falanges Juveniles de Franco*) e as Centrais Nacional-Sindicalistas, adoptarían unha dimensión organizativa propia dende a relación orgánica co partido. Ao tempo, estas estruturas irían absorbendo os servizos que se deseñasen dende o Estado para construír a economía nacional, dotar de protección social aos traballadores ou produtores agrarios, programar o seu lecer ou desenvolver actividades de beneficencia<sup>487</sup>.

---

<sup>484</sup> Sobre as accións do grupo do “Chaquetón”, vid. Souto Blanco, M<sup>a</sup>J.: *La represión franquista...*, pág. 27, Heine, H.: “Instrumentos ou efectos da represión en Galicia durante a guerra e os anos corenta” in *A II República e a Guerra Civil. Actas dos traballos presentados ao II Congreso da Memoria. Culleredo, 1 a 3 de decembro de 2005*, Culleredo: Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, 2006; pág. 718. Sobre as milicias no val do Eo, vid. *El Progreso*, 16-4-1937.

<sup>485</sup> Sirva coma exemplo a narración da toma da localidade asturiana de San Claudio o 2 de marzo de 1937 pola *Bandera Azul* de Lugo de *Falange*, na que morreron cinco milicianos (*El Progreso*, 10-3-1937).

<sup>486</sup> Inaugurada no outono de 1944, proporcionaba estancia diaria en réxime de pensión completa polo prezo de 7 pesetas (*El Progreso*, 5-11-1944).

<sup>487</sup> Varios traballos inciden no papel das organizacións de masas e, concretamente, das redes asistenciais e de beneficencia, vid. Cazorla Sánchez, A.: *Las políticas de la victoria: la consolidación del Nuevo Estado franquista (1938-1953)*, Madrid: Marcial Pons, 2000; Molinero, C.: *La captación de las masas. Política social y propaganda en el régimen franquista*, Madrid: Cátedra, 2005; Cenarro Lagunas, Á.: *La sonrisa de Falange: Auxilio Social en la guerra civil y en la posguerra*, Barcelona: Crítica, 2005; *idem*: *Los niños del Auxilio Social*, Madrid: Espasa, 2009; Domingo, C.: *Coser y cantar: las mujeres bajo la dictadura*

Baixo esa estrutura tripartita xenérica de encadramento –Sección Feminina, Frente de Juventudes, CNS– acóllense outras entidades dependentes das mesmas que acadan unha entidade por si propias na medida en que exercen unhas funcións específicas con certa autonomía organizativa, como é o caso do Auxilio Social ou a *Hermandad de la Ciudad y el Campo*, ambas correspondentes a servizos dirixidos pola Sección Feminina e que cumpren funcións asistenciais específicas que merecen un tratamento individualizado. Así pois, abrangueranse as seguintes estruturas societarias creadas polos novos poderes:

- Sección Feminina e os organismos directamente relacionados con ela
- Auxilio Social
- *Hermandad de la Ciudad y el Campo*
- *Frente de Juventudes*
- Sindicalimo vertical: as Centrais Nacional-Sindicalistas

**a. Sección Femenina de Falange**

A Sección Feminina estaba conformada polas mulleres adheridas á Falange e tentaba reproducir o ideal de muller fascista, desenvolvendo actividades de formación para os labores do fogar, asistenciais e de beneficencia. As mulleres da SF eran mulleres mobilizadas en labores auxiliares e secundarias da construción do Estado fascista. Durante a guerra o seu papel foi destacado na confección de roupa para os soldados e a recollida de doazóns para o exército, así coma a atención aos enfermos nos hospitais.

A Sección Feminina tiña tres frontes de acción nos que desenvolvía a súa actividade: dunha banda, a formación política e técnica das súas militantes –focalizada ao rol social que se lles outorgaba ás mulleres no ideario fascista–, nun segundo termo a actividade cultural e de lecer –centrada no deporte, a lectura e a música– e, en terceiro lugar, o activismo sindical e benéfico-asistencial. Nestes tres eixos de actuación a organización feminina de Falange tiña

---

*franquista*, Lumen: Barcelona, 2007; outros traballos, se ben orientados ao estudo do persoal político entre as novas autoridades, fan especial fincapé nas organizacións e servizos de FET e no sindicalismo vertical, principalmente Sánchez Brun, G.: *Instituciones turolenses en el franquismo 1936-1961. Personal y mensajes políticos*, Teruel: Instituto de Estudios Turolenses, 2002.

espazos de confluencia con outras estruturas de encadramento, nomeadamente os Sindicatos Verticais –as distintas obras sociais– e o *Frente de Juventudes*.

Asemade, tiña unha xerarquización por idades en corpos militantes: *Margaritas, Flechas, Flechas Azules* e militancia na SF –unha estrutura semellante á das organizacións femininas de Acción Católica, debido á relevancia que tiña o aparato adoutriñador en ambos casos–.

O adoutriñamento das militantes femininas e a adquisición de habilidades técnicas para desenvolver o rol subsidiario e asistencial que se lles confería terán unha especial atención por parte do aparato da SF, desenvolvendo planos formativos para todas as idades e eidos de actuación que se marcaban para a muller na sociedade, até o punto de programar actividades formativas con carácter permanente e cun temario regrado, definindo mesmo o número de horas que había que adicarlle a cada tema; regulando a obtención de títulos oficiais que habilitaran para o desempeño de determinados traballos ou cargos, establecendo uns niveis formativos xerárquicos. Este é o caso das Escolas de Formación, do Fogar ou de Mandos, onde toda a actividade formativa que se programaba permanentemente nas Casas de Flechas, espazos adicados ao adoutriñamento das militantes máis mozas, que tiñan que superar un curso de acceso á SF cando acadaban a idade de 18 anos.

Entre as actividades máis relevantes que se facían nas Casas de Flechas –onde era obrigatorio ter unha copia do *Cara al Sol* co autógrafo de José Antonio en lugar ben visíbel– atopábanse as *Tardes de Enseñanza*, que consistían en dúas horas de formación recibidas unha vez á semana, establecendo un programa de materias obrigatorias (aulas) e actividades voluntarias (xogos, festas, etc.)<sup>488</sup>.

Teñen especial interese as indicacións que se daba aos mandos das *Juventudes de Sección Femenina*, pola importante componente católica e o sacrificio na causa falanxista que se esixe nas mesmas:

*"[...] si vuestro espíritu está templado en un sentido católico católico, el camino que tracemos a las afiliadas es seguro; pero si vuestra moral está debilitada por falta de convicciones o por*

---

<sup>488</sup> As actividades obrigatorias eran repartidas do seguinte xeito: a primeira semana relixión e música e a segunda semana nacional-sindicalismo e educación física. Entre as voluntarias atopábanse a conmemoración de festas relixiosas, representación de romances, narracións históricas, convivencia social, guiñol e títeres, xogos e deportes, emisións de radio ou charlas de formación sobre nacional-sindicalismo (AHPL, Fondo Sección Femenina, sign. 32065, Plano de Formación, Organización e Funcionamento dunha *Tarde de Enseñanza*, 1947).

*sobre de pasiones egoístas, solo podremos llevar a las niñas por caminos que Falange impedirá [...] La Sección Femenina ha escogido como ejemplo y como norma a la gran Reina Isabel. La ha escogido por su gran estilo de fortaleza y moral, porque dice un cronista que Isabel "Había crecido entre los cristianos viejos de Arévalo y Medina, y que toda la corrupción de la corte de su hermano no pudieron nunca contra su inocencia y fortaleza". Así el mando de Juventudes tiene que ser para nuestras niñas como esos cristianos viejos de Medina que guardaron la inocencia y construyeron la gran fortaleza de carácter de Isabel.*

*[...]*

*Decía JOSÉ ANTONIO hablando del Jefe "Ninguna cosa auténtica, eterna, difícil, como es gobernar, se ha podido hacer máquina; siempre ha tenido que recurrirse a última hora a aquellos que desde el principio del mundo es el único aparato de dirigir los hombres; el hombre. Es decir, el jefe, el héroe.*

*[...]*

*Necesariamente, para que un pueblo se diluya en lo amorfo, para que no se desvertebre la masa, tiene que seguir a sus jefes como profetas.*

*Como hemos de ser ejemplo, será nuestra obligación fundamental, ser la mejor entre las mejores, teniendo siempre esa ansia insatisfecha de perfección que pedía JOSÉ ANTONIO, pues la Falange es así, los que militamos en ella tenemos que renunciar a las comodidades, al descanso incluso a amistades antiguas y afectos muy hondos.*

*Por eso debemos de ser intimamente fuertes, auténticas y femeninas, y así habría una armonía exacta entre nuestra vida íntima y nuestra vida externa*

*[...]*

*"Y por último es deber de todo mando de Juventudes el conseguir que el ciento por ciento de las afiliadas que tengan en las Juventudes pasen ilusionadas a la Sección Femenina [...]"<sup>489</sup>*

Esa dobre consigna, a conxunción da doutrina católica coa simboloxía fascista nunha disciplina formativa e unha actitude estética espartana sería unha constante adoptada dende o primeiro momento –como se viu nas primeiras escenificacións públicas da coalición de forzas sublevadas–, sendo recorrentes as instrucións dadas polo Departamento de Doutrina e Estilo Nacional-Sindicalista encamiñadas a reservar un lugar preferente aos asesores relixiosos da organización feminina nos actos realizados, pendurar dos balcóns das casas a bandeira do

---

<sup>489</sup> AHPL, Fondo Sección Femenina, sign. 32065; Circular nº 118, II da Rexedoría Central de Formación: *Cualidades que han de reunir los mandos de Juventudes y deberes que han de cumplir para con las Flechas*, 23-5-1946.

*Movimiento* en datas sinaladas, ou celebrar de forma sobria e rigorosa as festas relixiosas no seo da familia<sup>490</sup>.

A existencia de programas regrados de formación, cun temario, que se mantiñan no tempo, implicaba a necesidade de poñer en marcha cursos preparatorios para formar cadros políticos que se encargaran de impartir eses programas. A organización destes cursos corría a cargo inicialmente da Rexedoría de Cultura –despois serían xestionados pola de Formación–, que puña especial atención na formación de instrutoras, impartindo cursos de especialización en Mocidade –dirixidos a “*docentes*” das Casas de Flechas– e Fogar –aulas das Escolas de Fogar–. A obtención do título de instrutora permitía promocionar no escalafón da SF e dos Sindicatos Verticais e, por presións da organización feminina de Falange, tamén contaba para acadar a praza de mestra nacional. De feito, a propia SF sacou cursos de mestras coa finalidade de infiltrar militantes nacional-sindicalistas no ensino e ideoloxizar ás novas mestras, pulando para que fose obrigatoria a matrícula nos mesmos.

O control da SF sobre o ensino facíase con especial esmero, incidindo tanto na formación coma na selección das mesmas, como se desprende das instrucións dadas para transmitir ás mestras afíns ao partido que a SF designaba para formaren parte dos Tribunais provinciais de oposición de ingreso no Maxisterio:

*"[...] Tener en cuenta que sean muy falangistas y tengan un prestigio en el Magisterio para que su voto sea tomado en cuenta.*

*A estas maestras les haréis ver el sentido de justicia falangista que tienen que tener en estos exámenes procurando ayudar a maestras camaradas que se lo merezcan, para ir por todos los medios dándole un sentido francamente falangista a todas las actividades nacionales, y más a esta tan importante de la enseñanza."*<sup>491</sup>

---

<sup>490</sup> Todas as afiliadas á Sección Feminina tiña a obriga de colgar a bandeira nacional-sindicalista nos balcóns das súas casas polo 1, 12 e 29 de outubro, 20 de novembro, 19 de abril e 18 de xullo; así coma en datas que tiveran a consideración de festas nacionais. Do mesmo xeito, indicábase que as misas que se celebraran debían ser dialogadas para a mellor aprendizaxe da doutrina por parte das militantes e estas debían suprimir a entrega de agasallos aos seus fillos na celebración da primeira comunión, entregándolles só unha estampa ou libro relixioso (AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32065; Circular nº 4 da Rexedoría de Formación, 23-6-1941).

<sup>491</sup> AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32059/ leg.2; Oficio Circular nº 232 da Rexedoría de Cultura, 13-5-1948.

Mais a intromisión das mulleres falanxistas no ensino ía atopar resistencias en moitos casos, negándose os directores dos institutos a dar acceso ás instrutoras de Nacional-Sindicalismo destinadas aos seus centros<sup>492</sup>.

Outras programacións destinadas a preparar adoutriñadoras conformábanas os cursos de divulgadoras, dirixidos a militantes adscritas á *Hermanidad de la Ciudad y el Campo* ou a enlaces sindicais, que serían as encargadas de presentar os cursos de industrias rurais e rexer as Escolas Nocturnas de Operarias; así coma a realización de exercizos espirituais destinados a mulleres sindicadas e aprendices.

O labor formativo completábase con cursos de nacional-sindicalismo, fogar, educación física e de acceso a *Flechas Azules* para a mocidade; así coma a instalación de bibliotecas nos locais previa selección e censura unha por unha das publicacións ao dispor das militantes, restrinxindo a lectura segundo a idade das mesmas e os contidos de cada obra<sup>493</sup>. A distribución da revista *Consigna*, voceiro estatal da SF, e a organización de peregrinaxes a Roma e Compostela eran outras actuacións en clave formativa deseñadas polas Rexedorías de Cultura e Formación.

Destaca tamén a implicación da SF na promoción de actividades de lecer, deportivas e musicais, promovidas pola Rexedoría de Cultura e maila de Educación Física. Organízanse cursos de educación física e campionatos provinciais de varios deportes, nos que compiten equipas da SF, do SEU, de produtoras sindicadas e de Flechas e Aprendices; promovéndose

---

<sup>492</sup> Así se informa nunha circular da Rexedoría de Cultura, que se dá esa situación en moitas provincias, polo que se vai solicitar do Ministerio unha autorización especial (AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32059/ leg.2; Oficio Circular nº 209 da Rexedoría de Cultura, 27-11-1947).

<sup>493</sup> A *Hermanidad de la Ciudad y el Campo* restrinxía a lectura de certos libros coma *Asilo de huérfanas*, de María Mercedes Ortoll, *Estampas de un amor*, de L. M. Aramburu ou *Vestida de tul* de Carmen de Lenza, a militantes casadas ou maiores de 25 anos (AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32200/1; Circular nº 11 da *Hermanidad de la Ciudad y el Campo*, 25-8-1945). A Rexedoría de Cultura e maila de Formación farían moita insistencia nas publicacións que se puñan a disposición ou se recomendaban coma lecturas obrigatorias ás militantes, creando apartados de Ensinanza Especial con obras coma *La vida y los libros de Alfonso el Sabio*, *Fabiola* ou *Tratado de la hermosura de Dios*, “[...] libros que te indicamos que sólo pueden leer camaradas formadas [...]” (AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32059, leg. 2; Circular nº 212 da Rexedoría de Cultura, 18-12-1947). Remítanse listaxes de libros que debían conservarse nas Delegacións locais, comarcais e provinciais; ordeadas en publicacións para a formación política e para a formación relixiosa, tales coma as obras completas de José Antonio, Ruíz de Alda, Onésimo Redondo e Pilar Primo de Rivera, os 26 puntos de *Falange*, os cursos de relixión e a *Historia Sagrada* do P. Urbel, manuais de liturxia, a *Colección de Encíclicas* ou a vida e obras de Santa Tareixa (AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32065; Circular nº 28 da Rexedoría de Formación, 23-9-1946).

ademais o excursionismo e campamentos de montaña. Varias equipas da provincia chegan a competir en campionatos estatais de diferentes disciplinas<sup>494</sup>.

Teñen certo interese as prescricións dadas polas xerarquías da SF en canto a moralidade e normativa de comportamento e vestimenta das participantes nas competicións, que de forma obrigada debían cubrir ben o corpo feminino e non marcar a súa forma; así coma unha permanente valoración da súa actitude falanxista<sup>495</sup>.

Outro eido de actuación no que centraba bastantes esforzos a SF era o traballo no campo sindical e asistencial, que era desenvolvido polas militantes da organización feminina que exercían coma Enlaces Sindicais e máis as encadradas na *Hermandad de la Ciudad y el Campo*, así coma as prestadoras do *Servicio Social de la Mujer* –que era obrigatorio para todas– e a actividade dirixida pola Rexedoría de Sanidade.

A acción sindical da SF faise a través da figura das enlaces sindicais nos primeiros anos de posta en funcionamento do sindicalismo vertical, correspondendo unha para o eido provincial e nomeándose outra nas localidades nas que houbera máis de 75 mulleres sindicadas. Baixo as instrucións do Delegado Sindical, as súas funcións consistían na vixianza do cumprimento das normas laborais en canto ao traballo feminino e “*inculcar el espíritu de nuestro Movimiento a todas las mujeres sindicadas*”, con intervención directa na inicialmente denominada Obra do Artesanado do Ministerio de Organización e Acción Sindical<sup>496</sup>.

#### **b. Auxilio Social**

Xa no período bélico, en outubro de 1936, fora creada unha institución benéfica organizada polas mulleres falanxistas: o *Auxilio de Invierno*, destinado á atención en comedores a nenos de familias con poucos recursos, que se centrou principalmente na atención a familias de vítimas da represión coma unha estratexia de procurar a adhesión ou

---

<sup>494</sup> Non embargantes, a falta de regulariedade na celebración de campionatos provinciais faría que as equipas de Lugo ficaran excluídas da participación nos campionatos estatais para os anos 1945 e 1946 (AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32061, Circular nº 325 da Rexedoría de Educación Física, 14-2-1945). Os meirandes éxitos nas competicións estatais lógranse no baloncesto e no tenis, quedando subcampeonas da rexión Noroeste as mulleres de Lugo no II Campionato de Baloncesto, que se tivera que aprazar polas circunstancias sanitarias (AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32061; Circular nº 95 da Rexedoría de Educación Física, 17-4-1941). No III Campionato de Tenis celebrado en Santander, a falanxista A. Cancio chegaría a semifinais da primeira categoría de simples, quedando terceira na clasificación (AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32061; Cadro de resultados dos III Campionatos Nacionais da *Educación Física Femenina*, 20-9-1942).

<sup>495</sup> AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32061; Circular nº 177 sobre vestimenta, 16-11-1943.

<sup>496</sup> AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32200/1; Guión para as Enlaces da *Sección Femenina* na Central Nacional Sindicalista, 30-5-1938.



demostrar a magnanimidade do Caudillo que atende aos necesitados en troques de enfrontalos co resto dos españois –conduta viciada achacada aos marxistas–. Este organismo, que xurdira de xeito independente á SF, vai acabar baixo o seu control debido á funcionalidade en canto a mandobra voluntaria e de balde que esta aportaba. En Lugo fúndase o comedor do *Auxilio de Invierno* en xaneiro de 1937, logo dunha subscrición aberta varios meses antes, no local da SF na rúa do Bo Xesús. Nel lavábase, vestíase e dábase de comer a 56 nenos atendidos por media ducia de mozas falanxistas. Á súa inauguración, que se celebrou coa entronización do Sagrado Corazón no comedor, asisten as autoridades relixiosas, militares e civís, representantes de *Falange*, das Milicias de España, das Margaritas e da Xuventude Católica Feminina, así coma directores dos centros de ensino da localidade<sup>497</sup>.

Para o desenvolvemento dos comedores do *Auxilio de Invierno* realizaríanse varias cuestacións, até que se institucionaliza unha fórmula de recadación de cartos para o seu financiamento, a chamada *Ficha Azul*, subscrita principalmente por comerciantes e industriais que aportan unha cantidade pecuniaria ou en especie ao mes<sup>498</sup>. En maio de 1937 esa obra benéfica pasa a denominarse Auxilio Social, expandindo o número de comedores e nenos asistidos, que se verían incrementados ano a ano dende a súa fundación. Nos tres anos da guerra medraría até contar con once comedores infantís e tres *Cocinas de Hermandad* na provincia, repartindo máis de catro mil racións mensuais<sup>499</sup>.

A vontade aleccionadora e re-educadora procurada polo proxecto de Auxilio Social era formulada de forma propagandística coma un exercizo de bondade e xustiza do novo réxime:

*“Auxilio Social, la más hermosa de las obras de la Falange, cumple hoy dos años de vida. En la desesperación de los necesitados ha brillado un rayo de halagadora esperanza. En los comedores sociales se atiende con material solicitud a los hijos del enemigo con tal de que lo necesite. El sacrificio anónimo del menesteroso merece que en su día figure al lado del gesto heroico del combatiente para que los romances sabor de renunciamento y las generaciones futuras aprendan a amar al prójimo al borde mismo del odio de la guerra. La Patria, el Pan y la*

---

<sup>497</sup> *El Progreso*, 12-1-1937.

<sup>498</sup> Orduña Prada, M,: *El Auxilio Social (1936-1940). La etapa fundacional y los primeros años*, Madrid: Escuela Libre, 1996; Cenarro Lagunas, Á.: *La sonrisa de Falange. Auxilio Social en la guerra civil y en la posguerra*, Barcelona: Crítica, 2006; Giménez Muñoz, M<sup>a</sup>C.: “La Asistencia Social en Sevilla: del Auxilio de Invierno al Auxilio Social (1936-1939)” in *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, n. 9 (2009); <http://hispanianova.rediris.es>

<sup>499</sup> *El Progreso*, 31-10-1939.

*Justicia se hicieron luz de ventana abierta en las casas de Auxilio Social y enseñaron hasta donde puede llegar un pueblo que cree, que pelea y que trabaja [...]"<sup>500</sup>*

En relación co anterior labor benéfico-asistencial, o Decreto de 7 de outubro de 1937 crea o *Servicio Social de la Mujer*, orientado ao "[...] fortalecimiento de la comunidad nacional [...]" e a "[...] despertar en la mujer el afán de servicio [...]", concebindo a asistencia social coma a principal función que se pretendía dar ás mulleres no *Nuevo Estado* coma extensión das súas actividades dentro da familia, e establecendo a súa prestación coma unha condición obrigada para o acceso a postos do Estado<sup>501</sup>. A xestión deste servizo caerá en mans da Sección Feminina coa incorporación do Auxilio Social á mesma en decembro de 1939. Era constante o esforzo publicitario e recadatorio para este labor, organizando varias postulaciós nas que era obrigada a asistencia das militantes falanxistas e introducindo anuncios na prensa animando a incorporación das mozas ao Auxilio Social e ao SSM:

*"Sin HOGAR y sin PAN no temas*

*AUXILIO SOCIAL está contigo.*

*[...]*

*Un año de AUXILIO SOCIAL*

*20.562.378 comidas"<sup>502</sup>*

*"SERVICIO SOCIAL*

*Importante nota de la Delegación nacional de Auxilio Social*

*Las mujeres españolas, que sienten vivamente el afán de resurgimiento nacional, y desde los primeros instantes del Movimiento pusieron toda su capacidad de heroísmo y sacrificio a su servicio, han respondido al deber nacional del Servicio Social impuesto por el Caudillo, según decreto 378, en proporción superior a las más atrevidas esperanzas, hasta tal punto, que, por el momento, y mientras llega el próximo día de la paz en que se de a las instituciones sociales la magna extensión proyectada, el número de mujeres que solicitan prestar el Servicio Social, excede en algunas provincias del de puestos en que se puedan cumplirlo.*

*Ante ello, esta Delegación Nacional ruega a los jefes de Instituciones emplazadas en las provincia citadas que, de acuerdo con el jefe del Departamento de Organización del Servicio Social, procuren trabajo a todas las que hayan de cumplirlo, ocupando si fuese preciso, los puestos de aquellas que por haber trabajado con anterioridad están ya exentas del mismo y que realicen los*

---

<sup>500</sup> No segundo aniversario do Auxilio, xa había inaugurados e en funcionamento oito comedores infantís, pasando no último ano de 259 a 634 nenos atendidos e de 16.640 racións a 50.040 entre outubro de 1937 e o mesmo mes de 1938 (*El Progreso*, 30-10-1938).

<sup>501</sup> Molinero, C.: *op.cit.*, páx. 164-165.

<sup>502</sup> *El Progreso*, 28-11-1937.

*trabajos cuya facilidad de ejecución haga posible sin trastornos graves de funcionamiento, la sustitución por las nuevas cumplidoras [...]*<sup>503</sup>

Non embargantes, e malia a expansión desta iniciativa nos primeiros anos, vaise rexistrar un certo declive en canto a recursos e iniciativas nos anos corenta, derivada do modelo de financiamento e o sobre-esfuerzo recadatorio a que sometían á poboación<sup>504</sup>.

A posta en marcha dun modelo asistencial que en certos aspectos viña substituír certas funcións benéficas e caritativas que se proxectaban na sociedade tradicional baixo control da Igrexa Católica amosaría certos receos da xerarquía eclesiástica cara a estas actividades, principalmente pola crítica que estas supuñan a ese modelo caritativo e o sustento no concepto da xustiza social coma orientación última do labor do *Auxilio Social* inicialmente e das actuacións benéficas que englobaba o *Servicio Social de la Mujer* despois.

Non embargantes, por parte das entidades fascistas hai un achegamento, colaboración e mesmo recoñecemento de certos eidos de actuación cara ao catolicismo, asociado ao eido moral e espiritual. Neste sentido, a beizón dos locais do Auxilio Social coa entronización do Sagrado Corazón e a integración non só de capeláns senón tamén de asesores relixiosos con amplas funcións de supervisión no organigrama asistencial procura evitar a reacción defensiva da Igrexa Católica ao sentir usurpada unha función que lle corresponde. Por outra banda, dende estas propias estruturas desenvolveranse actuacións de apoio ao apostolado, fomentando o cumprimento cos sacramentos dos beneficiarios<sup>505</sup>.

Este novo entramado de entidades benéficas supón unha novidade en canto á orientación política e tamén en relación ás iniciativas tradicionais de beneficencia que, sen embargo, non deixan de manifestarse en colaboración con entidades de promoción económica e de defensa dos intereses das elites ou canalizadas oficialmente a través da Xunta Provincial de Beneficencia.

---

<sup>503</sup> *El Progreso*, 17-4-1938.

<sup>504</sup> Mesmo na consecución dos obxectivos aleccionadores, o recurso á fonte oral desvela unha certa relaxación e mesmo despolitización no desenvolvemento da acción asistencial destas estruturas (Cabana Iglesia, A.: *Xente de orde...*, páx. 202-210).

<sup>505</sup> Se ben é certo que existiu polémica nun primeiro momento entre as autoridades eclesiásticas e as xerarquías do Auxilio Social polo nomeamento dos asesores relixiosos, aquelas consiguen que sexa o Bispo quen os designe (Orduña Prada, M.: *op.cit.*, páx. 267-288, Molinero, C.: *op.cit.*, páx. 133-135); sobre o bautizo e a comunión obrigatoria dos nenos asistidos polo Auxilio Social, *vid.* Cenarro Lagunas, Á.: *Los niños del Auxilio Social*, Madrid: Espasa, 2009, páx. 152-155.

Contodo, a guerra marca un antes e un despois en canto que a incorporación e mobilización da muller nesas tarefas, como se explica en apartados precedentes do presente traballo, pois nese contexto *Falange* tivo a habilidade de introducir e liderar unha serie de colectivos activos nunha especie de “beneficencia de guerra”, tanto no apoio á fronte coma na asistencia aos feridos e atención social a familias con poucos recursos, na que se implicaran boa parte das mozas que facían parte do asociacionismo benéfico. Esta mobilización mantense en datas posteriores a través do Auxilio Social, reforzado polo apoio institucional e a imbricación nas estruturas oficiais e mantido a través de sistemas de recadación dirixidos a industriais hostaleiros non exentos dun certo rol coactivo.

A Igrexa, pola súa banda, vai manter e mesmo incrementar, como se viu, as entidades de apostolado de base –Acción Católica– e as sociedades benéficas dependentes directamente das congregacións relixiosas –Unión Misional Franciscana–; ao tempo que ten a capacidade para incidir, condicionar e mesmo controlar algunhas entidades benéficas, asistenciais ou de previsión que se creen no *Nuevo Estado* a través de consiliarios relixiosos e da reclamación da súa función na vixianza da moralidade e a espiritualidade.

### **c. *Hermandad de la Ciudad y el Campo***

A *Hermandad de la Ciudad y el Campo* (HCC) fora creada no II *Consejo* da Sección Feminina (xaneiro de 1938) para incidir sobre a vida familiar labrega e difundir ensinanzas e experiencias no coidado da casa e dos fillos a partir do exemplo urbano<sup>506</sup>. Tramitaba todo o relativo a leis e seguros sociais e sindicais, organizando cursos de divulgación sobre eses temas. O corpo de divulgadoras da HCC atopábase hiper-especializado, subdividido por temáticas e por eidos de actuación, conformando así unha sección de divulgadoras en cidades e outra de divulgadoras rurais secundadas por cadansúa equipa de militantes da SF en servizo na HCC, dotándose ademais de inspectoras e tendo estreita relación coa Rexedoría de Enfermeiras.

As instrucións dadas ás divulgadoras rurais desvelan as funcións verdadeiras desta figura na HCC: elaboración de detallados informes sobre as vivendas e as condicións de vida, estudo da demanda de melloras de cada localidade e do estado da industria e explotacións agrícolas valorando a posibilidade de instalación de obradoiros, así coma as necesidades a atender polos diferentes organismos asistenciais de carácter oficial. Elaboraríase unha carpeta para cada vivenda, facendo un pormenorizado estudo do estado da mesma e dos recursos de cada

---

<sup>506</sup> Thomàs, J.M.: *op.cit.*, páx. 141.

familia, detallando as carencias a cubrir polo Auxilio Social e para a divulgación de condicións hixiénicas ou acceso a vivendas protexidas<sup>507</sup>.

Polas súas funcións a HCC estaba estreitamente relacionada por unha banda coa CNS e, máis concretamente e de xeito principal coa Obra Sindical de Artesanía – en menor medida con *Educación y Descanso*, Previsión Social e Colonización– e, pola outra, co Instituto Nacional e a Fiscalía da Vivenda. A Rexedora Provincial da HCC sería Secretaria Adxunta ao Servizo Provincial de Artesanía da CNS, creándose un corpo de visitadoras do Fogar Artesán dependente dun departamento específico dentro desa Rexedoría, conformada ademais polos departamentos auxiliares de Divulgación Sanitaria Rural e de Orientación da Muller e Industrias Rurais, proxectando un programa formativo e de propaganda a realizar pola SF a través desas estruturas: cursos de avicultura, apicultura e cunicultura, aulas de relixión e nacional-sindicalismo, puericultura e “ciencia doméstica”<sup>508</sup>.

Ese labor formativo despregábase, de xeito complementario á función das divulgadoras, a través das Escolas de Fogar e de Formación da HCC; creándose ademais unha sección de Aprendices, encargada da instalación de obradoiros para actividades manuais da nena. Artelláranse obradoiros de formación profesional para a confección de vestimenta coa finalidade de colocar mandobra feminina neses obradoiros ou no fogar a curto prazo, converténdose posteriormente en cooperativas de produción do Partido Único baixo o nome de *Talleres de Vestuario José Antonio*, para surtir aos organismos de FET e do Exército<sup>509</sup>. Asemade, tentábase cubrir tamén o eido do lecer a través do fomento de actividades deportivas para as mulleres sindicadas, estancias en albergues e residencias de verán e

---

<sup>507</sup> En todos os aspectos dos que se pretende informar tense especial interese nas condicións hixiénicas e de saúde da vivenda: enfermidades frecuentes, defuncións, estado da auga, limpeza da vivenda, etc., ademais de detallar as posibilidades económicas das familias (AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32200/1; Oficio da Rexedoría Central da *Hermandad de la Ciudad y el Campo*).

<sup>508</sup> AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32200/1; Circular da Dirección Nacional da *Sección Femenina*, 15-4-1940. Sobre o papel asistencial da SF edos planos formativos despregados e a expansión societaria dos primeiros anos corenta, a partir da fonte oral, *vid.* Rodríguez López, S.: “La Sección Femenina en Almería. De las Mujeres del Movimiento al Movimiento Democrático de Mujeres”, in *La Historia de las Mujeres: perspectivas actuales. XIII Coloquio Internacional de la AEIHM*, Barcelona: Universitat de Barcelona, 2006 (CD Rom). Concretamente sobre o papel da HCC, *vid.* Marías Cadenas, S.: “Agriculturismo, actividad sindical y movilización femenina en los pueblos: historia de la Hermandad de la Ciudad y el Campo (1937-1958)” in *VI Encuentro de investigadores sobre el Franquismo (Zaragoza, 15-17 de noviembre de 2006)*, 2006, páx. 739-753; *idem*: “La Sección Femenina en el medio rural: mensajes de género y clase, divergencias y contradicciones” in Rújula López, P. et Peiró Martín, I. (coords.): *La historia del presente. Congreso de Historia Local de Aragón*, 2007, páx. 283-294.

<sup>509</sup> Estes obradoiros de vestimenta quedaron, a partir do Decreto de 28-12-1939, baixo a disciplina do Servizo de Artesanía da Dirección Nacional de Sindicatos (AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32200/1; Acordo da Dirección Nacional da SF e a DNS sobre organización dos obradoiros de vestimenta, 30-12-1940).

creación de grupos de Coros e Danzas por centros de traballo<sup>510</sup>. Mesmo se establecían subvencións para a realización de todas estas actividades, as cales tiveron que reducir as súas contías debido ao alto número de sindicadas inscritas<sup>511</sup>.

O aparato asistencial desenvolvido pola HCC céntrase na dotación de subsidios e premios de fomento da natalidade: subsidio familiar por número de fillos para mulleres que traballan por conta allea, premios á natalidade e a familias campesiñas numerosas ou o reparto de cestas a sindicadas que tiveron fillos<sup>512</sup>.

Tamén se nomearían enlaces sindicais nas fábricas, subordinadas aos enlaces masculinos nomeados pola CNS, mais esas funcións non se levarían con moito rigor por parte da HCC:

*"Recibo el primer número del Boletín de la S.F. y con referencia a él he de advertirte lo siguiente:*

*1.-No enviarás informe alguno para su publicación de nada referente a la parte masculina de Sindicatos*

*2.-En Boletines sucesivos, no permitiré que bajo ningún pretexto, deje de constar la labor mensual que necesariamente han de llevar a cabo al cfrente del Servicio; teniendo en cuenta que no queda simplificada esta obligación a comunicar escuetamente que "siguen los trabajos normalmente" como han hecho en este primer Boletín algunas provincias.*"<sup>513</sup>

*"Por informe de la anteriormente encargada de Sindicatos en esta Delegación Nacional de S.F. me enteró de que en tu provincia no se ha dado la debida importancia a la labor encomendada a la Sección Femenina por la C.N.S.*

---

<sup>510</sup> Estas iniciativas impleméntanse a finais dos anos corenta, pretendendo crear rondallas, coros ou grupos de danzas por centros industriais ou de labregas, coa intención de organizar certames locais, provinciais e rexionais nos que compitan entre eles (AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32200/1; Instrucións para a creación de coros, danzas ou rondallas por centros de traballo, 28-6-1948).

<sup>511</sup> Isto ocorreu coa convocatoria de subvencións a escolas e deportes de 1945, reducindo a dotación a 5ptas. para as escolas de Fogar e Deportes, 1'75 para as Escolas de Formación, xustamente a metade do que se destinaba anteriormente (AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32200/1; Circular da *Hermandad de la Ciudad y el Campo*, 11-4-1945).

<sup>512</sup> As contías que se destinaban a mulleres traballadoras con fillos ao cargo ían dende as 30 ptas./mes para as que tiñan dous fillos até as 290 das que tiñan doce (AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32200/1; Oficio da Rexedoría Central da *Hermandad de la Ciudad y el Campo*, 21-5-1941). As cestas entregadas as afiliadas que tiveran fillos contiñan un enxoval conformado por roupa de abrigo, materiais para o aseo e mesmo dous pares de zapatos por un valor superior a 90 ptas. (AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32200/1; Instrucións para o reparto de cestas a sindicadas, 15-8-1943).

<sup>513</sup> AHPL, Fondo *Sección Femenina*, sign. 32200/1; Oficio da Secretaría Nacional da *Sección Femenina* e da Auxiliar Central de Sindicatos á Delegada Provincial, 6-3-1940).

*Darás orden a la Regidora Provincial de ocuparse en adelante con interés y entusiasmo, de todo lo que a este Departamento se refiere [...]"<sup>514</sup>*

O artellamento de toda a estrutura da SF amosará importantes eivas de funcionamento que se deben á incapacidade dos cargos da organización e á falta de implicación ou o fracaso das actividades promovidas pola mesma. Son constantes as chamadas de atención ao respecto por parte dos mandos centrais:

*"Querida Camarada:*

*Están llegando los partes trimestrales y en su mayoría vienen mal, sin tener para nada en cuenta los numerosos oficios que sobre la confección de estos os hemos escrito. Es imposible que ni las Regidoras ni las Jefes de Escuela los lean, por lo cual no volverá a admitirse ni un solo parte mal confeccionado.*

*En la próxima junta les advertirás que la primera vez que lo envíen mal cesarán en su cargo, pues yo comprendo se equivoquen alguna vez, pero todas y en todas las faltas que una y mil veces se han aclarado, no es posible, por lo que de ahora en adelante la Jefe de Escuela que envíe el parte de admon. o Escuela con más de dos faltas se propondrá su cese a Personal, pues el que se manden como hasta ahora denota o una falta de interés absoluto o una total falta de opacidad [...]"<sup>515</sup>*

*"[...] Te comunico que mientras no nos envíes todo lo que tienes pendiente del Concurso de Coros y Danzas, Partes de Inscripción, Formularios, relaciones nominales, etc, no se os enviará el dinero, y caso de no estar aquí como plazo máximo el 1º de Junio, no concursaréis, advirtiéndote que en las relaciones nominales no admitiremos a última hora cambios, en grupos finalistas como no sea por enfermedad.*

*Te ruego pongas cuidado pues ya estoy cansada de reclamar a mi Regidora, y estoy dispuesta a no dejar intervenir los grupos que no tengan aquí la documentación completa en esta fecha [...]"<sup>516</sup>*

Así pois, a Sección Femenina formula un modelo de participación da muller tinguido dunha orientación católica, imprimindo unhas pautas de comportamento marcadas pola austeridade e a disciplina –ou obediencia á autoridade establecida–; trátase dunha muller benefactora que podería entroncar coa concepción católica de “*madre social*” definida

---

<sup>514</sup> (AHPL, Fondo Sección Femenina, sign. 32200/1; Oficio da Rexedoría Central da *Hermandad de la Ciudad y el Campo* á Delegación Provincial da Sección Femenina, 7-6-1940).

<sup>515</sup> AHPL, Fondo Sección Femenina, sign. 32059, leg. 2; Oficio da Rexedoría Central de Cultura, 4-5-1949.

<sup>516</sup> AHPL, Fondo Sección Femenina, sign. 32059, leg. 2; Oficio Circular nº287 da Rexedoría Central de Cultura, 12-5-1949.

décadas antes polas sociedades femininas confesionais, mais cunha destacada diferenza: aquelas entidades, aproveitando o marco participativo da democracia liberal, representaban un rol actuante para a muller católica na sociedade en xeral, mentres aquí se está a formular un espazo moi determinado e encadrado de participación da muller: a muller da Sección Feminina é unha muller-militante que debe obediencia ao credo do Partido Único e ten restrinxidos os seus eidos de actuación a tres eidos: o fogar –con prioridade para a función da maternidade, como se ve nas propias políticas sociais do réxime e nas instrucións e orientacións de traballo da SF–, aquelas funcións que son consideradas auxiliares da actividade masculina –roupeiros, día do cigarro, etc.– e, con especial incidencia, no labor benéfico-asistencial e do ensino.

Este aspecto asistencial cobra especial importancia no caso do medio rural, onde a Igrexa Católica está moito mellor imprantada e FET non ten a mesma capacidade de influencia, de tal xeito que as divulgadoras da HCC van ser, nese aspecto, figuras alternativas ao crego da parroquia, procurando acceder a todos os fogares familiares. Se ben algunhas das actuacións que se desenvolven lembran á *Acción Católica de la Mujer* dos anos vinte, estas van ir máis aló na previsión social e na formación.

#### **d. Encadramento da mocidade: o Frente de Juventudes**

O falanxismo tivo dende os seus comezos unha forte impronta xuvenil, que canalizou a través das chamadas *Organizaciones Juveniles de Falange* e mailo *Sindicato Español Universitario*. Estas dúas organizacións amosan un especial activismo nos anos da guerra civil. Por unha banda, as OJJ van ter un claro carácter paramilitar, participando en desfiles e concentracións múltiples das realizadas polas novas autoridades. Mesmo a súa formación vai estar orientada á educación física e militar, dotándose dun cuartel e realizando cursos de preparación centrados nesas disciplinas. Por outra banda, realizarán actos de afirmación nacional-sindicalista e terán unha importante presenza nas ritualizacións do bando sublevado, así coma nas cabalgatas de reis –celebración que impulsan coma oficial dende o nadal de 1936–. O SEU, pola súa banda, oríentase principalmente ao eido deportivo, destacando a actividade da sección de fútbol que conforma equipas e promove competicións con outras



formacións. Asemade, tenta incrementar a súa incidencia na mocidade polo feito de xestionar a gratuidade da matrícula de estudos para os seus afiliados<sup>517</sup>.

Ambas organizacións teñen confluencia con certas ordes relixiosas da cidade de Lugo, como é o caso dos HH. Maristas e dos PP. Franciscanos.

En decembro de 1940 dáse forma oficial ás organizacións xuvenís vencelladas a FET-JONS, creando o *Frente de Juventudes*, co que se procuraba:

*“[...] dictar las normas que abran a las Organizaciones Juveniles el cauce que pueda asegurar la formación y disciplina de las generaciones de la Patria en el espíritu católico español y de milicia propios de F.E.T. Esa unidad de las juventudes al servicio del Movimiento, debe tener una de las más relevantes expresiones en la estrecha colaboración del Frente de Juventudes con la milicia del Partido para las tareas de instrucción premilitar ligada a un ambiente de educación política.*

*[...]*

*Todos los alumnos de los centros de Primera y Segunda enseñanza, oficial y privada, forman parte del Frente de Juventudes [...]*<sup>518</sup>

As actividades do FJJ englobaríanse en ciclos bianuais que correspondían con cursos académicos que se desenvolvían a partir da agrupación dos militantes en centurias para desenvolver a programación formativa, relixiosa e lúdica correspondente a ese período. Estas actividades consistían dende a celebración de campionatos deportivos até concursos de arada ou os cursos de orientación profesional agraria para mozos promovidos pola Sección de Rurais<sup>519</sup>. A distribución da revista *Rumbo* e maila difusión de discursos por radio serían outras das ocupacións da mocidade falanxista.

---

<sup>517</sup> “EL S.E.U. PRETENDE: HACER ASEQUIBLE LA ENSEÑANZA A TODO ESPAÑOL CAPACITADO” (*El Progreso*, 2-4-1939). Tamén facían xestións coas autoridades educativas para flexibilizar as convocatorias de exame na Universidade (*Idem*, 2-1-1946).

<sup>518</sup> Establecíase unha xerarquización da militancia en graos segundo a idade dos militantes, de 7 a 11, de 11 a 15, de 15 a 18 e de 18 ao cumprimento do servizo militar (*El Progreso*, 7-12-1940).

<sup>519</sup> Exemplos disto son o campionato local de tenis de mesa no Fogar Rural do FJJ de Guitiriz (*El Progreso*, 18-11-1948) ou os concursos de cavado nas parroquias chantadinas de Centulle e Merlán, onde se vería “[...] confundirse la espada y el cetro con el arado y la azada, forma esta de poetizar un trabajo que hace el campesino el mejor arquitecto [...]” (*Idem*, 1-7-1947). Nos cursos de orientación profesional para mozos do agro desenvolvidos pola Sección de Rurais en Mondoñedo impartíranse nocións de cría de animais e selección de razas, onda a preceptiva formación patriótica, relixiosa e física (*Idem*, 1-12-1942).

A adquisición e acondicionamento de espazos para a realización das súas actividades sería un elemento clave para a consolidación do FJJ, sendo locais que servirían non só á organización xuvenil, senón tamén ao resto de entidades do *Movimiento*. Así ocorre cos Fogares Rurais ou co Fogar-Cuartel “Carlos Azcárraga” que inauguran en Lugo en novembro de 1944. As instalacións contaban con múltiples dependencias: un salón de actos, sala de transmisións para radio, obradoiro-escola de aeromodelismo, bibliotecas, salón de recreo, clínica, ximnasio, campo de deportes, sala de mandos, duchas e dependencias administrativas. Como se apreza, eran uns locais concebidos para a realización de actividades de formación, lecer e deportivas, cubrindo así todas as necesidades da fronte xuvenil falanxista<sup>520</sup>.

O papel do FJJ vai ser destacado na celebración de certas datas oficiais do réxime, nas que se pretenderá exhibir o apoio das mocidade ao réxime e, concretamente, á persoa do ditador. Este é o caso do *Día del Caudillo* (1 de outubro) ou o *Día del Dolor* (20 de novembro, morte de José Antonio)<sup>521</sup>. Realizaríanse emisións radiadas e actos en varias localidades da provincia promovidos por aquel nos que se trasladaban verbas de arenga dirixidas aos mozos falanxistas. Tamén o aniversario da creación da *Falange*, o 29 de outubro, ou o 18 de xullo serían aproveitados para reafirmar a vixencia do discurso falanxista, como é o caso do artigo publicado polo xefe de Centuria Lope Pérez Cornes con motivo do undécimo aniversario do Partido Único, no que xustifica a actuación no contexto do golpe de Estado:

*"Octubre de 1933: Vieja Guardia. Octubre de 1944: Nueva Guardia*

*Por que nació la Falange?*

*Pues porque aquel hombre excepcional sentía un vacío de ausencias y salió para liberar a la patria de las cadenas de los partidos, del separatismo, de la lucha de clases cruenta. La Falange, sin dinero y perseguida, no pierde la FE y consigue reconquistar España y devolvernos el sentir orgullo de ser español [...]*

---

<sup>520</sup> A cerimonia de inauguración estaría precedida por un acto de entrega de condecoracións e desfile de todas as centurias do FJJ, rematando coa arriada de bandeiras, canto do *Cara al Sol* e escenificación de varias pezas musicais por parte do coro da organización xuvenil (*El Progreso*, 7-11-1944). Nestas instalacións realizaríanse principalmente actividades deportivas e de lecer, tendo tamén lugar as cerimonia de homenaxe ou celebración das datas sinaladas pola memorística oficial do réxime, como ademais se pode apreza nos documentos gráficos que se conservan da época (Pereira Oliveira, M<sup>a</sup>D.(coord.): *Catálogos de exposiciones. A cidade e as xentes. Lugo, 1940-1949. Fotografías de José Luis Vega*, Compostela: Xunta de Galicia, 1995).

<sup>521</sup> Sobre o establecemento dun calendario ritual e a escenificación do Día de los Caídos e outro tipo de celebracións oficiais do Franquismo, *vid.* Box, Z.: “Rituales funerarios. Culto a los Caídos y política en la España Franquista: a propósito de los traslados de José Antonio Primo de Rivera (1939-1959)” in Casquete, J. et Cruz, R. (eds.): *Políticas de la muerte. Usos y abusos del ritual fúnebre en la Europa del Siglo XX*, Fuencarral: Libros de la Catarata, 2009: páx. 278-282.

*¡Vieja Guardia! ante vosotros, hermanos mayores, juran hoy las Falanges Juveniles de Franco, la Nueva Guardia, luchar sin descanso hasta lograr lo que vosotros ansiábais.*<sup>522</sup>

Nas zonas rurais o FJJ organizaría actividades xunto coas *Hermandades de Labradores*, mesmo celebrando conxuntamente a festa do San Cidre, tradicional efeméride do sindicalismo católico<sup>523</sup>.

O *Frente de Juventudes* ten unha clara finalidade de encadramento e formación da mocidade, tendo coma principais características o militarismo e o patriotismo. Isto, onda a utilización do deporte coma mecanismo de socialización e o ditado dunhas normas de comportamento baseadas na disciplina, a actitude servicial para coa patria e o acatamento das ordes superiores asocia claramente este modelo societario con outros previos con orientacións semellantes coma os *Exploradores de España*. Malia celebraren misas periodicamente, a componente católica non está tan presente coma noutras estruturas de encadramento do Partido Único, representando unha alternativa clara ás mocidades de Acción Católica, que tamén realizaban actividades formativas e de lecer varias consistentes en charlas, declamacións ou obras de teatro; mais que se diferenzan esencialmente na escenificación e no adoutrñamento.

#### **e. Sindicalismo vertical**

Outro mecanismo de control e encadramento artellado polo partido único era o conformado pola complexa e burocratizada estrutura da Central Nacional Sindicalista. Os primeiros pasos que se deran despois da ilegalización dos sindicatos de clase e a persecución dos seus dirixentes foran emprendidos de xeito inconexo dende diferentes eidos laborais de carácter sectorial, inicialmente constituíndo sindicatos de oficio da CONS falanxista e, unha vez creadas as CNS polo Ministerio de Organización e Acción Sindical coma organismos

---

<sup>522</sup> *El Progreso*, 29-10-1944.

<sup>523</sup> Así ocorre na celebración do San Cidre de 1948 en Mondoñedo, na que os membros da Sección Rural do FJJ participan en todos os actos programados, dende a misa até o “*Acto de Afirmación Política y Adhesión Campesina al Glorioso Caudillo*” que ten lugar na Praza de España da vila. Posteriormente os membros da Centuria “Cardenal Cisneros” farán un recital de música denominado “*Mañana del Camarada*”, ao que seguirán unha exposición de artesanía rural e un campeonato de bolos no Campo dos Remedios (AHPL, Fondo AISS, Servizo de Organización, Expedientes de Entidades, sign. I-18 539, expte. 4/30; *Hermandad Local Sindical Mixta de Labradores y Ganaderos de Mondoñedo*; Programa de actos en honra a San Cidre, 16-5-1948).

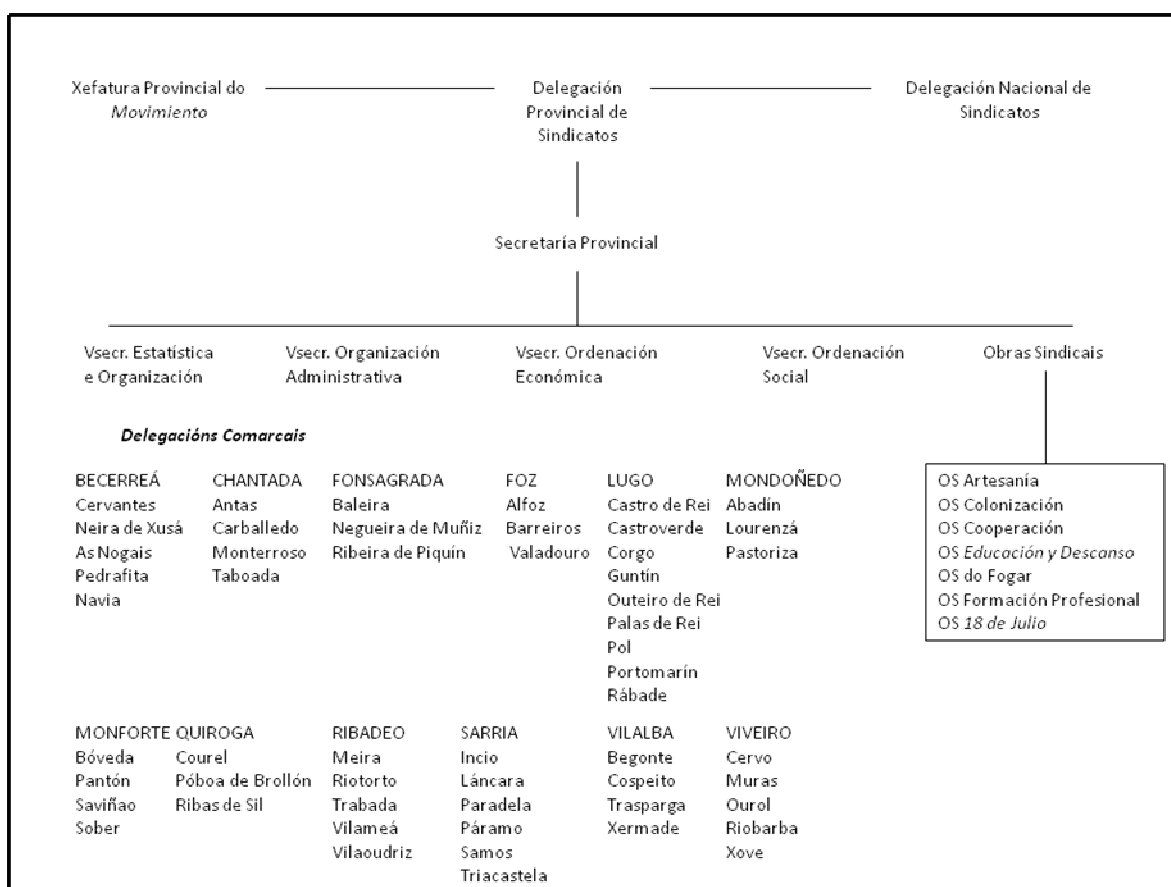
dependentes do Estado, creando sindicatos locais e provinciais; mais que non tiñan correspondencia entre si e, nalgúns casos, nin con estruturas de eido estatal<sup>524</sup>.

O organigrama provincial da rede sindical artellada coma unha delegación de FET-JONS estaba conformado de xeito piramidal, baixo a dirección do Delegado Provincial de Sindicatos –o cal dependía, á súa vez, do Xefe Provincial do *Movimiento* e da Delegación Nacional da Organización Sindical–, a Secretaría Provincial e varias Vicesecretarías subordinadas a esta: Organización Administrativa, Ordenación Social, Estatística e Colocación, Ordenación Económica e Obras Sindicais, todas elas correspondentes a servizos e funcións da central sindical cunha xerarquía establecida por riba a nivel estatal e cara abaixo nas comarcas. A primeira resposta a funcións organizativas da propia rede sindical, tendo as restantes unha finalidade máis marcadamente populista e de encadramento e control ideolóxico das masas. Por medio do servizo de Estatística e Colocación pretendíase controlar a ocupación de todos os traballadores e a súa traxectoria laboral, procurando postos de traballo a obreiros parados e presionando a aqueles que o sistema consideraba vagos porque non acadaban emprego. A Vicesecretaría de Ordenación Económica tiña relación directa coa produción e co consumo, imbricada co labor das Xuntas Provinciais de Sección Económica. As Obras Sindicais viñan cumprir unha función de previsión e acción social do sindicato único nun sentido amplo, que actuaba en distintas áreas, dende aspectos sanitarios a formativos ou económicos, conformando unha Obra Sindical para cada unha delas.

---

<sup>524</sup> Aparicio Pérez, M.Á.: *El sindicalismo vertical y la formación del Estado franquista*, Barcelona: Eunibar, 1980; Ortiz Heras, M.: *Las Hermandades de Labradores en el Franquismo: Albacete 1943-1977*, Albacete: Instituto de Estudios Albacetenses, 1992; Criado, C.: “La Hermandad Nacional de Labradores y Ganaderos: el fracaso de un proyecto falangista autónomo de sindicalismo agrario, 1944-1951”, in *Historia del Tiempo Presente*, n.3 (2004), páx. 87-104; Lanero Táboas, D.: *Sindicalismo agrario franquista na provincia de Pontevedra (1936-1939)*, Tese de Doutoramento, Universidade de Santiago de Compostela, 2005; Collarte, A.: *Labregos no franquismo: economía e sociedade rural na Galiza interior: as “hermandades sindicales” en Ourense (1943-1978)*, Ourense: Difusora de Letras e Ideas, 2006; Bernal García, F.: *El sindicalismo vertical: burocracia, control laboral y representación de intereses en la España franquista, 1936-1951*, Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2010.

### Cadro 43. Organigrama sindical



Fonte: elaboración propia a partir dos datos do AHPL<sup>525</sup>

A Obra Sindical de Artesanía tentaba dar cobertura á formación e habilidade artística manual dos profesionais adscritos á CNS, organizando obradoiros formativos, mercados, exposicións e cooperativas. A Obra Sindical de Colonización procuraba a instalación de colonos agrarios en determinadas zonas cunhas prácticas agrarias e unha produción orientadas dende a administración. *Educación y Descanso* prestaba atención ao lecer dos traballadores: programación de actividades culturais e recreativas e provisión de espazos para o lecer e o deporte, tentando así suplantar a toda a rede societaria de asociacionismo voluntario existente no período anterior, agora desmantelada en boa parte. A Obra Sindical de Cooperación dirixía a creación de cooperativas tanto no eido agrario coma no industrial. Formación Profesional puña en funcionamento escolas profesionais e ofrecía bolsas a alumnos para a súa preparación laboral. A Obra Sindical do Fogar afrontaba o problema da vivenda,

<sup>525</sup> Trátase da copia dun esquema semellante debuxado a man en tamaño A2 titulado “Organigrama de la red sindical CNS”, con data de 31-12-1941 (AHPL, Fondo AISS, sign. I-18 370/2).

proporcionando habitación aos traballadores. A Obra Sindical *18 de Julio* tiña unha funcionalidade asistencial e sanitaria, instaurando seguros de accidentes e enfermidade nas empresas. En estreita relación con esta obra, xorde o Instituto Nacional de Previsión, adicado principalmente á función asistencial e de previsión social.

A posta en funcionamento desta complexa estrutura burocrática, coa existencia de servizos especializados, vai xerar bastantes problemas de intendencia e aplicabilidade das disposicións oficiais, debido os escasos recursos cos que se contaba e o escaso grao de implicación e mesmo indiferencia que amosan as autoridades sindicais a respecto da CNS. Así se detalla nas memorias anuais da organización sindical ao longo dos anos corenta, onde se detectan eivas importantes na engranaxe vertical:

*"[...] esta Unidad Sindical sigue tropezando con el grave problema de una sensible escasez de personal, unida a la deficiente instalación de servicios de la CNS, alojados en plantas de vivienda particular, que no reúnen las condiciones mínimas exigidas para que las actividades de la misma se desarrollen con toda la perfección de desear [...] el auge progresivo de nuestras unidades sindicales no guarda relación con la prohibición de elevar propuestas de nuevas altas en tanto no haya sido aprobada por la Superioridad la plantilla ideal [...]"<sup>526</sup>*

*"Nuevamente recurro tu superior Jerarquía formulando el ruego que ya hice patente en escritos anteriores.*

*La crisis que viene atravesando esta Vicesecretaría es grave por la falta de elementos y temo que esa crisis origine el derrumbamiento moral de todos los que, hasta hoy, hemos puesto cuanto estaba de nuestra parte, para evitar ese decaimiento que sobre nosotros se cierne.*

*Sabes el trabajo que pesa sobre mí el cual puedo ir desarrollando, gracias a la colaboración que encuentro en los funcionarios a esta Vicesecretaría adscritos; pero a pesar de la buena voluntad de todos se encuentra el trabajo atrasado por la falta de máquinas de escribir.*

*El Negociado de Fiestas, aún cuando no depende de esta Vicesecretaría, está atravesando un mal momento, ya previsto por mi hace varios meses, por no disponer de máquina de escribir. Como este Negociado dispone de recursos propios me permito proponer, con todo respeto y consideración a tu superior Jerarquía, se invirtiese parte de la recaudación en la compra de tales elementos.*

---

<sup>526</sup> Incídese na necesidade de ampliar plantel e construír unha casa sindical provincial ou alugar locais en condicións (AHPL, Fondo AISS, sign. I-18 370/2; Informe da Delegación Provincial para a Memoria de actividades da CNS de Lugo, casas comarcais, etc. do cuarto trimestre e resumo anual de 1948).

*Como esta fecha participo al Jefe de Organización dé órdenes para que, la limpieza de estos departamentos, se realice con más atención y hagan desaparecer los desperdicios que como norma son depositados en una de las habitaciones de esta planta.*"<sup>527</sup>

Outros informes internos evidencian a existencia de conflitos –especialmente no caso das *Hermandades de Labradores* e as cooperativas católicas–, corruptelas ou actuacións irregulares en varios organismos sindicais, onda deficiencias estruturas no xeito de focalizar a actividade das obras sindicais á poboación eminentemente rural da provincia de Lugo:

*"[...] El Sindicato de Sector del Campo está en indudable estado de desorganización y por tanto no guardan la debida relación con la COSA no atendiendo tampoco con simultaneidad, los grupos económicos de las Cámaras del Sector Producción del Sindicato correspondiente [...] Las Hermandades de Labradores y Ganaderos que fueron constituídas de una manera alegre, están vinculadas, directamente, aunque logre una relación con la COSA, a la Delegación Provincial de Sindicatos medida, que en este período nos parece francamente buena, toda vez que sin esta vigilancia que sobre ellas ha ejercido y está ejerciendo actualmente, dada la psicología tan especial de la provincia, se hubiera llegado a situaciones insospechadas en las que las Hermandades hubieran sido el instrumento de apetencias y egoísmos particulares [...]*

*No goza de mucho prestigio la Organización Sindical entre sus encuadrados. Se ha atravesado una etapa en la que sin querer mermar el prestigio de los anteriores camaradas que ocuparon nuestros puestos han ocurrido cosas especialísimas, que no hay que relatar, las cuales han contribuído al desprestigio de la Organización Sindical en Lugo. Pero indudablemente, las causas que motivan esta especie de indiferencia con que se mira a la Organización, es el estado de abandono en que hasta hace poco se encontraba y que en realidad no es culpa toda de los Mandos provinciales, toda vez que con poco personal, insuficientes medios y falta absoluta de colaboradores íntimos, poco o nada se pudo hacer. En esta realidad, cabe más achacar la culpa de haber llegado este estado de cosas al Mando Nacional, al que por lo visto le ha preocupado muy poco el que la Delegación Provincial de Sindicatos de Lugo llegara a ocupar el sitio que le corresponde a toda unidad provincial, que como es lógico y natural no desea más que situarse a mayor altura cada día en beneficio de los intereses generales de la provincia a quién representa [...]"*<sup>528</sup>

---

<sup>527</sup> Nota interior do Vicesecretario Provincial interino de Ordenación Económica ao Secretario Técnico Sindical (29-7-1947). Previamente, en febreiro dese mesmo ano, demitira o Vicesecretario titular *"[...] completamente aburrido por tal situación, me permito suplicarte tengas a bien disponer mi relevo en este cargo de Secretario General de Despacho, pues no quisiera, eso sí, de ningún modo, que tal determinación hubiera de ser adoptada de manera que pudiese quedar en tela de juicio mi buena y honrada voluntad para el trabajo [...]"* (AHPL, Fondo AISS, sign.I-18 577).

<sup>528</sup> Así relata a situación o Vicesecretario Provincial de Ordenación Económica nun informe que resposta á solicitude de información sobre materias a tratar para unha xuntanza de mandos sindicais provinciais que terá lugar en marzo de 1949, no que ademais incide na inadecuación do modelo organizativo estatal dos sindicatos verticais coa estrutura económica e produtiva da provincia (AHPL, Fondo AISS, sign. I-18 370/1).

Por outra banda, o papel que pretenden cumprir os sindicatos verticais na regulación do abastecemento de produtos racionados, da fixación de salarios mínimos ou do prezo de produtos agrarios en orixe, vese laminada polas carencias económicas sufridas pola maioría da poboación no período da autarquía económica, así coma polas frecuentes casos de corrupción dos mandos sindicais e o xeralizado recurso ao mercado negro para a obtención de bens de todo tipo. O fracaso dos sindicatos verticais na resolución deses problemas e a crise que sufren boa parte dos fogares da provincia nos anos corenta xera un estado xeral de escepticismo cara aos mesmos e cara ao réxime en xeral que é recoñecido polas autoridades sindicais coma unha eiva a superar:

*"[...] El ambiente político social en esta provincia acusa como regla más característica el de indiferencia y apatía, provocada por un acusado excepticismo en la realización práctica de los postulados de justicia social de nuestro Movimiento; ya que hasta la fecha el justo equilibrio de salarios y precios no se ha conseguido y la economía familiar de la inmensa mayoría de los productores padece una pronunciada desproporción entre los ingresos y los gastos que ocasiona el subvenir de las más ineludibles necesidades; mientras cuantiosamente su patrimonio y con ello la consideración social, que desdichadamente se les tributa.*

*El prestigio de la Organización Sindical, no obstante lo dicho anteriormente, adquiere cada día mayor auge, pese al desaliento que con cierta frecuencia se produce en las colectividades encuadradas ante la falta de eficacia de las gestiones sindicales encaminadas a resolver situaciones injustas o a conseguir el mejoramiento de los intereses representados en nuestra Organización [...]"<sup>529</sup>*

*"[...] La actual crisis de trabajo, si bien se extiende a todas las industrias y comercio, en cuanto a lo Social, afecta principalmente a la industria, en la cual influyen más circunstancias. En la industria que más se hace sentir, es en la edificación, en cuanto respecta a esta provincia por reunir el mayor contingente de obreros influyendo, no tanto las restricciones de energía eléctrica como la falta de materiales y el escaso movimiento de capitales que retrae a los constructores.*

*Sus consecuencias en el ambiente social.-Paro. Sabio es que precisamente entre la clase obrera, generalmente coincide el nivel ás inferior de cultura, por motivos hartamente explicados los cuales el Estado Nacional Sindicalista trata de eliminar y precisamente son los Sindicatos el vehículo para el logro de estos fines; también coincide en la clase trabajadora el mayor cúmulo de necesidades no satisfechas todo lo cual en conjunto impide en estos un razonamiento sensato produciendo un criterio no mediato y sintiendo más directamente que la clase bien dotada las consecuencias de la actual crisis de trabajo, no se detienen a investigar sobre las*

---

<sup>529</sup> Informe sen asinar en resposta ao antedito cuestionario (AHPL, Fondo AISS, sign. I-18 370/1).



*causas que la producen, por todo lo cual su reacción inmediata es una dura crítica de los Poderes públicos único recurso que hallan en su impotencia, si bien por lo que respecta a esta provincia tal situación no se condensa en rebeldía sino en pasividad y apatía. También es cierto que en su generalidad el obrero de esta provincia no es estrictamente profesional, sino que alterna con la actividad de su oficio en las labores agrícolas (huertos familiares, cría de ganado, aves, etc.) o bien con otras actividades ajenas a su profesión de carácter independiente, no obstante el paro aunque les coloca en situación de prestar mayor actividad en estas labores de carácter independiente, no cabe duda que así, con todo, supone una merma de sus ingresos, cuando menos en un 60%.*

*Consecuencia inmediata de la actual crisis es el paro obrero, cuyo principal peligro no es este en sí, sino que al existir más demanda que oferta, el obrero ante el peligro de encontrarse en su hogar sin ingreso alguno, ha de someterse a las condiciones que le ofrezca la empresa, existiendo comprobación de estos hechos, con lo cual se desvirtúa toda la labor Social de nuestro Estado desde sus cimientos, conduciendo a la clase trabajadora por veredas altamente peligrosas"<sup>530</sup>*

Ante a situación de crise e racionamento, boa parte dos traballadores e labregos teñen que optar polo mercado negro para adquiriren produtos básicos, actitude que mesmo chega a ser xustificada polos mandos sindicais dada a situación –se ben isto agocha en non poucos casos unha complicidade e beneficio das fortunas que se forxan nos mercados ilegais<sup>531</sup>–, por revelarse practicamente coma inevitábel, mesmo cuestionando as medidas de control do comercio de carne debido ao desequilibrio entre o baixo prezo percibido polos produtores e as elevadas ganancias dos chacineiros e intermediarios:

*"[...] Ante el latente estado de inquietud de la población campesina de nuestra provincia, provocado por la tendencia actual del mercado, que crea una angustiosa situación en las economías de las familias campesinas, que ven con profundo pavor descender de manera vertiginosa el precio de la casi totalidad de los productos ganaderos; mientras que los impuestos se multiplican en sus conceptos y cuantía, por el establecimiento de nuevos arbitrios municipales y revisión del amillaramiento, los transportes elevan sus tarifas y los artículos que el productor agropecuario tiene necesariamente que adquirir (ropas, aperos, fertilizantes, etc.), siguen pagándose a los más desorbitantes precios que alcanzaron en el mercado negro, al que desdichadamente han de recurrir para cubrir sus ineludibles atenciones; ya que las distribuciones que a través de los diversos Organismos se realizan, cubren un mínimo coeficiente de necesidades que no altera sensiblemente, en la inmensa mayoría de los casos, el panorama económico que en términos de gran generalidad exponemos.*

*[...]*

---

<sup>530</sup> Informe da Vicesecretaría de Ordenación Social (*Ibidem*)

<sup>531</sup> Así se demostra en Cabana Iglesia, A. : *Xente de orde...*, páx. 131-151.

*"En consecuencia, si el abastecimiento de carne está hoy resuelto, para las grandes masas de población en las plazas no productoras y la de ternera es de hecho un artículo de lujo, asequible solo a los económicamente privilegiados ¿no sería acertado dejar en LIBERTAD DE COMERCIO LA CARNE DE TERNERA DESDE EL PRODUCTOR AL CONSUMIDOR? [...]"*

*Por otra parte, se conseguiría con ello eliminar el convencimiento, hoy muy generalmente sentido en nuestro agro, de que su infortunio pueda atribuirse a desacertadas medidas de Gobierno, o por lo menos contrarias a los intereses agropecuarios de esta región"<sup>532</sup>*

A incapacidade dos organismos sindicais para introducir medidas que fomentaran a mellora das condicións laborais e económicas dos traballadores da provincia debíase á propia estrutura dos mesmos e ao rol preponderante que os empresarios tiñan nesta, curtando toda medida que atacara as precarias condicións de traballo dos seus asalariados e limitara a extracción dos máximos beneficios.

Un bo exemplo disto represéntao o proceso de elaboración dun Anteproxecto de Regulamentación Provincial para o Comercio Xeral formulado pola Sección Social do sindicato correspondente que se emprende en 1946. O estudo inicial contemplaba a equiparación salarial de traballadores polivalentes coas funcións de máis alta cualificación de entre as que exerceran, así coma uns salarios mínimos por cada especialidade profesional, a limitación do período de proba, a ampliación das vacacións ou o dereito a reincorporarse ao traballo sen perda de dereitos das empregadas embarazadas<sup>533</sup>. Estas bases serán rexeitadas polas representacións económicas dos sindicatos provinciais, que as consideran excesivas en relación ás que se estableceron noutras provincias. Deste xeito, argumentan que os salarios da provincia de Lugo deben ser inferiores un 30% aos da provincia da Coruña e o das mulleres non debe en ningún caso exceder o 60% do que cobran os homes, consideran suficientes quince días de descanso en todo o ano, e desbotan por inadecuada a clasificación de funcións en relación ao modelo de pequena empresa dominante no comercio lucense<sup>534</sup>. Finalmente, tras ser sometido a varios informes que ratifican as posicións da sección económica da CNS, as representacións sociais dos sindicatos reiniciarán o proceso de elaboración dun novo anteproxecto de bases do comercio. Así pois, o rol decisorio estará en mans dos empresarios e

---

<sup>532</sup> AHPL, Fondo AISS, sign. I-18 370/2, Informe da Delegación Provincial de Sindicatos, 2-6-1948.

<sup>533</sup> AHPL, Fondo AISS, sign. I-18 577; Estudo de Bases para o Comercio en Xeral, 31-8-1946.

<sup>534</sup> Critican o estudo por "[...] carecer totalmente de justas proporciones y de la necesaria moderación. Este anteproyecto que se hizo casi en secreto y sin consultar las juntas económicas es inadmisibile tal como está [...]" (AHPL, Fondo AISS, sign. I-18 577; Acta da Xuntanza das Representacións Económicas dos Sindicatos Provinciais, 26-9-1946).

non dos traballadores, inclinándose a balanza cara aos intereses dos patróns en caso de conflito.

Un dos aspectos no que se vai amosar un especial coidado por parte das xerarquías sindicais e do réxime en xeral será a función de control político e social que cumpre o sindicalismo vertical. Os informes que se realizan sobre as delegacións locais ou comarcais poñen especial coidado na orientación e actitude política dos traballadores e labregos nesas zonas, como se desprende dos informes xeo-económicos que se elaboran para a creación das *Hermandades de Labradores y Ganaderos* en todas as vilas da provincia en setembro e outubro de 1944, nos que ademais do preceptivo estudo dos recursos e capacidade produtiva do agro tamén se insiren consideracións arredor da orientación política da veciñanza:

*"[...] Se hace sentir la necesidad de elevar el nivel cultural de la población rural tanto en lo que se refiere a cultura general, como a la técnico-agrícola, [...] la población rural de este término municipal tiene escasa noción de sus funciones en la vida pública."*<sup>535</sup>

En varios concellos da provincia estes informes revelan unha latente oposición ao réxime e ao aparato sindical derivada dunha tendencia ideolóxica de esquerdas por parte da poboación, á que tentan engadir unha carga pexorativa identificándoa co caciquismo —en coherencia coa liña argumental negadora da democracia liberal que se apreza nos discursos oficiais dende o golpe de Estado—:

*"[...] En la historia local, se ha padecido el mal del caciquismo y en los últimos años fué muy notable la influencia de las organizaciones marxistas, cuyos efectos muy atenuados perduran todavía."*<sup>536</sup>

---

<sup>535</sup> AHPL, Fondo AISS, Servizo de Organización, Expedientes de Entidades, sign. I-18 539, expte. 4/33; *Hermandad Local Sindical Mixta de Labradores y Ganaderos de Muras*; Informe Xeo-Económico, 30-9-1944.

<sup>536</sup> AHPL, Fondo AISS, Servizo de Organización, Expedientes de Entidades, sign. I-18 539, expte. 4/32; *Hermandad Local Sindical Mixta de Labradores y Ganaderos de Monforte de Lemos*; Informe Xeo-Económico elaborado pola Delegación Comarcal, 29-4-1944. Afirmacións semellantes introdúcense nos informes dos concellos de Baleira, Bóveda, Negueira de Muñiz, Vilalba, Lugo, Láncara, Guntín, Mondoñedo, Ribas de Sil, Pantón e As Nogais. Son significativos os casos de Mondoñedo e Guntín, municipios onde esa identificación co caciquismo se fai a respecto do tecido societario católico agrario, fronte ao resto de concellos, nos que a alusión a ese termo vai asociada a orientacións políticas

Este tipo de alusións derivan en ocasións na autocrítica ou censura de actuacións relaxadas, incorrectas ou corruptas levadas a cabo por parte das autoridades locais, que revelan nalgúns casos o interese do partido único por controlar as xestoras municipais:

*"[...] Totalmente desastroso es el nivel de cultura política. Este Término municipal padeció de forma feroz el mal del caciquismo y aún en la actualidad no se ha conseguido desterrar por completo. Este nivel de cultura es tan bajo que hay productores que desconocen totalmente sus obligaciones de carácter público.*

*La conducta de las Autoridades y Jerarquías es tan sólo mediana, y carente de espíritu Nacionalsindicalista por lo que resulta aconsejable su sustitución.*"<sup>537</sup>

Todos estes informes reiteran as supostas carencias herdadas do período anterior en canto ao desenvolvemento económico e da produción agrícola, que a irrupción do *Movimiento* contribuíu a corrixir, amosando unha imaxe pobre e atrasada do agro que non se axustaba ás innovacións que se viñeran producindo ao longo do primeiro terzo do século XX<sup>538</sup>.

A interrogante sobre os antecedentes políticos e sindicais que se facía para o caso dos enlaces sindicais nos primeiros anos da conformación dos sindicatos verticais será unha constante para a provisión de todo tipo de cargos, como amosan os expedientes das *Hermandades* locais, cuxas directivas serán designadas pola Delegación Provincial de Sindicatos tendo en conta os informes dos Xefes Locais de FET-JONS.

O proceso de nomeamento de directivas vai desencadear nalgúns casos na investigación sobre varios dos membros propostos ao existiren informes contrarios ao seu nomeamento.

---

"extremistas" ou "marxistas" coas que se pretende caricaturizar as posicións de esquerda e republicanas.

<sup>537</sup> AHPL, Fondo AISS, Servizo de Organización, Expedientes de Entidades, sign. I-18 539, expte. 4/4; *Hermandad Local Sindical Mixta de Labradores y Ganaderos de Baleira*; Informe Xeo-Económico, 2-10-1944. Indicacións semellantes, ben en referencia á actuación irregular de anteriores cargos públicos ou ben recomendando a necesidade de investigar os antecedentes dos coetáneos, atópanse nos casos de Barreiros, Meira, O Incio e Portomarín.

<sup>538</sup> Esta mesma tendencia a deformar a realidade de partida sobre a que se impranta o sindicalismo agrario franquista xa se indica en Fernández Prieto, L.: *El apagón tecnológico del franquismo: estado e innovación en la agricultura española del siglo XX*, Valencia: Tirant lo Blanch, 2007. O nivel de deformación é tal que nalgún dos informes xeo.económicos se chega a afirmar que o *Movimiento* acabou coa emigración nalgún concello, cando os propios documentos internos da CNS amosarán un incremento da mesma a partir da segunda metade dos anos corenta, logo da lóxica merma migratoria debido ao contexto bélico español e internacional.

Isto ocorre para a designación das xerarquías da *Hermandad* de Outeiro de Rei en 1948, na que se escenifica unha loita polo poder entre dous sectores: o de FET –encabezado polo alcalde e Xefe do Movimiento, José Lorenzo Permuy e polo Secretario do *Cabildo*, Jaime Anido López– e, por outro lado, os sindicalistas non adheridos ao partido único –representado polo ex-alcalde republicano Ricardo García Ansede e mailo ex-combatente José Losada Fernández–. Este conflito suporá a solicitude de informes de antecedentes sobre estes últimos, propostos pola Dirección Provincial para ocuparen os cargos de Xefe e Secretario da *Hermandad*. O Xefe Local de FET oponse ao seu nomeamento alegando o pasado republicano de Ricardo García Ansede, ao cal acusa de ter votado á esquerda e ser sancionado polo Goberno Civil. En canto a José Losada, advirte que se negou en reiteradas ocasións a afiliarse ao partido único,

*"[...] pero ahora, en cuanto vió que la Secretaría de la Hermandad, le daban sueldo, se valió de todos los medios que pudo, para que le nombraran Secretario y lo consiguió.-Con esto quiero decirte que los cargos políticos los están desempeñando personas que son completamente hostiles a nuestra organización, pudiendo desempeñarlos Militantes de Falange, ya que los hai competentes para desempeñarlos"*<sup>539</sup>.

Esta loita polo poder nas xerarquías sindicais derivou na solicitude de datos ao Servizo de Información e Vixianza sobre Ricardo García Ansede, nos que se dá conta da súa filiación republicana e a relación con persoas que foran fusiladas antes do golpe de Estado –se ben se lanzan acusacións contraditorias ao respecto– e da súa actitude pasiva a respecto do *Movimiento*<sup>540</sup>. Non embargantes, o Delegado Provincial de Sindicatos manterá o

---

<sup>539</sup> AHPL, Fondo AISS, Servizo de Organización, Expedientes de Entidades, sign. I-18 539, expte. 4/39; *Hermandad Local Sindical Mixta de Labradores y Ganaderos de Outeiro de Rei*; Comunicación do Xefe Local ao Xefe Provincial do *Movimiento*, 2-9-1948.

<sup>540</sup> En concreto, do mencionado Ricardo García Ansede afírmase que antes do golpe de estado era *"[...] lugarteniente del ex-diputado Vega Barrera (fusilado) [...]"*, para posteriormente soste que *"[...] Socialmente es buena persona, pero politicamente es incondicional de los caciques locales, habiendo trabajado en las últimas elecciones y por medio de su esposa, 600 votos para el Diputado del Frente Popular Díaz y Díaz-Villaamil, (fusilado). Por estas circunstancias no se le cree digno de desempeñar cargos políticos en el nuevo Estado"*. Emprégase a referencia ao fusilamento de altos cargos do sistema republicano coma un mecanismo argumental para tentar expandir a culpabilidade ás persoas que puideron ter relación con eles. Por outra banda resulta difícil comprender que, sendo do PRR –en 1936 xa no Centro portelista–, pedira o voto para un deputado de IR cando no caso de Lugo concorreu unha coalición entre o centro e a esquerda nas eleccións da Fronte Popular, en cuxa lista ía o propio Vega Barrera –UR– mencionado no informe (AHPL, Fondo AISS, Servizo de Organización, Expedientes de Entidades, sign. I-18 539, expte. 4/39; *Hermandad Local Sindical Mixta de Labradores y Ganaderos de Outeiro de Rei*; Informe do Servizo de Información e Vixianza, 2-9-1948).

nomeamento esgrimindo as boas referenzas dadas sobre a persoa do ex-alcalde republicano e a mala fe do Secretario do *Cabildo* ao non ter en conta esa información para formular a proposta<sup>541</sup>.

Detéctase a tendencia a ocultar o pasado político por parte dos novos cadros sindicais con antecedentes de militancia ou participación nalgún eido societario, inda que a súa adscrición estivera vencellada a posicións de dereita. Por outra banda, os mandos de FET van manter unha escrupulosa vixianza sobre estes postos, para asegurarse persoas afíns e reducir a infiltración de ex-militantes das organizacións católicas. É paradigmático o proceso para o nomeamento da directiva da *Hermandad Sindical Provincial*, que motiva a elaboración de expedientes de filiación xeral dalgúns dos membros propostos. Estes expedientes constan dunha declaración xurada dos propostos e do correspondente informe de antecedentes político-sociais da Delegación de Información e Vixianza.

Antonio Salaverri de la Torre, persoa vencellada ao tecido social católico en Mondoñedo, administrador de *La Voz de la Verdad*, na súa declaración xurada vai negar o seu pasado indicando que non estivo afiliado a ningún sindicato nin partido no período republicano, tan só esgrimindo a súa condición de adherido a FET dende maio de 1937 procedente da *Milicia Española* e oficial da Unión Territorial de Cooperativas do Campo, previamente empregado do SAC e da FCA de Lugo. O informe de antecedentes, por contra, incide na súa condición de militante da UDA antes do golpe de Estado, mais matiza “[...] *sin que haya tenido una actuación destacada [...]*” e recoñece a súa adscrición posterior a *Falange* “[...] *sin que haya mostrado gran simpatía ni lo demuestre en la actualidad, limitándose a cumplir con los deberes de militante del Movimiento, al que se considera adicto [...]*”<sup>542</sup>.

Juan Quintás López vai indicar na súa declaración xurada que fora concelleiro “*independiente de derechas*” en Lugo, mais non militara en ningún partido. Recoñece a súa

---

<sup>541</sup> AHPL, Fondo AISS, Servizo de Organización, Expedientes de Entidades, sign. I-18 539, expte. 4/39; *Hermandad Local Sindical Mixta de Labradores y Ganaderos de Outeiro de Rei*; Informe do Delegado Provincial de Sindicatos sobre os cargos designados, 11-9-1948; Oficio de Nomeamento de Cargos, 22-9-1948.

<sup>542</sup> No formulario da declaración xurada preguntábase, alén da procedencia e situación a respecto do golpe de Estado –zona nacional ou zona “*roja*”– e da súa condición de ex-combatente, mutilado ou ex-cautivo –datos que se tiñan en conta para a provisión de cargos oficiais–, tamén polo feito de ter estado procesado ou detido ou ter familiares condeados a pena de morte ou ben desaparecidos nunha ou noutra zona. Neste caso, como se explicou arriba, Salaverri tiña un parente procesado e condeado a 6 anos de prisión, feito que oculta na súa declaración xurada, na que só se pregunta por executados a pena de morte (AHPL, Fondo AISS, Servizo de Organización, Expedientes de Entidades, sign. I-18 539, expte. 4/28; *Hermandad Sindical Provincial*; Expedientes de Filiación Xeral dos Directivos, 17-6-1944).

afiliación ao SAC de Lugo e á UTECO e os cargos que ten desempeñado nestes. No informe político-social afirmase que antes do 18 de xullo era de ideoloxía dereitista, mais que

*“[...] durante la Campaña nada hizo en favor del Levantamiento voluntariamente, estando, sin embargo, conceptuado como persona de orden. Es indiferente para con el Movimiento y no es afiliado al mismo [...]”*<sup>543</sup>

De novo obsérvase como as xerarquías de FET tentan deitar dúbidas sobre o compromiso de persoas procedentes da dereita posibilista dos anos trinta para curtar o seu acceso a postos de responsabilidade nas estruturas sindicais, procurando así que a CNS sexa un couto do partido único refractario á infiltración de advindizos. Por outra banda, existe unha clara vontade por parte daquelas de ocultar o seu pasado político, malia estar vencellado a organizacións de orde e que apoiaron de xeito entusiasta o golpe de Estado na provincia.

A Igrexa, por contra, terá capacidade de incidencia sobre as *Hermandades* –do mesmo xeito que nas outras estruturas de encadramento a través dos asesores relixiosos– por medio dos capeláns que se insiren oficialmente nas directivas, deseñando liñas de actuación conxunta e fomentando a catequización dos afiliados a través da realización de exercizos espirituais<sup>544</sup>.

A rede sindical franquista respostará, nestes primeiros anos, a un interese de promoción de persoas afíns en postos remunerados ou de relevancia pública dentro do entramado burocrático que se constrúe, exercendo unha función de control e disciplina da masa operaria baixo as directrices dos grandes empresarios de cada eido de actividade correspondente a cada sindicato vertical. Non embargantes, detéctase un evidente fracaso na tentativa de socialización e construción dunha masa operaria de apoio ao *Nuevo Estado* pola recoñecida indiferencia e desconfianza dos traballadores cara ao sindicalismo vertical.

Si acadou certa influencia o sindicalismo vertical a través da acción dalgunhas obras sociais, principalmente en todo o referente á asistencia e previsión social e máis á programación de actividades de lecer e deportivas. Destaca, así, a creación de novas axencias

---

<sup>543</sup> *Ibidem*. En canto á súa filiación antes do golpe oculta que foi concelleiro da minoría da CEDA no concello de Lugo, asumindo, ademais, a disciplina de partido cando este deu a consigna de deixar de asistir aos plenos.

<sup>544</sup> Nas xuntanzas de capeláns reciben instrucións sobre a realización deses exercizos espirituais, con temáticas orientadas mesmo a *“reclutamiento a través de asociaciones y entidades”* (*El Progreso*, 4-8-1948).

do Instituto Nacional de Previsión nas vilas da provincia ao longo dos anos corenta e a programación da cobertura do Seguro de Enfermidade. Por outra banda, a actividade do Negociado de Festas e Salóns de Baile e maila Obra Sindical de *Educación y Descanso* organizarán eventos varios, que van dende a formación de equipas deportivas para competir entre as empresas e servizos oficiais do *Movimiento* até a celebración de exposicións e actividades formativas. *Educación y Descanso* fomentará tamén a creación ou recuperación de grupos de música tradicional, como ocorre coa reorganización da agrupación *Cantigas e Frores*, que parara a súa actividade e será acollida nos seus locais por esta Obra Sindical, dotándoa de mobiliario para gardar materiais, bandeiras e trofeos, local de ensaio e un pequeno bar para o seu espaxeamento:

*"[...] Con ello la Jefatura Provincial ha cumplido la promesa hecha a los componentes de "Cantigas e Frores" al comienzo de la reorganización de esta agrupación folklórica, compuesta toda por auténticos productores y en la que se agrupan en completa hermandad las más diversas profesiones y oficios todas ellas con el deseo unánime de que muy pronto ocupe esta masa coral a la cabeza de las primeras españolas, tal como pertenece a una ciudad de solera folklórica como es Lugo [...]"*<sup>545</sup>

Do mesmo xeito, outras entidades do eido deportivo, folclórico ou cultural que xorden ou se reorganizan ao longo dos anos corenta vanse ir integrando nas estruturas de FET-JONS, sendo preceptivo o informe da sección correspondente e a asunción dos principios e as normas establecidas polo Partido Único. Así lles ocorre ás agrupacións corais e deportivas que se crean en varias vilas da provincia, tendo que ligarse obrigatoriamente nos seus estatutos ás estruturas do *Movimiento* para poderen funcionar, o cal amosa unha certa incapacidade por parte daquelas para integrar á poboación nas súas dinámicas: en 1947 téntase reorganizar o *Sport Club Friol*, entidade que xa existía antes da guerra e paralizou a súa actividade por mor dela, tomando coma nome Sociedade Recreativo Deportiva Cultural de Friol. O Gobernador Civil, ante a solicitude formulada polo industrial José Martínez Mendoza en nome da comisión organizadora, solicita informe á Delegación Nacional de Deportes de FET-JONS. Esta informa

---

<sup>545</sup> *El Progreso*, 18-11-1948.



establecendo coma condición que nos Estatutos se indique o sometemento da entidade ás normas deste servizo a través da Federación deportiva correspondente<sup>546</sup>.

**f. *Asociacionismo voluntario despois do artellamento das organizacións de masas do Movimiento (1940-1964)***

Trátase de ver cal é o escenario de participación do asociacionismo voluntario que fica configurado unha vez imprantadas as organizacións de encadramento mediante un lene achegamento ás entidades constituídas xusto despois do período de institucionalización do *Nuevo Estado*. Cómpre coñecer que comportamento ten o tecido societario, se o nivel de control por parte das autoridades e dos organismos oficiais é o mesmo o menor que na fase anterior e se permanece a vontade de persecución e exclusión dos grupos máis activos da sociedade civil democrática ou, por contra, existen mecanismos de asimilación dos mesmos. Englóbanse aquí aquelas sociedades que teñen a súa data de constitución posterior a 1936 e funcionan autonomamente a respecto das organizacións oficiais de encadramento do réxime.

Unha vez imprantado e expandida a rede de entidades de encadramento social e político dirixidas dende as xerarquías do *Movimiento*, comezan a agromar outras entidades do eido do asociacionismo voluntario encamiñadas ao desfrute do lecer, xa dende mediados dos anos corenta e de forma máis extendida ao longo dos anos cincuenta.

Tamén xorden outras sociedades destinadas á promoción da cultura e xestión de intereses locais, tales coma os padroados escolares vencellados a sociedades de emigrados en varias parroquias da provincia, ou a Comisión Pro-Intereses de Lugo. Esta última adquiría un rango oficial pola participación da mesma das autoridades do réxime –Gobernador Militar, Alcalde e Presidente da Deputación–, máis todas as entidades oficiais con sé na capital –bancos, prensa, Radio Lugo, centros artísticos e culturais–. Tiña coma obxectivos a realización de xestións para a prosperidade económica e cultural da cidade, máis a realización das festas de San Froilán e do *Corpus*<sup>547</sup>.

---

<sup>546</sup> Do mesmo xeito, o Ministerio da Gobernación recomenda que se consigne no regulamento a restrición dos bailes ou festas aos socios e familiares (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociacions, expte. 13054/4; Oficio do Ministerio da Gobernación, 20-2-1947).

<sup>547</sup> Constitúese oficialmente o 16 de maio de 1940 nun dos salóns da Deputación, que será o seu enderezo social (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociacions, expte. 13053/39). Destaca a formación de padroados para a xestión de escolas en varias parroquias do concello de Vilalba, como é o caso de Samarugo ou San Simón da Costa (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociacions, exptes. 13054/6 e 13054/7).

As entidades culturais e deportivas que se constitúen nestes anos expresan a súa adhesión aos principios do *Nuevo Estado*, ben recolléndoo no articulado dos seus estatutos ou ben por medio de proclamas e discursos públicos, englobando a súa actividade na mellora das condicións morais e culturais da patria, inserindo un discurso localista que relaciona ese labor coa necesidade de deixar en bo lugar á localidade ou parroquia correspondente coma exemplar nas tarefas orgánicas que se definen no novo réxime:

*"[...] sociedad de aficionados al deporte, cuyo objeto es fomentarlo y propagarlo en todas sus ramas con la mira de mejorar el desarrollo físico y el temple moral de la juventud para el bien de la Patria[...]"*<sup>548</sup>

*"[...] Todos los asistentes manifestaron su profundo entusiasmo por la institución constituída y su voluntad de colaborar con todo empeño a que el arte universal gallego alcance el predominio que merece al propio tiempo que conseguir que el pueblo de Ribadeo aporte por este medio su modesta cooperación al desenvolvimiento artístico de la Nueva España [...]"*<sup>549</sup>

*"[...] espera de todos los directivos y asociados una colaboración mutua y eficaz, para que el desarrollo físico, moral e intelectual de la juventud de nuestro pueblo, mejore considerablemente, para que un día pueda aportar a la madre Patria, en lo que quepa, el fruto de sus sacrificios [...] si en cada aldea, en cada pueblo y en cada ciudad existe en sus hijos un interés común hacia la cultura, hacia el mejoramiento físico y moral de la juventud, la situación tiene que mejorar en todos los órdenes sociales, por eso, dice, debemos esforzarnos y hacer cuanto nos sea posible para que Sancobad siga siendo en medio de las demás parroquias de la comarca una de las que más avance hacia la cultura y la educación deportiva [...]"*<sup>550</sup>

Acadan certa relevancia as sociedades venatorias, constituíndose novas entidades nalgunhas localidades e reorganizándose as que ficaran paralizadas pola guerra.

A lene tendencia á expansión de sociedades culturais, recreativas e deportivas, onda a promoción destas actividades dende as instancias oficiais e organizacións de encadramento verase incrementada nos anos posteriores, xurdindo ao longo da década dos cincuenta e

---

<sup>548</sup> Artigo primeiro do Regulamento do Clube Vilalbés (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13053/42; Regulamento, 1940).

<sup>549</sup> Así se consigna na certificación da acta de constitución do Coro "Fror Nova" de Ribadeo (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13053/44; Certificación da Acta de Constitución, 23-11-1940).

<sup>550</sup> Fragmento do discurso pronunciado polo presidente da Unión Cultural e Deportiva de Santiago de Sancobade-Vilalba, José Díaz Rego, na asemblea de constitución da entidade (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13054/8; Certificación da Acta de Constitución, 19-7-1950).

sesenta un elenco de entidades para a ocupación do tempo de lecer destinadas á promoción ou posta en común de certas afeizóns. A maioría teñen coma denominador común un matiz ideolóxico-confesional determinado ou ben a dependencia ou subsidiariedade a respecto das estruturas do réxime: teñen o seu enderezo social en locais de institucións ou organismos oficiais e está completamente prohibido o tratamento nos seus locais e nas actividades promovidas por elas de calquera tema político ou relixioso. Existe unha relación xerárquica entre os directivos e a afiliación en xeral e as actividades que procuran facer teñen unha orientación cara ao entretemento ou a labor benéfica e piadosa<sup>551</sup>.

A novidade constitúea o interese polas artes e a historia en xeral, xurdindo varias asociacións que procuran a realización de exposicións e manifestacións culturais diferentes, moitas veces vencelladas a grupos con afinidades comúns organizados arredor dunha cafetaría. Entre os precedentes deste tipo de asociacionismo cabe citar entidades coma a Sociedade Filharmónica de Lugo, fundada en 1946 a partir da agrupación “Rocho Musical” e que tiña coma finalidade a promoción da cultura artístico-musical e a creación dun conservatorio de música na capital provincial<sup>552</sup>.

Onda isto, prodúcese un rexurdir de casinos, círculos recreativos e recreativo-culturais, que se reartellan ou crean de novo nas principais vilas. Ao abeiro deste tipo de institucións xorden outros proxectos para a programación de actividades de lecer, como é o caso do Real Clube Náutico de Viveiro ou a Sociedade Recreativa e Cultural do Valadouro ou a Sociedade “Liceo” de Monterroso<sup>553</sup>.

---

<sup>551</sup> Un exemplo disto constitúeno algunhas entidades coma o *Club Ancares*, formado por afeizoados ao montañismo, que tiña a súa sé na Casa Sindical (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 15054/20), a Sociedade de Amigos da Gaita Galega de Ribadeo, que organizaba unha xira no Monte de Santa Cruz para celebrar o Día da Gaita polo primeiro de agosto, aveciñada no Pazo Municipal (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13054/19) ou a Sociedade Colombófila Lucense, dependente do Ministerio do Exército (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13054/12).

<sup>552</sup> AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13054/1. Outras sociedades deste perfil serían o Seminario de Estudos Históricos de Monforte e Val de Lemos, con importante infiltración de elementos católicos ao formaren parte da súa Xunta Reitora, ademais do Alcalde e membros fundadores, o Prior da Abadía bieita de S.Vicente do Pino e mailo Reitor das Escolas Pías de Monforte (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13054/11), a Sociedade *Amigos del Arte* de Lugo (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13056/3) ou a Asociación Lucense de Amigos dos Museos (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13054/31).

<sup>553</sup> O Real Clube Náutico de Viveiro tiña a súa sé no local do Casino e consideraba socios por dereito propio aos oficiais da Armada (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13056/3). A constitución en 1964 da Sociedade Recreativa do Valadouro responderá ao intento de reformar o regulamento do Casino e convertelo nunha entidade cunha actividade máis diversificada (AHPL, Fondo Gobierno Civil, expte. 13054/36). O Liceo de Monterroso xorde en 1950 coma un intento de reforma dos

Outros eidos nos que se fomenta o asociacionismo son todos aqueles que teñen que ver coa previsión social ou a conformación de seguros mutuos e cooperativas de consumo vencelladas a determinados empregos. Xorden tamén asociacións de ex-alumnos de colexios relixiosos, que teñen coma finalidade a promoción do ensino relixioso e dos valores cristiáns, así coma o desenvolvemento de actividades complementarias ás ensinanzas que se profesan neses centros. Resulta ser un mecanismo ideoloxizador dos mozos que se formaron baixo a docencia confesional<sup>554</sup>.

A dinámica expansiva do tecido societario amosada na fase republicana vai sufrir unha regresión no relativo á imprantación territorial: os principais polos de efervescencia asociativa ficarán reducidos á capital de provincia e aquelas vilas máis dinámicas: Vilalba, Monforte, Viveiro ou Ribadeo. Esa mesma dinámica aprézase en canto á extracción social dos seus promotores e principais activistas. Industriais, funcionarios, militares e grandes propietarios lideran as novas entidades que se constitúen nos anos cincuenta e sesenta, nas que non teñen papel destacado ningún as clases populares. Deste xeito, a esfera pública volve estar reservada a grupos reducidos de poder conformados polas elites tradicionais, unha tendencia que é permanente xa por volta dos anos corenta e que se consolida en décadas posteriores<sup>555</sup>.

Así pois, o asociacionismo destinado ao lecer que se constitúe neste período fomentará a organización de actividades de entretemento, diversión ou resposta ás inquiredanzas deses grupos, vehiculizadas a través das anteditas sociedades de recreo, engadindo un certo grao de distinción á pertenza ás mesmas.

---

estatutos da Sociedade Cultural e Artística da vila da Ulloa, que estaba orientada exclusivamente á protección da banda local, *“La Lira”*, que se separara xa formalmente da entidade en 1948 (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13054/3).

<sup>554</sup> Destacan a Asociación de Ex-Alumnos Maristas en Lugo (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13054/18) e maila de Antigos Alumnos do Colexio dos Escolapios de Monforte (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13054/25).

<sup>555</sup> Tómanse coma exemplo a Peña Madrileña de Lugo –fundada en 1964–, cuxa comisión organizadora está formada por tres funcionarios, un médico, un industrial e mailo interventor da Caixa de Aforros (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13054/21), o Cine-Forum de Lugo –fundado o 31 de decembro de 1960– cunha directiva formada por dous médicos, tres avogados, un crego e un graduado social (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13054/32) ou a representación de Lugo do Tiro Nacional de España –organizada en 1952 no local da Sociedade Venatoria–, presidida polo militar retirado de filiación cedista José Benito Pardo y Pardo, deputado nas Cortes en 1936, ao que acompañan na directiva outros tres militares, catro industriais e un procurador (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13056/3). Tamén é significativa a composición da directiva da Sociedade Cultural Recreativa Buronesa, da Fonsagrada, formada no mesmo ano de 1952 en que se funda por dous avogados, tres industriais, catro funcionarios municipais e un estudante (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13053/9).

O nivel de vixianza sobre as novas sociedades constituídas e os individuos que forman parte delas ostentando cargos directivos vaise manter nos mesmos termos da fase anterior, xerando informes sobre os seus antecedentes e o grao de proximidade aos principios do *Movimiento*. Amósase un certo grao de permisividade cara á presenza de persoas non afectas ao réxime nas xuntas directivas, sempre que a súa representación sexa minoritaria. Isto ocorre no proceso de renovación da directiva da Sociedade Cultural e Artística de Monterroso en 1952, en cuxos informes se desvela que dous dos seus membros son indiferentes á “causa nacional”. Por unha banda, o industrial de Agolada José Núñez, do que se informa que era de tendencia esquerdista antes do golpe de Estado, se ben moderado e de orde e no momento amosaba unha actitude distante, mais “[...]demostrando en sus conversaciones acatar el Régimen [...]”; por outra banda, do propietario de Antas Francisco García Calvo, afiliado a IR no período anterior,

*“[...] se dice, sin haber datos concretos para poder afirmarlo, pero que si su ideología era izquierdista; actualmente se considera de la misma ideología [...] su conducta moral, pública y privada deja bastante que desear, toda vez que tiene un hijo de una mujer soltera, si bien es honrado y se le tiene por buena persona [...]”*<sup>556</sup>

Non embargantes, a Sociedade “*Amigos del Arte*” de Lugo non sería aceptada polo Comisario Xefe de Vixianza do Goberno Civil unha vez recibida a acta de constitución, por ser maioritariamente desafecta ao *Movimiento*. Integraban a directiva o ex-concelleiro socialista Carlos Vázquez Fernández Pimentel (presidente), o xornalista e militante de FET Alejandro Armesto, o escritor *Ángel Johan* González López, ex-organista, o farmacéutico Antonio Figueroa Mosteiro, “[...] persona de ideas galleguistas y de tendencia izquierdista. Enemigo del *Movimiento*. Frecuenta peñas de intelectuales de izquierdas [...]”, o pintor Saturnino Lois, o debuxante Jesús Blas Lourés e tres individuos máis considerados afectos malia non seren militantes de FET: Ramón Rodríguez Tesouro, Manuel Vázquez Río e Manuel Roca García. Nalgúns informes os datos eran precisos sobre a súa actuación a respecto do golpe de Estado alí onde fora sorprendido por el, como se indica respecto a *Ángel Johan*:

---

<sup>556</sup> Acompañaban a estes na directiva outros dez membros, sen filiación política antes do golpe, sendo todos afectos ao réxime e un deles, José Pereiro Fabar, concelleiro e Delegado de Sindicatos en Monterroso. A nova directiva sería autorizada sen cambios (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13054/3, Informe da Garda Civil, 11-1-1952).

*"[...] habiendo colaborado con la prensa izquierdista de Lugo. El Alzamiento Nacional le sorprende en Canarias, donde era Oficial de Telégrafos, poniendo obstáculos a que la Central Telegráfica fuera entregada al Ejército, siendo por tal motivo expulsado del Cuerpo al que pertenecía [...]"*

Tamén era moi completo o informe sobre o médico socialista Carlos Vázquez Fernández Pimentel:

*"[...] Fué persona muy destacada y de influencia en dicho partido y Frente Popular. Sin embargo, no consta que en sus actuaciones cometiese abuso de ninguna clase, destacando por su magnanimidad en favor de las clases humildes. El Alzamiento Nacional le sorprendió en Lugo, sufriendo en 1937 destierro en Palencia y Castropol (Oviedo). En la actualidad es persona de ideas muy liberales y de tendencia izquierdista"<sup>557</sup>*

Non tivo o mesmo destino a Sociedade Protectora de Prantas e Animais de Lugo, na que mesmo existían antecedentes de corrupción e condutas indisciplinadas por parte dalgúns dos seus membros, mais o peso maioritario de FET-JONS na directiva e a presenza de importantes cargos do réxime ou representantes oficiais na súa listaxe de socios facilitou un meirande grao de permisividade e a súa autorización<sup>558</sup>.

---

<sup>557</sup> De Carlos Pimentel mesmo se indicaba a data de afiliación ao PSOE, 12-2-1930 e os cargos que tivera durante o período republicano. Saturnino Lois *"[...] Políticamente es de ideas liberales y desafecto al Glorioso Movimiento Nacional [...]"* e Jesús Blas Lourés *"[...] No pertenece a Falange y políticamente se le considera indiferente [...]"* (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13056/3, Sociedade *"Amigos del Arte"*-Lugo; Informes da Comisaría de Lugo, 8-9-1956). Resulta curioso o caso de Carlos Pimentel, que participaría en todo tipo de asociacionismo voluntario promovido polas clases medias e tradicionais e sería aceptada a súa inclusión nas xuntas directivas malia o seu pasado socialista, o cal ten explicación coa súa extracción social e as relacións establecidas pola súa familia previamente ao golpe e unha vez que este se produce. De feito, faría parte da xunta directiva do Clube Lugo FC canda o tamén socialista Ricardo López Pardo (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13053/45), facendo ademais o seu irmán Luís parte da Sociedade Filharmónica de Lugo (AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13054/1).

<sup>558</sup> A entidade fora impulsada polo interventor da Caixa de Aforros-Monte de Piedade da Coruña Valentín Sexto Souto, quen, segundo o informe da Garda Civil, fora denunciado por lesións e malos tratos en 1931 e 1934, sendo sancionado con 100 ptas. polo Gobernador Civil en 1940 por embriaguez. Fora multado en xullo de 1937 polo Gobernador Militar con 200 ptas. por comentarios contrarios ao *Movimiento*, *"[...] siendo catalogado por aquel entonces como izquierdista [...]"*. Do secretario, Ezequiel Rodríguez García, indicábase que fora sancionado en 1948 con 7.000 ptas. por cometer irregularidades no amillaramento do concello do Courel coma recadador de contribucións da Deputación. Tamén fora acusado de apoderarse dunha pistola na División 81 do Exército na que traballara coma escribinte. Fora Xefe da Sección de Mondoñedo das OOJJ de FET-JONS. Na directiva de 1962 eran sete os militantes falanxistas sobre un total de once membros, algún deles con importantes cargos, como é o caso de

Entre as entidades de carácter recreativo e deportivo atopábanse agrupacións lideradas por sectores das clases medias e grupos de empresarios que exercían unha función de promoción do turismo e de xestión de melloras para a programación de actividades de lecer asociadas a un certo grao de distinción social que permeábel aos costumes de espaxamento que se comezaran a xeralizar en décadas anteriores entre certos sectores ligados a ideais de modernidade e progresismo, mais agora despoñados desta orientación<sup>559</sup>.

Outro eido de actividade a destacar era o relacionado coas entidades asistenciais para a previsión social e mutualidade vencellada a un determinado grupo, emprego ou corpo funcional<sup>560</sup>. Merece especial atención a *Hermandad de Nuestra Señora del Perpetuo Socorro* de Funcionarios do Instituto Nacional de Previsión de Lugo, pola súa verquente católica e de incardinación na estrutura do *Movimiento*. Así o explicitaban na instancia ao Goberno Civil solicitando permiso para constituírse coma sociedade:

*"[...] Concretamente aspira a tener un puesto de honor en la reivindicación de almas para Cristo, procurando mitigar las necesidades de los hermanos, facilitar el desenvolvimiento de sus familias, impregnarles de una moral profesional propia de la maravillosa función que cumplen y hacerles vibrar en todo ello con un fuerte sentido de la vida.*

*Para otros, la consecución de estos fines requeriría un esfuerzo extraordinario; para nosotros, en cambio, el camino se nos presenta despejado, precisamente por pertenecer al Instituto Nacional de la Previsión, que, bajo la advocación de Nuestra Señora del Perpetuo Socorro, recorre en forma ejemplar la trayectoria de aquellos fines y se encuentran en la vanguardia de las realizaciones positivas que lo atestiguan.*

*Sin embargo, el mismo hecho de servir a una institución de tan altos fines obliga a esta Hermandad a poner todo el esfuerzo necesario para el logro de la misión que tiene encomendada. Es preciso hacer honor al lema "Ayúdate, y Dios te ayudará", ya que, si bien nos place recibir mejoras, también es necesario que ofrezcamos nuestra colaboración para hacerlas efectivas. Ya se han aprobado como de inmediata realización los premios por matrimonio y nuevos hijos, y en orden a futuras orientaciones, cabe pensar en todas aquellas obras que puedan complementar la labor del Instituto. En este aspecto no se trata simple y escuetamente*

---

Alfredo Mosteirín Valiño, Oficial Maior da Xefatura Provincial do Partido Único (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13054/14; Informe da Garda Civil, 2-7-1962).

<sup>559</sup> Destacan entre estas o Clube Fluvial de Lugo, fundado a partir do Centro de Iniciativas e Turismo (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13056/3), e maila Sociedade *Pena d'A Rapadoira* de Foz, autodenominada Sociedade Turística Cultural e que tiña coma fin "[...] proporcionar a sus socios los recreos y distracciones de la buena sociedad [...]" (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13054/35; Estatutos, art.1).

<sup>560</sup> Destacan neste eido a delegación provincial da *Hermandad de Retirados de los Tres Ejércitos*, fundada en 1958 (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13056/3) ou a Mutualidade do Corpo de Porteiros dos Ministerios Cívís (AHPL, Fondo Goberno Civil, Sección Asociacións, expte. 13058/1).

*de una asociación de exclusivo estilo caritativo y piadoso, sino de una realidad social de la Iglesia Católica, que busca el fin religioso al propio tiempo que el bienestar social.*

*[...] Al solicitar la aprobación de los Estatutos [...] lo hacemos convencidos de que servimos más enteramente a España, hermanando estos cuatro conceptos de lo patriótico, lo religioso, lo profesional y lo social, en un potente faro que iluminará el camino de esta Unidad de trabajo formada por los funcionarios [...]"<sup>561</sup>*

Esta entidade estaba adherida á *Unión Nacional de Hermandades Profesionales Católicas*, respostando claramente xa á estratexia católica de crear entidades propias. Como se observa, a actividade de carácter asistencial, e mesmo aquela cunha vontade máis caritativa destinada a persoas máis desfavorecidas, está fortemente influenciada pola Igrexa, cando non controlada por completo. Isto ocorre mesmo naquelas organizacións non controladas directamente pola xerarquía católica, senón polo Estado a través do Partido Único ou das súas seccións. A Xunta Provincial de Beneficencia seguirá a colaborar con entidades relixiosas, por exemplo, na atención a menores, mantendo coma destinos os colexios dependentes de congregacións relixiosas –*Hijas de María Mediadora, Divina Pastora*–. Por outra banda, Acción Católica tamén poría en marcha colectivos de carácter asistencial como é o caso das *Sirvientas de la Sagrada Familia*. Todas estas iniciativas están alentadas e dirixidas pola xerarquía eclesiástica, dirixidas a desenvolver un labor recristianizador das clases populares.

Estes colectivos relixiosos manterían a ascendencia sobre a comunidade en función da súa influencia relixiosa e moral, mais tamén na medida en que se centraban máis na atención a necesidades materiais fronte á función máis burocrática e aleccionadora no eido político das estruturas oficiais.

Por unha banda, estas sociedades entroncan perfectamente coas expectativas das elites tradicionais que toman o control despois do golpe de Estado, pois xa viñan colaborando activamente con elas dende antes. Por outra banda, o ámbito de recoñecemento por parte da Igrexa que agardaba a ditadura despois da derrota das potencias fascistas na Segunda Guerra Mundial favorecía a permisividade cara a ela para a creación ou pervivenza de espazos

---

<sup>561</sup> Nos seus estatutos establecía coma sé canónica a Igrexa das Rvdas. MM. Agostiñas, e coma sé social as oficiñas do INP. Entre os seus fins sinalaba: "*a) En el orden religioso, la incorporación a Cristo de todo el personal del INP por la profesión valiente y práctica de su fé y por la elevación moral de sus costumbres. /b) En el orden hispánico, su incorporación a la misión histórica de España para la salvación del mundo. /c) En el orden profesional, la dignificación del trabajo y la exaltación de la coincidencia profesional del trabajador, juntamente con la formación profesional suya y la de sus hijos./d) En el orden social, la asistencia al personal del INP y de sus familiares y el establecimiento de obras de su interés y conveniencia*"(AHPL, Fondo Gobierno Civil, Sección Asociaciones, expte. 13054/5).



autónomos de acción social. Asemade, as propias organizacións do *Movimiento* tiñan asumido o discurso relixioso en relación á asistencia social, desterrando das súas formulacións os conceptos de xustiza social ou xustiza nacional.

## V. CONCLUSIONES

Os anos trinta do século XX supoñen un punto de inflexión na historia contemporánea do Estado español, crebando bruscamente os avances democratizadores que se dan no primeiro terzo do século XX no sistema liberal forxado ao longo do século anterior, e derivando nun réxime ditatorial de orientación totalizante que durará corenta anos e rachará esa dinámica de ampliación de dereitos a amplas capas sociais que ten o seu cumio na Segunda República (1931-1936).

Así pois, o período demarcado polas datas de 1930 e 1950 trátase dun período de brusca alteración do sistema político no que adquiren relevancia os cambios que se producen na relación individuo-Estado, na medida en que o golpe militar de 1936 supón unha reacción por parte dos grupos tradicionais de poder e outros novos cunha inspiración militarista e fascista que pretenden reforzar o papel dun Estado cun férreo control social, o cal contrasta coa sociedade civil forte da fase anterior.

A lexislación liberal de finais do século XIX e promulgacións posteriores conforman as bases dunha estrutura de oportunidades favorábel para a expansión do societarismo, do mesmo xeito que se vai producindo unha democratización e pluralización do mesmo, a través do cal se vehiculizará a reivindicación e o exercizo de dereitos no que hai un papel sobranceiro non só do agrarismo e do movemento operario, senón tamén doutras entidades do asociacionismo voluntario destinadas a unha fin concreta ou cun perfil alternativo ás sociedades que promovían e controlaban as elites tradicionais.

Este tecido societario artellado ao abeiro dunha estrutura de oportunidades favorábel ou permisiva, require a atención non só en canto á identificación dos grupos sociais que están comprometidos nel, as súas formas e a súa canalización política, senón tamén no tipo de consecuencias que se dan a partir dese contexto, como se definen as reivindicacións de inclusión e de extensión de dereitos e como se manifesta o conflito social a través das mesmas.

Todo este entramado de asociacións ten unha heteroxeneidade interna, tanto en relación ás fins procuradas coma na súa orientación ideolóxica e nas formas de actuación e obxectivos que persiguen, de tal forma que se identifican diferentes tipoloxías, así coma continuidades e diferenzas entre as mesmas.

Detéctase, por riba das diferentes fórmulas de organización –estruturas máis horizontais fronte a outras con amplas atribucións para os organismos directivos–, a asunción da democracia coma mecanismo formal para vehiculizar o asociacionismo, conformando pequenas *civitas* nas que se establecen unhas normas de participación sobre o común e igual recoñecemento duns dereitos e unhas obrigas.

Asemade, mantéñense en común unha serie de criterios de actuación tendentes a trasladar politicamente as reivindicacións e a poñer en marcha un repertorio formal de protesta que o escenifique no plano da esfera pública.

Determinanse, para o caso de Lugo, fases claramente marcadas de expansión do societarismo voluntario: unha inicial que corresponde á plenitude do sistema restauracionista (1887-1917), unha posterior correspondente coa crise do mesmo (1917-1930) e a expansión en período republicano (1931-1936). O intre de crise da Restauración representa un *boom* asociativo –principalmente correspondente aos anos vinte– que evolúe nos anos da Segunda República, coma consecuencia da politización que ten lugar nese período, cara a un meirande pluralismo, do mesmo xeito que se estende territorialmente. Así, o nivel de imprantación de todo tipo de colectivos das vilas intermedias increméntase e comezan a ter presenza tamén nas parroquias certas tipoloxías societarias que tradicionalmente se produciran en exclusiva en contextos urbanos –clubes deportivos, ateneos culturais, etc.–; o cal é síntoma da incorporación a eses modelos de participación de grupos subalternos e das clases populares.

En canto ás bases sociais actúantes neste contexto, é destacábel tamén a súa heteroxeneidade, tendo un rol sobranceiro as clases medias e profesionais onda labregos e traballadores, que dan lugar a espazos de actuación conxunta entre eles. Esta presenza, nuns casos, é debida á habilidade para a inserción en ámbitos de participación tradicionalmente vencellados a estratos sociais superiores, mentres noutros escenarios son capaces de crear espazos propios alternativos e claramente enfrontados coas elites tradicionais.

O protagonismo deses sectores da clase media no liderazgo e conformación do tecido societario fai emerxer unha nova elite que ten a súa principal vía de diferenciación xustamente na participación no asociacionismo voluntario por unha banda e a involucración no mundo da política polo outro. Isto vai forzando ou facendo normal o seu recoñecemento por unha dobre vía: o exercizo activo de dereitos a través do voto e do societarismo e, ao tempo, a reivindicación dos mesmos a través da acción colectiva.

Xustamente a importante dimensión das formas de asociación voluntaria limita o recurso á acción colectiva, na medida en que a inclusión no corpo cidadán dáse principalmente pola primeira vía e, só de forma moi localizada e en relación con situacións dunha importante polarización social, se recorre a esoutro recurso no caso da provincia de Lugo.

Os grupos sociais que fan parte dos distintos modelos societarios do momento tamén se organizan para incidir no eido institucional, tamén votan, e ese voto garda relación con toda a aprendizaxe e experiencia política que se dá no seo do asociacionismo. Non embargantes, os procesos electorais no período republicano, vanse ver condicionados na provincia de Lugo pola forza das opcións centristas e polas redes clientelares, reiteradamente gardando relación un e outro aspecto e representando o poder institucional e económico un activo no desenvolvemento dos procesos electorais. A existencia de espazos de resistencia ou discontinuidade a respecto desta tendencia xeralizada ten que ver coa presenza dun tecido asociativo forte e reivindicativo ou con determinadas influencias persoais de líderes das organizacións republicanas.

O feito de que se siga a manifestar o control do voto e a fraude, que eran constantes e piares básicos do período restauracionista non significa, por contra, que a Segunda República non cambiara nada. De feito, a existencia dunha competencia plural pon o proceso democrático de votación no centro da atención das forzas políticas participantes, rachando as dinámicas de limitación da participación popular que se reproducían na fase precedente – artigo 29–. Está recoñecida, polo tanto, a pluralidade dende o aspecto formal e práctico tanto para a presentación de candidaturas coma para a incidencia sobre o electorado, se ben persiste a impronta das redes restauracionistas de fidelidade electoral cunha presenza menor, forzadas a competir pola hexemonía entre elas e con outros grupos de conformación externa e alternativa a elas.

Xa que logo, a dinámica electoral no período republicano ten un carácter transicional, mantendo moitos elementos propios do sistema anterior, pero abrindo unha fenda sobre os vellos esquemas de incidencia electoral das elites tradicionais que permite un crecente rol a cada pouco máis decisivo de novas elites emerxentes que acceden a espazos de poder: esas novas clases medias de influencia principalmente local forxada a través da súa participación no tecido societario, conformando en ocasións unha rede social alternativa que lles permite a competencia cos vellos grupos e, noutros casos, inseríndose nos seus eidos de socialización e conferíndolles heteroxeneidade.

O golpe de Estado de 1936 e o poder que se instaura coma consecuencia supoñen unha clara reacción contra esa sociedade civil plural e articulada que se está a forxar no primeiro terzo do século e que fora acadando, xa naquela altura, unha dimensión autónoma ao poder político e institucional, conseguindo condicionalo a cada pouco máis. Así pois, a pretensión dos golpistas é o reforzamento das estruturas do papel do Estado coma director da sociedade, tendo o societarismo baixo o control das novas autoridades, por medio de estruturas de control e encadramento da poboación, ao tempo que se poñen en marcha organismos e entidades tendentes a xerar consenso arredor do *Nuevo Estado* en construción. Esta reacción prodúcese nunha liña semellante á doutros procesos coetáneos que se enmarcan no período de ascenso dos fascismos na Europa de entreguerras.

Mais para isto, foi precisa a destrución e aniquilamento das bases da democracia liberal mediante mecanismos de persecución e eliminación da esfera pública dos seus principais líderes: das novas elites que se conformaran sobre a base da súa participación nese contexto. E estes mecanismos de destrución desenvólvense en orde a unha serie de criterios para rematar con esa pluralidade: serán obxectivos desta práctica aniquiladora persoas en colectivos en función da súa ideoloxía, do tipo de asociacionismo –na medida en que confronte ou non coas elites do período restauracionista– e da capacidade de influencia social dos seus líderes e deses colectivos, ben polo seu poder económico ou ben pola súa ascendencia social ou o papel simbólico na comunidade inmediata na que participan.

Actúase sobre unha sociedade na que conviven no mesmo espazo e contexto partidos, sindicatos e asociacións que teñen orientacións ideolóxicas diferentes, obxectivos sociais diverxentes e mesmo enfrontados e que defenden intereses ou representan socialmente capas diferenciadas; reducindo este escenario mediante a prohibición das formas de organización asociadas á esquerda e ao republicanismo e a promoción dunha vía única representada polas entidades oficiais de afiliación obrigatoria.

A propia pluralidade que caracteriza a sociedade no período anterior ao golpe determina a heteroxeneidade política, sociolóxica e socioeconómica do colectivo que sofre persecución que, non embargantes, recibe unha violencia selectiva que ten unha finalidade exemplarizante e de sometemento e paralización da poboación polo medo.

Esta acción aniquiladora foi máis dura nos primeiros anos posteriores ao golpe, e está claramente asociada, nun primeiro intre, á lóxica de desarticular á sociedade civil e ás autoridades da democracia republicana, castigando durante os primeiros meses a aqueles que organizaran a resistencia civil ao pronunciamento militar. Ademais, esta violencia fica

relacionada coa guerra civil e a evolución das operacións militares, sendo máis virulenta mentres resiste a fronte Norte e decaendo considerabelmente nos últimos anos da guerra.

A persecución diríxese principalmente contra persoas mozas, que acadan a maioría de idade nos anos vinte e trinta –os que experimentan o boom da expansión societaria– e se socializan nese contexto, que teñen participación ou influencia destacada en partidos políticos, sindicatos, sociedades agrarias e entidades do asociacionismo voluntario de diferentes orientacións. Son labregos, traballadores e membros das clases medias –cunha forte presenza dos grupos de funcionarios e profesionais liberais– que acadaran, en boa parte, uns niveis de renda altos e tiñan recursos económicos e relacións sociais consolidadas que lles conferían unha relevancia pública.

Esta tendencia refórzase no caso dos asasinatos, tendo meirande proporción a morte de persoas con rendas altas nos primeiros meses correspondentes a 1936 que no resto de anos en que transcorre a guerra civil, vendo polo tanto como estes grupos teñen máis recursos e posibilidades de evitar a súa eliminación. Isto garda relación co contexto no que actúan os medios de destrución da sociedade civil: alí onde as novas elites forxaran estruturas alternativas e conseguiran desprazar ás elites tradicionais a virulencia desta reacción será meirande que nos lugares onde aquelas mantiñan lazos societarios e eidos de confluencia social coas vellas elites. Así, tería meirande impacto a acción represiva das novas autoridades no primeiro caso, afectando tamén aos grupos economicamente máis fortes dentro do colectivo de vítimas, mentres no segundo caso tería menor incidencia en xeral e sobre as rendas máis altas en particular.

As estratexias aniquiladoras adquiren un carácter colectivo pola súa vontade exemplarizante e atenazadora de calquera movemento de resistencia ás novas autoridades, mais tamén pola vixianza, control, clausura e incautación que se exercen sobre o tecido societario de preguerra. Esta política de sometemento iníciase coa prohibición daquelas entidades con matiz político ou sindical e continúa coa presión e control político sobre aquelas que non fican integradas no entramado oficial que se está a conformar despois do golpe. Esta política de férreo control sobre o societarismo xa tivera un precedente claro na reacción á folga xeral revolucionaria de 1934 e será agora levada ao extremo, consolidada, normativizada e xeralizada durante todo o réxime posterior.

Neste clima de persecución política intensa vivida durante a guerra civil, vanse poñer en marcha unha serie de iniciativas por parte do bando sublevado nun territorio de retagarda coma a provincia de Lugo que van encamiñadas a mobilizar forzosamente recursos para a

fronte de guerra: por unha banda, o chamamento a quintas e as levas de milicianos voluntarios; por outro lado, a recadación ou requisa de diñeiro, alimentos e roupa para os soldados da fronte, realizada nun forte ambiente coactivo e represivo e, finalmente, o espallamento por diferentes medios de mensaxes propagandísticas destinadas a xustificar a violencia desatada na existencia dun inimigo exterior e a desacreditar o sistema liberal en si e a organización sindical da clase operaria máis concretamente, asociándoos coa corrupción e a fraude, onda a eliminación dos valores católicos propios do ser nacional español. Estas actuacións resultan embrionarias da conformación de estruturas oficiais de encadramento e das principais ideas-forza xa na fase inmediatamente posterior de institucionalización do novo poder.

Mediante estes mecanismos elimínase o poder social acumulado por medio da participación no asociacionismo por aquelas elites emerxentes nese período 1917-1936, as cales serán substituídas por outros grupos que pasan a rexer as institucións e organizacións oficiais do *Nuevo Estado*. Estes grupos están constituídos inicialmente cun peso considerábel polas elites restauracionistas e elementos con adscrición política dereitista na fase anterior – profesionais liberais, comerciantes e funcionarios–, onda *camisas viejas de Falange* e sectores empresariais que se atopan entre os grandes contribuíntes e que non tiveran participación política previa. Na medida en que avancen os anos corenta este último grupo vai ter progresivamente meirande presenza, se ben as vellas elites conservarán unha destacada capacidade de incidencia.

Prodúcese, pois, en certa medida, un reartellamento dos esquemas da sociedade da Restauración que emerxe coma reacción ao sistema democrático liberal, o cal é desprestixiado e culpabilizado do ascenso de ideoloxías que producían o enfrontamento social. É por isto que os medios de relación entre o individuo e o Estado cambian fondamente, presentando o cidadán coma un elemento sometido ao réxime e ao liderazgo carismático dun caudillo integrado nun sistema orgánico no que cada elemento é unha parte dun mesmo organismo, desenvolvendo un nacionalismo-estatismo forte. Nesa nova arquitectura estatal xogan un papel director os grupos ideolóxicos, militar e economicamente máis poderosos.

Polo tanto, as estruturas que ocupan o lugar do que se destruíra, van ter unha finalidade e unha funcionalidade radicalmente distinta: o entramado sindical non estará orientado á negociación de igual a igual entre patróns e operarios, senón ao sometemento destes últimos a aqueles; a *Sección Femenina* non procurará a redución da discriminación da muller, senón o seu sometemento á esfera de participación da familia e cun rol secundario a respecto do

home; etc. Trátase de crear entidades tendentes a institucionalizar os desequilibrios do sistema anterior, mais manténdose baixo o férreo control do Estado.

As elites que toman o poder despois do golpe militar canalizan as súas estratexias de diferenciación a través do novo entramado: partido único, sindicalismo vertical e organizacións de encadramento, xogando un papel importante as eleccións sindicais e mailas eleccións municipais por terzos na explicitación e poxa de certos sectores por ocupar o poder. Mais estes procesos, a diferenza dos do período republicano, non se basean na libre competencia e na pluralidade, senón que están determinados dende arriba polo propio sistema, excluindo taxativamente a quen non se identificaba co *Movimiento* ou tiña un pasado político republicano ou de esquerdas. Non existen garantías e cónfórmanse unhas estruturas de poder ao servizo das elites: as CNS e as cámaras municipais son controladas pola patronal, tendo unha presenza considerábel elementos con antecedentes políticos nas organizacións de centro e dereita en período republicano; podéndose identificar tres familias: os falanxistas de vello, os social-católicos ou dereitistas con presenza antes do golpe militar e unha nova clase política conformada por grandes contribuíntes sen antecedentes políticos que participa por primeira vez de forma directa na xestión do sistema.

Os procesos pseudoelectorais de designación de elites son simples trámites nos que os resultados xa están predeterminados, incluso nos casos de concorrencia de varias candidaturas, tendo un férreo control o partido único sobre o proceso. Por outra banda, a condición prefixada destes procesos fai que haxa unha desmobilización importante da masa social con dereito a voto. A fraude conséntase coma norma dende o inicio até o final do proceso, mais aquí non vai haber, a diferenza do período republicano, denuncias nin acusacións por parte das candidaturas perdedoras, posto que xa está asumido un espazo de competencia que non é libre nin igual para todos. Hai unha asunción dun poder xerárquico que dirime as situacións de competencia de elites. Prodúcese unha reciclaxe aínda considerábel de persoal político do período anterior tanto nas xerarquías sindicais coma nos municipios, mais sendo maioría aqueles que nunca ocuparan postos de responsabilidade política antes, confirmando así as dinámicas que se aprezen noutros contextos próximos.

En canto ao tecido societario que se conforma xusto despois do golpe de Estado, existe por un lado un grupo de entidades que existían previamente e sobrevivirán ao *Alzamiento*, ben pola súa connivencia co bando sublevado ou ben pola súa inocuidade aos ollos das novas autoridades. Por outra banda, estaban as sociedades cunha imbricación institucional, converténdose en importantes activos no proceso de construción do novo réxime.



Estas sociedades conforman un escenario de participación societaria con marcadas diferenzas coa experiencia que detalladamente se esforzara en destruír o golpe militar. O principio reitor dese novo marco vai ser o verticalismo e o dirixismo por parte das autoridades e principais grupos que exercen un rol preeminente na sociedade dos anos corenta.

Coma consecuencia disto, invértense as dinámicas que se estaban a proxectar contra o final do primeiro terzo do século: prodúcese, por unha banda, unha re-centralización do entramado societario, tendo cada vez máis importancia a capital da provincia e as principais cabeceiras comarcais, tendo as estruturas societarias oficiais ou de eido provincial unha presenza testemuñal nas zonas rurais.

Por outra banda, a participación das mulleres amosa unha clara regresión, pois se ben a súa presenza na esfera pública era aínda cativa nos anos trinta malia os avances legais acadados, deixan de compartir eidos de organización con homes, tendo restrinxidas as canles de participación a determinadas actividades que son consideradas propias delas e coma extensión ou simplemente compatibilizadas coa función principal que lles designaba o réxime coma nais asignadas ao espazo do fogar.

Unha terceira consecuencia é o proceso de re-elitización que ten lugar sobre este eido de intervención social: as clases populares fican afastadas de postos directivos nas sociedades que se constitúen, sendo as elites tradicionais de novo as que exerzan un rol director da sociedade de posguerra.

As dificultades de imprantación e funcionamento amosadas polas entidades oficiais de encadramento do novo poder débense a varias causas: por unha banda, estas veñen tentar substituír vellas estruturas de participación que non se eliminan de todo e se integran con dificultades nese entramado oficial –cooperativismo, federacións agrarias e beneficencia católica, etc.–; por outro lado, o forte control político e a hiperburocratización do seu funcionamento limitan a súa capacidade e a implicación das masas sociais que deberían atraer. Asemade, son organizacións con escasos recursos malia teren soporte institucional e contan cunha xeral indiferencia –cando non, en varios casos, un latente rexeitamento– entre a poboación. A diferenza doutros procesos cunha orientación equiparábel en canto que nacionalismo-estatismo moi marcado, neste caso non se constata unha mobilización social que sustente a política autoritaria do réxime.

Os organismos oficiais non funcionan coma mecanismos de mobilización de adhesións e socialización ou nacionalización das masas populares, senón que o único que consiguen é

desmobilizar e desinteresarse pola participación social e política á maioría do pobo. Neste contexto, todo asociacionismo que se conforme de tipo cultural ou de lecer respostará aos intereses das elites tradicionais por manter en espazos de diferenciación propios ou ao impulso da xerarquía católica, segundo os casos.

A manifestación destas condicionantes débese a que a expansión societaria ligada á reivindicación e exercizo de dereitos que ten lugar durante o primeiro terzo do século XX non vai ser só emprendida por un grupo nesa fase: non eran só o movemento operario, nin o galeguismo, nin o agrarismo, nin as elites reformistas por separado quen estaban a construír cidadanía, senón que unha variedade de sectores sociais que respostaban a culturas políticas diferentes van confluír con dinámicas semellantes ou comúns nun determinado momento, que é o da crise do sistema restauracionista, impulsando proxectos para cambio político.

Neste punto, a focalización sobre as relacións entre os diferentes colectivos implicados nese proceso vai determinar a sorte do mesmo e da evolución posterior en función de como se produciran esas relacións en función de estratexias diverxentes ou confluíntes. Isto explica a expresión transicional dos conflitos sociais entre vellas e novas formas de mobilización e resposta social; así coma dos procesos electorais na Segunda República.

O mesmo ocorre coa resposta desigual ao golpe de Estado e a meirande ou menor persecución exercida por parte dos novos poderes, en función de se representaran a capacidade de crear algo alternativo aos grupos tradicionais de poder ou non. Do mesmo xeito, o grao de integración nas estruturas xerárquicas do *Nuevo Estado* ou no asociacionismo consentido por este de individuos e grupos con antecedentes ligados á democracia liberal anterior tamén se explica por estas condicionantes.

É dicir, alí onde as relacións entre as vellas elites da restauración e as novas elites conformadas a través da participación na sociedade civil era de enfrontamento polo emprego de estratexias por parte destas últimas que eran diverxentes e representaban modelos societarios e políticos alternativos a aquelas vaise amosar unha meirande conflitividade social e confrontación electoral en período republicano formulado a través do repertorio dos movementos sociais propios da sociedade de masas. Isto vai supor, no intre no que se produce o golpe de Estado de 1936, unha meirande capacidade de resposta ás autoridades que se pretenden impór por medio da violencia –asociadas a esas vellas elites restauracionistas– e, posteriormente, tamén unha meirande virulencia aniquiladora contra as estruturas societarias e os activistas das mesmas.

Por contra, alí onde as relacións sociais que tecen as novas elites de base societaria no primeiro terzo do século XX son de convivencia e mantemento de ámbitos sociais comúns coas elites restauracionistas, a conflitividade social irá ligada a vellas formas de protesta e a unha actitude pactista coas redes clientelares no eido electoral na Segunda República. A resistencia civil ao golpe vai ser mínima e a persecución posterior por parte das novas autoridades tamén vai estar condicionada por estes factores e vai ser moito menor.

Estas dúas pautas de comportamento determinadas polas relacións sociais entre as elites emerxentes e preexistentes no período de crise da restauración e posteriormente na República tamén se manifestan e aportan claves explicativas en canto á percepción e implicación da poboación nas estruturas creadas polas autoridades do *Nuevo Estado* – sindicalismo vertical, partido único, municipios–. Onde a relación era de enfrontamento non vai haber capacidade de integración de persoas e grupos con antecedentes ligados á fase anterior nesas estruturas; mentres onde a relación se asentaba na asimilación ou confluencia entre vellos e novos grupos de poder si se vai demostrar unha meirande presenza neses organismos de grupos e individuos con experiencia societaria na democracia liberal do primeiro terzo do século XX.

## VI. FONTES E BIBLIOGRAFÍA

### FONTES HEMEROGRÁFICAS

#### ***Hemeroteca da Biblioteca Provincial de Lugo (HPL)***

*El Progreso*

*La Voz de la Verdad*

*Vanguardia Gallega, Diario de la República*

#### ***Hemeroteca da Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela (HBXUSC)***

*Boletín de la Federación Mindoniense de Sindicatos Agrícolas*

*El Herald de Villalba*

*Faro Villalbés*

*Galiza*

*La Comarca*

*Las Riberas del Eo*

*O Tío Pepe*

*Renovación*

### FONTES DOCUMENTAIS

#### ***Arquivo da Deputación Provincial de Lugo (ADPL)***

Libro de Actas de sesións plenarias da Deputación Provincial de Lugo.

Libro de Orzamentos da Deputación Provincial de Lugo 1932-1941.

Fondo Eleccións. Expedientes de Eleccións.

#### ***Arquivo Histórico Provincial de Lugo (AHPL)***

Fondo da Administración Institucional de Servicios Socio-Profesionales (AISS).

Fondo da Delegación Provincial do Ministerio de Facenda. Sección Administración de propiedades e contribucións territoriais, serie Rústica e pecuaria. Sección Usos e Consumos, serie Industrial.

Fondo *Frente de Juventudes*.

Fondo Gobierno Civil. Sección Asociaci3ns.

Fondo Secci3n Feminina

***Arquivo Territorial da IV Rexi3n Militar (AIVRM)***<sup>562</sup>

Secci3ns de Terra e Mari3a. Causas militares (1936-1939).

***Rexistros C3ivs de todos os concellos da prov3ncia de Lugo***<sup>563</sup>

Libros de Rexistro de Defunci3ns (1936-1939).

## FONTE ORAL

Entrevista a Jos3 Luis Mundi3a Pozas realizada por Antonio Somoza Cayado. Lugo, 2007. Proxecto de Investigaci3n Interuniversitario "Nomes e Voces". 2234 Fondo Mundi3a Pozas.

Entrevista a Antonio Gonz3lez S3o realizada por Andr3s Dom3nguez Almansa. Monforte de Lemos, 2007. Proxecto de Investigaci3n Interuniversitario "Nomes e Voces". 2247 Fondo Gonz3lez S3o.

Entrevista a Ovidio Becerra Souto realizada por Andr3s Dom3nguez Almansa e Antonio Somoza Cayado. As Nogais, 2008. Proxecto de Investigaci3n Interuniversitario "Nomes e Voces". 2309 Fondo Becerra Souto.

Entrevista a Isabel Sampedro V3zquez realizada por Antonio Somoza Cayado. A Pontenova, 2008. Proxecto de Investigaci3n Interuniversitario "Nomes e Voces". 2314 Fondo Sampedro V3zquez.

Entrevista a Inocencio Berm3dez L3pez realizada por Andr3s Dom3nguez Almansa. A Pontenova, 2008. Proxecto de Investigaci3n Interuniversitario "Nomes e Voces". 2315 Fondo Berm3dez L3pez.

Entrevista a Orlando Leivas Freire realizada por Andr3s Dom3nguez Almansa e Antonio Somoza Cayado. Mondo3edo, 2008. Proxecto de Investigaci3n Interuniversitario "Nomes e Voces". 2318 Fondo Leivas Freire.

Entrevista a Manuel Rodr3guez M3ndez realizada por Andr3s Dom3nguez Almansa. Seoane do Courel, 2008. Proxecto de Investigaci3n Interuniversitario "Nomes e Voces". 2319 Fondo Rodr3guez M3ndez.

---

<sup>562</sup> Datos extra3dos a trav3s da base de datos en rede do Proxecto de Investigaci3n Interuniversitario "Nomes e Voces", <http://vitimas.nomesevoces.net/>.

<sup>563</sup> *Idem*.

## BIBLIOGRAFÍA

ABEL VILELA, A. DE: “La Voz de la Verdad: diario católico de Lugo, 1910-1937”, in *Lucensia*, n.3 (1991); páx. 9-36.

*Actas del Congreso Valencia Capital de la República (abril de 1986): La II República. Una esperanza frustrada*, Valencia: Institut Alfons el Magnànim, 1987.

ACTON, E. et SAZ, I. (eds.): *La transición a la política de masas. V Seminario Histórico Hispano-Británico*, Valencia: Universitat, 2001.

AGUADO, A. et RAMOS, M<sup>a</sup>.D.: *La modernización en España (1917-1939): cultura y vida cotidiana*, Madrid: Síntesis, 2002

AGUADO, A.: “Historia del Género y ciudadanía en la sociedad española contemporánea”, in *Ayer*, n.49 (2003); páx. 289-306.

AGUILAR GARCÍA, T. et CABALLERO GARCÍA, A. (dir.): *Campos de juego de la ciudadanía*, Barcelona: El Viejo Topo, 2003

AGRAFOXO, X.: *A Segunda República en Lousame e Noia*, Lousame: Concello, 1993.

ALFONSO BOZZO, A.: *Los partidos políticos y la autonomía de Galicia: 1931-1936*, Madrid: Akal, 1976.

ANDREPOULOS, G. (ed.): *Genocide : conceptual and historical dimensions*, Philadelphia: Universidade, 1994.

ANDREWS, G. (ed.lit.): *Citizenship*, London: Lawrence & Wishart, 1991.

APARICIO, M. A.: *El Sindicalismo Vertical y la formación del Estado Franquista*, Barcelona: Eunibar, 1980.

ARTIAGA REGO, A.: “Unha radiografía da posguerra na Galicia rural, os informes fundacionais das hermandades de labradores y ganaderos na provincia de Pontevedra”, in BALBOA LÓPEZ, X. et PERNAS OROZA, E. (ed. ao c.): *Ente nós: estudos de arte, xeografía e historia en homenaxe ó profesor Xosé Manuel Pose Antelo*, Compostela: Universidade, 2001; páx. 897-926.

-“*Todo por España y España para Dios: a Bandera Legionaria Gallega de Falange Española na guerra civil*” in AXEITOS, X.L., GRANDÍO SEOANE, E.F. et VILLARES, R. (ed. ao c.): *A Patria enteira : homenaxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández*, Compostela: Consello da Cultura Galega, 2008; páx. 21-48

ARTOLA, M.: *Partidos y programas políticos 1808-1936* (2 vols.), Madrid: Aguilar, 1974.

AXEITOS, X.L., GRANDÍO SEOANE, E.F. et VILLARES, R. (ed. ao c.): *A Patria enteira: homenaxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández*, Compostela: Consello da Cultura Galega, 2008.

BARBALET, J.M.: *Citizenship. Rights, Struggle and Class Inequality*, Milton Keynes: Open University Press, 1988.

BARCIELA, C. (ed.): *Autarquía y mercado negro. El fracaso económico del primer franquismo, 1939-1959*, Barcelona: Crítica, 2003.

BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R.: *Historia de Galicia, IV. Edade Contemporánea*, Vigo: Galaxia, 1981.

-“*Historia Contemporánea. Política (Século XX)*” in *Galicia. Historia, Tomo VIII*, A Coruña: Hércules, 1991.

- (coord.): *Parlamentarios de Galicia. Biografías de deputados e senadores (1810-2001)*, Santiago de Compostela: Parlamento Galego – Real Academia Galega, 2001, 2 vols.

BARRIO GOZALO, M.: *Aproximación a las elecciones y los partidos políticos en Segovia durante la Segunda República, 1931-1936*, in *Investigaciones Históricas*, n.8 (1988), páx. 259-287.

BÉJAR, H.: *El corazón de la república: avatares de la virtud política*, Barcelona: Paidós, 2000.

BELTRÁN, E. et SÁNCHEZ, C. (eds.): *Las ciudadanas y lo político*, Madrid: IUEM, 1996.

BEN AMI, Sh.: *Los orígenes de la Segunda República española. Anatomía de una transición*, Madrid: Alianza, 1990.

BENDIX, R.: *La razón fortificada. Ensayos sobre el conocimiento social*, México: Fondo de Cultura Económica, 1975.

-*Nation Building & Citizenship. Studies do Our Changing Social Order*, New Brunswick: Transaction, 1996.

BERMEJO MARTÍN, F.: *La IIª República en Logroño: elecciones y contexto político*, Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 1984.

BERNAL GARCÍA, F.: *El sindicalismo vertical: burocracia, control laboral y representación de intereses en la España franquista, 1936-1951*, Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2010.

BERNUZ BENEÍTEZ, M<sup>a</sup>.J. et SUSÍN BETRÁN, R.: *Ciudadanía: dinámicas de pertenencia y exclusión*, Logroño: Universidade, 2003.

BLANCO PAREDES, X.: *Os sucesos de outubro de 1934 en Ferrol*, Ferrol: Asociación Cultural Quintanilla Martínez, 1999.

-*Ferrol en la II República*, Ferrol: Grupo Vertebral, 2002.

BLAS GUERRERO, A. DE: "El Partido Radical en la política española de la Segunda República" in *Revista de Estudios Políticos*, n.31/32 (xaneiro-abril de 1983, páx. 137-164.

BLASCO, I.: "Las mujeres de acción católica durante el primer franquismo" in SIGALAT, M<sup>a</sup>J. et alii (coords.): *Tiempos de silencio. Actas del IV Encuentro de Investigadores del Franquismo. Valencia, 17-19 de noviembre de 1999*, Valencia: Fundació d'Estudis i Iniciatives Sociolaborals, 1999; páx. 158-163.

-"Ciudadanía y militancia católica femenina en la España de los años veinte", in *Ayer*, n.57 (2005-1); páx. 223-246

BLINKHORN, M. (ed.): *Spain in conflict 1931-1939. Democracy and Its Enemies*, London: Beverly Hills, 1986.

-(ed.): *Fascists and Conservatives. The radical right and the establishment in twentieth-century Europe*, Londres: Unwin Hyman, 1990.

BOREJSZA, J.W.: *La escalada del odio. Movimientos y sistemas autoritarios y fascistas en Europa, 1919-1945*, Madrid: Siglo XXI, 2002.

BOTTI, A.: *Cielo y dinero. El nacionalcatolicismo en España (1881-1975)*, Madrid: Alianza, 1992.

BOX, Z.: "Rituales funerarios. Culto a los Caídos y política en la España Franquista: a propósito de los traslados de José Antonio Primo de Rivera (1939-1959)" in CASQUETE, J. et



CRUZ, R. (eds.): *Políticas de la muerte. Usos y abusos del ritual fúnebre en la Europa del Siglo XX*, Fuencarral: Libros de la Catarata, 2009.

CABANA IGLESIA, A.: *Xente de orde, o consentimento cara ao franquismo en Galicia*, Santa Comba: TresCtres, 2009.

CABANA IGLESIA, A. et CABO VILLAVERDE, M.: "Cuando lo viejo muere y lo nuevo no acaba de nacer : la represión del asociacionismo agrario en Galicia (1936-1945)" in JUANA, J.de et PRADA RODRÍGUEZ, J.: *Lo que han hecho en Galicia: violencia, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona: Crítica, 2006; páx. 165-185.

CABO VILLAVERDE, M.: *O Agrarismo*, Vigo: A Nosa Terra, 1998.

- "Asociacionismo dende arriba, as Cámaras Agrícolas en Galicia" in *Cuadernos de Estudios Gallegos*. T. XLVII, fasc. 112 (2000), páx. 203-223.

- "Terra queimada, a destrucción do societarismo agrario" in *Congreso da Memoria (2003. Narón). A represión franquista en Galicia: actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria, Narón, 4 a 7 de decembro de 2003*, Ferrol: Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, 2005; páx. 368-380.

CAL MARTÍNEZ, R. et PÉREZ PAIS, C.: *Repertorio bibliográfico sobre a prensa galega*, Santiago de Compostela: Lea, 1993.

CAMARERA MERINO, V.: "Las elecciones municipales de 1948: normalización y continuidad del poder local en la provincia de Guadalajara" in SIGALAT, M<sup>ª</sup>J. et alii (coords.): *Tiempos de silencio. Actas del IV Encuentro de Investigadores del Franquismo. Valencia, 17-19 de noviembre de 1999*, Valencia: Fundació d'Estudis i Iniciatives Sociolaborals, 1999; páx. 170-176.

CARR, R. (ed.): *Estudios sobre la República y la Guerra Civil Española*, Barcelona: Ariel, 1974.

-*España, 1808-1939*, Barcelona: Ariel, 1979.

CARRERAS, F. DE: "Los intentos de reforma electoral durante la Segunda República" in *Revista de Estudios Políticos*, n.31/32 (xaneiro-abril de 1983), páx. 165-197.

CASANOVA, J. et alii.: *El Pasado oculto, fascismo y violencia en Aragón (1936-1939)*, Madrid: Siglo XXI, 1992.

-(coord.): *Morir, matar, sobrevivir: la violencia en la dictadura de Franco*, Barcelona: Crítica, 2002.

CASQUETE, J.: *El poder de la calle: ensayos sobre acción colectiva*, Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2006.

CASQUETE, J. et CRUZ, R. (eds.): *Políticas de la muerte : usos y abusos del ritual fúnebre en la Europa del siglo XX*, Madrid: Los Libros de la Catarata, 2009.

CASTILLO, S. et ORTIZ DE ORRUÑO, J.M<sup>a</sup> (coords.): *Estado, protesta y movimientos sociales. Actas del IIIer. Congreso de Historia Social de España*, Gasteiz, xullo de 1997; Zarauz: UPV, 1998.

CASTRO, X.: *O galeguismo na encrucillada republicana*, Ourense: Deputación, 1985; 2 vols.

CAZORLA SÁNCHEZ, A.: *Las políticas de la victoria. La consolidación del Nuevo Estado franquista (1938-1953)*, Madrid: Marcial Pons, 2000.

CENARRO LAGUNAS, Á.: *Cruzados y camisas azules: los orígenes del franquismo en Aragón, 1936-1945*, Zaragoza: Universidade, 1997.

-*La sonrisa de la Falange: Auxilio Social en la guerra civil y en la posguerra*, Barcelona: Crítica, 2005.

-*Los niños del Auxilio Social*, Madrid: Espasa, 2009.

CERÓN TORREBLANCA, C.: "Institucionalización y legitimación del *Nuevo Estado*. Referéndum y elecciones municipales en Málaga durante el Primer Franquismo", in *Historia Actual Online* (2007-inverno: páx. 111).

CHECA GODOY, A.: *Prensa y partidos políticos durante la II República*, Salamanca: Universidade, 1989.

CIPOLLA, C.M. (ed.): *Historia económica de Europa*, vols. 3 a 6, Barcelona: Ariel, 1980.

COBO ROMERO, F.: *Conflicto social y violencia política: el largo camino hacia la dictadura: Jaén, 1917-1950*, Jaén: Universidade, 1998.

- “El voto campesino contra la II República. La derechización de los pequeños propietarios y arrendatarios agrícolas jienenses, 1931-1936”, in *Historia Social*, n. 37 (2000/II); páx. 119-142.

COBO ROMERO, F. et ORTEGA, T.M<sup>a</sup>: *Franquismo y posguerra en Andalucía Oriental: represión, castigo a los vencidos y apoyos sociales al Régimen Franquista, 1936-1950*, Granada; Universidade, 2005.

COLLARTE, A.: *Labregos no franquismo: economía e sociedade rural na Galiza interior: as “hermandades sindicais” en Ourense (1943-1978)*, Ourense: Difusora de Letras e Ideas, 2006

CONSTENLA BERGUEIRO, G. et DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (ed. lit.): *Tempos de sermos. Galicia nos séculos contemporáneos*, Vigo: Universidade, 2002.

CORES TRASMONTE, B.: *Sociología política de Galicia. Orígenes y desarrollo (1846-1936)*, A Coruña: Librigal, 1976.

- *O libro negro da Galicia electoral*, Santiago de Compostela: Federación de Libreiros de Galiza, 1978.

CORTINA ORTS, A.: *Ciudadanos del mundo: hacia una nueva teoría de la ciudadanía*, Madrid: Alianza, 1997.

-*Ética de la razón cordial. Educar en la ciudadanía del siglo XXI*, Nobel, 2007.

COSTA, P.: *Ciudadanía*, Barcelona: Marcial Pons, 2006.

CRIADO, C.: “La Hermandad Nacional de Labradores y Ganaderos: el fracaso de un proyecto falangista autónomo de sindicalismo agrario, 1944-1951”, in *Historia del Tiempo Presente*, n.3 (2004), páx. 87-104

CRUZ, R.: “Crisis del Estado y acción colectiva en el período de entreguerras, 1917-1939” in *Historia Social*, n.15 (inverno de 1993); páx. 119-138

- *El derecho a reclamar derechos: acción colectiva y ciudadanía democrática*, Madrid: Instituto Universitario Ortega y Gasset, 1999

CRUZ, R. et PÉREZ LEDESMA, M. (eds.): *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid: Alianza, 1997.

CRUZ ARTACHO, S.: "Política y mundo rural en la España del siglo XX: socialización política, participación electoral y conquista de la democracia" in NICOLÁS, E. et GONZÁLEZ, C. (eds.): *Ayeres en discusión: temas clave de historia contemporánea. IX Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Murcia: Asociación de Historia Contemporánea, 2008.

DAHRENDORF, R.: *El conflicto social moderno. Ensayo sobre la política de la libertad*, Madrid: Mondadori, 1990.

DESVOIS, J.M.: "Un grupo de presión de la II República: la Federación de Empresas Periodísticas de Provincias de España" in TUÑÓN DE LARA, M.: *La prensa de los siglos XIX y XX*, Bilbo: UPV, 1986; páx. 367-381.

DIÉGUEZ CEQUIEL, U.-B.: "Introducción á imprensa nacionalista na IIª República. Alento, un caso singular" in *Historia Nova*, n. IX (2001).

- "O nacionalismo xuvenil na Galiza Republicana. De Ultreya á creación da Federación de Mocidades Galeguistas (1932-1934)" in *Historia Nova*, n. X (2002).

- *A Asemblea de Concellos de Galiza Pro-Estatuto*, Pontevedra: Fundación Alexandre Bóveda, 2002.

DOMINGO, C.: *Coser y cantar: las mujeres bajo la dictadura franquista*, Lumen: Barcelona, 2007.

DOMÍNGUEZ ALMANSA, A. et alii: "Mujer, memoria y represión" in *Ayeres en discusión. Temas claves de Historia Contemporánea Hoy. IX Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Murcia, 2008.

DONATI, P.: "Cambio social y pensamiento sociológico: hacia una teoría relacional" in VÁZQUEZ DE PRADA, V., OLÁBARRI, I. et CASPISTEGUI, F.J. (ed.ao c.): *Para comprender el cambio social. Enfoques teóricos y perspectivas historiográficas (V Conversaciones Internacionales de Historia, Universidad de Navarra-Iruña, 22-24 de abril de 1993)*; Iruña: EUNSA, 1997; páx. 51-93.

- *La ciudadanía societaria*, Granada: Universidade, 1999-

ELLWOOD, S.: *Prietas las filas: historia de Falange Española, 1933-1983*, Barcelona: Crítica, 1984.

FAURÉ, Ch.: "Ciudadanía de las mujeres en Francia en el siglo XVIII", in *Arenal. Revista de Historia de las mujeres*, vol.2-n.1(xaneiro-xuño 1995); páx. 53-63.

FEIERSTEIN, D.: *Seis estudios sobre genocidio. Análisis de las relaciones sociales: otredad, exclusión, exterminio*, Buenos Aires: Editores del Puerto, 2008.

FERNÁNDEZ, C.: *El Alzamiento de 1936 en Galicia. Daros para una historia de la Guerra Civil*, Sada: Edición do Castro, 1983.

FERNÁNDEZ PRIETO, L.: "Represión franquista y desarticulación social en Galicia. La destrucción de la organización societaria campesina, 1936-1942", in *Historia Social*, n. 15 (inverno 1993); páx. 49-65.

- et alii (eds.): *Congreso Poder local, elites e cambio social na Galicia non urbana (1874-1936)*; Santiago de Compostela, xuño de 1996, Santiago de Compostela: Universidade, 1997.

- *Terra e Progreso. Historia Agraria da Galicia contemporánea*, Vigo: Xerais, 2000.

- *El apagón tecnológico del Franquismo: Estado e innovación en la agricultura española del siglo XX*, Valencia: Tirant lo Blanch, 2007.

FERNÁNDEZ SORIA, J.M.: *Educación, socialización y legitimación política España 1931-1970*, Valencia: Tirant lo Blanch, 1998

FERRER MUÑOZ, M.: *Elecciones y partidos políticos en Navarra durante la Segunda República*, Iruña: Gobierno da Nafarroa, 1992.

FOLGUERA, P. (comp.): *El feminismo en España: dos siglos de historia*, Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 1988.

FONTANA, J. (ed.): *España bajo el Franquismo*, Barcelona: Crítica, 2000.

FORNER MUÑOZ, S. (coord.): *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Madrid: Cátedra, 1997

POWERAKER, J.: *Theorizing social movements*, London; Pluto Press, 1995

- *Citizenship rights and social movements: a comparative statistical analysis*, Oxford: Oxford University Press, 1997

FRITZSCHE, P.: *De alemanes a nazis: 1914-1933*, Bos Aires: Siglo XXI, 2006.

FUSI, J.P. et PALAFOX, J.: *España: 1808-1996. El desafío de la Modernidad*, Madrid: Espasa-Calpe, 1997.

FUSI, J.P.: *Un Siglo de España. La cultura*, Barcelona: Marcial Pons, 1999.

GABRIEL, N. de: *Arximiro Rico, luz dos humildes: vida e morte dun mestre republicano*, 2002

GALLEGO, F. et MORENTE, F. (coords.): *Fascismo en España. Ensayos sobre los orígenes sociales y culturales del franquismo*, Madrid: El Viejo Topo, 2005.

GARCÍA, S. et LUKES, S. (comps.): *Ciudadanía: justicia social, identidad y participación*, Madrid: Siglo XXI, 1999.

GARCÍA CRUZ, J.F.: “Las fuerzas militares nativas procedentes del Protectorado de Marruecos. Transcendencia política de su aplicación en las operaciones militares de la Guerra Civil española” in *Hispania Nova*, n.2 (2001-2002); <http://hispanianova.rediris.es>

GARCÍA DELGADO, J.L. (ed.): *España, 1898-1936: estructuras y cambio (Coloquio de la Universidad Complutense sobre la España Contemporánea)*, Madrid: Universidade Complutense, 1984.

-(ed. ao c.): *La España de la Restauración. Política, economía, legislación y cultura. I Coloquio de Segovia sobre Historia Contemporánea*, Madrid: Siglo XXI, 1985.

-(comp.): *Los orígenes culturales de la II República*, Madrid: Siglo XXI, 1993.

GARCÍA PIÑEIRO, R.: “Boina, bonete y tricornio. Instrumentos de control campesino en la Asturias franquista (1937-1977)”, in *Historia del Presente*, n. 3 (2004), pág. 45-64.

GELLATELY, R.: *No sólo Hitler: la Alemania nazi entre la coacción y el consenso*, Barcelona: Crítica, 2002.

GENTILE, E.: *La vía italiana al totalitarismo: partido y estado en el régimen fascista*, Bos Aires: Siglo XXI, 2005.

GERMÁN ZUBERO, L.: *Aragón en la II República. Estructura económica y comportamiento político*, Zaragoza: Institución “Fernando el Católico”, 1984.

GIMÉNEZ MUÑOZ, M<sup>a</sup>C.: “La Asistencia Social en Sevilla: del Auxilio de Invierno al Auxilio Social (1936-1939)” in *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, n. 9 (2009); <http://hispanianova.rediris.es>

GIL PECHARROMÁN, J.: *Con permiso de la autoridad : la España de Franco (1939-1975)*, Madrid: Temas de Hoy, 2008.

GONZÁLEZ BERAMENDI, X.: *Los nacionalismos en la España de la Segunda República*, Madrid: Siglo XXI, 1991.

- (coord.): *Galicia e a Historiografía*, Santiago de Compostela: Tórculo, 1993.

GONZÁLEZ BERAMENDI, X. et NÚÑEZ SEIXAS, X.M.: *O nacionalismo galego*, Vigo: A Nosa Terra, 1995.

GONZÁLEZ LEIRÓS, X.: “Expansión de la miseria y auxilios de Falange: Pontevedra, 1939-1945” in *Espacio, Tiempo y Forma. Serie V. Historia Contemporánea*, n.14 (2008); páx. 381-418.

GONZÁLEZ PROBADOS, M.: *O socialismo na II República (1931-1936)*, Sada: Edicións do Castro, 1992.

GRANDÍO SEOANE, E.F.: “La CEDA en el Partido Judicial de Betanzos: organización local y comportamiento electoral (1931-1936)” in *Anuario Brigantino*, n. 15 (1992), páx. 174-195.

- “A imposibilidade da política como medio de relación social: o concello de Ferrol e a Segunda República (1931-1936)” in *Anuario Brigantino*, n. 16 (1993); páx. 155-170.

- “A visión da CEDA no xornal <<A Nosa Terra>> (1931-1936)” in LÓPEZ BARJA, P. et alii: *Contribución dos xóvenes historiadores de Galicia*, Santiago de Compostela: Asociación Galega de Historiadores, 1993; páx. 217-233.

- “Derecha católica y elecciones generales en la segunda república: Pontedeume” in *Cátedra*, n.1 (1994), páx. 55-73.

- “O conservadorismo político na Galicia da II República” in *Internacional Conference of Galician Studies*, Oxford. Universidade de Oxford, 26-28 de setembro de 1994, Oxford University Press, 1995.

- *Los orígenes de la derecha gallega: la CEDA en Galicia (1931-1936)*, Sada: Edicións do Castro, 1998.

- *Caciquismo e eleccións na Galiza da II República*, Vigo: A Nosa Terra, 1999.

- “Dereita e continuidade do poder na II República e no Primeiro Franquismo: ¿o poder da dereita ou á dereita do poder?” in BERMEJO BARRERA, J.C. *et alii*: *Semana Galega de Historia* (VII. 1998. Santiago de Compostela), Santiago de Compostela: Asociación Galega de Historiadores, 1999; páx. 271-288.

- *Política e provincia: a Deputación da Coruña na II República*, Santiago de Compostela: Tórculo, 2002.

- “Os anos das xestoras: a Deputación da Coruña na II República (1931-1936)” in *Semata*, n.15 (2004), páx. 457-471.

- “La memoria de la ciudadanía. La construcción de una cultura cívica en la Galicia de la II República”, in *Cuadernos Republicanos*, n.58 (primavera-verán 2005).

- *Anos de odio. Golpe, represión e guerra civil na provincia da Coruña (1936-1939)*, A Coruña: Deputación, 2007.

GRIFFIN, R.: *Fascism*, Oxford: Universidade, 1995.

GUEREÑA, J.L.: “La sociabilidad en la España Contemporánea” in SÁNCHEZ SÁNCHEZ, I. *et VILLENA, R.* (coord.): *Sociabilidad fin de siglo. Espacios asociativos en torno a 1898*, Cuenca: UCLM, 1999; páx. 15-43.

GUTIÉRREZ LLORET, R.: “Sociabilidad política, propaganda y cultura tras la revolución de 1868. Los clubes republicanos en el Sexenio Democrático”, in *Ayer*, n.44 (2001), páx. 151-174

HABERMAS, J.: *Facticidad y validez: sobre el derecho y el estado de democrático de derecho en términos de teoría del discurso*, Madrid: Trotta, 2000.

HEINE, H.: “Instrumentos ou efectos da represión en Galicia durante a guerra e os anos corenta” in *A II República e a Guerra Civil. Actas dos traballos presentados ao II Congreso da Memoria. Culleredo, 1 a 3 de decembro de 2005*, Culleredo: Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, 2006

HELD. D.: *Modelos de democracia*, Madrid: Alianza, 1996.

HERRERA GÓMEZ, M.: “Élites y ciudadanía societaria: una teoría relacional del pluralismo postmoderno” in *Papers*, n. 68 (2002); páx. 169-190.



HERRERA GONZÁLEZ DE MOLINA, A. *et alii*: “El socialismo español y la cuestión agraria (1879-1923): luces y sombras en el debate teórico y en la práctica sindical y política”, in *Ayer*, n. 54 (2004), páx. 129-163.

HOLGUIN, S.: *República de ciudadanos: cultura e identidad nacional en la España republicana*, Barcelona: Crítica, 2003

HUNTINGTON, S.P.: *La tercera ola. La democratización a finales del siglo XX*, Barcelona: Paidós, 1994.

IRUROZQUI VICTORIANO, M.: *‘A bala, piedra y palo’: la construcción de la ciudadanía política en Bolivia 1826-1952*, Sevilla: Deputación, 2000

ISIN, E.F. et TURNER, B. S.: *Handbook of citizenship studies*, Londres: SAGE Publications, 2002

JACKSON, G.: *Entre la reforma y la revolución: la República y la Guerra Civil: 1931-1939*, Barcelona: Crítica, 1980.

JARAMILLO GUERREIRA, M.A.: *Guía del Archivo Histórico Provincial de Lugo*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 1993.

JOVER ZAMORA, J.Mª. : “Prólogo” in TOMÁS VILLARROYA, J. et al.: *La España isabelina y el Sexenio Democrático (1834-1874)*, (Historia de España Menéndez Pidal; XXXIV), Madrid: Espasa-Calpe, 1996, páx. CVI-CXIII.

JUANA, J. DE: *La posición centrista durante la Segunda República: el periódico Ahora, 1930-1936*, Santiago de Compostela: Universidade, 1988.

JUANA, J.de et PRADA RODRÍGUEZ, J.: *Lo que han hecho en Galicia: violencia, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona: Crítica, 2006.

JULIÁ, S.: “De la revolución popular a la revolución obrera”, in *Historia Social*, n.1 (primavera-verán 1988); páx. 29-43.

- “Historiografía de la Segunda República” in DE LA GRANJA, J.L., REIG TAPIA, A. et MIRALLES, R.: *Tuñón de Lara y la historiografía española*, Madrid: Siglo XXI, 1999.

- *Un Siglo de España. Política y sociedad*, Barcelona: Marcial Pons, 1999.

KALYVAS, S. N.: "Nuevas" y "viejas" guerras civiles. ¿Una distinción válida?" in *Zona Abierta*, n. 112-113 (2005), páx. 22-47

- *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge: Universidade, 2006.

KERSHAW, I.: *Hitler*, Barcelona: Folio, 2003.

KOSELLECK, R.: *Historia/Historia*, Madrid: Trotta, 2004

KYMLICKA, W. et NORMAN, W.: "El retorno del ciudadano", in *La Política*, n. 3 (1996); páx. 5-40.

- *Estados, naciones y culturas*, Córdoba: Alzumara, 2004

LANERO TÁBOAS, D.: *Sindicalismo agrario franquista na provincia de Pontevedra: (1936-1975)*, Tese de Doutoramento, Compostela: Universidade, 2005.

- *Os remendos da memoria: a represión franquista no Concello de Arzúa (1936-1950)*, Arzúa: Concello, 2006.

- "Unha Aproximación á conformación dos poderes locais en Galicia: Arzúa entre a II República e a protoinstitucionalización do réximen franquista (1931-1937)", in AXEITOS, X.L., GRANDÍO SEOANE, E.F. et VILLARES, R. (ed. ao c.): *A Patria enteira: homenaxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández*, Compostela: Consello da Cultura Galega, 2008; páx. 171-194.

- "La extensión de los seguros sociales en el mundo rural gallego : entre el clientelismo político y los ecos del "Estado de Bienestar", 1940-1966", in MOLINA, F. (ed.): *Extranjeros en el pasado: Nuevos historiadores de la España contemporánea*, Bilbao: Universidad del País Vasco, 2009; páx. 157-179.

LIPSET, S.M.: *Estados Unidos: juicio y análisis. Los Estados Unidos en una perspectiva histórica comparativa*, Cali (Colombia): Norma, 1966.

- *El hombre político. Las bases sociales de la política*, Bos Aires: EUDEBA, 1970.

LLORCA FREIRE, G.: *Os partidos políticos en Ferrol durante a II República*, Ferrol: Concello, 1986.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, P. et BAZ VICENTE, M<sup>aj</sup>.: "Una Aproximación a Falange en la provincia de Lugo (1936-1942)" in AXEITOS, X.L., GRANDÍO SEOANE, E.F. et VILLARES, R. (ed. ao

c.): *A Patria enteira : homenaxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández*, Compostela: Consello da Cultura Galega, 2008; páx. 195-219.

LÓPEZ VILLAVERDE, Á.L. et ORTIZ HERAS, M. (coords.): *Entre surcos y arados. El asociacionismo agrario en la España del Siglo XX*, Cuenca: Universidad de Castilla La Mancha, 2001.

LUEBBERT, G.M.: *Liberalismo, fascismo o socialdemocracia: clases sociales y orígenes políticos de los regímenes de la Europa de entreguerras*, Zaragoza: Universidade, 1997

MÁIZ VÁZQUEZ, B.: *Galicia na Segunda República e baixo o Franquismo: 1930-1976*, Vigo: Xerais, 1988.

- “<< Bandos >> e política no Pontedeume da Segunda República” in *Cátedra*, n. 7 (2000); páx. 95-102.

MANN, M.: *Las fuentes del poder social*, Madrid: Alianza, 1991; 2 vols.

-*Fascistas*, Valencia: Universitat, 2006.

MARÍAS CADENAS, S.: “Agrarismo, actividad sindical y movilización femenina en los pueblos: historia de la Hermandad de la Ciudad y el Campo (1937-1958)” in *VI Encuentro de investigadores sobre el Franquismo (Zaragoza, 15-17 de noviembre de 2006)*, 2006, páx. 739-753.

-“La Sección Femenina en el medio rural: mensajes de género y clase, divergencias y contradicciones” in RÚJULA LÓPEZ, P. et PEIRÓ MARTÍN, I. (coords.): *La historia del presente. Congreso de Historia Local de Aragón*, 2007, páx. 283-294.

MARKOFF, J.: *Olas de democracia: movimientos sociales y cambio político*, Madrid: Tecnos, 1998

MARSHALL, T.H. et BOTTOMORE, T.: *Ciudadanía y clase social*, Madrid: Alianza, 1998

MARTÍNEZ LÓPEZ, A.: *O Cooperativismo católico no proceso de modernización da agricultura galega, 1900-1943*, Pontevedra: Deputación, 1989.

MARTÍNEZ OVEJERO, A.: “¡La Falange convoca elecciones! Las elecciones sindicales de 1944, significación política general del primer proceso electoral del franquismo, desde la realidad de una ciudad industrial y minera como Cartagena”, in NAVAJAS ZUBELDIA, C. et

ITURRIAGA BARCO, D. (eds.): *Crisis, dictaduras, democracia. Actas del I Congreso Internacional de Historia de Nuestro Tiempo*. Logroño: Universidad de la Rioja, 2008

MARTÍNEZ RISCO-DAVIÑA, L.: *O ensino da historia no bacharelato franquista*, Sada: Edicións do Castro, 1989.

MATEOS RODRÍGUEZ, M.-A.: "Fuentes y metodología para el estudio electoral de la II República española" in *Ayer*, n.3 (1991), páx. 139-164.

- *Zamora en la II República. Comportamientos y actitudes de una sociedad tradicional. Elecciones y partidos políticos, 1931-1936*, Zamora: Insituto de Estudios Zamoranos, 1995; 2 vols.

MAYAYO i ARTAL, A.: *De pagesos a ciutadans. Cent anys de sindicalisme i cooperativisme agraris a Catalunya 1893-1994*, Catarroja (Barcelona): Afers, 1995.

MAZA ZORRILLA, E. (coord.): *Sociabilidad en la España Contemporánea. Historiografía y problemas metodológicos*, Valladolid: Universidade, 2002.

-(coord.): *Asociacionismo en la España contemporánea. Vertientes y análisis interdisciplinar*, Valladolid: Universidade, 2003.

McADAM, D., McCARTHY, J.D. et ZALD, N.M. (ed.): *Movimientos sociales: perspectivas comparadas: oportunidades políticas, estructuras de movilización y marcos interpretativos culturales*, Madrid: Istmo, 1999

MÉIXOME, C.: *Textos e documentos para a historia contemporánea de Galicia (século XX)*, Vigo: Edicións do Cumio, 1999.

MELLÓN, J.A. (ed.): *Ideologías y movimientos políticos contemporáneos*, Madrid: Tecnos, 1998.

MELUCCI, A.: "Asumir un compromiso: identidad y movilización en los movimientos sociales", in *Zona Abierta*, n.69 (1994), páx. 153-180

MIGUEZ MACHO, A.: *La construcción de la ciudadanía a través de los movimientos sociales: el movimiento obrero en Galicia (1890-1936)*, Compostela: Fundación 10 de Marzo, 2006.

- *O que fixemos en Galicia: ensaio sobre o concepto de práctica xenocida*. Ourense: Difusora de Letras, Artes e Ideas, 2009.

- *Xenocidio e represión franquista en Galicia: a violencia na retagarda en Galicia na Guerra Civil (1936-1939)*, Compostela: Lóstrego, 2009.

- "Ciudadanía y movimientos sociales: el movimiento obrero en Galicia" in MOLINA, F. (ed.): *Extranjeros en el pasado: Nuevos historiadores de la España contemporánea*, Bilbao: Universidad del País Vasco, 2009; páx. 73-96.

MIR, C.: *Lleida (1890-1936): Caciquisme polític i lluita electoral*, Montserrat: Ed. L'Abadía, 1985.

MOLINERO, C.: *La captación de las masas. Política social y propaganda en el régimen franquista*, Madrid: Cátedra, 2005.

MOLINERO, C. et YSÀS, P.: "Un instrumento esencial del régimen franquista. La Organización Sindical" in TUSELL, J. et alii (eds.): *El Régimen de Franco (1936-1975). Política y Relaciones Exteriores*, Madrid: UNED, 1993 (vol.1); páx. 89-98.

MOMMSEN, H.: *From Weimar to Auschwitz. Essays in German History*, Cambridge: Polity Press, 1991.

MORÁN,, M<sup>a</sup>.L.: "Sociedad, cultura y política: continuidad y novedad en el análisis cultural", in Zona Abierta,, n.77/78 (1996/1997), páx. 1-30.

MORENO FONSERET, R. et SEVILLANO CALERO, F. (eds.): *El Franquismo. Visiones y balances*, Alacante: Universidade, 1999

MORENO SÁEZ, F. (ed.): *La prensa en la provincia de Alicante durante la Segunda República: 1931-1936*, Alacante: Instituto Cultural Juan Gil-Abert, 1994.

MORGAN, E.S.: *La invención del pueblo. El surgimiento de la soberanía popular en Inglaterra y Estados Unidos*, Madrid: Siglo XXI, 2006.

MOUFFE, Ch.: *El retorno de lo político. Comunidad, ciudadanía, pluralismo, democracia radical*; Barcelona: Paidós, 1999.

NASH, M.: "Género y ciudadanía", in *Ayer*, n. 20 (1995); páx. 241-258.

NOYA MIRANDA, F.J.: "Ciudadanía y capital social: estudio preliminar en torno a <<Ciudadanía y clase social>> de T.H. Marshall", in *REIS*, n.79—separata (xullo-setembro 1997), páx. 267-295

NUEVO CAL, C.: “Antes e despois da Guerra en Viveiro” in *A Nosa Terra. A nosa historia*, n. 1 (2 de marzo de 1987); páx. 31-35.

NÚÑEZ PÉREZ, M<sup>a</sup> G.: *Bibliografía comentada sobre la Segunda República Española: (1931-1936): obras publicadas entre 1942-1992*, Madrid: Fundación Universitaria Española, 1993.

NÚÑEZ SEIXAS, X.M.: *¡Fuera el invasor! : nacionalismos y movilización bélica durante la guerra civil española (1936-1939)*, Madrid: Marcial Pons, 2002.

OBELLEIRO PIÑÓN, L.: *Soutomaior, 1700-1936. Aproximación á historia local*, Pontevedra: Deputación, 1994.

ORDUÑA PRADA, M.: *El Auxilio Social (1936-1940). La etapa fundacional y los primeros años*, Madrid: Escuela Libre, 1996.

ORTEGA, M., SÁNCHEZ, C. et VALIENTE, C. (eds.): *Género y ciudadanía. Revisiones desde el ámbito privado. Actas de las XII Jornadas Interdisciplinarias*, Madrid: IUEM, 1999.

ORTIZ HERAS, M.: *Las Hermandades de Labradores en el Franquismo. Albacete, 1943-1977*, Albacete: Instituto de Estudios Albacetenses, 1992.

-*Violencia política en la II República y en el primer franquismo. Albacete, 1936-1950*, Madrid: Siglo XXI, 1996.

ORTIZ HERAS, M., RUÍZ GONZÁLEZ, D. et SÁNCHEZ, I. (coord.): *Movimientos sociales y estado en la España contemporánea*, Cuenca: UCLM, 2001.

PABLO CONTRERAS, S. de: *La Segunda República en Álava: elecciones, partidos y vida política*, Tese Doutoral da Universidade do País Vasco, Araba, 1986.

PALOMARES IBÁÑEZ, J.M<sup>a</sup>. : *La Segunda República en Valladolid: agrupaciones y partidos políticos*, Valladolid: Universidade, 1996.

-*El primer franquismo en Valladolid*, Valladolid: Universidade, 2002

PARADA SEQUEIROS, E.: “O patrimonio histórico da Unión General de Trabajadores (UGT) na provincia de Pontevedra: sociedades de oficios varios e agrarias” in *Murguía*, n. 1 (maio-agosto de 2003); páx. 119-129.

PARDO HERMIDA, A.: *Libro de Oro. Círculo Recreativo Cultural de Chantada*, Lugo: Deputación, 1999

PARDO DE NEYRA, X.: *Lugo, cultura e república: as manifestacións intelectuais dunha cidade galega entre 1931-1936*, Sada: Edicións do Castro, 2001.

- *“Vanguardia Gallega” ou o compromiso xornalístico lucense coa II República Española, a “xeración da República” na literatura, na prensa e na política galegas*, Lugo: Concello, 2002.

PAYNE, S.G.: *La primera democracia española. La Segunda República, 1931-1936*, Barcelona: Paidós, 1995.

-*El Primer Franquismo: los años de la autarquía*, 1997.

-*El Fascismo*, Madrid: Alianza, 2001.

PAZOS GÓMEZ, M.: *Achegamento á Segunda República en Ordes: documentos*, Ordes: Asociación Cultural Obradoiro da História, 2001.

PEDREIRA PÉREZ, R.: *Consejo de Guerra. Mindonienses condenados a muerte en 1937*, Mondoñedo: Asociación de Amigos de la Ciudad de Mondoñedo, 2006.

PEÑA, J.: *La ciudadanía hoy: problemas y propuestas*, Valladolid: Universidade, 2000.

-*Ética para la sociedad civil*, Valladolid, Universidade, 2003.

PEREIRA, D.: *Os conquistadores modernos. Movemento obreiro na Galicia de anteguerra*, Vigo: A Nosa Terra, 1992.

- *A CNT na Galicia, 1922-1936*, Santiago de Compostela: Laiovento, 1994.

PEREIRA OLIVEIRA, M<sup>ª</sup>D. (coord.): *Catálogos de exposicións. A cidade e as xentes. Lugo, 1940-1949. Fotografías de José Luis Vega*, Compostela: Xunta de Galicia, 1995

PÉREZ CANTÓ, P. (ed.): *También somos ciudadanas*, Madrid: IUEM, 2000.

PÉREZ LEDESMA, M.: *Estabilidad y conflicto social: España de los Iberos al 14-D*, Madrid: Nerea, 1990.

- *“Las Cortes de Cádiz y la sociedad española”*, in *Ayer*, n.1 (1991); páx. 167-206.

- “Cuando lleguen los vientos de cólera” (Movimientos sociales, teoría e historia)”, in *Zona Abierta*, n. 69 (1994); páx.51-120.

- (comp.): *Ciudadanía y democracia*, Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2000.

- “Un concepto, a clase social como identidade colectiva” in *Dez-eme*, n. 3 (xuño 2001), páxinas 82-83

-(dir.): *De súbditos a ciudadanos: una historia de la ciudadanía en España*, Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2007.

PÉREZ PAIS, M<sup>a</sup>.C.: *La prensa gallega durante la Segunda República*, Tese Doutoral da Universidade Complutense, Madrid, 1983.

- “A prensa e a historia local: consideración sobre a utilización, identificación e localización das publicacións periódicas” in *Encontros sobre Recuperación da Memoria Histórica Local* (Moaña, 22 ao 24 de xuño de 1990), Moaña: Colectivo Landrover de Técnicos Culturais, 1991.

PEYROU, F.: “Ciudadanía e historia. En torno a la ciudadanía”, in *Historia Social*, n. 42 (2002); páx. 145-166.

-“El discurso de la democracia” in NICOLÁS, E. et GONZÁLEZ, C. (eds.): *Ayer en discusión: temas clave de historia contemporánea. IX Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Murcia: Asociación de Historia Contemporánea, 2008.

PRADA RODRÍGUEZ, J.: “Estado y represión: aproximación al estudio de los mecanismos represivos durante el primer franquismo” in CASTILLO, S. et ORTIZ DE ORRUÑO, J.M<sup>a</sup> (coords.): *Estado, protesta y movimientos sociales : actas del III Congreso de historia social de España, Vitoria-Gasteiz, julio de 1997*, Bilbao: Universidad del País Vasco, 1998, páx. 183-188.

- “Que jamás la sangre derramada sirva para florecer partidos políticos: El nacimiento de FET y de las JONS en Ourense” in *Espacio, Tiempo y Forma. Serie V, Historia Contemporánea*, n. 15(2002), páx. 421-454.

-*Ourense, 1936-1939. Alzamento, guerra e represión*, Sada: Edición do Castro, 2004.

-*A dereita política ourensá: monárquicos, católicos e fascistas (1934-1937)*, Vigo: Universidade, 2005.



- “ O nivel director da represión paralegal: un estudio de casos” in *Minius: Revista do Departamento de Historia, Arte e Xeografía*, n. 13 (2005) ; páx. 239-252.

- “Este centro queda clausurado por orden de la autoridad militar, a liquidación do tecido asociativo ourensán durante a Guerra Civil” in *Congreso da Memoria (2003. Narón). A represión franquista en Galicia: actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria, Narón, 4 a 7 de decembro de 2003*, Ferrol: Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, 2005; páx. 175-191.

-*De la agitación republicana a la represión franquista (Ourense, 1934-1939)*, Barcelona: Ariel, 2006.

-“Do sono insurreccional ó neotradicionalismo de FET y de las JONS, o carlismo ourensán, 1931-1937” in *Congreso da memoria (2º. 2005. Culleredo). A II República e a Guerra Civil : actas dos traballos presentados ao II Congreso da Memoria, Culleredo, 1 a 3 de decembro de 2005*, Ferrol: Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, 2006; páx. 223-245.

RAMÍREZ JIMÉNEZ, M.: *Los grupos de presión en la Segunda República Española*, Madrid: Tecnos, 1969.

-(pr.): *Estudios sobre la IIª República Española*, Madrid: Tecnos, 1975.

-*Sistema de partidos en España (1931-1990)*, Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1991.

RAMÓN CARRIÓN, M. de et ORTIZ, C.: *Madrina de guerra: cartas desde el frente*, Madrid: Esfera de los libros, 2003.

RAMOS, M<sup>a</sup>.D. (coord.): *Nuevas perspectivas sobre la Segunda República en Málaga*, Málaga: Universidade, 1994.

- “La ciudadanía y la historia de las mujeres”, in *Ayer*, n.39 (2000); páx. 245-253.

REDONDO ABAL, F.X.: *Memoria(s) de Marcelino Fernández Prada. Un alcalde socialista e revolucionario*, A Nosa Terra: Vigo, 2007

REICHARDT, R.: *La Revolución Francesa y la cultura democrática: la sangre de la libertad*, Madrid: Siglo XXI, 2002

REIG, R.: *Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer. València, 1898-1906*, València: Institució Alfons el Magnànim (Col·lecció Politècnica, 6), 1982

REICHARDT, R.: *La Revolución Francesa y la cultura democrática. La sangre de la libertad*, Madrid, Siglo XXI, 2002.

RIVERO NOVAL, M<sup>a</sup>.C.: *Política y sociedad en La Rioja durante el Primer Franquismo (1936-1945)*, Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2001.

ROBLES EGEA, A. (comp.): *Política en penumbra. Patronazgo y clientelismo políticos en la España contemporánea*, Madrid: Siglo XXI, 1996.

ROCA CENDÁN, M.: "Introducción" in *Faro Villalbés (1932-1936): edición facsimilar*, Vilalba: Concello, 2002; páx. 13-15.

ROCHE, M.: *Rethinking Citizenship. Welfare, Ideology and Change in Modern Society*, Cambridge: Polity Press, 1992.

RODRÍGUEZ BARREIRA, Ó.J.: *Migas con miedo. Prácticas de resistencia al primer franquismo. Almería, 1939-1953*, Almería: Universidade, 2008.

RODRÍGUEZ PORTO, R. et SÁNCHEZ MOURE, A.: *Chantada na súa prensa (1908-1931)*, Lugo: Deputación, 1988.

RUEDA, J.C. (ed.): *Legislación electoral española (1808-1977)*, Barcelona: Ariel, 1998

RUIZ LAPEÑA, R.M<sup>a</sup>: *El Tribunal de Garantías Constitucionales en la II República Española*, Bosch: Barcelona, 1982.

SACO, F.: *Os irmáns Saco ou a loita galeguista baixo o franquismo*, Vigo: A Nosa Terra, 2006.

SAGREDO, F.; CANTERA, A.O. et ORTEGA, A.: *Historia de una institución gallega: la Caja de Ahorros-Monte de Piedad de la Coruña y Lugo (1876-1976)*, A Coruña: Caja de Ahorros-Monte de Piedad de La Coruña y Lugo, 1976.

SALOMÓN CHÉLIZ, M<sup>a</sup>.P.: "Anticlericalismo y movilización política en Aragón (1898-1936)", in *Ayer*, n.41 (2001); páx. 189-211.

SÁNCHEZ, F.: "De las protestas del pan a las del trabajo. Marginalidad y socialización del fenómeno huelguístico en Madrid (1910-1923)", in *Historia Social*, n.19 (primavera-verán 1994); páx. 47-61.

SÁNCHEZ BRUN, G.J.: *Instituciones turolenses en el franquismo 1936-1961. Personal y mensaje políticos*, Teruel: Instituto de Estudios Turolenses, 2002.

SÁNCHEZ RECIO, G.: *Las responsabilidades políticas en la posguerra española. El Partido Judicial de Monóvar*, Alacante: Universidade, 1984.

SANTIDRIÁN ARIAS, V.M.: *Historia do PCE en Galicia (1920-1967)*, Sada: Ediciós do Castro, 2002.

SANTOS ALFONSO, A.: *La sublevación militar de 1936 en Lugo*, Sada: Ediciós do Castro, 1999.

SANTOS GAYOSO, E.: *Historia de la prensa gallega, 1800-1936*, Sada: Ediciós do Castro, 1990.

SARILLE, X.M.: *Polos fillos dos fillos*, Compostela: Candeia, 2003

SAZ, I.: *Fascismo y franquismo*, Valencia: Universitat, 2004.

SIGALAT, M<sup>a</sup>J. et alii (coords.): *Tiempos de silencio. Actas del IV Encuentro de Investigadores del Franquismo. Valencia, 17-19 de noviembre de 1999*, Valencia: Fundació d'Estudis i Iniciatives Sociolaborals, 1999.

SKOCPOL, TH. (ed.): *Democracy, Revolution and History*, Nova Iorque: Cornell University, 1999.

SOLÀ, P.: "Poderes y asociacionismo en España contemporánea (siglos XIX y XX). Algunas consideraciones" in CASTILLO, S. et ORTIZ DE ORRUÑO, J.M<sup>a</sup> (coords.): *Estado, protesta y movimientos sociales. Actas del IIIer. Congreso de Historia Social de España*, Gasteiz, xullo de 1997; Zarauz: UPV, 1998; páx. 359-370.

SOLÉ TURA, J. et AJA, E.: *Constituciones y períodos constituyentes en España (1808-1936)*, Madrid: Siglo XXI, 1977.

SOROMENHO-MARQUES, V.: *A Era da Cidadania -De Maquiavel a Jefferson*, Edições Europa-América, 1996.

SOUTO BLANCO, M<sup>a</sup>J.: "Proceso Vega Barrera", in *Unión Libre*, n.2 (1997); páx. 197-226.

-*La represión franquista en la provincia de Lugo (1936-1940)*, Sada: Ediciós do Castro, 1998.

- *Los apoyos al régimen franquista en la provincia de Lugo (1936-1940). La corrupción y la lucha por el poder*, Sada: Ediciós do Castro, 1999.

- “Historia Contemporánea” in ARIAS, F. et al.: *Historia de Lugo*, Oleiros: Vía Láctea, 2001

- “Golpe de Estado y represión en la provincia de Lugo” in JUANA, J.de et PRADA RODRÍGUEZ, J.: *Lo que han hecho en Galicia: violencia, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona: Crítica, 2006, páx. 59-96.

SOUTO LÓPEZ, M.: “A II República nas Pontes de García Rodríguez, 1931-1936: os agrario-republicanos”, in *Cátedra*, n. 9(2002); páx. 157-178.

SUÁREZ CORTINA, M.: *El gorro frigio. Liberalismo, Democracia y Republicanismo en la Restauración*, Madrid: Biblioteca Nueva, 2000.

-*La España Liberal (1868-1917). Política y Sociedad*, Madrid: Síntesis, 2006.

TEIJEIRA FANEGO, M<sup>a</sup>.P. et DE LA TORRE, M<sup>a</sup>.: *A prensa en Lugo, dous séculos de historia*, Lugo: Deputación, 1997.

THOMÀS, J.M<sup>a</sup>: *La Falange de Franco*, Barcelona: Plaza & Janés, 2001.

TUÑÓN DE LARA, M. (ed.): *Prensa y sociedad en España (1820-1936)*, Madrid: Edicusa, 1975.

- (ed.lit.): *Historia de España, Tomo IX. La Crisis del Estado: Dictadura, República, Guerra (1923-1939)*, Barcelona: Labor, 1982.

- *Tres claves de la Segunda República*, Madrid: Alianza, 1985.

- “El sistema de partidos en 1931-1933” in *Historia Contemporánea*, n. 6 (1991), páx. 59-84.

TURNER, B.S.: *Citizenship and social theory*, London: Sage, 1993

TUSELL, J. (dir.): *Historia de España*, Madrid: Taurus, 1998.

- (ed.): *El sufragio universal*, *Ayer*, n.3 (1991).

TUSELL, J. et alii (eds.): *El Régimen de Franco (1936-1975). Política y Relaciones Exteriores*, Madrid: UNED, 1993 (2vols.).

TUSELL, J., GENTILE, E. et DI FEBO, G. (eds.): *Fascismo y franquismo cara a cara. Semejanzas y diferencias de dos dictaduras*, Madrid: Biblioteca Nueva, 2004.

TILLY, Ch.: *Coerción, capital y los Estados europeos, 990-1990*, Madrid: Alianza, 1990

-(ed.): *Citizenship, Identity and Social History*, Cambirdge: University, 1996.

UGARTE TELLERÍA, J.: *La nueva Covadonga insurgente. Orígenes sociales y culturales de la sublevación de 1936 en Navarra y el País Vasco*, Madrid: Biblioteca Nueva, 1998.

VARELA-SUANZES CARPEGNA, J.: *Política y Constitución en España (1808-1978)*, Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2007.

VELASCO SOUTO, C.F.: *Galiza na II República*, Vigo: A Nosa Terra, 2000.

VILALTA, M<sup>aj</sup>.: "La construcción histórica del concepto de ciudadanía: un impactante viaje entre Europa y América (siglos XVI-XVIII)" in BRETÓN, V. et alii (eds.): *Ciudadanía y exclusión: Ecuador y España frente al espejo*, Fuencarral: Los Libros de la Catarata, 2007; pág. 33-76.

VILLANUEVA MARTÍNEZ, A.: *El carlismo navarro durante el primer franquismo, 1937-1951*, Madrid: Actas, 1998.

VILLARES PAZ, R.: *Historia de Galicia*, Vigo: Galaxia, 2004.

WEBER, E.J.: *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France 1870-1914*, Stanford (California): Stanford University Press, 1993.

ZAPATA-BARRERO, R.: *Ciudadanía, democracia y pluralismo cultural: hacia un nuevo contrato social*, Barcelona: Anthropos, 2001.